

HUGONIS GROTH
ANNOTATIONES

IN

NOVUM TESTAMENTUM.

DENUO EMENDATIUS EDITAE.

VOLUMEN II.

CONTINENS ANNOTATIONES

AD

MATTH. XIV—XXVIII.

GRONINGAE,

Ex officina W. ZUIDEMA, Bibliopolae.

M D C C C X X V I I.

VERVOLG OP DE NAAMLIJST

DER

I N T E E K E N A R E N .

A.

d'Almaras , (F. H. C. Exalto) Theol. Stud. te Utrecht.
Ameren , (I. van) Predikant te Oudcarspel.

B.

Bachiene , (Jac.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
Barends , (T.) Boekhandelaar te Harderwijk , *twee exempl.*
Benten , (A. van) Boekhandelaar te Leyden.
Bentford , Theol. Stud. te Leyden.
Benthem , (S. van) Boekhandelaar te Middelburg , *twee exempl.*
Berg , (I. G.) Theol. Cand. te Leyden.
Bierhaus , (J. G. G.) S. S. Theol. Cand. te Utrecht.
Blussé en Van Braam , Boekhandelaars te Dordrecht.
Boekeren , (W. van) Boekhandelaar te Groningen , *seven exempl.*
Boers , (B.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
Bogaard , (F.) te Weesp.
Boland , (G. W.) Litt. Hum. Stud. te Deventer.
Bosch , (A. ten) Predikant te Vlaardingen.
Bouten , (H.) Theol. Stud. te Utrecht.
Brave Jr. , (W.) Boekhand. te Amsterdam , *twee exempl.*
Bruins , (B.) Boekhandelaar te Delft.
Buscher , (G.) Theol. Stud. te Groningen.

C.

C.

- Cardinaal, (Cs.) Litt. Hum. Stud. te Amsterdam.
 Cate, (S. B. ten) Student te Amsterdam.
 Claasen, (H.) Theol. Cand. te Utrecht.
 Cloux, (A. P. A. du) Litt. Hum. Stud. te Groningen.
 Colenbrander, (H.) Theol. Stud. te Utrecht.
 Conradi, (W. C. Slingerland) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
 Covell, (I.) Predikant in de beide Avesaathen.

D.

- Damsté, (J. S.) S. S. Theol. Stud. te Groningen.
 Dermout, (J.) Predikant aan de Vuursche.
 Doedes, (D.) Predikant te Ingen.

F.

- Feenstra, (J.) S. S. Theol. Stud. te Franeker.
 Florison, (P. Conradi) Predikant te Oosterwierum.
 Folpmers, (F.) S. S. Theol. Stud. te Groningen.

G.

- Geer, (B. R. Baron de) Hoogleraar te Franeker.
 Gelderman, (G. J.) Predikant te Lopiker-Kapel.
 Gerritzen, (S. H.) Theol. Stud. te Utrecht.
 Gewin, (H. Ledeboer) Theol. Stud. te Utrecht.
 Goeman, (M.) Theol. Stud. te Groningen.
 Gooszen, (H.) Theol. Stud. te Groningen.
 Groebe, (T. B.) Boekhandelaar te Amsterdam.

H.

- Haak en Comp., Boekhandelaars te Leyden, *twee en twintig exempl.*
 Hazelhoff, (A.) Boekhandelaar te Groningen.
 Hazenberg Jr., (H. W.) Boekh. te Leyden, *zes exempl.*
 Heldringh, (O. G.) te Utrecht.
 Henrij, (I. F.) Predikant te Shuis in Vlaanderen.

Hen-

Henrij, (I. M.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
 Hissink, (A.) Theol. Cand. te Utrecht.
 Hoeve, (A. H. van der) Theol. Stud. te Utrecht.
 Hoffman, (A.) Predikant te Velsen.
 Homan, (M.) Landbouwer te Noordhorn.
 Hoog, (I.) Theol. Doct. en Predikant te IJsselmonde.
 Hoogstraten Jr., (A. van) Boekhandelaar te 's Gravenhage.
 Houten, (M. C. van) Theol. Stud. te Leyden.
 Hubner, (W. D.) te 's Gravenhage.
 Huisinga, (E. J.) Predikant te Eexta (in den Oldampte).
 Huizingh, (H. Y.) Boekhandelaar te Winschoten.

I.

Idema, (E.) Litt. Hum. Stud. te Groningen.
 Immink, (P.) Predikant te Ootmarssum.
 Janssonius, (T.) Predikant in den Andel.
 Jong, (Arns de) te Leeuwarden.

K.

Kamp, (E. van der) Boekhandelaar te Groningen.
 Kasteel, (J. van) Boekhandelaar te Utrecht, *drie exempl.*
 Kemink en Zoon, Boekhandel. te Utrecht, *twee exempl.*
 Kerkhoff, (J. P.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
 Klein, (K.) S. S. Theol. Stud. te Groningen.
 Koning, (K. de) S. S. Theol. Cand.
 Koning, (R. I.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
 Kruijt, (S. F.) Theol. Cand. te Leyden.

L.

Lagerweij, (J.) Theol. Stud. te Utrecht.
 Lam, (A.) Predikant te Marssum.
 Lambrechts Bz., (I. R. T.) Theol. Stud. te Utrecht.
 Ledeboer, (L. G. C.) Theol. Stud. te Leyden.
 Leeuwen, (J. W. van) Boekhandelaar te Leyden, *seven
exempl.*
 Lieftinck, (I. W.) Theol. Stud. te Groningen.
 Linden, (J. Over de) Boekhandelaar te Enkhuizen, *ses
exempl.*

Lix-

- Lix-Raaven, (W. G. S.) Theol. Stud. te Utrecht.
 Lobrij, (L. M.) Predikant te Zwammerdam.
 Loeff, (A. Schim van der) Predikant te Groningen, *twee exempl.*
 Loon, (H. M. van) Theol. Stud. te Leyden.
 Lorichs, S. S. Theol. Stud. te Utrecht.

M.

- Maas, (Gerard Brandt) Remonstr. Predikant te Zwammerdam.
 Metelerkamp, (J. J.) Theol. Stud. te Utrecht.
 Middelhoven, (M. G.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
 Moerschew, (C.) Theol. Stud. te Leyden.
 Molengraaff, (G. I.) Theol. Stud. te Utrecht.
 Molenkamp, (G.) Theol. Stud. te Utrecht.
 Müller en Comp., (J.) Boekh. te Amsterdam, *drie exempl.*

N.

- Noman, (J.) Boekhandelaar te Zalt-Boemel.

P.

- Paré, (C.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
 Paré, (J.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht, *twee exempl.*
 Patijn, (D. T. F.) Theol. Stud. te Leyden.
 Pauw, (H. J.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
 Peters, (B.) Theol. Stud. te Leyden.
 Peters, (P. R.) Predikant te Gaastmeer.
 Pigeand, (D.) Theol. Stud. te Leyden.
 Pijzel, (D.) Theol. Stud. te Utrecht.

R.

- Radink, (I.) Boekhandelaar te Amsterdam.
 Reigersberg, (L. A. C.) S. S. Theol. Stud. te Groningen.
 Reitsma, (A. T.) Theol. Stud. te Utrecht.
 Remij, Student te Utrecht.
 Reneman, (A.) Boekhandelaar te Groningen.
 Rodenburg, (R.) Predikant te IJlst.
 Roemer, (Van de) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.

Rö-

- Römelingh, (J.) Boekhandelaar te Groningen.
 Roo, (D. W. de) S. S. Theol. Stud. te Leyden.
 Rösingh, (G.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
 Roy, (C. le) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
 Ruitenschild, (E.) Theol. Stud. te Leyden.

S.

- Saar, (Wedw. D. du) Boekhandelaars te Leyden, *twee en twintig exempl.*
 Saffrie, (J.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
 Schalekamp van de Grampel, Boekhandel. te Amsterdam.
 Schetsberg, (H. C.) Boekhandelaar te Leeuwarden.
 Schevichaven, (J. van) Theol. Stud. te Utrecht.
 Schierbeek, (R. J.) Boekhand. te Groningen, *twee exempl.*
 Schipper, (J.) Theol. Stud. te Utrecht.
 Sluïter, (J. G.) Predikant te Lage.
 Smetzer, (S. C.) S. S. Theol. Stud. te Leyden.
 Snethlage, (H. C. S.) Theol. Stud. te Utrecht.
 Soelen, (J. van) Theol. Stud. te Utrecht.
 Spandaw, (P.) Student te Groningen.
 Suringar, (G. T. N.) Boekhandelaar te Leeuwarden.

T.

- Talma, (S.) Predikant te Leermens.
 Tenckink, (I.) Predikant te Renswoude.
 Terveen, (J. G. van) Boekhandelaar te Utrecht.
 Thomas, (I. R.) Evang. Lutersch Predikant te Utrecht.
 Tonkens, (I. L.) Theol. Stud. te Groningen.

V.

- Velden, (P. van) V. D. M. te Oldemarkt.
 Veldwijk, (H. J.) Candidaat.
 Verhoeven, (H. P. Timmers) Theol. Stud. te Leyden.
 Vermande, (Jan) Boekhandelaar te Hoorn, *vier exempl.*
 Visser, (S. de) Boekhandelaar te 's Gravenhage.
 Voltelen, (H. J. H.) Theol. Stud. te Groningen.
 Vorstman, (M. A. G.) S. S. Theol. Cand. te Leyden.

W.

W.

- Waller, (G.) Predikant te Bolsward.
 Wansleven, (W. C.) Boekhandelaar te Zutphen.
 Weijers, (H. E.) Theol. Cand. te Leijden.
 Weijers, (I. H.) Predikant te Bennebroek.
 Weijland, (C.) Theol. Stud. te Utrecht.
 Wesselink, (S.) Theol. Stud. te Utrecht.
 Westerhoff, Cand. in de H. Godgeleerdheid.
 Wetter, (J. F.) S. S. Theol. Stud. te Utrecht.
 Wilde, (H. de) Predikant te Spankeren.
 Willigen, (F. de) Predikant te Vlaardingen.
 Winter, (J. E.) Predikant te Zuidhorn.
 Wintgens, (J. P. A.) Predikant te Groningen.
 Wolff, (F. H. E.) Theol. Stud. te Leyden.

IJ.

- IJsseldijk, (E. van) S. S. Theol. Stud. te Amsterdam.

Z.

- Zaalberg, (P. I.) S. S. Theol. Cand. te Leyden.
 Zillesen, (W. I.) Rector der Latijnsche School te Amsterdam.

ANNOTATIONES

IN EUANGELIUM

KATA MATΘAION

[SECUNDUM MATTHAEUM].

CAPUT XIV.

1. 'Εν ταῖς τῷ αὐτῷ, *illo tempore*] Quis tam vero Herodi Iesus innotuit? Nimirum raro tyrannis dicuntur quae audire eos non iuvat. Sed credo pleraque Christi miracula contigisse dum Herodes in Romano esset itinere. Mox Arabici Belli negotia illum distinuere.

'Ο τετραρχῆς, *Tetrarcha*] Distinguuntur interdum Reges a Tetrarchis; ut Horatio:

———— *Modo Reges atque Tetrarchas,*

Omnia magna loquens.

modo Tetrarchae ipsi; ut Deiotarus Ciceroni, *Reges* appellantur. Sic et Marc. 6: 14. Origo nominis ex Galatia, cuius tres partes singulae quatuor habebant Principes. Inde ad alios gentis alicuius parti imperantes nomen transiit.

Τῆς ἀκοῆς] Ita Hellenistae transferunt Hebraicum שָׁמַע, quod *famam* significat, ut apparet Exod. 23: 1. Neque tantum audienti sed et famam vulganti ea vox aptatur, ut Esai. 53: 1. Simili ferme modo *auditionem* pro *fama* dixit Tacitus.

2. Τοῖς παισὶν αὐτοῦ, *pueris suis*] Aulæ mæncipiis hæc dixit liberius, neque asseverans, sed dubitans an quod quidam dicebant, Iohannem revixisse verum esset. Non tentare dictum illud a Virgilio:

Omniſub umbra locis adero: dabis, improbe, poenas.

Et apud Euripidem Orestes exclamat:

ὦ μήτις, ἔκτενός σε, μή πίσιέ μοι

Τὰς αἱματωποὺς καὶ δρακοντοδεῖς κόρας.

[*Ah parce mater, nec mihi precor incute*

Illas cruentas ore vipereo Deas.]

Dubitari non debet quin sanctissimi et innocentissimi viri per scelus trucidati imago, noctu diuque Herodis animo oberraverit. Conscientiæ stimulis accessit comes indivulsus tyrannorum metus. *Eo quoque tempore*, inquit Seneca, *quo non captantur peti se iudicant, nullumque momentum inopie a metu habent.* Utrumque coniungit Sapiens Hebraeus 17: 11. Δειλὸν γὰρ ἰδίῳ πονηρίᾳ μάρτυρι καταδικαζομένη· αἱ δὲ προσέληφε τὰ χαλεπὰ συνεχομένη τῇ συνειδήσει [*Timida res est nequitia, interno damnata teste; semperque sacra præsumit, conscientia vexante*].

Ὁ Βαπτιστῆς, *Baptista*] Ita et Iosephus Ἰωάννου τοῦ ἐμμανουήλ Βαπτιστοῦ [*Iohannis eius qui dicebatur Baptista*] ἢ Hebæis: nam quin ibi Niphal sit positum pro Piel, ut a Rabbinis sæpe, dubitari non debet: ita apud Zachariam, 9: 9, καὶ LXX vertunt σωτὴρ [*saluator*]. Vocant eundem Iohannem Hebæorum Magistri, καὶ πρ [Sacerdotem Magnum], unde arbitrari liceat Zachariam fuisse familiae suae principem: sed cum nunquam id dicat Sacra historia, imò contrarium potius indicet, cum sortito Zachariae λειτουργίαν [*ministerium*] dicit obtigisse, inducor ut credam Iohannem πρ, id est, Sacerdotem dictum *καταβολῆς*: [*per abusionem*], ut intelligeretur excellens Dei minister, quomodo et Moses in Psalmo πρ vocatur. Nam et Chaldaeus Paraphrastes haud dubie ex Indæorum consuetudine Eliam et Ieremiam vocat *Sacerdotes Magnos*. Eliam quidem in paraphrasi Cantici Salomonis, Ieremiam autem in titulo Threnorum.

Αὐτὸς ἤγερθη ἀπὸ τῶν νεκρῶν, *ipse surrexit a mortuis*] Inter varias Hebæorum de anima sententias crede antiquius fuisse (nam nunc a multis Cabalistis id defendi

non

tion dubiam est), qui transitionem in alia corpore de-
 rent, atque inde haustum Pythagoricum *δῶρα παλαιογεν-
 είας* [*placium renaescentiae*]. Nam quod quidam Iohan-
 nem satis sibi notum (erat enim e gente Sacerdotali) cum
 adhuc viveret esse putarunt Eliam, alii Ieremiam, non
 potest me iudice ad *ἀνάστασιν* [*resurrectionem*], aut etiam
 ad spiritus similitudinem referri, sed ostendit creditam
 animarum *μετεσώφισιν* [*transincorporationem*]. Quia
 et Hebraeorum nonnulli tradiderunt Phineae et Eliae ean-
 dem fuisse animam; alii eandem Adami, Davidis, et
 Messiae, atque eam quam Graeci vocant *μετεσώφισιν*
 ipsi appellant *ψυχῶν ἡμῶν* [*valuationem animarum*]. Iosephi
 tamen locum eo trahendum non arbitror: agit enim non
 de quibusvis ex plebe Iudaica, sed de Pharisaeis, qui,
 ut et scriptis Apostolicis alibi docemur, crediderant non
παλαιογενείας sed *ἀνάστασιν*. Ipse Iosephus alibi ita eorum
 dogma exprimit: *Ἀδανόν τε σὺν τοῖς ψυχῶν πλείοις αἰ-
 τῶς εἶναι, καὶ ὑπὸ χρόνον διακρίσας τε καὶ ἑκάς εἰς ἀρετῆς
 ἢ κακίας ἐκτελέσεις ἐν τῷ βίῳ γένοσθαι καὶ τοὺς μὲν εὐχρῶς
 αἰδῶν προετίθεσθαι, τοὺς δὲ ὑποκρίσας τοῦ ἀρετῶν* [*Credunt
 animis vix esse aeternam, et pro studio virtutis aut
 vitii in hac vita sub terra praemia et poenam; hic
 quiddam carcerem perennem, illis vero facultatem rursus
 vivendi*]. Videtur igitur Iosephus ita accipere mentem
 Pharisaeorum, non eadem corpora animis reddi, sed
 alio eas corpore a Deo vestiri, non ut hic vivant, sed
 in locis nostram notitiam fugientibus. Et hoc esse quod
*ἔπειτα, ψυχὴν δὲ πάλιν μὲν ἀφθαρτον, μεταβαίνειν δὲ εἰς
 ἕτερον σῶμα τῇ τῶν ἀγαθῶν πόρῃ* [*omnem animam im-
 mortalem; sed solas bonorum animas in alia transire
 corpora*]. Quod etiam manifestius facit Belli Iudaici libro
 III, ubi *περὶ τῆς αὐτοχειρίας* [*de sui interfectione*] dispu-
 tans ita populares suos alloquitur: *Ἄρα οὐκ ἔχει οὐα πάλιν
 μὲν ἐξέρχων τοῦ Θεοῦ χάρις ἐκτελέσων, ὅταν ὁ δοῦς νο-
 μισθῶναι θέλῃ, κλέος μὲν αἰώνιον, εἶναι δὲ καὶ γὰρ βέβαιος,
 μαθαρὰ δὲ ἐκίησιν μένουσιν αἱ ψυχαὶ χάρον οὐρανοῦ λαχόναι
 τὸν ἀγιώτατον, ἐνθεν ἐκ περιτρεπῆς αἰώνιον ἀμφοῖς πάλιν
 ἀρτεροκίονται σῶμασιν;* [*An noscitis morientium qui Deo
 debitum exsolvant repetenti quod dederat, laudem esse
 aeternam; domum subolemque firmam: animae autem*

parae ac felices manent in sanctissima coeli parte, unde per seculorum lapsus rursus mittuntur ad habitanda corpora sancta?]. Et libro altero adversus Appionem: "Οτι τοῖς τοῦ νόμου διαφυλάξαι, καὶ εἰ θεοὶ θνήσκουσιν ὑπὲρ αὐτῶν, προθύμως ἀποθανοῦσιν, ἰδὼσιν ὁ Θεὸς γενέσθαι τε πάλιν καὶ βίον ἀμείνω λαβεῖν ἐκ περικοπῆς [Iis qui leges servaverunt et pro iis, si ita res ferat, mortem appetierunt dat Deus nasci iterum et ex temporum intervallo vitam adipisci meliorem]. Sic ex sua et aliorum quorundam sententia David Kimchi ad Malach. 4 Eliam ait venturum in novo corpore, vetere pridem resoluta. Caeterum illa Herodis atque etiam aliorum e vulgo opinio (nam ab aliis ortam docet nos Lucas) ad παλιγγενεσίαν pertinere non potest, quia ex illa sententia animae non tam adultis sed nascentibus insinuantur. Sequitur igitur ut crediderint Iohannis animam aut novam assumsisse corpus, aut etiam rediisse in corpus illud quod a discipulis erat sepultum. Neque id novum adeo videri debet, cum resuscitatorum ab Elia et Elisaeo corporum veteres historiae exstarent. Suspicionem hanc auxit quod audiretur idem esse κήρυγμα [praedicatio] Iesu quod Iohannis fuerat, de poenitentia et Regno coelesti.

Αὐτὸ τοῦτο, ideo] Scilicet quia Deus eo modo testatam velit Iohannis innocentiam et Herodis sceleratum facinus.

Αἱ δυνάμεις, virtutes] Ita vocantur hic non ipsa miracula, ut saepe, sed dona miraculorum effectricia.

Ἐξεργούσιν] Vim suam exserunt. Ita enim μεταβατικῶς [intransitive] haec vox usurpatur Gal. 2: 8, Eph. 2: 2.

3. *Ὁ γὰρ Ἡρώδης, Herodes enim] Est παρεμβολή [sermo interiectus] ex occasione narrans quod ante erat gestum, ὕστερον πρότερον, Ὀμηρικῶς [dictum non suo ordine, more Homericoo], ut inquit Cicero; quam figuram Rhetores etiam una voce πρῶτον [Praeposterum] vocant. Neque dubium est quin multa passim sint talia in Veteris et Novi Federis scriptura, etsi non ubique tam conspicua; ut non immerito dixerint Iudaei in sacris literis non esse τὸ πρότερον καὶ τὸ ὕστερον [prius et posterius], hoc est, ordinem illum temporum non exacte observari, sed multa narrari ut se tulit occasio. Minus autem obscuri-*

ta-

tatis inesset figuris talibus, si haberent Hebraei discrimina transacti temporis, ut habent Graeci et Latini imperfectum, perfectum et plusquamperfectum. Nunc illa omnia apud ipsos eundem habent sonum. Hic etiam noster Interpres vice plusquamperfecti posuit ἀόριστος [*tempus indefinitum*]. Sic Gen. 12: 1 *ἔκτισεν* vertendum *dixit*, apparet ex eo quod praecesserat 11: 31 et ex loco Act. 7: 3. Sic et Ps. 33: 7, Iob. 28: 8.

Ἀπὸ 'Ηρῳδιάδα, propter Herodiadem] *In eius gratiam.* Quanquam Iosephus alteram causam refert, quod metuerit Herodes defectionem populi, non arbitror quod Iohannem hominem seditiosum crederet, cuius tota vita ad pietatem erat composita, sed quia oderunt et metuunt mali Principes quicquid vitiis inimicum est. *Boni*, inquit ille, *quam mali suspectiores sunt, semperque aliena virtus formidolosa est.* Ita videmus a pessimis quibusque Imperatorum pulsos urbe Iudaeos, Christianos, etiamque sapientiae professores, ne quid usquam honestum oculis occurreret. Nam ut viri boni quam maxime taceant, quod tamen non semper fas est, tamen ipsa illorum vita tyrannis sua flagitia exprobat. Cui rei non aliud inveniunt remedium quam ut magna odia magno metu compescant.

Φιλίππου] Cum nomen hoc exstet in Marci exemplaribus omnibus, in antiquissimis etiam Matthaei et Lucae, atque omnibus istis locis apud Syrum et Latinum Interpretem, et in Latino Marci, sollicitanda lectio non est. Neque errare hic potuisse eos Scriptores facile, ut arbitror, vel a non Christiano evicerim. Primum enim consentiunt tres Scriptores qui illis ipsis temporibus, aut certe propius ea tempora quam quisquam alius, rem istam non obscuram neque ignobilem sed, ut res sunt Regum, omnibus notissimam memoriae mandarunt. Adde quod Iudaeorum non unus huius feminae maritum Philippum nominet. Iosephi autem summa fides et diligentia et quae passim in eo apparet intima cognitio rerum familiae istius meretur, ne quid temere contra eum pronuntiemus. Quare verissimum credo inter Herodis Magni filios, qui novem fuere, duos appellatos fuisse *Philippos*; sed horum alterum, qui natus erat ex Simonis Pontificis

Alia, dictum fuisse *Philippum Herodem*, quomodo et iste de quo haec narratur historia *Antipater* aut *Antipae Herodes* dicebatur; atque isto additamento Philippum hunc minorem distinctum ab altero maiore, qui Trachonitidis fuit Tetrarcha. Neque duos in tot liberum numero dictos fuisse Philippos magis mirum videri debet quam duos itidem eodem in numero dictos *Antipatros*: nam *Antipatri* et *Antipae* idem est nomen. Neque dubito quin inter Herodis Magni progenitores Philippus aliquis fuerit, unde id nomen in multos eius gentis propagatum est.

4. *Οὐκ ἔστι σοι*] *Nefas est tibi*, utpote circumciso ac proinde obligato ad observationem Legis per Moesem datae. Ius Romanum Principem legibus solutum pronuntiat; at Moisi Lex Regi non magis quam privato sui gratiam facit: quanquam illud Herodis flagitium, tunc certe cum patrari coepit, non Moisi tantum sed et naturae legibus adversabatur, quae omnes utique gentes et gentium Reges tenent. Bene Euripides:

Ὁς τοὺς κρατοῦντας γῆν κρατεῖν ἂ μὴ χρεών.

[*Non fas potentes posse quod facere est nefas.*]

"*ἔχειν γυναῖκα*, habere eam]" *ἔχειν* significat hic habere in matrimonio, quod expressit Syrus, non ut *ἔχειν Ἀτίδαν* [*habere Laidem*], et, *Quis heri Chrysidem habuit?* Nam Herodes

Coniugium vocat: hoc praetexit nomine culpam.

Id enim et aperte Iosephus et Marcus significant. Scriptor τῶν μετὰ τὰς κατηγορίας [*Eorum quae post praedicamenta*] inter opera Aristoteles: *Ἀγεται καὶ ὁ ἀνὴρ γυναῖκα ἔχειν, καὶ ἡ γυνὴ ἄνδρα*. εἰσιτε δὲ ἀλλοτριώτατος ὁ νῦν ῥηθείς τρόπος· οὐδὲν γὰρ ἄλλο τῷ ἔχειν σημαίνουεν ἢ ὅτι συνοικεῖν [*Dicitur et vir uxorem habere et uxor virum; sed minime proprium est hoc loquendi genus: nihil enim aliud habere hic significat nisi cohabitare*]. Atqui minor est abusio cum vir dicitur mulierem habere quam cum mulier virum. Nam plerarumque gentium legibus atque institutis uxor in manu est mariti, certe Hebraeorum iure qui propterea maritum *אדון* vocant, ut κύριος [*dominum*] Attici. Causam cur nefas Herodi fuerit Marcus explicat, cum ita Iohannem loquentem facit: *Οὐκ ἔστι σοι ἔχειν τὴν*

καὶ γυναῖκα τοῦ ἀδελφοῦ σου [Non licet tibi habere uxorem fratris tui]. Quibus verbis cum digitum intendere videatur Baptista in legem eam quae exstat Lev. 18: 16, quam LXX hanc in modum verterunt: Ἀσχημοσύνην γυναῖκός ἀδελφοῦ οὐκ ἀποκαλύψεις; [Turpitudinem uxoris fratris tui non revelabis], facile adducor ut credam maritum Herodiadis cum ista Iohannes diceret defunctum fuisse. Videmus enim etiam in Lege γυναῖκα [uxorem] dici eam quae non amplius sit ὑπάρδης [sub viri potestate], relatione facta ad id quod fuerat. In abducenda Herodiade duplex fuit Herodis Tetrarchae παρανομία [transgressio legis]. Nam viventi marito uxorem, non ab ipso dirimissam, abducere raptus atque adulterium erat, hoc insigni ore iniuria quod in fratrem committebatur. Accedebat adulterio crimen incesti ex lege Moysi quam diximus. Nam ea lex unam duntaxat habebat exceptionem: Si maritus mortuus esset illiberis. Herodiadis autem maritus et vivebat eo tempore, et filiam ex ipsa habebat Salomen, cuius hic fit mentio. Breviter utrumque delictum perstrinxit Iosephus cum dixit: Μετ' ἧς (Σαλώμης) τὰς γονὰς Ἡρώδης, καὶ συγγένει προσηλάσα τῶν πατρίων (legem Levitici indicat), Ἡρώδη γαμήσκει τὸν ἀνδρὸς τῷ ὁμοπατρίῳ ἀδελφῷ διαγῶσα ζῶντος. [Post omnis (Salomes) nativitatem illa spretis patriae legibus Herodi nubit fratri viri sui prioris; a quo vivo discesserat, fratri inquam ex patre eodem]. Apparet hoc ex loco felli Tertullianum et qui eam sunt secuti, cum existimant Herodiadem Tetrarchae Herodi nupsisse post mortem demum mariti prioris. Videntur praeterea illa verba διαγῶσα ζῶντος [a quo vivo discesserat] hoc annuere, maritum priorem non diu supervivisse isti divertio. Et sane Iohannes non initium accusat, sed ipsum τὸ ἔχειν. David contra Legem uxorem Uriae usurpaverat, et mortuo Uria uxorem eam habuit optimo iure: quia soluto matrimonio priore nulla lex erat alia quae nuptias impediret. At hic etiam mortuo marito priore, aut etiam dum viveret testato se eam uxorem sibi esse nolle, obstabat lex alia, ea nempe quae vetat ἔχειν τὴν γυναῖκα τοῦ ἀδελφοῦ [habere uxorem quae fratris fuerit]. Adversus hanc legem facere erat συγγένει καὶ πάλαι [i-

fringere patris leges], quod nec Regi licebat, ut iam diximus. Notat idem crimen in Archelao Iosephus qui fratris Alexandri mortui uxorem duxit Glaphyram liberos habentem, ἀνώματον ὃν Ἰουδαίους γαμεῖν ἀδελφῶν ἀγεῖν [cum apud Iudaeos res detestanda sit fratris habere uxorem]. Addit Lucas reprehensum fuisse Tetrarcham a Baptista non huius tantum delicti nomine sed περὶ πάντων ὧν ἐποίησε πονηρῶν [de omnibus malis quae faciebat].

5. *Θέλων αὐτὸν ἀποκτεῖναι, volens illum occidere*] Non definita voluntate, sed ambiguus animi. Oderat liberum castigatorem; nam, ut verissime dixit Iosephus, βαρὺ τοῖς ἀδικοῦν ἰσχύοντι τὸ συνεπὲς ποιεῖν [grave male agere volentibus reprehensor assiduus]. Praeterea saevae ipsius invidebat. Sed nondum pervenerat ad ultimam improbitatis lineam quae voluptatem ponit in magnitudine infamiae. Reverebatur populi de se indicia si talem virum occideret; reverebatur suam quoque conscientiam, solitas olim ipsius monitis aescultare, antequam illicitus amor mentem transversam ageret. Ita in dubio fluctuantem animum leve momentum in partem peiorem impulit.

Ὡς προφῆτην αὐτὸν εἶχον] *Ut hominem a Deo missum.* Ita enim haec vox infra explicatur 21: 25, 26.

6. *Γενέσθαι δὲ ἀγομένην τοῦ Ἡρώδου, die autem natali Herodis*] More Regum Orientis. Herodotus: Τοῦτο δὲ δεῦτερον παρασκευάζεται ἀπ᾽ τοῦ ἐνιαυτοῦ ἡμέρη ἣ ἐγένετο βασιλεύς [Tala epulum semel anno instruitur qua die natus fuit Rex]. Antiquissimum exemplum eius moris in Aegypto habemus, Gen. 40: 20. Iosephus de Rege Agrippa: Ἡμέραν αὖν ἐορτάζων αὐτοῦ γενέθλιον, ὅτε πάντες αὖ ἦγον ἐνφορούσας καθίσαντο θάλειαι [Cum diem celebraret natalem, quo omnibus qui sub eius erant imperio laeta convivia agitantur]. Videtur Scriptor secundi Maccabaeorum dicere ab Antiocho actum natalem non quotannis, ut mos erat aliis, sed quot mensibus.

Ὁρχήσαντο, saltabat] *Motibus Ionicis*, ut inquit Horatius; non rudi illo atque incomposito saltandi genere quod in publicis gaudiis matronis virginibusque Iudaeis antiquitus usurpatum diximus. A finitimis Regnis mos iste in aulam Iudaicam pervaserat. Sic in Aegyptii Regis convivium introductam ὀρχήσιντα εἰπάμεν [pulchram sal-

ta-

patriam] narrat Iosephus. Originum XII. Dion. de Rege Edessae Traiani temporibus: *Kai eislacon autov' en ti to deipnon panta lautov orghokamenon barbarikis puz paterayen* [Et convivio cum excepit: et dum coenatur filium suum introduxit barbarico ritu saltantem].

En mion] *Inspectantibus convivis*, ut recte interpretatur Syrus.

Kai hreze, et placebat] Sic in veteri Inscriptione: *Saltavit et placuit*.

7. *Met' oron epaloxhien*] *Iurato promissit*. Vide quo tandem iurandi facilitas evaserit; non iam apud profanas dico gentes, sed apud eos ipsos qui Moisis legibus teneri se profitebantur, Philo libro *Περὶ τῶν ἐν εἰδει νόμων* [de legibus specialibus]: *Eiōi γαρ οἱ ἀμύνουσιν ἐν τύχη κλοπῆς καὶ ἱεροσυλίας, ἢ μοιχίας καὶ φθορᾶς, ἢ τραύματα καὶ σφαγᾶς, ἢ τι τῶν ὁμοιοτρόπων παντὶ ἐργάσασθαι, καὶ ἀντιπεθεῖν αὐτὰ δεῖναι, ποιοῦμενοι πρόφασιν τοῦ εὐοχεῖν* [Sunt qui iurant, si ita res tulerit, furta et sacrilegia, aut adulteria et virginum corruptelas, aut vulnera et caedes, aut alia eiusmodi mala se facturos, et statim extequentur hoc praetextu, ut iniurandum servent]. Ubi etiam exemplum addit divitis adolescentis, qui iuraverat se de facultatibus suis nemini quicquam benefactorum. Tales et illi erant Act. 23; 12, qui diris se obstrinxerant ni Paulum interficerent.

Ο ἐὰν αἰτήσῃται, quodcunque postulasset] Sic apud Ovidium:

————— *Elige, ait, nullam patiere repulsam*, Metamorph. III. Sic Philippus Macedo Satyro histroni *διβεβαιώσατο πᾶν ὃ τι αὐτῷ αἰτήσῃ χαρίσασθαι* [promissit se si praestitutum quicquid petisset] apud Diodorum Siculum libro XVI. Sic Syrus quidam Rex Musonio, ἀντὶ τούτων, ἔφη, αἰτήσον ὃ τι βούλει με [pro hac re, inquit, pete me quicquid valueris]. Paria verba hic Marcus exprimit: *Ο ἐὰν με αἰτήσῃς δώσω σοι, ἕως ἡμίσεως τῆς βασιλείας μου* [Quidquid petieris dabo tibi, licet dimidium Regni mei]. Quod loquendi genus sciendum est esse proverbiale Regibus usitatum, ubi liberrimam optandi facultatem cuiquam faciunt. Vide Estheris historiam 5: 3, ubi LXX eadem habent verba *ἕως ἡμίσεως τῆς βασιλείας μου* [usque ad dimidium Regni mei].

19. *ἡλικίῃ, συνεκτετατῇ*] Exemplum *ἀσφαλείας* [incontinentiae]. Dicit ratio non occidendam innocentem. Ab altera parte memoria libere castigationis iram instigat: accedit amor hoc fervidior quod veritus: illa inimicum ulcisci, hic uxori morem gerere imperat. Rei inhonestae speciem aliquam honesti addit indefinita pollicitatio et pudor ne metuere plebem videretur. Ita animans dudum assuetus sequi peiora, eiecto rationis freno permisit se raptandum concitatis affectibus. Notarunt Christiani veteres admodum diligenter in Poëtis horum motuum descriptiones. Celebre prae caeteris illud Medusae:

Καὶ μυνθάρῃ μὲν οἷα δῶρ' ἔμλλω κινᾶ·

Θυμὸς δὲ κελσίων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων.

[*Nec me latet nunc quam cruenta cogitem;*

Sed vincit ira sanitatem pectoris.]

Quod ita expressit Ovidius:

———— *Video meliora proboque,*

Deteriora sequor.

Eiusdem est:

Odi, nec possum cupiens non esse quod odi:

Heu quam quod studeas ponere ferre grave est!

Nam desunt vires ad me mihi inique regendi:

Auferor ut rapidâ concita puppis aquâ.

Senecae autem ex Phaedrae persona:

———— *Quas memoras scio,*

Κέρα esse, nutrix: sed furor cogit sequi

Peiora: vadit animus in praeceps sciens,

Remeatque, frustra sane consilia appetens.

Sic cum gravatam navita adversâ ratem

Propellit undâ, cedit in vanum labor

Et victa prono puppis aufertur vado.

Solent ad excusanda facinora eiusmodi multa homines praetexere, modo Deum, ut ille:

Αἰ αἰ τὸ δ' ἤδη θεῶν ἀνθρώποις κακόν,

Ὅταν τις ἰδῇ τ' ἀγαθόν, δράσῃ δὲ μή.

[*Eheu malum illud advenit Divinitus,*

Cum quis videt meliora nec sequitur tamen.]

modo naturam, ut alter:

ἀέληθεν οὐδὲν τῶν δὲ μ' ὦν ἐν θουδετείῃς·

Γαῖαν δ' ἔχοντα μ' ἢ φύσις βιάζεται.

[*Quae*

[Quae me menses honesta nil me harum fugit;
Sed sentiantem me ieta, natura abripit.]

Sed causam non aliam vult agnoscere Clemens Alexandrinus quam quod ipsi nos prodimus ἐκδοτέος σφῶς αἰσίωνς ἐπιδόντες θυμῷ τε καὶ ἐπιθυμίᾳ [dedentes nosmet ipsos aras et cupidini]. Caeterum quomodo alternis ratio et affectus huc atque illuc hominem trahant optime mihi in eius quam dixi Medae persona descripsisse videtur Tragicus Neophron:

Εἴς, τί δράσεις, θυμέ; βούλευσαι καλεῖς;
Πλεῖν ἢ ἔαμαρτεῖν, καὶ τὰ προσφιλέστατα
Ἐχθίστα θίσσθαι· ποῖ πρὸς ἐξῆσαι τάλας;
Κάτισχε λῆμα καὶ σθένος θεοσυγές.
Καὶ πρὸς τι ταῦτ' ἐδύρομαι, ψυχὴν ἐμὴν
Ὅρῶς ἔρημον καὶ παρεμειλημένην
Πρὸς ὧν ἔχρην ἦμισα; μαλθασκοὶ δὲ δὴ
Τοιαῦτα γιγνόμεσθα πύσγοντες ναυά.
Οὐ μὴ προδώσης, θυμέ, σαντὸν ἐν ναυοῖς.
Θῆμοι, δέδονται· παῖδες ἐκτὸς ὑμμάτων
Ἀπὸλθεται· ἤδη γὰρ με φοιρία μέγαν
Δέδωκε λύσσα θυμὸν· ὦ χεῖρες, χεῖρες,
Πρὸς οἷον ἔργον ἐξοπλιζόμεσθα; φεῦ
Τάλαινα τόλμη; ἢ πολὺν πόνον βραχέϊ
Διαφθεροῦσα τὸν ἐλὸν ἔρχομαι χερόν.
[Quid adeo properas, anime? consulta antequam
Tam foeda peragis, capitaque haec carissima
Tibi sumis hostes. Misera quo tendas vide;
Saevi furoris reprime conatum impium.
Sed, heu! quid ista pectori moesto queror,
Deserta et his contempta, praesidium mihi
Quos decuit esse? Cordis ignavi est nimis
Flagitia tanta posse inulta perpeti.
Sed, anime, ne tu te quoque his prode is malis.
Proh constitutum est! fugite conspectus meos,
Iam fugite, pueri: pectus implevit mihi
Cruenta rabies. O manus, ambas manus,
In quale facinus noster armatur furor?
Audacia o miseranda, quam longos meos
Perdo labores ipsa momento brevis!]

Con-

Confer cum his quae sunt apud Senecam Medechæ acta quinto: ut recte intelligas quale sit hoc *λυπεῖσθαι* [*consistari*] de quo hic agitur. Est autem saepe etiam in hominibus non tam rationis cum affectibus quam affectuum inter se pugna, qualem in Herode Magno circa Mariamnen prudenter notat Iosephus.

Διὰ δὲ τοὺς ὅρκους, propter iuramentum autem] Erant, ut dixi, causae veteres: sed haec quoque species arrepta est, infirmissima alioqui per se. Nam quid facilius dictum quam iuramenti verba generaliter enuntiata ita esse interpretanda ut illiciti nihil comprehendant. Neque dubito quin ita votum suum interpretatus sit Iephthes, eoque filiam non mactaverit ut quidam voluit, sed ut rem sacram Deoque dictam ab hominum commercio seposuerit. Deinde vero quid si *διαρρήδην* [*diserte*] pollicitus esset Herodes insontis caedem? nonne cogitare debuit id quod per se illicitum est interposito iureiurando licitum fieri non posse? Praetermittere non possum quin hic apponam disertissimi scriptoris Philonis locum insignem de id genus iuramenti: "Ἔγω δὲ πᾶς ἐνωμένος ἄδικα ὁρῶν, ὅτι εὐορκῆσει μὲν οὐ, τὸν δὲ πολλῆς φυλακῆς καὶ ἐπιμελείας ἄξιον ὅρκον ἀνατρέπει, ὃ τὰ καλὰ καὶ δίκαια ἐπισφραγίζεται· προσίθεται γὰρ ὑπέρβια ὑπαιτίαις ἐν οὐ δέοντι γινόμενοις ὅρκοις, οἷς πολὺ βέλτιον ἢ ἡσυχάζεσθαι, πράξις παρανόμων· ἀπερχόμενος οὖν τοῦ ἀδικοπραγεῖν ποτνιασθῶ τὰν Θεῶν, ἵνα μεταδῶ τῆς ἰλῆος δυνάμεως αὐτῷ συγγενοῦς ἐφ' οἷς ἀβουλίᾳ χρησάμενος ὥμοσε· διπλάσια γὰρ αἰρεῖσθαι κακὰ, δυνάμενον τὴν ἡμίσειαν αὐτῶν ἀποφορτίσασθαι, μανία καὶ φορεοβλάβεια δυσίατος [*Norit quisquis iuratus mala patrat, non se observantem esse iurisiurandi, sed a se iniurandum, rem magna diligentique cura dignam et ad obsignanda iusta et honesta repertam, everti. Addit ergo culpam culpae ad iuramentum illicitum, quo abstineri oportuit, actus iniustos. Potius cavens sibi ab actione mala Deum precetur ut misericordiam, sibi naturalem, ipsi imperiat de iuramento improvide facto. Nam dupla sumere mala, cum dimidio defungi liceat, dementia est et insania immedicabilis*]. Neque hoc ignoratum vira sapientissimo Iosuae in mentem mihi potest venire, quanquam video Augustinum atque alios quosdam ita existimare,

per-

permotum iuriscrandi religionis fecisse eum contra legem Divinam quae Chananæae possessores internecioni debebat. Plane enim verissimum puto, quod dixi ad caput 5, legem illam collatione legis alterius quae in Deuteronomio est ita temperandam, ut in eos demum valeret qui bello rite denunciato dedere se Hebraeis in servitutem recusassent.

Kal tous συνανακειμένους, et eos qui pariter recumbant] Qui, ut mos est aulae, captantes Herodiadis gratiam, labantem Herodis animum impellebant. Similis historia apud Herodotum, ubi Amestris Xerxis uxor in convivio petit a marito Masistis uxorem. Addit scriptor invitum amuisse Regem, *ὅτι ἀτυχῆσαι τὸν χρηζόμενον οὐ εἴη δυνατόν ἐν βασιλείῳ δείπνῳ προκειμένου* [quod preces a se in mensa regali non debuerint repudiari].

10. *Πέμψας ἀπειφάλισε*] *Misit per quem decollaret*. Ita enim Hebraismi vim recte exprimi puto: ita supra 2: 16, *ἀπογείλας ἀνέμλε, misit per quos occideret*, infra 27: 19, *ἀπέστειλε λέγονσα, misit per quam diceret*. Theophanes in Vita Iustini Imperatoris, *πέμψας ἀπειφάλισεν αὐτόν* [cum misisset decollavit eum]. Sed in Hebraeo haud dubie fuit *misit et decollavit, misit et occidit, misit et dixit*. Nam ita Hebraei loquuntur, sequentibus etiam LXX, ut Ps. 67: 4, *ἐξαπέστειλεν ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἔσωσέ με*, id est, *misit e coelo qui me liberaret*. Ps. 105: 20, *ἀπέστειλεν βασιλεὺς καὶ ἔλυσεν αὐτόν, misit per quem eum eximeret vinculis*. Arrianus Epicteto IV. 10, *οὐ πέμπεις καὶ ἄλλην ναυγὴν ἀγοράζεις* [non mittis ut aliam novam emas].

Ἐν τῇ φυλακῇ, in carcere] Apparet Machaerunte celebratum hoc convivium. Trucidatur vir sanctus ne iudiciorum quidem ordine servato. Nam fontes populo omni inspectante plecti lex Mosis iubet. Romae Flaminius accusatus est imminuti magistratus crimine, quod hominem haud dubie nocentem non more maiorum sed in convivio iussisset interfici.

13. *Ἀκούσας ὁ Ἰησοῦς, οὐκ ἀυδισσεν Ἰησοῦς*] Ex divorticulo redit unde abierat. Audivit, inquit, Iesus qui de se sermones in aula haberentur.

Ἐκθίθεν, inde] Ex locis Galilaeae frequentioribus in

sollicitudinem secutus, ut sine ulla dispendio mandati imperis imminentem sibi Herodem evitaret. Vide quae supra dicta sunt ad cap. 13.

14. Ἐσπλαγχνίσθη, *miseratus est*] Amant uti Hellenistae hac voce, ut exponant Hebraeum verbum שׂוּחַ, cuius origo est a nomine שׂוּחַ quod σπλάγνα [*viscera*] significat, quanquam plerumque pro utero ponitur. Lucas, 1: 78, σπλάγνα ἑλέους [*viscera misericordiae*] dixit, Esauam secutus apud quem פָּדוּ, id est, ad verbum טָוּ σπλάγνα שׂוּחַ significat οὐκισμούς [*miserationes*], ut vertant LXX. Estque idem usus vocis σπλάγχνων apud Euripidem et in fabulis Aesopis: ἐσπλαγχνίσθη autem ideo hic est additum quia Christus quietem refovendo corpori quaesitam gloriam causa neglexit.

15. Ὀψίας δὲ γενομένης, *vespere autem facto*] Cum infra post cibum sumtam et secusam Christi iterum legimus Ὀψίας δὲ γενομένης, negari non potest duas fuisse ὀψίας Hebraeis, hoc est, שׂוּשׁ, inter quas duas ὀψίας est debuit Pascha, ut in Exodo et Levitico legimus. Caeterum non debere duas istas ὀψίας crepusculi spatio definiri ex hoc loco mihi videtur apertissimum. Nam quae narrantur hic facta post priorem et ante posteriorem ὀψίαν aliquot horarum spatium exigunt. Quare certissimum puto ὀψίαν priorem incipere simul atque sol a meridie ad occasum coepit vergere mature diei parte exacta, posteriorem autem a sole occaso: ita illud שׂוּשׁ וְשׂוּשׁ [inter vespervas] interpretantur Rabbini Sadates, Simeon filius Iohai et Salomo. Quin et in Mechilta legimus hanc esse παράδοσιν [*traditionem*] antiquissimam, a qua recedendum non puto. Precandi igitur tempus vespertinum medium ferme fuit inter initium prioris vespere et vespere posteriore.

Ἡ ὥρα ἣθι παρήλθεν, *tempus iam praeteriit*] Prandii tempus scilicet.

19. Ἀνακλιθῆναι] Collocari, nempe a discipulis; Marc. 6: 39, Luc. 9: 14, Ioh. 6: 10.

Ἐπὶ τοὺς χόρτους] *Per herbam*, ut saepe Poetae. Nam id quoque χόρτον voce significatur, ut alibi annotandum est: et Marcus expliat dicens χλωρὸς χόρτον [*viride fenum*].

Εὐλόγητος, benedictio] *Εὐχαρίστητος* [*gratias agit*] inquit Iohannem. Probat Christus ut alios ritus Iudaicos a Sapiantibus introductos ita et hunc benedicendi cibis. Vide quae dicenda sunt infra ad cap. 26.

20. *Ἐφαγον πάντες, comederunt omnes*] Ut ostenderetur signo conspicuo adesse iam tempus quo impleteretur illud Es. 55: 1:

Τὸ περισσεύειν, reliquias] *ἔτι* 2 Reg. 4: 43. Plus hoc est quam aut Moses in manna impetraverat, aut in farina Elias.

Ἀνέβητο κοφίνους, duodecim cophinis] Singuli Apostoli, ut videtur, cophinam attulerant, more Iudaei natato, quoties longius ab oppidis iter facerent. Ita cum cophino ibant Iudaei Romā ad proseuchas, quae erant in nemore Aricino ad decimum lapidem, et quidem cum foeno quod esset lecti vice. Vide Iuvenalis satyram tertiam et ibi Scholiasten. In his cophinis aut etiam sportulis ferre secum panem solebant, ut apparet infra 16: 7, Marc. 8: 14. LXX Interpretes *ἡ* Hebraicum, quod alibi *κάλαθον* vertunt, in Ps. 81: 7 verterunt *κόφινον*. Est haec vox et apud Pollucem.

22. *Ἠνάγκασεν, compulit*] Quod alibi dixit *ἐκέλευσε ἀπελθεῖν* [*iussit ire*], 8: 18. Noluit Christus discipulos suos in partem venire eius molitionis qua plebs Regnum ipsi destinabat.

24. *Μέσσω τῆς θαλάσσης ἢν βασιλεύομεν*] In alto iactabatur, ut ad lacum transferamus quod dici de mari solet.

25. *Τετάρτη δὲ φυλακῇ τῆς νυκτός, quartā autem vigiliā noctis*] Iudaei veteres dum penes ipsos ius armorum fuit noctem in ternas vigilias dividerunt, quod a Davide Kimchi aliisque recte est notatum; Romani in quaternas: cui mori iam a Pompeii temporibus Iudaei assueverant, Graecorum vetustiore exemplo: nam *τετράμοιρον νυκτός φρουράν* [*quaternam noctis vigiliam*] Euripides dixit. Quare quod hic dicitur ex Romano non ex Iudaico more interpretandum.

Περπατῶν ἐπὶ τῆς θαλάσσης, ambulans super mare] Gravitationem corporis inhibente vi Divina, an solidato aquae summo, an natura quadam inconspicua inter corpus

pua aequamque interposita, etiam veteres ostendunt sibi non constare. Videturque mihi rerum eiusmodi libera esse coniectura, definitio autem temeraria. Caeterum hoc quoque facto insigniter Christus Divinam suam potentiam ostendit. Nam de Deo dictum est, Job. 9: 8, ὁ περιπατῶν ὡς ἐπὶ ἰσάπεδος, ἐπὶ θαλάσσης [qui graditur super mare, velut super pavementum]. Et sane pleraque de Deo dicta in libris Prophetarum Christus visibiliter implevit.

26. Φάντασμα ἔστιν, phantasma est] Εἰδωλον [spectrum], ut alii appellabant. Vide Ciceronis epistolam ad Cassium libro V. Opinio haec ex Pharisaeorum disciplina, qui Spiritus ut existere per se putabant, ita et indutos humana figura hominibus apparere. Quia autem mali Spiritus noctu potius quam interdiu ostentare se creduntur, inde sibi metaebant Apostoli. Hebraeis spectrum nocturnum נִשְׁמָה dicitur: de quo non minus portentosa fabulantur quam de Strige Latini veteres.

30. Καταπορεύεσθαι, mergi] Sic Graeci vertunt Exod. 15: 4.

31. Ὀλιγόπιστε, εἰς τί ἰδίσασας, parum fidens, quare dubitasti? Opponitur hic διαζέειν τῷ πιστεύειν [dubitare credendo], quomodo apud Iacob. 1: 6 et infra 21: 21, 22 πίστις [fides] opponitur τῷ διακρίνεσθαι [verbo haesitare]. Id ipsum quod Rabbini dicunt וְעַתָּה post Cheldæum Paraphrasten Num. 16: 39. Clemens in epistola: Οἱ δίσυχοι καὶ διαζήτοντες περὶ τῆς τοῦ Θεοῦ δυνάμεως εἰς κοῖμα καὶ εἰς σημείωσιν πάσαις ταῖς γενεαῖς γίνονται [Alternantes et haesitantes de potentia Divina in iudicium et signum omnibus seculis fiunt]. Sic et Philo libro De herede rerum Divinarum: Τὸ μὲν γὰρ ἀπορεῖν ἐνδοιάζοντος, τὸ δὲ μηκέτι ζητεῖν πεπιστευκότος ἔργον εἶναι [Dubitare haesitantis, nihil ultra quaerere credentis est]. Idem περὶ φυτευογίας [De plantatione] sic ait: Τὰ δὲ δόγματα οὐκ ἐπαμφοτερίζοντων τυτ' ἔστιν, ἀλλὰ τῶν βεβαίᾳ πίστι κατεχημένων [Haec sunt dogmata non alternantium, sed firma praeditorum fide]. Et alibi: Πῶς γὰρ οὐκ ἔμυλλεν, εἰ τοσαῦτα καὶ τηλικαῦτα θεασάμενοι, πρὸς μὲν τὰς πιθανὰς καὶ εὐλόγους φαντασίας ἀδύνατα πραχθῆναι, τελεωθέντα δ' εὐμαρῶς ἐπιπροσύναις θείαις, οὐκ ἐνδοιάζοντες

μό-

μὲνον; ἀλλὰ καὶ ἀπιστοῦσιν, οἱ δυσμαθίστατοι πάντων [Quid-
ni? cum ii qui tot ac talia conspexerant, quae secun-
dum probabiles opiniones habebantur factu impossibilia,
attamen facile effecta erant Divinis consiliis, illi non
haesitabant tantum, sed et manebant increduli, omnium
hebetissimi]. Idem ergo διζάζειν, διακρίνεσθαι, ἐπαφο-
τερίζειν, ἐνδοιάζειν [dubitare, fluctuare, alternare, haes-
itare]. Unde intelligimus credere nihil hic esse aliud
quam potentiae Dei in Christo confidere: quod cur Chris-
tus plerumque ante beneficia sua exegerit, coeptum est
dici ad cap. 8. Insigne fiduciae suae argumentum Petrus
dederat, cum ostendit credere se, solo Christi verbo fieri
posse quod per naturam fieri non poterat; sed quod de
se nesciebat promptus ille semper et calens animus, non
parum adhuc sibi deesse ad plenum fidei robur, id
Christus ipsum experimento discere voluit: ut quod dee-
rat, supplici prece ac nisu impetrare contenderet. Hanc
ὀλιγοπιστίαν [tenuitatem fidei] multis in locis discipulis
suis Christus obiicit, quae comparata ad solidam fidem
ἀπιστία [incredulitas] etiam nominatur, ut ab illo qui
dicebat: Πιστεύε, Κύριε, βοήθει μου τῇ ἀπιστίᾳ [Credo;
Domine, adiuva incredulitatem meam], Marc. 9: 24.
In libro qui Ecclesiasticus dicitur et Hebraeorum veterum
sententias Graece expressas continet ita legimus, 1: 28.
Μὴ ἀπειθήσης φόβῳ Κυρίου ἐνδεῖς ὦν, καὶ μὴ προσέλθῃς
αὐτῷ ἐν καρδίᾳ δισση [Ne sis incredulus timori Domini,
si quo egeas, et ne accesseris ad eum duplici corde],
nbi καρδία δισση est καρδία διζάζουσα inter fidem ac diffiden-
tiam fluctuans. In Clementis Constitutionibus VII. 12. Μὴ
γίνῃς διψυχος ἐν προσευχῇ σου, εἰ ἔσαι, εἰ οὐ [Ne sis al-
ternans in prece tua, an res sit futura, nec ne].

32. Ἐκόπασε, cessavit] Aut ἔσθ, ut alii notarunt, aut
etiam ὕσθ. Nam ita quod in Numeris est 11: 2, ὡς ὕσθ
verbum est a LXX ἐκόπασε τὸ πῦρ [cessavit ignis]. Ver-
bum hoc de lacu usurpat Scriptor Problematum quae
exstant sub Aristotelis nomine XXIII. 34.

33. Οἱ δὲ ἐν τῷ πλοίῳ, qui autem in navicula erant]
Nautae ipsi.

Θεοῦ υἱός; εἶ, Filius Dei es] Apparet hoc cognomen
vulgo Messiae datum. Nam Nathanael, Ioh. 1: 50;

Rabbi, inquit, tu es Filius Dei, tu es Rex ille Israelis. Nimirum ex Psalmo secundo, quem Hebraei veteres κατὰ τὸ μυσικώτερον [secundum abstrusiores sensum] de Messia interpretabantur. Itaque infra ubi apud Matthaeum Iesus a Petro dicitur esse *Christus Filius Dei viventis*, Marcus et Lucas contenti fuerunt *Christi* vocabulo. Adde quae infra 26: 63 et Hebr. 5: 4, 5.

34. Γεννησαρέτ, Gennesaret] Origenes ad hunc locum: *Pervenerunt ad terram Gennesaret, cuius interpretationem si cognosceremus, et hinc nonnihil iuvaremur ad huius interpretationem loci: ad inveniendas scilicet ἀλληγορίας [locutiones aliud innuentes], quarum supra modum foecundus est. Hoc ipsum puto voluisse Hieronymum cum dixit: Si sciremus quid in nostra lingua sonaret Gennesereth, intelligeremus quomodo Iesus per typum Apostolorum et navis, Ecclesiam de persecutionum naufragio liberatam transducatur in littus. Hoc est: Si notum esset τὸ ἔτυμον [origo]; ita ut id Latine possimus interpretari. Fatetur igitur ignorare se vocis istius originem. Neque id mirum, non est enim Hebraeum vocabulum, sed prava pronuntiatione corruptum ex Hebraeo טנא [Cinnereth]: quod nomen multi inditum lacui putant ex eo quod citharas imaginem referret, quasi ex lacu terra deinde nomen acceperit; contra sentiente Iosepho qui ita ait: Ἡ δὲ λίμνη Γεννησαρ μὲν ἀπὸ τῆς προσεχοῦς χώρας καλεῖται [Lacus autem Gennesar ab adiacente terra nominatur]. Sed maxime probabile est tum lacui tum regioni nomen factum ab antiquissima urbe quae in Iosuae libro modo plurali numero טנא [Ceneroth] vocatur, ut cap. 11: 2, modo טנא [Cenereth] cap. 19: 35. Lacus vocabulum postera aetas emolliens Γινοςάρ maluit dicere, quod apud Chaldaeam Interpretem Veteris Instrumenti aliquoties occurrit pro Hebraeo טנא. Γεννησαρ scribit auctor primi Maccabaici.*

36. Τοῦ κρασπέδου, fimbriam] Vide supra 9: 20.

Ὅσοι ἤψαντο, quicunque tetigerant] Cum fiducia recipiendae sanitatis. Ita enim ex circumstantiis restringendae sunt particulae universales.

CAPUT XV.

1. Οἱ ἀπὸ Ἱεροσολύμων γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι, *Hierosolymis Scribae et Pharisei*] Non missi a Synedrio; sicut nec discipuli illi Phariseorum et Herodianorum, quorum infra fit mentio 22: 16, a Synedrio erant missi. Nusquam enim legimus in Synedrio fuisse Herodianos; et, ut fuerint, constat maiorem fuisse Sadducaeorum quam illorum auctoritatem. Atqui a Sadducaeis nemo mittitur. Fuit igitur privata exploratio, sed ab illis instituta qui Scholarum habebant principatum. Nam doctissimi quique, ut diximus, γραμματεῖς vocabantur. Horum autem auctoritatem sequebatur Phariseorum familia hoc tantum distincta a caeteris, quod super communia praecepta peculiare sibi ἐθελοθηρησίας [*cultus sponte susceptos*] iniunxerat. Ideo autem ab Hierosolymis venerunt, quia in primaria urbe habitabant nobilissimi Magistrorum et partium istarum duces.

2. Τὴν παράδοσιν, *traditionem*] Παράδοσις nihil aliud est quam quod Graeci Philosophi vocant δόγμα [*placitum*], Christus ipse, infra 16: 12, διδαχὴν [*doctrinam*]; nam παραδίδόναι [*tradere*] est διδάσκειν [*docere*], ut et Latinis tradere: velut cum Caesar ait, *Druides multa de Deorum vi ac potestate inventuti tradere*: unde et traditionis vocem effinxit Gellius ad exemplum Graeci vocabuli παραδόσις. Ita Paulus et verbum παραδίδόναι et nomen παραδόσις usurpat agens de dogmatis Christianismi, 1 Cor. 11: 2, 13. 15: 3, quod alibi explicat dicens παραδόσεις ἃς ἐδιδάχθητε [*traditiones quas didicistis*], 2 Thess. 2: 15, παρεδόθητε [*traditam accepistis*] dixit Rom. 6: 17. Sic Iudae παραδοτέῖσα πίστις [*tradita fides*]. Et ἀντίστροφον [*reciprocum*] huic est ἡ ἡ λήψις [*acceptio*] pro dogmate quatenus admittitur. Sic Ovidius:

———— Pro magno teste vetustas

Creditur: acceptam parce movere fidem.

Δόγματα cum dico non ita stricte accipio vocem, quomodo sumi solet cum opponitur ταῖς παραινήσεσιν [*hortationibus*], sed ita ut eas quoque comprehendat. Tam

enim quae agenda quam quae credenda praescribuntur eo nomine veniunt, ut apparet dictis locis, addito eo qui est 2 Thess. 3: 6. *Commenta* ergo mere humana vox ista per se non significat, sed eo quoque vocis istius, ut et *δογματων*, latitudo se extendit. Ideo addi plerumque aliquid solet; ut cum dicuntur *παράδοσεις ἀνθρώπων* [*traditiones hominum*], Coloss. 2: 8, aut *τῶν πρεσβυτέρων* [*Seniorum*], ut hic atque alibi. At Hebraei posteriores *תּרָבָר* [*traditionem*] dixerunt non quamvis *παράδοσιν*, sed *ἀγραφον* [*non scriptam*]. Nunc autem ne omnis quidem *ἀγραφος παράδοσις* sed ea demum quae est *μυσικώτερος* [*magis mystica*] hoc vocabulo appellatur. Alioquin origo vocis latius patet: est enim a *לָבַר*, id est, *παραλαμβάνω* [*accipio traditum*], quod *ἀντιστρέφεται τῷ παραδιδόναι* [*reciprocum est voci tradere*], ut apparet 1 Cor. 11: 23, 15: 1, 3, Galat. 1: 9, 12, Philipp. 4: 2, Coloss. 2: 6, 1 Thess. 2: 13. 4: 1, 2 Thess. 3: 6. Sed et veteres Christiani laxius usurpant; ut Cyprianus: *Unde est ista traditio, utrumne de Dominica et Evangelica auctoritate descendens, an de Apostolorum mandatis atque Epistolis veniens? Ea enim facienda esse quae scripta sunt Deus testatur. Mox: Si ergo aut in Evangelio praecipitur, aut in Apostolorum Epistolis aut Actibus continetur, observetur etiam et haec sancta traditio.*

Τῶν πρεσβυτέρων, Seniorum] *Πρεσβυτέρος* cur hic non arbitrer dici Senatores magni Synedrii haec causa est, quod Synedrii erat iudicii praesidere, non docere populum aut leges plane novas constituere. Legis enim, quo tempore regnabantur Hebraei, constitui solebant a Regibus, ut apparet 1 Sam. 30: 25. Libera autem Republica *παρὰ τῆς ἐκκλησίας*, a populi conventu, quomodo instituta sunt *τὰ ἑγκαίνια* [*Festum Templi instaurati*] 1 Macc. 4: 59, et alter dies festus mense Adar 7: 49. Neque dubium est quin eodem modo instituta fuerint ieiunia illa tempore exsilii, quorum Zacharias meminit. Nam et in exilio Iudaei, quatenus illis *αὐτονομίαν* [*libertatem regiminis*] aliquam Reges externi concesserant, eodem iure usi sunt. Nam dies Purim, quem Hellenistae vocarant *Amania*, institutus est communi gentis consensu, ut apparet Esth. 9: 20, etc. Quamquam non negem *συναγωγὴν μεγάλην* [*Sy-*

[*Synagoga magnam*], de qua egimus alias, quasi compendium populi, locum implese Conventula, praesertim subsecuta populi totius approbatione. Docere autem populum non erat aut Synedrii totius, aut cuiuslibet e Senatu, sed eorum qui eximium eruditionis nomen apud populum erant consecuti, sive Senatores essent sive privati. Nam sicut Romae olim de iure respondere non pro beneficio impetrabatur, sed licebat eis qui fiduciam sui habebant eam artem profiteri: ita et apud Iudaeos. Hi dicebantur *ערוּדִי* [*eruditi*]. Sed et *πρεσβύτεροι* non male vocantur, seu quia id nomen omnibus aut dignitate aut etiam sola auctoritate eminentibus dari solebat, quomodo et nomen *πατέρων* [*patrum*], sive quia antiquitus Sapientes, praesertim aliquo post mortem tempore, apud Hebraeos vocabantur *עֲדָרִי* [*veteres*], inde illud 1 Sam. 24: 14, *עֲדָרִי הָיוּ כָמוֹת הָאֲבֹתִים* [*sicut et proverbio veterum dicitur*], quod proprie idem est cum eo quod Theocritus itidem de proverbio aliquo agens dixit, *ὡς σοφὸς εἶπεν* [*ut sapiens dixit*]. Estque nunc etiam liber Hebraeus continens veterum institutorum recitationem, cui libro titulus est *סֵפֶר הַמִּשְׁפָּטִים* [*Sententiae veterum*]. Sic et Plauto *γνώμην* [*sententiam*] vocat *παλαιὸν λόγον*, Plautus et Terentius *verbum vetus*. Horum igitur *πρεσβυτέρων δόγματα* [*seniorum dogmata*] sive *παράδοσις* [*traditiones*] ut diversi erant generis, ita non omnes uno ordine nobis sunt habendae. Quaedam enim interpretationem continebant eorum quae in Lege ambigua videbantur, ut quod diximus *περὶ δυῶν ὀψιῶν* [*de duabus vespersis*]. Philo principio libri I De vita Mosis: *Τὰ γὰρ λεγόμενα τοῖς ἀναγιγνωσκομένοις αἰὲρ συννύφαινον* [*Quae enim ore tradebantur cum iis quae leguntur semper coniungebant*], Seniores nimirum de quibus ibi agit. Alia definiebant id quod Lex Divina viri boni arbitrio permiserat, quale illud erat de itinere quod Sabbato facere fas esset. Alia erant quae ipsi vocabant *sepimenta Legis*, id est, cautiones quibus muniti homines a Lege violanda longius arcerentur: quomodo canones Ecclesiasticos Iustinianus dixit *παρὰφυλακὰς τοῦ θείου νόμου* [*propugnacula legis Divinae*]. Exempli causa, cum quadragenas plagas infligi sontibus neque plures Lex permitteret, illi unam detraxere, ut

infigerentur duntaxat triginta novem: ita et Azymorum et Sabbati tempus antevertere docuerunt. Haec ita obstringebant populum si doctorum sententiae a Synedrio essent approbatae, ut diximus ad Deut. 17: 8 et sequentibus. Caetera pro consiliis primum habita, postquam ad auctoritatem usus aliquis dies accesserat, coeperunt a nonnullis in praecepta verti; neque in talia tantum praecepta quibus externa societas contineretur, sed quae etiam nemine inspectante animum obstringerent. Iosephus de Pharisaeis: *Ὁν τε ὁ λόγος κρίνας παρέδωκεν ἀγαθῶν ἔπονται τῇ ἡγεμονίᾳ, περιμάχητον ἔχοντες τὴν φυλακὴν ἣν προαγορεύειν ἠθέλησε, τιμῆς γε τῆς ἡλικίας προήκουσι* (hi sunt oὗ πρεσβύτεροι *συνῆτη*) *παραχωροῦσιν, οὐδὲν ἐπ' ἀντιλέξει τῶν εἰσηγηθέντων ταῦτα θράσει ἐπαιρόμενοι* [Quae ratio iudicavit bona ac tradidit, eorum regulam sequuntur; tuenda omni modo censentes quod illa praescripsit, honorem autem tribuunt maioribus natu, nec iis quae illi docent audent contradicere]. Contra idem Scriptor Sadducaeis notat in laude positum dubitare de Maiorum institutis: *Φυλακῆς δ' οὐδαμῶν τινῶν μεταποιήσεις αὐτοῖς ἢ τῶν νόμων, πρὸς γὰρ τοὺς διδασκάλους* (ita exprimit Hebraeum *סנהדרין*) *σοφίας, ἣν μετίασιν, ἀμφιλογεῖν ἀρετὴν ἀριθμοῦσι* [Observare praeter leges nihil curant, ac virtutis putant contradicere magistris eius quam sectantur sapientiae]. Idem Scriptor XIII Originum: *Νόμιμα πολλὰ τινα παρέδωσαν τῷ δήμῳ οἱ Φαρισαῖοι ἐκ πατέρων διαδοχῆς*, id est, *συνῆτη πληροῖα* [Multa praecepta populo tradiderunt Phariseae accepta a Patribus]. Sadducaeos autem ait *ἐκεῖνα δεῖν ἡγεῖσθαι νόμιμα τὰ γεγραμμένα* (in Lege Mosis nempe), *τὰ δ' ἐκ παραδόσεως πατέρων μὴ τηρεῖν* [observanda putare praecepta quae scripta sunt, non observanda ea quae ex traditione sunt]. Ex nimia illa Magistrorum reverentia veniunt illae sententiae: *Si dixerint Scribae* (id est, Doctores) *dexteram esse sinistram, et sinistram esse dexteram, audi eos*. Habet hanc Rabbi Bachai. Item: *Quicquid Sapientes vident palam fieri, id etiam in penetralibus vetitum est*. Nec aequare contenti sunt sua commenta Divinis legibus, tandem etiam praeponere coeperunt. Ita enim aiunt: *Plus est in verbis Scribarum quam in verbis Legis*. Ha-

Habes hoc in titulis Thalmudicis Baba Metzia, Bera-choth, Chagiga et de Synedrio; et R. Iacob in Caphthor. Adultae superstitioni color ex mendacio quaesitus. Persuasum enim credulae plebi, ista instituta non esse quidem perscripta in Lege, attamen a Deo Mosi data, deinde a Mose Iosuae eiusque assessoribus, a quibus porro ad Prophetas manarint, a Prophetis autem tradita sint Esdrae et qui cum eo erant, deinceps vero parentum commemoratione transierint ad posteros, unde hanc praeceptorum congeriem *מִן חֹזְקֵי הַתּוֹרָה* hoc est τὸν ἐν σῶματι νόμον [*legem in ore positam*] appellant. Neque dubitant Iudaei quin ea ipsa praecepta nunc in Thalmudicis libris contineantur, scripturae scilicet mandata, ne oblivione atteri possent. Docet autem nos Epiphanius in Dissertatione adversus Ptolemais, Hebraeorum traditiones alias a Mosis venisse aevo (quod de melioribus quibusdam negandum non est, ut de Lege ter in hebdomade legenda in Synagogis, de precibus ante cibi sunctionem, et si qua sunt similia), alias a Rabbi Akiba, alias ab Adda qui et Iudas, alias ab Asmonaeis: quo ex loco emendandi codices eiusdem Scriptoris titulo *περὶ γραμματικῶν* [*De Scribis*], ubi ἀνδᾶν scriptum est pro Ἀδδᾶν, et adversus Marcionem, ubi corrupte scribitur τοῦ μέν Δαβὶδ pro τοῦ μέν Ἀδδᾶ: ex quo loco etiam discimus Akibam illum fuisse antiquiorem exilio Babylonico, Addan autem post tempora postliminii exstitisse.

Νίπτονται, lavant] Proprie: nam, ut Pollux docet, *νίπτεσθαι* est ante cibum, *ἀπονίπτεσθαι* [*abluere*] post cibum. Haec autem lotio Iudaica, quam Marcus accurate describit, non erat rusticitati opposita, cuius non exigua pars est ἡ ἀλουσία [*illuvies*], sed fiebat definitis gestibus καὶ ὁσίας χάριν [*dicis causa*]. Causa haec erat, quod arbitrarentur Hebraeorum Magistri (caeci nimirum caecorum duces, ut nos mox docebit Christus) si quis ἀλλόφυλος [*extraneus*] aut alioqui iuxta Legem impurus aut cibum ipsum potumve attigisset, aut quicquam quod cibum potumve contingeret (puta ipsorum manus quibus cibum sumturi erant, quae pars corporis maxime ad contactum patet), aut vasa in quibus obsonium coqueretur, aut pocula e quibus erant poturi, cum cibum

potamve talis inquinamenti contagium ad corpus primum suum, deinde ad animum immittere: quapropter καθαρίσμον [purificationem] (ut Iohannes vocat) repperant, accurata lotionem, nimirum inanis metus inane remedium, ut lepide dixit Menander, cuius versus non possum non apponere paulo quam legi solent emendatiores:

————— Εἰ μὲν τι κακὸν ἀληθὲς ἔχεις, Φειδία,
 Ζητεῖν ἀληθὲς φάρμακον τούτου σ' ἔδει.
 Νῦν δ' οὐκ ἔχεις· εὗρηκα κενὸν τὸ φάρμακον
 Πρὸς τὸ κενόν· οἰήθητι δ' ὠφελεῖν τί σε.
 Περιμαζάτωσάν σ' αἱ γυναῖκες ἐν κύκλῳ,
 Καὶ περιθέτωσαν ἀπὸ τριῶν κρουνῶν ὕδωρ·
 Τούτω περιρῶσαι, ἔμβालὼν ἅλας, φακούς.
 Πᾶς ἄγνός ἐσθ' ὃ μὴδὲν οἱ συνιδὼν κακόν.
 [————— O Phidia, vero si laborares malo,
 Nimirum vero opus esset et medicamine:
 Nunc id cum non sit, inane medicamen dabo
 Ad morbum inanem: tu tibi crede id profore.
 Ergo te abstergant undequaque mulieres,
 Aquamque asportent, sed tribus de fontibus,
 Qua perfundaris sale permixta et lentibus.
 Sat ille purus nullius sceleris sibi
 Qui conscit.]

Huius Pharisaicae opinionis non leve vestigium est in Apostolis, cum Christi dictum de fermento ita interpretantur quasi nefas esset vel a Pharisaeis vel a Sadducaeis cibum comparare. Et notant Hebraeorum Magistri Iudaeos Samaritis, Samaritas Iudaeis obviis proclamasse, *Noli attingere*. Iosephus de Essenis notat, provectiones a minus provectis contactos abluere se solere quasi a contactu ἀλλοφύλων. Velarunt haud dubie hanc suam sententiam Divinae legis auctoritate, quae quorundam corporum contactu corpora impurari voluit, ita ut etiamsi id postea rescisceretur, purgamentum aliquod esset adhibendum; quomodo et Esseni Iosepho teste crediderunt pollui se levata alvo, καίπερ φυσικῆς οὐσῆς τῆς ἐκκρίσεως [quanquam naturalis est ista excretio], sed aqua sumpta purgari. At ne illis quidem rebus quas Lex Dei impuras vocat culpam contrahebat animus, nisi post neglectum Divinae iussionis. Neque ista Deus προηγούμενως [prae-

ei.

cipuo loco] praeceperat, sed ut populum nimis emantem ceremoniarum istis ritibus distineret, quibus res etiam meliores signabantur. Dogma autem illud quod hic Apostolis Christi obiciunt Legisperitorum et Pharisaicae sectae legati, plane falsa nitebatur persuasione. Existimabant enim primum aliquos contactus immundos esse sui natura, de quibus lex Dei nulla exstabat; deinde etiam ignorantis animum affligi ea impuritate; postremo autem elui posse maculam animo inustam ritu, quem Deus non imperaverat sed ipsi erant commenti. Ex simili stultitia ortum habuit τῶν ἡμεροβαπτιστῶν [*quotidie baptizantium*] superstitio, quam Mahumetes, ut multa alia undique corrassa, in legem suam transtulit.

3. Διὰ τί καὶ ὑμεῖς παραβαίνετε, *quare et vos transgredimini*] Christus antequam de illa quam obiciebant traditione disputet, convellit fundamentum ipsum cui tota illorum ratiocinatio innitebatur. Pro certo enim ponebant, standum sine ulla exceptione receptis Sapientum sententiis, ut quorum consensus esset ἀναμάρτητος [*falli nesca*], quod falsum esse Christus ostendit exemplo evidentissimo recepti dogmatis quod cum lege Divina ἀσπόνδως [*sine medio conciliandi*] pugnabat.

4. Τίμα, *honora*] Vox Hebraea est כבד, qua comprehenditur etiam officium honeste alendi parentes. In quem sensum vox τιμῆς [*honoris*] etiam a Paulo usurpatur et verbum τιμᾶν 1 Tim. 5: 3, 17. Itaque id quod hic sequitur καὶ οὐ μὴ τιμήσῃ τὸν πατέρα [*et non honorabit patrem*], Marcus exponit οὐκ ἔτι ἀφιέτε αὐτὸν οὐδὲν ποιῆσαι τῷ πατρὶ [*non permittitis eum quicquam facere patri*], ubi ποιεῖν est ἀγαθοποιεῖν [*benefacere*]. Neque aliter exponunt Hebraeorum eruditissimi Num. 24: 11, et qui eorum hoc ipsum praeceptum explicant aiunt, cibi, potus et vestimenti praebitionem eo contineri. Quin Graecorum quoque et Romanorum leges idem praecipiant. Et verbum τιμᾶν ita explicat etiam Hierocles: Εἰς δὲ τὰ ἄλλα πάντα γονεῖς τιμήσωμεν ὑπερβαλλόντως, σώματος ὑπηρεσίαν καὶ χρημάτων χορηγίαν αὐτοῖς ὑπέχοντες ὅτι μάλιστα προθυμοτάτην [*In caeteris rebus eximio in honore habebimus parentes, exhibentes eis animo quam promptissimo corporis ministerium et facultatum auxilia*].

Ὁ κακολογῶν, qui maledixerit] Verbum Hebraicum לך, quod in Exodo et Levitico reperitur directe opponitur verbo כבד. Nam ut כבד sua origine est *pondus addere*, ita לך est *pondus detrahere*. At LXX Interpretes, quos noster hic verbotenus sequitur, notissimo exemplo rem declarantes dixerunt ὁ κακολογῶν, in quem sensum certum est vocem Hebraeam, quanquam latius patentem, saepissime accipi. Non frustra autem et hoc Christus adiecit. Constat enim inter Dei praecepta ea esse maximi du-cenda quae capitali poena sanciantur. Ostendit ergo Christus non quodlibet praeceptum Legisperitorum aucto-ritate violari, sed tale quod inter praecipua habendum Deus ipse testaretur.

5. Ὅς ἂν εἴπῃ, quicumque dixerit] Non puto esse hic ἀποσιῶπῃσιν [*reticentiam*], ut multi arbitrantur, sed po-tius redundare Hebraeo more καὶ, ut infra 28: 9, Marc. 13: 34, Luc. 2: 15 et 21 et 27, 28. Item Luc. 5: 35, 9: 51, 13: 25, 14: 1, quod semel dico, ne testimonia repetere cogar. Itaque sic interprete: Vos autem do-cetis, Qui dixerit patri suo aut matri suae, Δῶρον ὃ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ ὠφεληθῇς [*Donum sit quod ex me habiturus esses*], ne alat patrem aut matrem suam. Et apud Mar-cum: Vos autem docetis hunc in modum, Si quis patri matrive dixerit, Κορβαῖν, ὃ ἐξ ἐμοῦ ὠφεληθῇς [*Corban, quod ex me habiturus esses*], non permittitis eum quic-quam ultra patri matrive praestare. Δέγειν utrobique est *docere*. Ita enim in Scholis Hebraicis usurpari solet כן, hoc est, עֲפָא [*dixit, praecepit*].

Δῶρον, munus] Vocem ipsam posuit Marcus κορβαῖν, et Syrus hic כָּרְבַּן, unde discimus non quodvis δῶρον hic significari, sed id quod Deo sacratur, quomodo vocem δῶρον usurpari vidimus et quinto capite. Atque hinc est quod Veterum quidam hunc locum citantes non δῶρον nude ponunt, sed δῶρον τῷ Θεῷ [*munus Deo debitum*]. Formnla haec ex Hebraeis Magistris citatur in hunc modum, לִי כְרֵב מִכָּל מְעֻלָּתִי כְרֵב [*Corban quicquid a me utili-tatis habiturus esset*], et sic etiam כָּרְבַּן כָּל מַעֲשֵׂי מִנְיָן מִכָּל מְעֻלָּתִי כְרֵב. Videamus quid sit ὃ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ ὠφεληθῇς, deinde quid hic velit κορβαῖν ὃ ἐξ ἐμοῦ ὠφεληθῇς.

In-

Interpretes eius quam dixi formulae totidem prope verbis exprimunt **מִן כֹּחַ הַנֶּחֱמָה** et nomen **נֶחֱמָה** [*utilitatis*] aiunt tam late patere ut et alimenta et omne id quod homo ab homine iuvare potest comprehendat. Ea vis melius exprimi non potuit quam Graeco verbo **ὠφελείσθαι** [*utilitatem capere*]. Est autem illud **ὠφελήθητις** hic **δυνή-
τικόν** [*modi potentialis*], quare Latine ita licet exprimere, *quicquid est quo a me iuvare possis*. In codice Nedardin invenitur: **וְהָיָה לְךָ כֹּחַ הַנֶּחֱמָה**, Quod *quicquid paravero, ex illo non comedet pater meus quicquam, id est, quod utilitatem inde non percipiet*. Ad alteram vocem **קָרַן** quod attinet, solet ea apud Hebraeos, ut et **אֲנָתְהָ** [*anathema*], quoties sola ponitur includere vim verbi substantivi: quare **קֹרְבָּן** valet **קֹרְבָּן** **ἔστω**, id est, *Deo dicatum esto*. Quod autem ita Deo dicatum erat, id credebatur omnino esse extra hominum potestatem atque commercium. Hinc illud **קָרַן** in hac formula non male Hebraei interpretes exponunt **עָלֶיךָ אֲסִיר**, id est, *prohibitum sive praecclusum esto tibi*. Liber Caph Nacal ita explicat hoc genus voti: **אֲמַר כֹּחַ הַנֶּחֱמָה לְךָ כֹּחַ הַנֶּחֱמָה**, *Sacrum erit quicquid paravero in futurum ad os patris*. Rabbi Nissim hoc modo: **אֲמַר כֹּחַ הַנֶּחֱמָה לְךָ כֹּחַ הַנֶּחֱמָה**, *Quicquid paravero patri meo, sacratum esto*. Qui sic vovit non potest irritum facere votum. Et quia in nomine **קֹרְבָּן** Dei mentio erat incusa (nam **קָרַן** est, ut diximus, *res Deo sacra*, unde Iosephus de iis qui se Deo devovent, **οἱ κῶρβαν αὐτοὺς ὀνομάζοντες** [*qui semet Corban vocant*]) ideo hoc votum non esse nudum sed iurisiurandi religionem et translationem complecti credebatur. Hinc Tyrri cum vetarent **τοὺς ξενικὸν ὅρκους** [*externa iuramenta*], speciatim nominarunt **τὸν ὅρκον παλούμενον κῶρβαν** [*iuramentum quod dicitur Corban*], auctore Theophrasto libro De legibus, cuius iuramenti mentionem et Matthaeus infra facit 23: 18. Plane frequens fuisse Iudaeis ut non voto tantum sed et iureiurando se obstringerent ne huic aut illi benefacerent, tum ex Hebraeorum Magistris discimus, tum ex Philone, cuius haec verba sunt notatu ad hanc rem digna: **Εἰσι**

ὅ οἱ τὴν φύσιν ἀμικτοὶ καὶ ἀκοινωνήτοι δι' ὑπερβολὴν μισαν-
 θρωπίας γεγονότες, ἥ καὶ, ὑπ' ὀργῆς οἷα χαλεπῆς δεσποίνης
 ἐκβιασθέντες, ὅρκῳ τὴν ἀγριότητα πισοῦνται τῶν ἡθῶν· οἵ-
 τινες οὐ φασιν ὁμοτράπεζον ἢ ὁμορόφιον ἔξειν τὸν δεῖνα, ἢ
 πάλιν τῷ δεῖνι μὴ ῥέξειν ὠφελείαν τινὰ, ἢ παρ' ἐκείνου
 τινὰ λήψεσθαι, καὶ μέχρι τελευτῆς [*Sunt quidam qui ex*
immensa feritate ingenium habentes durum atque inso-
ciabile aut coacti ab ira, molesta sane hera, morum
suorum asperitatem iureiurando firmant, dicendo, se
hunc aut illum nunquam habituros consortes tecti aut
mensae, aut rursum ei se nihil facturos boni, vel ni-
hil ab eo se accepturos, vel ad mortem usque]: ubi
 aperte describit id votum quod Hebraei *נאן נא*, hoc
 est, *εὐχὴν τῆς ὠφελείας* [*votum utilitatis*] vocant. Hoc
 autem votum quo firmiter sanctiusque esset, solebat,
 ut ex Matthaeo Marcoque discimus, adiacere consecratio
 rei in eum casum si quando τῷ δεῖνι [*illi homini*] quic-
 quam daretur. Quod si is qui votum tale nuncupas-
 set, postea immutata voluntate largiri aliquid vellet τῷ
 δεῖνι, Sacerdotes, quorum pars magna erant Pharisei,
 rem ex voti lege sacro aerario vindicabant. Eius au-
 tem aerarii obventiones, partim in opera Templi, par-
 tim in usus pauperum, partim in ipsos Sacerdotes ac
 Levitas erogabantur. Quo magis credibile est Phari-
 saeos, qui erant *φιλάργυροι* [*avarī*], ut Lucas nos do-
 cet 16: 14, contumaciter adfuisse utilitatibus aerarii
 contra quorumvis hominum iusta. Nam vota etiam iure
 Romano homines ita obligabant, ut votum implere co-
 gerentur. Caeterum quod Origenes hic narrat ab He-
 braeo se didicisse etiam creditores saepe nomina tran-
 scripsisse gazophylacio, ut debitoribus suis duriores ad-
 versarium obtruderent, ut verum credo, ita huc proprie
 non pertinet.

6. *Ἠκυρώσατε τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεοῦ*] *Irritum fecistis*
Dei praeceptum, quantum in vobis est. Merito accusat
 hoc Legisperitorum dogma Legis Divinae optimus vin-
 dex. Nitebantur illi hoc argumento, in quo latius quam
 par est extendendo et alibi eos lapsos vidimus, quod
 praecepta Deum spectantia iis essent anteferenda quae
 ad hominum utilitatem pertinerent. In illo autem genere
 po-

ponebant vota ac iuramenta, in hoc autem omnia beneficentiae munia. Sed non animadvertabant homines misera superstitione fascinati vota et iuramenta modos esse quibus obligemur; omnem autem obligationem ex iure eo quod nobis competat debere proficisci: quare materiam obligationis esse non posse id quod ante ademtum sit nostrae libertati, ut est Parentes non alere. Nam et naturalis aequitas et lex per Moysen edita efficiebant ne id liceret. Lex autem, quae vota ac iuramenta servari vult, intelligenda haud dubie est de votis ac iuramentis legitimis, hoc est, quibus id vovetur aut iuratur quod honestum est, quodque est in voventis aut iurantis potestate. Quare hoc casu lex illa obici non potest: debet ergo valere lex altera quae pietatem in parentes praecipit. Pertinet hac Gangrensis Synodi canon 16. *Ἐἴ τινα τέκνα γονέων, μάλιστα πισῶν, ἀναχωροίη προφάσει θεοσεβείας, καὶ μὴ τὴν καθήκουσαν τιμὴν τοῖς γονεῦσι ἀπονέμοι, προτιμωμένης δηλονότι παρ' αὐτοῖς τὴν θεοσεβείας, ἀνάθεμα ἔστω* [*Si qui liberi parentes, et maxime fideles, deserant praetextu pietatis, et debitum honorem parentibus non dedant, tanquam pietatis praelatione, anathema sunt*]. Imo, ut recte contra populares quosdam suos Philo pronuntiat, nec si adversus alterum quemvis, qui neque parens sit, neque sanguine proximus, conceptum sit tale votum et iureiurando consecratum valere debet, cum hominem alterum alteri opem ferre, praecipue vero qua potest egestatem eius sublevare, Deus et natura imperent.

7. *Προεφήτευσε, vaticinatus est*] Verba quidem Esaiæ primo spectare videntur ea tempora quae Babylonicam obsidionem antecesserunt, sed ita ut non minus, imo etiam magis, quadrent Christi temporibus; quod manifesto constabit si inspiciatur tota *περικύρη* [*pars orationis contexta*]. Dicit enim Deus effecturum se ut Iudaei, praesertim vero Hierosolymitae, sacra Prophetarum effata legentes non intelligant; idque in poenam corruptae religionis, quam a vera pietate ac dilectione ad inanes et commentitios ritus traduxissent. Itaque futurum, ut ipsi Magistri qui omnium sapientissimi habebantur, in foedos errores incidant. Ecquid potuit in istos homines aptius dici?

Scien-

Sciendum est, quod saepe notatum est, posse unum idemque vaticinium plus semel impleri, ita ut et huic et illi tempori conveniat, non solo eventu sed Divina etiam verborum directione.

8. Ἐγγίξει μοι] *Amicum se mihi praebet*: Iac. 4: 8.

9. Μάτην δέ, *frustra autem*] Ita et LXX, quos apparet pro ὡν, quod nunc legimus, legisse ὡν, et accepisse ὡν pro eo quod plerumque dicitur ὡς, id enim est μάτην aut εἰς μάταιον [*frustra*], ut iidem LXX transferunt Es. 49: 4. Apparet autem non hoc tantum sed multis aliis ex locis, in veteri scriptura Hebraica Vau et Iod literas vix potuisse discerni, sed et hoc, non omnes discrepantes lectiones a Masoretis fuisse annotatas: quod apertissimum facit codex Samaritano caractere descriptus collatus cum exemplaribus quibus Iudaei utuntur: item Psalmi duo alphabetici 37 et 145, in quorum prior initium versus incipientis ab ὡ, in altero initium versus a ὡ deest, quo loco vulgata Latina versio ostendit pleniores codices ibi quidem habuisse ὡν et aliquas voces alias, hic vero et Graeca et Latina ostendit fuisse ὡν et aliquid praeterea, quanquam tacente hic Masoretarum diligentia. Verum utro modo hic legas nihil refert. Necesse est enim frustra Deum colant quorum cultus Deo displicet.

Σέβονται με, *colunt me*] Hebraice כָּבִדוּ אֶת־יְהוָה, hoc est ad verbum, τὸ σέβας αὐτῶν πρὸς με ἐστὶ [*cultus eorum ad me est*]. Nam כָּבִדוּ quoties ad Deum refertur est ipse cultus Divinus. Itaque optime hoc versum est.

Διδάσκοντες διδασκαλίας, ἐντάλματα ἀνθρώπων, *docentes doctrinas, mandata hominum*] Verbum διδάσκοντες adiecerunt LXX ut commodior esset constructio: et quod hic est προσθετικῶς [*per appositionem*], διδασκαλίας ἐντάλματα ἀνθρώπων, ibi est συνθετικῶς [*cum copula*], ἐντάλματα καὶ διδασκαλίας. In Hebraeo est מִצְוֹת וְדִבְרֵי אָדָם, ad verbum ἐντολὴν παρ' ἀνθρώπων διδιδασκόμενῃ [*praeceptum quod homines docent*], hoc autem est, dogmata quae in faciendo consistunt. Humana autem dogmata dicuntur Esaiiae et Christo, neque sola quae pugnant directe cum lege Divina (neque enim hoc oraculo Christus utitur tantum ad confirmationem eius quod iam di-

dixerat, sed etiam ut viam sternat ad sequentia, quibus Apostolis ostendit non recte accusatos), neque omnia quae homines docent facienda, puta probabili interpretatione eius quod ambiguum est, aut definitione aequa eius quod in arbitrio relictum est, aut fideli consilio circa ea quae ad pietatem aut charitatem pertinent; sed ea quae fundamentum habent in persuasionem non Divinitus tradita sed humana ac futili: qualia sunt illa de quibus nunc agebatur, ut mox explicatius ostenditur.

10. Τὸν ὄχλον] *De plebe homines*, quos Legisperiti ut indoctos, Pharisei ut parum religiosos, prae se fastidiebant.

Ἀκούετε καὶ συνίετε, *audite et intelligite*] Attentionem desiderat Christus, quia plerumque homines nolunt

Quae iuvenes didicere, senes perdenda fateri.

11. Οὐ τὸ εἰσερχόμενον εἰς τὸ στόμα κοινοῖ τὸν ἄνθρωπον, *non quod intrat in os inquinat hominem*] Κοινοῦν κολοῖν opponitur τῷ ἁγιάζειν [*verbo sanctificare*], et merito: nam quae sancta sunt Deo quasi separantur. Caetera sunt velut extra Dei peculium. Haec cum ad animum referuntur, ut hoc loco τὸ ἁγιάζειν culpaе immunitatem, τὸ κοινοῦν culpam contractam significat. Μολύνειν [*polluere*] pro κοινοῦν dixit Porphyrius, hunc locum aut certe hoc Christianorum dogma respiciens. Sic enim ait De abstinentia ab animalibus primo: Οὐ γὰρ ἡμᾶς μολύνει, φασί, τὰ βρώματα [*Neque enim, aiunt, alimenta nos polluant*]. Addit, eundem Christianorum sensum exsequens, Ἐὰν εὐλαβηθῶμεν βρώσιν, ἐδουλώθημεν τῷ τοῦ φόβου φρονήματι, δεῖ δὲ πάνθ' ἡμῖν ὑποτετάχθαι [*Si vitemus edere, iam servi facti sumus affectus timoris: oportet autem cuncta nobis subiici*]. Putabant, ut diximus, Pharisei ita immunda esse quaedam natura sua ut per se, non ex instituto, animum polluerent. Docet hoc praeter caeteros Iudaens Scriptor libri περὶ αὐτοκρατορίας λογισμοῦ [*De imperio rationis*], qui Iosepho ascribitur, ubi haec sunt verba: Ὁ τοῦ νόμου κτίστης τὰ μὲν οἰκειωθῆσόμενα ἡμῶν ταῖς ψυχαῖς ἐπέτρεψεν ἐσθίειν, τὰ δὲ ἐναντιωσόμενα ἐκώλυσε σαρκοφαγεῖν [*Legis Lator quae prefutura erant animis nostris ea edere permisit, quae vero carniū erant nociturae, vetuit edere*]. Id Christus hic negat:

τὸ

τὸ εἰσερχόμενον εἰς τὸ σῶμα igitur hic ex subiecta materia intelligi debet, quod ita ingreditur ut nihil vitii accedat ab humana voluntate. Ideo Marcus dixit ἐξωθεῖν τοῦ ἀνθρώπου εἰσπορευόμενον εἰς αὐτόν [*extra hominem introiens in eum*]. Nihil igitur hic Christus docet contra legem ciborum discriminatricem; neque enim tempus advenerat: quanquam oblique, dam ostendit nihil esse natura immundum, contra quam Pharisei existimabant, simul significat legem illam non esse immutabilem. Nam et Paulus eodem argumento utitur, ὅτι πᾶν κτίσμα Θεοῦ καλόν [*quia omnis creatura Dei bona est*] 1 Tim. 4: 4. Ita aequa interpretatio legis de ciborum discrimine, ut et ante de Sabbato, earundem legum antiquationi viam molliter praestruxit. Valde enim eo pertinebat intelligi materiam istarum legum per se esse ἀδιάφορον [*in rebus mediis*], et quod praeceptum erat non esse praeceptum προηγούμενος [*principaliter*], sed data occasione, aut alterius rei causa.

Ἀλλὰ τὸ ἐκπορευόμενον ἐκ τοῦ σώματος, sed quod exit ex ore]. Generalius apud Marcum τὰ ἐκπορευόμενα ἐκ τοῦ ἀνθρώπου [*sed quae de homine procedunt*], hoc est, ea quae ex voluntate procedunt. Sed quia eorum multa solent aut ore peragi, ut διαλογισμοὶ πονηροὶ, ψευδομαρτυρίαι, βλασφημίαι [*cogitationes malae, falsa testimonia, blasphemiae*], aut certe non sine oris adminiculo, quemadmodum ex rixis φόνοι [*caedes*], ex impudicis colloquiis et lenociniis nascuntur μοιχεῖαι, πορνείαι [*adulteria, fornicationes*], et κλοπαὶ [*furta*] plerumque coniunctum habent mendacium; ideo hoc exempli causa Christus addidit, quo evidentior esset ἀντίθεσις [*oppositio*]. Simillima est oppositio eorum quae per os intrant atque exeunt apud Platonem in Timaeo, forte ex barbara Philosophia, unde multa in eo sunt libro: Τὴν δὲ δὴ τοῦ σώματος ἡμῶν δύναμιν ὁδοῦσι καὶ γλώττῃ καὶ χεῖλεσιν ἕνεκα τῶν ἀναγκαίων καὶ τῶν ἀρίστων διεκόσμησαν οἱ διακοσμοῦντες, ἣ νῦν διατέτακται, τὴν μὲν ἔσδοον τῶν ἀναγκαίων μηχανώμενοι χάριν, τὴν δὲ ἔξοδον τῶν ἀρίστων ἀναγκαῖον μὲν γὰρ πᾶν ὅσον εἰσέρχεται τροφήν διδόν τῷ σώματι, τὸ δὲ λόγων νῆμα ἔξω καὶ ὑπηρετοῦν φρονήσῃ κάλλισον καὶ ἀρίστον πάντων ταμάτων [*Quia corporis humani fuere fabricatores, oris*

nos-

nostri formam, qualis apparet, fecere instructam dentibus et lingua et labiis, ad usus partim optimos, partim necessarios; introitum enim reppererunt ad res necessarias, exitum ad optimas; necessaria enim sunt ea unde corpus alitur, et sermonum fluentia quae exeunt optima sunt fluentorum et pulcherrima prudentiae ministeria] Quem locum ita παραφράζει [*fusius explicat*] Plato Indaeus, Philo scilicet: Στόμα τί; δι' οὗ γίνεται θνητῶν μὲν, ὡς ἔφη Πλάτων, εἴσοδος, ἐξοδος δ' ἀφθάρτων· ἐπιεικίζεται μὲν γὰρ αὐτῷ σιτία καὶ ποτά, φθαρτοῦ σώματος φθαρταὶ τροφαί· λόγοι δ' ἐξίσουσιν ἀθανάτου ψυχῆς ἀθάνατοι νόμοι, δι' ὧν ὁ λογικὸς βίος κυβερνᾶται [*Quid os dicam? per quod sit, ut dixit Plato, introitus rerum caducarum, exitus vero rerum immortalium. Intran enim per os cibi et potus, caduci corporis caduca alimenta; at exeunt sermones, vitae immortalis leges immortales, per quas rationalis vita gubernatur*].

12. Ἑκανδαλίσθησαν, *offensi sunt*] Quia Pharisei maximi faciebant traditiones Sapientum, et in observatione tum earum traditionum tum rituum quorundam, quos sibi ipsi imperaverant, maximam Divini cultus partem constituebant. Nam ad promiscuos ciborum omnium usus tracta ab ipsis Christi verba credibile non est; cum omnia undique crimina conquirentes nunquam hoc illi obiecerint.

13. Πᾶσα φυτεία, *omnis planta*] Ostendit Christus ita vitanda esse offendicula (de quo monuerat antehac saepius), ut tamen non eo minus libere docerentur quae ad solidam pietatem facerent, etiam cum refutatione dogmatum quae pietatis profectui obstarent. Dogmata enim vocantur φυτεία eadem ratione qua appellantur semen. A Deo autem non sunt dogmata quae fundamentum non habent in revelatione Divina rectaeque rationis usu. Ignatius quod de dogmatis Christus dixerat ad dogmatum auctores transfert sensu salvo, epistola ad Trallenses: Οὗτοι οὖν οὐκ εἰσὶ φυτεία πατρὸς, ἀλλ' ἔχγονα πατηραμένα· πᾶσα δὲ, φησὶν ὁ Κύριος, φυτεία ἦν οὖν ἐφύττεσεν ὁ πατήρ μου ὁ ἐπουράνιος, ἐκριζωθήτω· εἰ γὰρ ἦσαν τοῦ πατρὸς κλάδοι, οὐκ ἂν ἦσαν ἐχθροὶ τοῦ σαυροῦ τοῦ Χριστοῦ [*Hic non sunt Patris planta, sed devota soboles. Qua-*

ale autem planta, inquit Dominus, quam non plantavit Pater meus coelestis evellatur, nam si essent Patris surculi, non essent inimici crucis Christi].

Ἐκκλῆσηστας] Id est, oportet eam evelli. Nempe ducendo homines ad veri cognitionem, ut ex sequentibus apparet.

14. Ἀγετε αὐτοὺς, sinite illos] Quomodo dicimus:

———— Iubeas miserum esse lubenter.

Significat Christus eorum offensas tanti non esse ut propterea deserenda sit causa facientis ad salutem veritatis.

Ὅδηοὶ εἰσι τυφλοὶ τυφλῶν, caeci sunt duces caecorum] Videtur mihi hic esse sensus atque connexio: Si illi contenti sibi nolunt, at plebi consulamus, quae alioqui tam caecis ductoribus usa ipsa quoque caeca in exitium ruet. Similis comparatio est apud Sextum Empiricum II adversus Mathematicos: "Ὅμοιον γὰρ ὥς εἰ τις λέγοι, τὸν βλέποντα ὑπὸ τοῦ πεπηρωμένου ὀδηγεῖσθαι [Perinde id est ac si quis dicat, eum qui videat caeco uti duc]. Horatius dixit:

———— Ut si

Caecus iter monstrare velit.

Erat autem vetus traditio apud Hebraeos quae exstat in Midras Thillim Ps. 146, doctores caecos fore quo tempore Deus inter ipsos habiturus esset tabernaculum. Vide Esai. 42 7 et infra 23: 24.

Εἰς βόθυνον ἐμπιπύονται, in foveam cadunt] Respicitur locus Esai. 3: 6, 8.

25. Τὴν παραβολὴν ταύτην, parabolam istam] Id est, γνώμην [sententiam], illam scilicet de eo quod in os intrat, quodque ex ore proficiscitur. Nihil enim necesse est aliter hic accipere παραβολῆς vocem, cum saepissime apud Hebraeos ita sumi supra ostensum sit.

26. Ἀμὴν καὶ ὑμεῖς, adhaere et vos] Vos qui iam dudum a me discere debuistis quae sint illa in quibus vera pietas consistit.

27. Εἰς τὴν κοιλίαν χωρεῖ, καὶ εἰς ἀπεδρῶνα ἐκβάλλεται, in ventrem vadit, et in recessum emittitur] Nullam esse in cibo naturalem immunditiam quae ad animum possit penetrare dilucide Christus explicat. Ἐννοεῖσθαι [sumi] autem id quod constabat inter Iudaeos, car sedem esse animi, eius praesertim partis qua volumus, ex qua
tul-

culpa nascitur. Unde sequitur, si a cibo immunditia mētor non pertingit, ne ad animum quidem pertingere. At cibus dum adhuc permixtus est suis faecibus, non ad cor desertur sed *eis νοεῖται*, in partem ventris depressiorē in qua est ventriculus. Deinde purgatur cibus, et quicquid natura sua immundum est, ac proinde homini alendo non idoneum, id per alvum delicitur. Apparet ergo nec ante purgationem nec post purgationem quod in cibo est naturaliter immundum ad cor pervenire, multoque minus ad animum. Hunc sensum nos Marcus docet cum dicit, *καθαρίζον πάντα τὰ βρώματα* [purgans omnes escas]. Ergo quod hic dicitur, *πάν τὸ εἰσπορευόμενον εἰς τὸ σῶμα εἰς ἀφαιρῶνα ἐκβάλλεται*, intelligendum est pro ratione subiectae materiae, nempe quatenus in eo dici posset aliquid esse immundi. Ita commodissime solvitur id quod Christo hac in parte obiectum narrant Hieronymus et Zacharias.

19. *Διαλογισμοὶ πονηροί*] *Pravas cogitationes*, quas effectu non secuto Iudaei ne apud Deum quidem in crimine poni putabant, ut alibi observatum est. Dixit autem *διαλογισμοῦς πονηροῦς* etiam Dionysius Haëcarnassensis sensu simili.

Πορνεῖαι, fornicationes] Obiter hic Christus ostendit nem *μοιχεύειν* [adulterium] tantum, ut crassiores Iudaei existimabant, sed et *πορνεύειν* lege Divina easque perpetuae interdici; cum alioqui nasquam hoc ex professo demonstraret, quia scilicet Magistri Hebraeorum meliores ea in re non hallucinabantur. Hesenorum *lynxάταιας* [impe-rantiam] a Iosepho laudatam exponit Abraham Zachuth: *Custodiebant seipsos a scortatione*. Imo congressum cum scorto ita impurum habent ut proverbii loco usurpent, veluti cum dicunt: *Panem edere illotis manibus perinde est atque cubare cum scorto*. Ad quam sententiam forte hic Christus alludit, ut quas illi comparabant ea multam inter se differre ostenderet. Quomodo autem haec dicantur ex ore proficisci, supra diximus.

20. *Ἀνέπτοις χερσὶ φαγεῖν οὐ καὶ οἱ τὸν ἄνθρωπον*, *illotis autem manibus edere, non co inquinat hominem*] Ex consequenti antecedens vult intelligi. Ideo enim ad puritatem animi nihil referebat manus lavarent

necne, quia id quod illi lavando putabant emundari tale non erat ut animum bene sibi conscium posset inquinare.

21. *Εἰς τὰ μέρη Τύρου καὶ Σιδῶνος, versus partes Tyri et Sidonis*] *Εἰς* hic est *versus*, ut transtulit Syrus. Nam *εἰς τὰ μεθόρια* inquit Marcus, id est, *ad confinia Tyri et Sidonis*. Neque enim videtur exiisse Christus terrae Hebraeorum fines.

22. *Χανααῖα, Chanaanæa*] Quin idem sit quod apud Marcum *Συροφωίνισσα* [*Syrophoenissa*], ne dubitari quidem debet. Nam *Χανααῖοι* Hebraeis dicti stricte ac peculiariter hi qui Sidonem et Tyrum et quod adiacet orae maritimæ habitabant. *Chananaeus habitans ad mare*, inquit Moses Num. 13: 30. Et diserte Tyri cives *Chananaeos* vocat Esai. 23: 8. Rursum Sidonii accensentur Chananaeis Iud. 1: 31, et Procopius ad Genesin *Chananaeos* explicat *Sidonios*, et Stephanus, *Χνᾶ, οὕτως ἡ Φοινίκη καλεῖται* [*Chna, sic dicitur Phoenice*], ubi *Χνᾶ* est *כּח* omissa litera *ν*, quam *παρωγωγικὴν* [adiectitiam] Hebraei fatentur. Sic et Byblius ex Sanchoniathone apud Eusebium libro I Praepar. cap. 10: *Ἀδελφὸς Χνᾶ τοῦ πρώτου μετονομασθέντος Φοινίκος* [*Frater eius Chna qui primus transnominatus fuit Phoenix*]. Hi autem sunt *Φοινίκης* itidem proprie dicti Straboni, Plinio, aliis. Et ut *Φοινίκης* Homero omnibusque eum secutis celebrantur ex navigatu et mercatu, ita Salomoni, Esaiæ, Oseæ, Zachariae Chananaei. Quare sicut LXX, quod est in Hebraeo Ios. 5: 1 *כּלִי הַכּוֹשִׁי* verterunt *βασιλεῖς τῆς Φοινίκης* [*Reges Phoenices*], et Iob. 40: 25 *Chananaeos Φοινίκων ἔθνη* [*Phoenicum gentes*], et quod Gen. 46: 10 est *υἱὸς τῆς Χανανίτιδος* [*filius Chananitidis*] id est *τῆς Φοινίκης* [*Phoenissae*] Exod. 6: 15, parique modo nomina *Φοινίκης* et *Φοινίκων* posita habes Exod. 16: 35, Ios. 5: 12, Prov. 31: 24, ubi in Hebraeo *Chanaan* et *Chananaei*: ita hoc loco quod Matthaei Interpres dixerat *Χανααῖαν*, Marcus posuit *Συροφωίνισσαν*, qua in voce Syri adiectio, ut saepe apud Poetas, nihil aliud quam Phoenicas Asiae *αὐτόχθονας* [*indigenas*] a colonis ipsorum Africanis Phoenicibus distinguit, ut pridem recte est observatum. Hinc Syrus Interpres dicto Marci loco *διανγνωτῶς* [*per distinctio-*

otionem] dixit *Punicam Syriae*. Nec aliter interpretandum Horatii illud:

———— *Et uterque Poenus*

Serviat uni:

Syrophoenices scilicet et Libyphoenices. Ipsi quoque in Africa Phoenices *Chananasos* se vocabant. Nam Augustinus libro Expositionum epistolae ad Romanos ait, rusticos Afros Hipponae vicinos si interrogarentur qui essent, Punice respondisse, *Chanaani*. Vocis autem *Phoenicis* originem frustra viri eruditi ex Syriaco quaerunt. Neque enim a seipsis ita vocabantur sed *Chananaei*. *Phoenicas* autem Graeci dixere, ut Aristoteles refert De mirandis narrationibus, quod latrocinantes ut in quamque oram appulerant homines occiderent. Nam veteribus Graecis αἱμάξαι [*sanguinem fundere*] dicebatur φοινίξαι, quod et Aristophanis interpres ad Acharnenses notavit. Eademque de causa etiam Cares dicti φοίνικες [*homicidae*] Bacchylidae et Corinnae. Quod autem Ἑλληνίς [*Graeca*] haec mulier Marco dicitur, significat nec Hebraeam fuisse gente, nec Ἰουδαίῃονσαν [*Iudaicae religionis*]. Neque tamen sequitur fuisse idolorum cultricem. Nam et in Iudaea et in vicinis regionibus et alibi erant viri feminaeque εὐσεβεῖς, σεβόμενοι τὸν Θεὸν [*religiosi, colentes Deum*], extra professionem Iudaismi, qualis Cornelius, Lydia, atque alii, de quibus videre est Act. 10: 2, 17: 4, 17. Atque hoc sensu Ἑλληνα [*Graecum*] saepe dixit Paulus, omne humanum genus in Graecos et Iudaeos dispertiens. Haec autem femina ex Sidoniis aut Tyriis finibus ad Christi famam processit; Deo eventus ita disponente ut quomodo antecedens disputatio antiquationem Legis ritualis, ita haec adoptionem Gentium adumbraret.

23. Οὐκ ἀπεκρίθη αὐτῇ λόγον, *non respondit ei verbum*] Ita Lucilius:

———— *Non audet dicere muttum.*

Nam *muttum* est *verbum*, ut recte ad Persium Scholiastes, qui mos loquendi manet in lingua Romanensi Francorum.

Ἀπόλυσον αὐτήν] Verterim, *Absolve hanc*; quomodo Terentius aliique hanc vocem usurpant.

24. Οὐκ ἀπεγάλην, *non sum missus*] Hoc mandatum,

inquit, a Patre accepi, tanquam ab eo miseras ut Iudaeis proponam verba salutaris doctrinae et miraculis conignem. Nam semen illud numerosum ex Gentibus Christo promissum erat demum post mortem, cum iam non amplius futurus esset Legatus, sed Rex assidens dexteras Patriae. Neque tamen hoc obstabat quominus intra Iudaeas fines ἀλλογύλας [extraneo] uni atque alteri beneficeret. Sed Christus veri partem enuntians, partem reticens, perseverantem seminae fiduciam testatam facere voluit in opprobrium Iudaicae gentis.

Τὰ πρόβατα τὰ ἀπολωλῶτα, oves quas periere] Vide supra 9: 36,

26. Οὐκ ἔγωγε καλῶν] Id est, οὐ πρέπει [non decet]. Syrus ܡܬܢ ܡܠ. Alibi pro συμπίπτει [expedit], ut infra 18: 8, 9, Marc. 14: 21, 1 Cor. 7: 1.

Ταῖς κυναρίαις, caniculis] Verum est canes Hebraeis et Graecis veteribus dici solere eos quos contemnimus. Sed vox κυνᾶριον ei significationi non convenit. Ita enim appellari vulgo solebant canes qui in deliciis erant, quales Melitenses. Tantum ergo indicatum voluit Christus discrimen quod ad id tempus erat inter τὰ τέκνα τῆς ἐπαγγελίας [filios promissionis], et extraneos.

27. Ναί, Κύριε, etiam, Domine] Quanquam non valde refragor viro doctissimo qui putat *ναί* esse obsecrantis particulam, tamen simplicissimus mihi sensus esse videtur si interpretemur pro nota assensus, hoc modo: *Ferum dicis, Domine, panes filiorum catellis non obici: contenti enim catelli esse debent micis de mensa cadentibus*; quasi dicat, et ego nec multa nec magna nimium beneficia postulo, sed unum, quod obiter et sine aliorum detrimento concedi mihi potest. Nam hoc supplere facillimum est ex similitudine a Domino proposita, quam persequitur. Reliquias canibus dari receptum ubique, Euripides Creasis:

Νόμος δὲ λείψαν' ἐνβάλλει κυσίν.

[Reliquias meas habet canibus dari.]

Phaedrus:

De mensa sua

Dat ossa Dominus.

Apuleius: Reliquiis coctas canes inescatos. Narrat Plutar-

tarchus Persarum Regibus in more fuisse etiam canibus quod ederent in sua mensa ponere. Apud Quintilianum est: *Etiam canem pascit*. Philostratus Vita Apollonii: *Πλησίον τοῖς κυσὶ πράττειν, τοῖς σιτουμένοις τὰ ἐκπίπτοντα τῆς δαιτός* [*Facere eos itidem ut canes, qui pascuntur iis quas de mensa cadunt*]. Aristoteles secundo De Generatione animantium, cap. 6: *Ἐν δὲ ταῖς οἰκονομίαις τῆς γενομένης τροφῆς ἡ μὲν βελτίστη τέταται τοῖς ἐλευθέροις· ἡ δὲ χειρῶν καὶ τὸ περίττωμα ταύτης ἰοικεν οἰκέταις· τὰ δὲ χειρῶν καὶ τοῖς συνηγεγομένοις διδόναι ζώοις* [*In re familiari de alimentis optima dantur ingenuis, quod peius de his superest famulis, pessima dantur domesticis animalibus*].

28. *Μεγάλη σου ἡ πίστις, magna est fides tua*] Fides vere Israelitica in extranea muliere. Nam Iacobo cum ei *Israelis* nomen inderetur dictum est *יִשְׂרָאֵל* *עַל כֹּחַ יְצִייתוֹ* *עַל כֹּחַ שְׂמִי* [*Nam ut principem te geris apud Angelos et homines et praeuales*] Gen. 32: 28, quod optimo iure huic feminae dici poterat. Insigne praesagium τῆς τῶν ἐθνῶν κλήσεως [*vocationis Gentium*].

30. *Κυλλούς*] Cum vox haec Graecis, et quidem usitatissime, *mutillum* significet, atque ita extra controversiam sumatur infra et apud Marcum, neque alio significato in his libris appareat, et Syrus eum in modum interpretetur, non video quid obstat quominus et talia corporis vitia a Christo sanata credamus, quanquam alibi nihil tale legitur: ita *ὕγιαι* [*sanos*] infra sumendam erit pro *ἀγρίους* [*integros*].

31. *ᾠσε τοὺς ὄχλους θαυμάσαι, βλέποντας τοὺς κωφοὺς λαλοῦντας*, ita ut turbae mirarentur, videntes mutos loquentes] Videntes impleri vaticinium Esai. 35: 5.

35. *Ἀναπσεῖν, ut discumberent*] Supra *ἀνακλιθῆναι*. Plane nihil differt *ἀναπτεῖν*, *ἀνακλινεσθαι* et *ἀναπσεῖσθαι*, ubi de convivii agitur; neque refert humine an in lectis discumbatur: ut ab aliis notatum est. Canon Synodi Ancyranæ quintus de iis agens qui in idoleo coenaverant: *Ὅσοι δὲ ἀνῆλθον μετὰ ἱερέως πενθικῆς καὶ ἀναπσεύοντες ἔφαγον*, id est, *ἀνακείμενοι* [*Qui autem ivere in veste lugubri et cum discubuissent, ederunt*], sequitur enim *μεταξὺ δ' ὅλης τῆς ἀνακλίσεως διακείμεναι* [*toto discubitu tempore stantes*].

36. *Εὐχαρισήσας*] Idem est quod *εὐλογήσας* [*benedictione facta*], ut supra vidimus.

37. *Σπορίδας; sportas*] Distinguitur infra *sporta a cophinis*. Forte ad iter quod diuturnius fore putabant sportas potius quam cophinos assumerant.

39. *Μαγαδάν, Magadan*] Ita olim habuit Graeca lectio, ut ex Hieronymo et Augustino apparet, atque etiam nunc optimae notae codices; ita et Latinus vetus. Quare cum etiam nunc exemplaria quaedam *Μαγαδάν* habeant, ea scriptura pluribus testimoniis niti videtur. Adde quod in Marco pro *Δαλμανουθά* quidam codices habent *Μαδεδυαθά*, et olim haud paucos codices ibidem habuisse *Μαγαδά* commemorat Augustinus. Quod mihi quidem non sufficit ut lectionem quae apud Marcum est sollicitem: nam ex tabula Iudaeae, quam Iudaei dederunt, discimus eundem esse tractum in quo vici Magadan et Dalmanutha, ita ut ab utrovis denominari is tractus potuerit, sicut idem est tractus Gadarae et Gergesae, ut supra dictum est. Sed cum id quod in quibusdam est Marci codicibus interpretamentum esse arbitrer ex hoc Matthaei loco desumptum, videtur mihi hoc quoque ad caetera testimonia eius quam dixi lectionis *Μαγαδάν* accedere. Neque tamen nego fuisse locum qui *Μαγδαλά* appellaretur, unde *Magdalenae* nomen fuerit: imo ex eius nominis vicinitate errorem natum arbitror. Suadeo, et hic et ubique lectiones discrepant, vetustissimos codices consulant, si quibus nanciscendi est copia.

CAPUT XVI.

1. *Περίζωτες*] Quaerentes calumniae occasionem: ita vox eadem infra sumitur 19: 3, 22: 18 et alibi.

2. *Εὐδία, serenum*] Anster serenus, ex Africa.

3. *Πυρρόζει συγγάζων*] *Subnigrum rubet*.

Ἵποκριταί, hypoeritas] Phariseos saepe hoc nomine compellat. Cur et Sadducaeos, qui negando vitam alteram vim religionis aperte satis evertabant? Nimirum videri volebant *φιλοπάτριδες* [*amatores patriae*], et legum publicarum acerrimi custodes. Iosephus de Sadducaeis:

Εἰ

Ἐτοί περὶ τοὺς κτίους ὧμοι παρὰ πάντας τοὺς Ἰουδαίους [*Sunt circa iudicia asperi supra omnes Iudasos*], atque hac ratione summos honores adipiscebantur, ut alibi notat.

Διακρίνειν, *diiudicare*] Id est, ita discernere ut inde praedicatis quae immineat tempestas, atque ad ea praesagia, sive, ut Graeci vocant, *διοσημεῖα*, componatis res vestras. Sic astra a Deo in suas significationes discretā dicit Aratus:

Ἀντὶς γὰρ τάγε σήματ' ἐν οὐρανῷ ἐσήμεζε

Ἄστρα διακρίνας.

[*Ipsa etiam in magno distinxit sidera mundo
Signa futurorum.*]

Τὰ δὲ σημεῖα τῶν καιρῶν οὐ δύνασθε, *signa autem temporum non potestis*] Recte σημεῖα: nam prognostica, quae causas ex qualitate coeli trahunt, ad signorum genus referri notavit et Quintilianus V. 10. Τῶν καιρῶν, *huius temporis*, ut vertit Syrus, et Lucas singulartiter dixit τὸν καιρόν. Sensus hic est: Si Divina providentia tam benigna fuit in homines ut sereni, venti, pluviae signa quaedam praemitteret (quomodo idem ille Aratus dicit ἐν διοσημείοις [*in Prognosticis*]):

Ἐκ Διὸς ἤδη πάντα πεφασμένα πάντοθι κεῖται·

[*Omnia, dante Deo, totum patuere per orbem*]);

quanto aequius credi est ab eadem providentia data esse signa imminentis adventus Messiae, cum ea res sit infinito maioris momenti, non ad susceptionem dilationemve itineris alicuius, sed ad vitam omnem instituendam pertinens? Sed vos ad illa signa considerata satis estis diligentes; de adventu autem Messiae signa poscitis, quasi nulla sint data, cum data sint et multa et certissima, sed ad quae vobis aut non vacat aut non lubet attendere. Nam si Prophetarum oracula tam sollicito inspiceretis quam aliquo profecturi coeli faciem intuemini, agnosceretis haud dubie instare finem hebdomadam Danielis, ablatum Syriae et Aegypto Regni decus, populi mores depravatissimos, ipsos ductores populi, qui vos estis, aut extinguere pietatis ignem adempta spe vitae melioris, aut omnem religionem in frigidas ceremonias convertere; contra a me proponi doctrinam conspicuae puritatis: accedere signa, non quae animi gratia fiant; sed quibus

homines inventur, caecis reddi visum, claudis gressum, aegrotis sanitatem: quae omnia certissima sunt signa Regni Messiae. — Quod autem dicit Christus οὐ δύνασθε? Sensus est: Qui fit ut videre nequeatis, nisi quia videre non vultis? ὅτι οὐ δοκιμάζετε τὸν καιρὸν [quod tempus hoc non probetis], ut est apud Lucam. Est autem comparatio non omnino dissimilis apud Plutarchum: "Ατοπον γάρ ἐστι κοράκων μὲν λαρυγγισμοῖς καὶ κνωσμοῖς ἀλεκτορίδων καὶ συστὴν ἐπὶ φαρυγῶ μαργαινούσαις, ὡς ἔφη Δημόκριτος, ἐπιμελῶς προσέχειν σημεῖα ποιουμένων πνευμάτων καὶ ὄμβρων· τὰ δὲ τοῦ σώματος κινήματα καὶ σάλους καὶ προπαθείας μὴ προλαμβάνειν μηδὲ προφυλάττειν, μηδὲ ἔχειν σημεῖα χειμῶνος ἐν ἑαυτῷ γενησομένου καὶ μέλλοντος [Est enim per absurdum crocittum corvorum et gallorum clamores et suum festinationem ad lutum, ut aiebat Democritus, diligenter observare, ut inde signa sumantur ventorum et imbrium; corporis autem motus et agitationes et impetus non antevertere et cavere, neque signa habere tempestatis in nobis nascentis aut futurae]. Caetera quae huc pertinent explicata sunt supra ad cap. 12. Notemus interim res easdem plus semel a Christo dictas factasque: quod cum saepe ex unius Scriptoris narratione appareat, eo minus laborandum est nobis sicubi Scriptores diversi interdum rebus eisdem diversae loca aut tempora aut circumstantias assignant.

5. Ἐλθόντες οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ εἰς τὸ πέραν] Id est, Cum in ulteriorem ripam proficiscerentur. Saepe enim ἔρχεσθαι in his libris est non venire sed ire, ut bis iterum hoc capite 13 et 24, apertissime vero Luc. 15: 20. Sed et Luc. 2: 44. Hieronymo enim assentior qui ex Marco colligit hos sermones in ipso itinere atque adeo in navi habitos. Nam quae apud Lucam est historia cap. 12 ab hac diversam esse arbitror. Hic de fermento et Phariseorum et Sadducaeorum agitur, ibi de fermento Phariseorum duntaxat; hic discipulos solos Christus alloquitur, ibi totam populi multitudinem: ut iam taceam ibi potius de malis exemplis agi, quae ζύμην [fermentum] etiam Paulus vocat 1 Cor. 5: 6, hic de ipsis dogmatibus. Natura fermenti est vim suam late spargere: ideo supra vera doctrina fermento comparata est. Hic et apud Paulum

Iam ad Galatas falsa dogmata fermento comparantur eandem ob causam, sed et praeterea ob saporis amaritatem, et quia fermentatio corruptio quaedam est. Alibi, ut dixi, mala exempla, quae et ipsa nocent transitione; praesertim vero ea quae sunt hominibus inflandis. Plutarchus Quaestionibus Romanis: *Ἡ ζύμη γίνεται ἐκ φθορᾶς αὐτῇ, καὶ φθείρεται τὸ φύραμα μὴνυμένη· γίνεται γὰρ ἄσπερον, καὶ ὅλως ἔοικε σῆψις ἢ ζύμωσις εἶναι* [*Fermentum ex corruptione nascitur et rursum massam corrumpit: fit enim ea inde flaccidior: planeque videtur fermentatio esse quaedam putrefactio*]. Rabbinii malos appetitus fermentum vocant,

6. *Σαδδουκαίων, Sadducaeorum*] Atqui Marcus Sadducaei praeteritis nominat ζύμην *Ἡρώδου* [*fermentum Herodis*]: credo quod Sadducaeorum nonnulli simul erant Herodiani, hoc est, Herodem Magnum esse dicebant Siloh a Iacobo promissum. Quod recte a Tertulliano de Herodianis esse proditum docere nos potest etiam Persius et vetus ad eum annotator; ut plane immerito id negarit Hieronymus ad caput huius Scriptoris 22, qui tamen ipse contra Luciferianos scribens idem affirmaverat. Idem de Herodianis tradit Epiphanius, nisi quod ad Herodem Baptistae interfectorem trahit id quod ad Herodem Magnum pertinebat. Non erat autem talis opinio aliena ab illis qui in huius vitae felicitate et florenti reipublicae statu spes omnes collocabant. Nam Regni gloria intermissa ab excidii Babylonici temporibus in Herode demum Iudaeis erat restituta, qui ita comiter observabat Romanam maiestatem ut interim plena haberet regni iura. Quare mirum non est si vivente et regnante Herode Sadducaei ad dignitates maximas pervenerunt, quod Iosephus notat. Duo igitur dogmatum genera sollicitè vitanda Christus docet, ea quae praecipuam pietatem ponunt in externa rituum, praesertim ab hominibus repertorum, observatione, et ea quae religionem transformant in regnum huius mundi.

7. *Ἐν ἑαυτοῖς, inter se*] Non tacitas tantum cogitasse, sed inter se collocutos, non est verisimile tantum sed certissimum ex Marci verbis 8: 16.

Ὅτι ἄσπερον αὐτὸν ἐλάβομεν, quia panes non sumimus]

Sub-

Subaudi ideo scilicet hoc dixit: qualis ἔλλειψις [defectus] est et in sequenti commatō, et apertissimo infra 25: 9. Existimabant Iesum cum sciret deesse illis panes, monere eos in tempore ne panem sibi ab hominibus Pharisaeae aut Sadducaicae sectae compararent, plane quasi is panis ipsos esset inquinaturus. Tam cito illis Christi praecepta exciderant, quibus docuerat nullam esse vim in rebus istiusmodi ad animum inquinandum. Simul autem ne panis penuria laborarent anxie metuere coeperunt, praesertim circumscripta, ut existimabant, et in magnas angustias redacta emendi libertate.

8. Ὅτι ἄρτους οὐκ ἔλάβετε, quia panes non sumsisistis] Id est, quid existimatis hoc a me ea de causa dictum quod panum copiam non habeatis, quasi scilicet necesse sit vobis aut fame perire, aut ab hominibus panes accipere, sed cavendum omnino ne a Phariseis aut Sadducaeis eos accipiat? An non ego vos possum pascere etiamsi a nemine homine panem comparetis? Itaque non erat quod vobis eo nomine tam sollicitē Sadducaeorum et Phariseorum commercia interdicerem.

11. Εἶπον ὑμῖν προσέχειν, dixi vobis ut caveretis] Iterum ἔλλειψις [defectus] pro εἶπον ὑμῖν, ὅτε εἶπον προσέχειν [dixi vobis, cum dixi ut caveretis]. Quam constructionem qui non intellexerunt, addiderunt προσέχετε δέ [cavete autem].

13. Ἐλθὼν δὲ Ἰησοῦς] Ἐλθὼν hic iterum est cum profiscisceretur, non cum venisset. Habiti enim sunt hi sermones ἐν ὁδῷ [in via], ut ait Marcus: quo non significatur habitos in via publica (nam contra ex Luca discimus habitos in secessu quodam ubi Christus precabatur), sed antequam ad itineris finem perventum esset.

Καίσαρεως τῆς Φιλίππου, Caesareae Philippi] Id additum, ne intelligeretur Caesarea quae ἀπλῶς [simpliciter] sic dici in Actis solet, ab Herode condita, cui nomen vetus Stratonis Turris.

Τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, Filium hominis] Id est, me, inquam, qui omni paratu exteriorē nihil praeter de plebe hominem praefero.

14. Ἰωάννην τὸν βαπτιστὴν, Iohannem Baptistam] Cur hoc ad παλιγγενεσίας [renascentiae] opinionem referri neque-

queat supra diximus. Multi Hebraeorum putabant eodem resurgere qui ob Legem Divinam mortem oppetissent, ut ex Tacito alibi notavimus: quo et illud pertinere videtur 2 Macc. 7: 9, 'Ο δὲ τοῦ κόσμου βασιλεὺς ἀποθανόντας ἡμᾶς ὑπὲρ τῶν αὐτοῦ νόμων εἰς αἰώνιον ἀναβίωσιν ζωῆς ἡμᾶς ἀναστήσει [*Rex Mundi defunctos nos pro suis legibus in aeternae vitae resurrectione suscitabit*]. Certe de his firmior quam de caeteris fuit persuasio. Quare quibusdam etiam in hoc seculo representari resurrectionis tempus crediderunt.

Ἠλίαν, Eliam] Hoc neque ad *παλιγγενεσίαν* [*renascentiam*] neque ad *ἀνάστασιν* [*resurrectionem*] proprie referendum. Nam quia Elias corpore sursum raptus legitur, ideo is ipse rediturus putabatur, et quidem ante Messiae tempora. Quam receptam fuisse Magistrorum sententiam, nimirum ex male intellecto Malachiae vaticinio, infra docemur 17: 10. Exstant eius sententiae vestigia in Hebraeorum libris; quorum tamen nonnulli venturum eum volunt in alio corpore, ut David Kimchi notavit ad Malachiam.

Ἰερεμίαν, Ieremiam] Hoc potest ad *παλιγγενεσίαν* referri. Nam Hebraei expectabant reditum Ieremiae, ut ex Gorrionide apparet. Imo quidam animam Ieremiae renatam in Zacharia existimabant, quomodo animam Phineae in Elia. Sed potest et de resurrectione accipi, ut quod sequitur.

Ἡ ἓνα τῶν προφητῶν, aut unum ex Prophetis] Qui scilicet nunc resurrexerit, Luc. 9: 8. Haec autem qui opinabantur eoi apparet nihil audivisse de natalibus Iesu, primamque de eo famam ex miraculis, et quidem nuper admodum, accepisse. Possis etiam interpretari *ἓνα τῶν προφητῶν* Prophetam novum sed veteribus parem, cuius opinionis Marcus meminit 6: 15.

16. *Σίμων Πέτρος, Simon Petrus*] Quem *os Apostolorum* non male vocant Chrysostomus et Augustinus. Vide Ioh. 6: 68. Videtur autem arripuisse sermonem magis διὰ τὸ πρόθυμον [*propter animi promptitudinem*], quod in eo ubique elucet, quam iure *προσασίας* [*praestantiae*], ob ea quae narrantur infra 18: 1 atque aliis in locis. Quare quod in recensu Apostolorum additar illi nomen pri-

primi, hoc est, *πρῶτος*, credibile est esse *πρόληψιν* [*anticipate dictum*], quia cum ista scriberentur eum honorem obtinebat, olim a Christo ipsi destinatum, aperte vero datum post Christi resurrectionem: quod ex loco Act. 1: 15 aliisque ita manifestum puto ut extra controversiam poni debeat.

Τοῦ ζῶντος, vivi] *τ* cognomen Dei antiquissimum, ut discimus Gen. 16: 14, quo Indaeos frequenter usos apparet infra 26: 63, Rom. 9: 26, 2 Cor. 3: 3, 6: 16, 1 Thess. 1: 9, 1 Tim. 3: 15, 4: 10, Hebr. 3: 12, 9: 14, 10: 31, 12: 22. Videtur autem eo nomine Deus verus discerni a Diis Gentium, qui revera non vivebant sed hominum erant commenta. Vide Act. 14: 15.

17. *Σίμων Βαριωνά, Simon Bariona*] Sicut *Σίμων* haud dubie est *ῥων Συμῶν*, quomodo etiamnum id nomen scribitur in Petri quae dicitur secunda, ita *Βαριωνά*, ut ex collatione aliorum locorum recte ab aliis est demonstratum, valet *Βαριωννά* [*fillus Iohannis*], detrita more eius seculi litera gutturis, ibi *ϣ*, hic *τ*. Ita Luc. 3: 30 *Ἰωνά* videtur esse *ῥω* [*Iuchanan*]. Nomen autem *Barionae* non alia de causa hic adiectum reor quam quod ita vulgo appellari soleret antequam se in Christi disciplinam daret. Moris enim erat apud Hebraeos ut nomini paulo communiori discriminis gratia adderetur *πατρωνυμικόν* [*paternum*], ut videre est in Veteri Federe multis locis et in his libris alicubi, ut supra 10: 3, infra 23: 35, Marc. 2: 14, Ioh. 6: 42. Quoties autem nomen alicui mutatum legimus ibi videmus et prioris et postea dati nominis fieri mentionem, ut discrimen appareat, ut Gen. 17: 5 et 32: 28. Ad id exemplum Christus cum primum novum nomen Petro inderet meminuit veteris, ut apud Iohannem est 1: 43, *Ὡς εἰ Σίμων ὁ υἱὸς Ἰωνά, σὺ κληθήσῃ Κηφᾶς* [*Tu es Simon filius Iona, tu vocaberis Cephas*]. Id Christus hic repetit, quippe rationem redditurus mutati nominis.

Ὅτι σὰρξ καὶ αἷμα οὐκ ἀπεκάλυψέ σοι, quia caro et sanguis non patefecit tibi] *Caro et sanguis* quoties Deo opponuntur hominem significant in Hebraismo. Ita Paulus, Gal. 1: 16, post revelationem sibi a Deo factam negat se contulisse consilium cum carne et sanguine, id est,

cum

cum homine quoquam. Ostendit Christus hac oppositione caetera quae Apostoli dixerant vulgo de Christo iactari, esse commenta hominum; illud vero quod Apostoli per Petrum profitebantur esse ipsissimam veritatem nunc a Deo Patre velut in antecessum revelatam, brevi per Spiritum revelandam.

18. *Καὶ γὰρ δὲ, et ego*] Ego vicissim pro illa tua libera confessione hoc tibi repono. Similis locutio Luc. 22: 28, 29.

Ἐπὶ ταύτῃ τῇ πέτρᾳ, et super hac petra] Christus cum hoc diceret non semetipsum sed Petrum digito aut nutu designavit: id enim conveniebat proposito reddendae rationis impositi nominis. Ita de Abrahamo dictum: *Nomen tuum erit Abraham; quia patrem multarum gentium te constitui.* Iacobo: *Israel erit nomen tuum: nam ut principem te geris apud Angelos et homines.* Ita Christus: *Petrus a me nominatus es, quia eris quasi petra.* Vide Philonem De Nominum mutatione. Bene autem Matthaei Interpres vocis Hebraeae genus mutavit, quia neque vir *πέτρα* dici salva Graeci sermonis regula poterat, neque *πέτρος* id usitate significabat quod Christus volebat indicatum: nempe saxum tale super quo aliquid aedificari soleat.

Οικοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν, aedificabo ecclesiam meam] *Ἐκκλησίας* vox adeo nobilis in Christianismo hoc primum loco occurrit, quam Syrus optime vertit *ܡܢܚܐ*, quod significat, ut nos docent Hebraeorum Magistri, *costum* οὐ τὸν τυχόντα [non qualemcunque] sed eum qui ex certo constet hominum genere, cum *ܡܢܚܐ* *qualemcunque* denotet. Sed solent istae voces in usu permisceri, neque LXX distinxerunt. Prov. 5: 14, ubi est *ܡܢܚܐ ܡܢ ܡܢܚܐ*, LXX habent *ἐν μέσῳ ἐκκλησίας καὶ συναγωγῆς* [in medio ecclesiae et synagogae]. At in Ps. 26: 5 *ܡܢܚܐ ܡܢ ܡܢܚܐ* vertunt *ἐκκλησίαν τῶν πονηρουμένων* [ecclesiam malignantium]: ut et 1 Par. 13: 2 *ܡܢܚܐ ܡܢ ܡܢܚܐ* interpretantur *τῇ πάσῃ ἐκκλησίᾳ Ἰσραὴλ* [omni ecclesiae Israelis]. Rursus Levitici 4: 13, 14, ubi in Hebraeo est primum *ܡܢܚܐ* deinde *ܡܢܚܐ*, LXX utroque loco posuerunt *συναγωγῆν*. Et Scriptor libri qui *Ecclesiasticus* vocatur collectionem promissarum *tarbas* vocat *ἐκκλησίαν ὅλῃαν*. Sed plerumque

ἐκ-

ἐκκλησία nihil aliud est quam populus Israel, quomodo patet sumitur dicto Levitici loco. Ita vocem *ἐκκλησίας* usurpat Stephanus Act. 7: 38. Ita Caleb dicitur *ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ* accepisse hereditatem, 1 Macc. 2: 56. Et apud Ecclesiastici Scriptorem pro eodem ponitur *λαός* et *ἐκκλησία* 24: 1 et 44: 15, ita *πᾶσαν ἐκκλησίαν Ἰσραὴλ* [*omnem ecclesiam Israelis*] dixit idem Scriptor 50: 15 et 22, itemque Scriptor Maccabaicae historiae I. 4: 59 et cap. 3: 13, et tabulae federis dicuntur recitatae *ἐνώπιον τῆς ἐκκλησίας* [*in conspectu ecclesiae*] 14: 19, ubi mox *ἐκκλησία* explicatur voce *δῆμον* [*populi*] 21: 25. Neque dubitandum est quin haec significatio huic loco optime conveniat. Nam populus ille Israeliticus una in regione habitans multitudinis Christianae per totum orbem dispersae gessit imaginem. Ideo multitudo Christiana passim *λαοῦ* nomine appellatur, ut videre est Act. 15: 14, Rom. 9: 25, 2 Cor. 6: 16, Tit. 2: 14. Idem autem est, ut diximus, *λαός* et *ἐκκλησία*. Eximie autem hunc Christi locum illustrat Paulus 2 Cor. 6: 16, *Ἑμεῖς γὰρ ναὸς Θεοῦ ἐσμεν ὡς ἔειπεν ὁ Θεός· Ὅτι ἐνοικήσω ἐν αὐτοῖς, καὶ ἐμπεριπατήσω· καὶ ἔσομαι αὐτῶν Θεός· καὶ αὐτοὶ ἔσονται μοι λαός* [*Vos enim templum estis Dei vivi, sicut dicit Deus: Inhabitabo in illis et inambulabo inter eos, et ipsi erunt mihi populus*]. Nam quod de Israelitico populo dictum fuerat aptat Christianorum multitudini, simulque *templum Dei* eos nominando explicat quid hic sit *οἰκοδομεῖν*. Nec dubito quin haec ipsa Christi verba respexerit ille quem hic Christus alloquitur Petrus, cum dicit 1 Epist. cap. 2: 5, *Καὶ αὐτοὶ ὡς λίθοι ζῶντες οἰκοδομεῖσθε οἶκος πνευματικὸς* [*Et ipsi tanquam lapides vivi aedificamini domus spiritualis*], eosdem mox vocans *λαὸν εἰς περικοπίαν* [*populum peculii*]. Sic credentes Θεοῦ οἰκοδομήν [*Dei aedificationem*] vocat Paulus 1 Cor. 3: 9, quomodo autem *super Petro aedificentur* credentes obscurum non est cum Paulo iidem dicantur *ἐποικοδομηθέντες ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν προφητῶν* [*aedificati super fundamento Apostolorum et Prophetarum*] Eph. 2: 20, et in Apocalypsi Dei civitas dicatur habere duodecim fundamenta in quibus inscripta sint nomina duodecim Apostolorum.

ram. Neque enim obstat quod alibi Deus *petra* dicitur, et Christus *unicum fundamentum*, cum novum non sit easdem similitudines ad diversas res diverso modo significandas solere adhiberi. Nam et alibi Paulus se *architectum* vocat, quod officium Christus hic sibi vindicat. Neque vero aliter *petrae* aut *fundamenti* nomen tribuitur Apostolis quam τὸ σῶζειν [*salvos facere*] Rom. 11: 14. Cum autem dicit Christus οἰκοδομήσω, tempus illud respicit quo Petrus fidem nactus solidissimam missi Spiritus auxilio, primus omnium (quod recte observat Tertullianus libro De Pudicitia cap. 21, et Basiliius contra Eunomium II) Iudaeis, Act. 2: 14, deinde et alienigenis, Act. 10 et 15: 7, erat annuntiaturus id ipsum quod hic profitebatur, nempe *Iesum esse Christum et unigenam Dei Filium*, postquam nimirum Deus hoc ipsum apertissime declarasset hunc ipsum Iesum in vitam resuscitando: quo invictissimo argumento Petrus huius suae professionis veritatem probat dictis Actorum locis. Ideo Christus paulo post haec dicta ex omni Apostolorum numero Petrum cum duobus alteris, qui una cum Petro *columnae Ecclesiae* vocantur Gal. 2: 9, testem esse voluit ut antehac excitatae Iairi filiae in suae resurrectionis quasi arrhabonem, ita tunc suae μεταμορφώσεως [*transformationis*] quae futurae gloriae erat praesagium; et post resurrectionem Discipulis universis et nominatim Petro imperavit ut in Galilaeam irent ibi ipsum conspecturi. Et Paulus specialiter etiam extra coetum Apostolorum Christum dicit Petro apparuisse, 1 Cor. 15: 5. Resurrectionem igitur Iesu, cui consequens est eum esse Christum et Dei Filium, crediderunt et Iudaei et Gentes tum communi Apostolorum tum peculiari etiam Petri testimonio, qui hoc ipsum suum testimonium sparsum per omnem Iudaeam perque omnem Iudaeorum διασποράν [*dispersorum regionem*] confirmavit vitae sanctimonia, miraculis, postremo etiam tolerata morte et quidem in Urbe mundi principe. Per hunc modum Petrus factus est *petra* sive *fundamentum* populi Christiani, ἡγετὴς τῆς πίστεως [*firma fidei rupes*], ut Chrysostomus loquitur. Ac simul apparet quomodo quae sequuntur cum his cohaereant.

Πύλαι ἄδου οὐ κατισχύουσιν αὐτῆς, *portas Orci non praevallebunt adversus eam*] De Diaboli aut etiam de improborum molitionibus tanto consensu hunc locum exponi valde miror. Nusquam enim reperio ἄδου vocem neque apud Hellenistas neque apud Novi Federis Scriptores in alia significatione quam aut *mortis*, aut *status post mortem*, quae sunt inter se affinia. Ab Interpretibus quos hac in parte sequuntur Apostoli *ἡν* verti ἄδην a multis demonstratum est. *Mortem* ἄδης significat Sap. 1: 14, Eccl. 9: 17, et in historia Maccabaeorum aliquoties, ubi et *προπέμπειν εἰς τὸν ἄδην* [*mittere ad infernum*] invenias, quod Graecis Poetis familiare est: quomodo et Scriptor Baruchi dixit *καταβαίνειν εἰς ἄδου* [*descendere ad infernum*], quod itidem apud Graecos usitatissimum est. *Statum* potius *mortuorum* quam *mortem* ipsam designat eadem vox Eccl. 41: 7. Reperias saepe et *θάνατον* [*mortem*] et ἄδην inter se coniuncta tum in priore illo tum in posteriore significato, ut Es. 28: 15, Eccl. 48: 5 et 51: 8, Sap. 2: 1, nec minus in Apostolicis libris, ut 1 Cor. 15: 55, Apoc. 1: 18, 20: 13, 14. In eadem autem Apocalypsi 6: 8 dicitur ἄδης sequi *θάνατον*, ubi *θάνατος* ipsum *moriendi actum* aut eius *causam* significat, ἄδης *statum sequentem*, qui et ipse alias saepissime vocatur *θάνατος*. Act. 2: 27 et 31, vocem ἄδου respondere Hebraicae *האול* notissimum est. Supra autem 11: 23 et Luc. 10: 15 ostendimus figuratam esse locutionem, quae *mortis* aut *sepulcri* nomine maximas miseras denotat, sicut et pericula gravia ἄδου voce appellantur. Restat unicus locus Luc. 16: 23, ubi is qui est *ἐν βασάνοις* [*in tormentis*] dicitur esse *ἐν τῷ ἄδῃ*. Sed ne ibi quidem ἄδης per se τὸ βασανιστήριον [*locum tormentorum*] significat, ut ostendemus cum eo ventum erit. Vocem autem ἄδου de Angelorum defectorum sede aut statu, aut de improbis mortalem hanc vitam agentibus usurpatam neminem esse puto qui legerit. Nec quid hic significant *πύλαι ἄδου* difficilis est coniectura, cum eadem locutio reperiatur in carmine Regis Ezechiae quod apud Esaiam est 38: 10, ubi in Hebraeo est *האול ונשכח*, in Graeco *πορεύσομαι ἐν πύλαις ἄδου* [*vadam ad portas inferni*]. Oponitur autem ibidem τῷ ἄδῃ ἡ γῆ ζώντων [*inferno, terra vi-*

viventium], Sic et Ps. 9: 14 et 107: 18 et Sap. 16: 13. Non sunt aliud πύλαι ᾗδου quam quod βασιλείον ᾗδου [*inferorum regnum*] dixit Scriptor libri Sapientiae, κράτος θανάτου [*mortis imperium*] Hebr. 2: 14. Graeci ut πέμπειν εἰς ᾗδου [*mittere ad inferos*], καταβαίνειν εἰς ᾗδου [*descendere ad inferos*], ita et πύλας ᾗδου dixere a Syris edocti, quorum locutiones passim ab Homero exprimi a viris doctissimis recte est annotatum. Notissimo Homeri loco adiungi potest iste veteris Comici:

Χρυσὸς δ' ἀνοίγει πάντα, κ' αἰδου πύλας.

[*Aurum cuncta aperit etiam portas inferas.*]

et ille incerti auctoris:

Φύντα δ' ὅπως ὤκισα πύλας αἰδου περῆσαι.

[*Aut iam iam genitum demitti protinus Orco.*]

Reperias ᾗδου πύλας; et in Euripidis Alcestide et in Agamemnone Aeschyli. Themistius Theodosium laudans quod eos qui in eum deliquerant a morte liberasset, ἐπαναγαγεῖν, ait, εἰς τὸν ἥλιον ἐκ τῶν πυλῶν τοῦ Ἀχέροντος [*reduxisse ad solem ex portis Acherontis*]: et postea, εἶδομεν ἀνθρώπους ἐκ τῶν τοῦ ᾗδου προθύρων εἰς τὸ ζῆν ἐπανιόντας [*vidimus homines ex Oroī vestibulo reduces ad vitam*]. Etiam Pythagoras, recitante Laertio, fabas, eo quod nihil de se gignant, similes dicebat ᾗδου πύλαις. Apud Plutarchum De superstitione: Αἰδου τινες ἀνοίγονται πύλαι βαθεῖαι [*Aperiuntur profundae quaedam inferorum portae*] Lucianus Menippo Magos ait ἀνοίγειν τοῦ ᾗδου τὰς πύλας [*aperire portas inferorum*]. Sicut ergo de Christo capite dictum est a Paulo, Θάνατος αὐτοῦ οὐκέτι κυριεύει [*Mors illi ultra non dominatur*] Rom. 6: 9, et a Petro, Οὐκ ἦν δύνατον κρατεῖσθαι αὐτὸν ὑπὸ τοῦ θανάτου [*Fieri non poterat ut teneretur a morte*] Act. 2: 24, ita hīc Christi corpori, id est, populo credentium, promittitur fore ut Mors ipsa, cuius maximum et insatiabile est regnum, non eas vires habeat ut eos detinere possit sub suo iure ac potestate. Nam qui credit transiit de morte in vitam, Ioh. 5: 24, 11: 25, 26; nunc quidem spe ac fiducia, eventu autem olim cum ultimus hostis triumphabitur, cum dicere licebit: Ποῦ σοῦ; ᾗδη, τὸ νῆκος; [*Ubi est, Inferne, victoria tua?*] 1 Cor. 15: 55, cum Christus eandem hanc ἐκκλησίαν de qua hīc agitur

παράσῃς αὐτῷ ἑνδοξον [*sistet sibi gloriosam*], Eph. 5: 25. Nisi forte de Ecclesia hic agitur universim, non partitum, et eius perpetua duratio promittitur, iuxta dictum Hebraeorum: עֲרֻרְתָּ נֶפֶשׁ עַמְּךָ דַּלְּךָ כִּי כֹסֶם בֶּל *Omnis ecclesia quae fit propter Deum firma permanebit*. Confer Act. 5: 39. Hunc in sensum Chrysostomus ἄδου πύλας interpretatur *pericula exitio proxima*, oratione ὅτι Θεὸς ὁ Χριστός [*Christum esse Deum*]. Sic πρὸς πύλας ἄδου καθεῳράς [*ad portas inferni positos*] Macc. III. Sic sepulchri ianuam et fores interitus dixit Ovidius Tristium III. 2.

19. Τὰς κλεῖς, *claves*] Non illas Propheticas, quas sibi creditas Hebraeorum Magistri abdididerant, et quantum in ipsis erat aditum hominibus praecluserant ad Regnum coeleste, id est, ad gloriam illam aeternam (vide Luc. 11: 52), sed Apostolicas, quantum pars magna consistit in illo quod diximus testimonio de Christi resurrectione; qua nota Apostolicum munus describit ipse Petrus Act. 1: 22.

Καὶ ὃ ἐὰν δήσῃς ἐπὶ τῆς γῆς, et quodcunque ligaveris in terris] Διῶν est κρατεῖν [*retinere*], λύειν [*solvere*] est ἀφίναῖ [*dimittere*], ut apparet Ioh. 20: 23. Utrumque proprie tribuitur Deo Patri et Christo, ut videre est Eph. 4: 32, Col. 3: 13, Matth. 9: 6, Marc. 2: 10, Luc. 5: 24, Apostolis ita ut σώζεις [*salvum facere*], nimirum ob eam qua funguntur legationem quae est διακονία τῆς καταλλαγῆς [*ministerium reconciliationis*] 2 Cor. 5: 18, 19, 20, 21. Remisit hoc modo Petrus peccata τοῖς πεισμένοις [*credentibus*], retinuit τοῖς προσκόπτουσι τῷ λόγῳ [*his qui offendunt verbo*], ut ipse nos docet Epistola priore, cap. 2: 7, 8. Vide et Act. 2: 38 et 10: 43. Haec legatio in terris peragitur, id est, per homines mortalem vitam viventes (quomodo eadem locutio usurpatur citatis modo Matthaei, Marci et Lucae locis) rata autem est in coelo, id est, apud Deum. Hebraei similiter Legis interpretibus tribuunt וְכָל דֵּעִיךָ et וְכָל לִשְׁנֵיךָ vel וְכָל לִשְׁנֵיךָ, sed illi tam male erant functi hoc officio ut multos ab illis ligatos solvere debuerint Apostoli, et solutos ligare: quia religionem veram in superstitiosa commenta verterant.

20. *Ἴνα μηδενὶ εἰπωσιν, ὅτι αὐτός ἐστι ὁ Χριστός, ut nemini dicerent, ipsum esse Christum*] Ita omnino legendum, quomodo habet Syrus, vetustissimaque tum Graeca tum Latina exemplaria. Et apparet non aliter legisse aut olim Origenem aut postea Ambrosium aut serius Theophylactum. *Iesus* nomen est proprium, quo apud omnes noscebatur; *Christus* nomen est dignitatis: quare quod nonnulli codices hic habent *Ἰησοῦς* haud dubie interpretamentum fuit. Apparet ex hoc loco Apostolos in legatione, cuius antehac facta est mentio, notam omnibus fecisse Iesu sanctimoniam et miracula, agendam poenitentiam, et non longe esse Regnum coelorum; Iesum autem esse Christum, hoc est, Regni illius Regem id non esse ab ipsis publicatum, sed eius rei enuntiationem reservatam ipsi Domino pro ratione locorum et temporum dispensandam. Vide Ioh. 5: 18, 8: 58, 10: 30, 11: 27, Marc. 14: 61. Multo enim maiore cum fructu promiscue ad omnes perferri ea fama potuit postquam Christus possessionem Regni sui erat adeptus, idque ipsum testatus erat resurrectione, adscensu in coelum et missione Spiritus Sancti, non ultra obnoxius humanis infirmitatibus, quarum respectus a recta veneratione ipsius avellere homines poterat. Eodem facit quod infra est 17: 9.

21. *Ὅτι δὲ αὐτὸν, oportere eum*] Puto optime interpretari Syrum *quod futurum esset*. Neque enim hic aut de praefinito Dei consilio aut de utilitate rei agitur, ut alibi, sed res futura nude praedicatur. Atque ideo Petrus Christo conatur persuadere ut hoc ipsum evitet, quod vix credibile est facturum fuisse si eo ipso momento intellexisset hoc esse praefinitum Dei consilium. Qui diligenter attenderit ad multa loca Novi Federis, inveniet δὲ ita non raro poni ut nihil aliud quam rem futuram significet, ut infra 24: 6, Marc. 13: 7, Apoc. 1: 1, 4: 1, 22: 6, Act. 4: 12. Ita infra 17: 10. δὲ ἔλθῃν [*oportet venire*] de Elia, quod supra 11: 14 erat μέλλει ἔρχεσθαι [*venturus est*].

Πρεσβυτέρων] *Πρεσβύτεροι* hic sunt *Senatores*, Hebræis *זקנים*: unde *συνέδριον* [*Synedrium*] ipsum non raro *πρεσβυτέριον* vocatur, Act. 22: 5, Luc. 22: 66, ut et alibi γε-

φρονία significatu eodem. Ita epistola Spartiatarum inscribitur Τοῖς πρεσβυτέροις καὶ τοῖς ἱερεῦσι καὶ τῷ λοιπῷ ὄμῳ [Senioribus et Sacerdotibus et universo populo] 1 Macc. 14: 20. Et Jonathan dicitur convocasse τοὺς πρεσβυτέρους τοῦ λαοῦ [Seniores populi] 1 Macc. 12: 35. Alibi diximus hos plerumque vocari τοὺς πρεσβυτέρους τοῦ λαοῦ ad discrimen eorum qui erant πρεσβύτεροι τῶν πόλεων [Seniores oppidorum], Indices scilicet minorum causarum, quales erant non in aliis tantum oppidis sed et in urbe Hierosolymorum. Quamquam autem in eodem Senatu plerumque erant et Sacerdotum Principes, tamen solent hi peculiariter nominari ob eminentem auctoritatem. Γραμματεῖς [Scribae] autem tanquam adessores aderant Senatui. Tria haec hominum genera videmus ordinē promiscuo in his libris nominari quoties Synedrii coacti fit mentio.

Καὶ ἤ τριτὴ ἡμέρα ἐγερθῆναι, et tertio die resurgere] Nimirum ut sic etiam κατὰ πόδας [verbotenius] impleretur quod μεταφορικῶς [figurate] dictum erat ab Osea 6: 2, et praesignificatum in Isaaco, qui die tertio quasi in vitam fuit restitutus, Gen. 22.

22. Προσλαβόμενος] Cum προσλαμβάνεσθαι Graece inter caetera *complecti* significet, videtur mihi ea significatio huic loco melius convenire quam altera *seorsim abducendi*, quae multis placet. Hoc enim gestu summum suum amorem in Christum testari Petrus voluit. Neque aliunde ducta videtur translatio quae Rom. 15: 7 aliisque in locis apparet.

· Ἰλωὺς σοι, Κύριε· οὐ μὴ ἔξαι σοι τοῦτο, absit a te, Domine: ne fiat tibi hoc] Subandiri vocem Θεός [Deus], neque aliter intellectum hunc locum a Syro, tam perspicuis testimoniis ab aliis demonstratum ut nullus sit dubitandi locus. Ita LXX Gen. 43: 23, Ἰλωὺς ὑμῖν· μὴ φοβῆσθε [Propitius vobis: ne timete], nam quod sequitur ὁ Θεός ὑμῶν [Deus vester] ad sequentem sensum pertinet, secus quam habet vulgata distinctio. 1 Sam. 14: 45, Ἰλωὺς ᾤ Κύριος [Propitius vivat Dominus], et quae sequuntur. 2 Sam. 20: 20, Ἰλωὺς μοι, Ἰλωὺς μοι, εἰ καταπόντιώ καὶ διαψάσῃ [Propitius mihi, propitius mihi, quatenus ut submergam et perdam], ubi εἰ positum est pro
quam

quam ut. Scriptor Maccabaeorum primi, cap. 2: 21, ἡλεως ἡμῶν καταλιπεῖν νόμον καὶ δικαιοσύματα [*Propitius nobis relinquere Legem et iustitias*], ubi praeter Θεός subauditur ὥστε μὴ [*quam ut*]. Quod autem sequitur οὐ μὴ ἔσαι σοι τοῦτο est huius locutionis ἐξηγητικόν [*explicatio*]. Futurum enim more Hebraeo positum est pro optativo. Tantundem ergo hoc est quasi dicas μὴ γένοιτο [*ne fiat*], quomodo LXX saepe vertunt πᾶσι, quod locis iam citatis e Samuele et alibi verterunt ἡλεως, ut 1 Sam. 26: 11, Ios. 22: 19. Pro eodem ponitur μηδαμῶς ἐμοί [*nequaquam mihi*] 1 Sam. 14: 7. Et ubi illi habent ἡλεως aliorum versiones Graecae habent μὴ γένοιτο. Ita Latine tantundem valent *Avertat Deus*, et *absit*, quod hic non inerudite posuit Latinus Interpres. Iosephus pro eodem dicit ἀπὴν ἡ πείρα τοῦ λόγου [*absit dicti experimentum*].

23. Στραφεῖς] Videtur hic στραφεῖς denotare vultum ad maiorem severitatem compositum. Ita Luc. 9: 55, στραφεῖς δὲ ἐπετίμησεν αὐτούς [*conversus increpavit illos*]. Nam ibi quoque nulli alii erant quos alloqueretur quam Discipuli; ut et hic: neque vero Petrum solum sed Discipulos omnes intuitus est Christus cum haec diceret, ut ex Marco discimus. Ita et apud Iohannem 20: 16 στραφεῖσα animi aut vultus immutationem indicat. Vide et supra 7: 6. Solet easdem significationes habere Hebraicum נָסָה quod hic posuit Syrus.

Ἔπαγε ὀπίσω μου, vade post me] Vide supra 4: 10. Ὀπίσω μου, id est, *extra conspectum meum*.

Σατανᾶ, satana] Apparet iam Christi seculo enuntiatam hanc vocem Συριζή [*Syriaco more*]. Nam Hebraicum est שָׂטָן, quod LXX modo ἐπίβουλον [*insidiatorem*], ut 2 Sam. 19: 22, 3 Reg. 5: 4, modo διάβολον [*calumniatorem*] reddiderunt, ut Ps. 109: 6. Hebraeam vocem retinuerunt eodem quo hic ponitur significato 3 Reg. 11: 14. Καὶ ἐξήγειρε Κύριος σατὰν τῷ Σολομῶντι τὸν Ἄδερ τὸν Ἰδουμαῖον [*Et suscitavit Deus Satan Salomoni Ader Idumaeum*], quem locum ex Graeco citans Tertullianus adversus Marcionem III, *Suscitavit enim illi Satan*, inquit, *id est, hostem*. Quare mirum non est a Matthaei Interprete retentam vocem Hebraeam, cum esset ea et Hel-

lenitiae in usu. Ostendit Christus Petrum, amoris specie, revera sibi esse adversatorem, causamque reddit, *ὅτι οὐ φρονεῖς τὰ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τὰ τῶν ἀνθρώπων* [quia non sapis ea quae Dei sunt, sed ea quae hominum]. Nam τὸ φρόνημα τῆς σαρκὸς ἔχθρα εἰς Θεὸν [sapientia carnis inimica est Deo], Rom. 8: 7.

Σκάνδαλόν μου εἰ, offendiculum es mihi] Quantum in te est horrorem mihi ignominiae, cruciatuum et mortis iniicis: quem horrorem in Christi carne modo maiorem modo minorem fuisse apparet. Vide infra 26: 38, Hebr. 2: 18, 4: 15. Est autem hoc *σκάνδαλόν μου εἰ* explicatio vocis *σατανᾶ*. Nam et sic qui Iudaeos a Legis observatione abducebant dicuntur facti εἰς *διάβολον τῷ Ἰσραὴλ* [in diabolum Israel] 1 Macc. 1: 36, quod ibidem exponitur εἰς *παγίδα*, εἰς *ἐνέδρον*, et 5: 4, εἰς *παγίδα καὶ εἰς σκάνδαλον*.

Ὅτι οὐ φρονεῖς τὰ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τὰ τῶν ἀνθρώπων, quia non sapis ea quae Dei sunt, sed ea quae hominum] Quem iam modo beatum praedicaverat, ei nunc quam sit adhuc infirmus demonstrat, ut morbum agnoscens a Deo remedium expeteret. *Φρονεῖν* autem et hoc et aliis in locis non arrogantiam sed animi studium significat. Ita Graece dicimus *φρονῶ σοι φίλα*, *φρονῶ σοι κακὰ*, *φρονεῖν τὰ δέοντα* [volo tibi bene, volo tibi male, curare quae oportet], neque aliter Hellenistae. Ita *φρονεῖν τὰ ἡμῶν* [sentire nobiscum] dixit Scriptor Maccabaeorum primi, cap. 10: 20. Iosephus *φρονεῖν τὰ Ῥωμαίων* [studere Romanis] XIV. Originum, 10. *Φρονεῖν τὰ τῶν ἀνθρώπων* est quod Paulus dixit *φρονεῖν τὰ τῆς σαρκὸς* [sapere quae sunt carnis], ea curare magnique facere quae ad vitae huius commoda pertinent, posthabitis Dei negotiis, quae nobis omnibus commodis esse debent potiora, ut sequentibus verbis Christus explicat.

24. *Ὅπίσω μου ἐλθεῖν, post me venire*] Id est, *πορεύεσθαι* [ire]. Nam *ὀπίσω πορεύεσθαι* [post aliquam ire] dicunt Hellenistae pro *ἀκολουθεῖν* [sequi], ut Ier. 2: 25, et alibi passim. Vide supra 10: 38. Quare in hoc commate duabus locutionibus, altera Hellenistica, altera Graeca, res eadem exprimitur. Sensus enim est: Qui me sequi vult, se abdicet, crucemque in humeros suos tollat, ut vere sequi me possit.

Ἀπκ-

**Ἀπαρνησάσθω ἑαυτὸν, abneget semetipsum*] Translatio sumpta ab iis qui partes alicuius deserunt, idque palam profitentur. Ita ἀρνεῖσθαι [*abnegare*] de tali desertione quae non verbis quidem sed re ipsa fit figurate usurpatur, 2 Tim. 2: 12 et 3: 5, Tit. 1: 16, Hebr. 11: 24, 2 Petr. 2: 1, Iud. 4. Est ergo hic ἀπαρνεῖσθαι ἑαυτὸν οὐκ, quod apud Lucam μισεῖν τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν [*odisse animam suam*], 14: 26. Loquitur autem Christus ex vulgi opinione, quam deinde refellit. Nam is vulgo *desertor sui suiue prodigus* dicitur qui vitae commoda vitamque ipsam non omni studio conservat. φιλαύτους καλοῦσιν, inquit Aristoteles De moribus IX cap. 8, τοὺς ἑαυτοῖς ἀπονέμοντας· τὸ πλεῖον ἐν χρήμασι καὶ τιμαῖς καὶ ἡδοναῖς ταῖς σωματικαῖς· τούτων γὰρ οἱ πολλοὶ ὀρέγονται [*Sui amantes vocant, qui sibi semetipsis plus tribuunt in pecuniis et honoribus et corporis voluptatibus: talia enim plerique appetunt*]. At ipse contra disputat hominem dici debere τὸ κυριώτατον, quod in homine praecipuum est: καὶ τὸν τοῦτο ἀγαπῶντα καὶ τοῦτο χαριζόμενον μάλιστα φίλαυτον εἶναι, καὶν δὲν ὑπεραποθνήσκειν [*et qui hoc amat plurimique facit eum verissime sui esse amantem, etiamsi mori ob eam rem sit necesse*]. Quae sententia an recte defendi possit a Philosopho nulla agnoscente praemia poenasve post hanc vitam, non immerito dubitatur. Augustinus certe sublatis illis praemiis poenisque verum staturum ait a partibus Epicuri. Ipse Apostolus, post tot accepta a Deo dona: *Si in hac vita tantum*, inquit, *in Christo spem nostram habemus repositam, omnibus hominibus miseres sumus*. Laudant multi dictum illud Antigoni, unde ortus dicitur Sadducaismus: neque nego potuisse illum rectius sentire quam qui hoc dicto abusi sunt. At misericors Deus, sicut mancipiorum esse ait solā poenae praesentis formidine malis absterreri, et ingeniorum satis vilium spe rerum caducarum officium facere, ita veram illam coelestem atque aeternam mercedem perpetuo nobis ob oculos ponit. Imo divinus ad Hebraeos Scriptor religionis ipsam velut substantiam in eo locat ut agnoscamus ὅτι Θεός ἐστι, καὶ ὅτι τοῖς ἐκζητοῦσιν αὐτὸν μισθαποδότης γίνεται [*Deum existere et inquirentibus ipsum esse remuneratorem*]. Christus quoque

hoc loco nos ad faciendam rerum mortalium vitaeque ipsius, si opus sit, iacturam hoc argumento invitat, quod in ea iactura maximum situm sit lucrum.

Ἀράτω τὸν σταυρὸν αὐτοῦ] *Suscipiat crucem suam*: quo sensu supra dictum est *λαμβάνειν σταυρὸν*, 10: 38, alibi *βασάζειν*, hoc est, ne detrectet mala quae ipsi inferuntur ob causam pietatis. Nam de hoc malorum genere proprie hic agitur.

25. *Ψυχὴν, animam*] Qua notione *ψυχὴν* hic putemus accipiendam diximus ad sententiam similem 10: 38.

26. *Τὴν δὲ ψυχὴν αὐτοῦ ζημιωθῆ, animae vero suae detrimentum patiatur*] Cum de iudiciis agitur dicunt Graeci *ζημιοῦν θανάτῳ* [*mulctare morte*], non autem *ζημιοῦν τὸν βίον* [*mulctare vitam*]. Nihil mihi videtur certius quam *ζημίαν* [*detrimentum*] hic simpliciter opponi τῷ κέρδει [*lucro*], ut apud Aristotelem *De moribus* V cap. 7. Idem valet *ܠܝܬܝ* apud Syrum. Bene ergo vertit vetus Interpres.

Ἡ τί δώσει ἄνθρωπος ἀντάλλαγμα τῆς ψυχῆς αὐτοῦ, aut quam dabit homo commutationem pro anima sua] In Hebraeo fuerit *וְיָקֹב*, aut etiam *וְכַב*, pro quo LXX solent ponere *ἐξίλασμα* [*propitiationem*] aut *λύτρον* [*redemptionem*]. Nam sicut LXX pro pretio redemptionis dicunt interdum *ἐξίλασμα*, ita vicissim Scriptor Eccl. 44: 17 *ἀντάλλαγμα* dixit ubi proprie dicendum erat *ἐξίλασμα*. Sunt enim haec vicinae significationis. Proverbium est haud dubie tritum eo seculo, et, ut puto, sumtum ex illo Iobi, *וְכַב וְכַב יָקֹב וְכַב וְכַב*, ubi LXX, *καὶ πάντα ὅσα ὑπάρχει ἄνθρωπῳ ὑπὲρ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ἐκτίσει* [*cuncta quae habet homo rependet pro anima sua*], ubi verbo *ἐκτίσει* recte expresserunt vim τοῦ ἀνταλλάγματος. Notandus et Hebraismus in illo τί δώσει nam et futurum est loco *δυνητικοῦ* [*potentialis modi*], ut in illo Iobi loco; et τί est *ἐρωτήμα αὐξητικόν* [*interrogatio augens*], ut cum dicitur Ps. 8: 2, *ὅση ὀνομά σου* [*quam magnum nomen tuum!*] Ergo τί δώσει est πόσα ἂν δώσῃ [*quanta daret*]. Quam multa ac magna libenter daret homo in mortis periculo constitutus sui conservandi gratia? Optime autem Christus proverbium hoc suo instituto aptat: argu-

men-

mentatur enim a vita hac temporaria ad vitam illam aeternam. Nam si omnia quae possidemus arbitramur recte impendi ut nosmetipsos in hac vita servemus, certe multo magis eadem omnia, ipsaque haec mortalis vita, impendenda sunt, ut ad vitam immortalem perveniamus, quae infinito amplius hanc vitam superat quam vita haec omnia quae possidemus. Dubitandum non puto quin haec sit verissima huius loci interpretatio quae optime monstrat sequentium cohaerentiam. Huic Hebraeorum γνώμη [sententiae] exstant similes apud Graecos; ut:

Ψυχῆς γὰρ οὐδὲν ἐστὶ τιμιώτερον.

[Vita profecto nulla res pretiosior.]

Et illud Sophoclis:

Τὸ ζῆν γὰρ, ὦ παῖ, παντὸς ἡδιστον γέρας.

[O nate, vita munus est suavissimum.]

Et Quinti Smyrnaei:

Οὐ γάρ τι ψυχῆς πέλει ἀνδράσι φίλτερον ἄλλο.

[Nec generi est hominum vita res carior ulla.]

27. Ἐν τῇ δόξῃ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, cum gloria Patriis sui] Eadem gloria vocatur et Christi gloria, Matth. 25: 31, et Patris gloria, quia est a Patre, Ioh. 17: 5. Atque ita forte interpretandum illud Ioh. 1: 14, δόξαν ὡς μονογενοῦς παρὰ πατρός, ut subaudiatur δοθεῖσαν [datam], Vidimus gloriam eius talem qualem parentes dare solent filiis unicis Vide quae ibi.

Μετὰ τῶν ἀγγέλων αὐτοῦ, cum Angelis suis] Solebant Hebraei Deum de rebus magnis agentem describere ad exemplum Regis considentis in coetu procerum, ut 1 Reg. 20 et apud Chaldaicum Paraphrasten ad primum Iobi caput videre est. Et sic quidam ἀνθρωποπαθῶς [quae hominis sunt Deo affingentes] explicant illud, Faciamus hominem. Vide et Deut. 33: 2 et Dan. 7: 10.

Κατὰ τὴν πρᾶξιν αὐτοῦ, secundum opera eius] πνεύμας Ps. 62: 13, κατὰ τὰ ἔργα Rom. 2: 6, κατὰ τὸν ἴδιον κόπον [secundum suum laborem] 1 Cor. 3: 8, πρὸς ᾧ ἔπραξεν, εἴτε ἀγαθόν, εἴτε κακόν [prout gessit sive bonum sive malum] 2 Cor. 5: 10, qui loci, praesertim vero ille 1 Cor. 3: 8, non tantum differentem exitum bonorum malorumque videntur ostendere, sed et gradus non minus prae-

praemiorum quam poenarum. De poenarum gradibus illustres sunt loci supra 11: 22, 24. De praemiorum gradibus intelligi solet quod est apud Paulum 1 Cor. 15: 41. Clemens Alexandrinus Strom. IV. Εἰσὶ γὰρ παρὰ Κυρίου καὶ μισθοὶ καὶ μισθαὶ πλείονες κατὰ ἀναλογίαν βίων [*Sunt apud Dominum et mercedes et habitationes multae pro vitarum gradibus*]. Nec dubium est quin ea constans fuerit omnium veterum Christianorum sententia. Πρῶξιν autem hīc intelligere debemus omnem hominis actum in quo bonitas aut malitia locum habeat, internum praecipue, externum quatenus interno congruit.

28. Οὐ μὴ γεύσονται θανάτου, *non gustabunt mortem*] Idem esse γεῖσθαι θανάτου et θάνατον θεωρεῖν [*mortem videre*] apparet Ioh. 8: 51, 52. Nimirum quia γεῖν [gustare] Hebraeis est experiri, Ps. 34: 9, Prov. 31: 18. Adde Hebr. 2: 9.

Ἐν τῇ βασιλείᾳ αὐτοῦ, *in Regno suo*] Marcus exponit ἕως ἂν ἴδωσι τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ἐληλυθυῖαν ἐν δυνάμει [*donec videant Regnum Dei veniens potenter*], quae verba satis clare, ni fallor, indicant agi hīc de resurrectione, adscensu in coelum, missione Spiritus Sancti et propagatione Evangelii per signa et miracula; quibus certissimis testimoniis cognoscebatur Christum iam regnare. Messiae autem Regnum et Hebraeorum Magistris *Regnum Dei* dicitur, et nostris Scriptoribus passim. Vide Luc. 22: 18. Atque adeo quae de Regno Messiae dicuntur in Ps. 110, ad ea quae dixi tempora refert Petrus Act. 2: 33, 34, 35, 36. Neque id superioribus male cohaeret. Ut enim credant quod dixerat, se iudicem humani generis fore, dicit propediem adfutura signa conspicua Regni sui; tunc scilicet praecipue cum sceptrum ipsius, Lex Novi Federis, ex Sione esset exitura. Quamquam enim quorundam populorum institutis distingui solent, ipsa tamen rerum natura inter se cohaerent βασιλεία, νομοθεσία, κρίσις [*Regnum, Legis latio, et Iudicium*]. Vide Iac. 2: 8, 4: 12. Merito igitur iubentur iudicem credere quem visuri sunt Legis conditorem.

CAPUT XVII.

1. Μεθ' ἡμέρας ἕξ, *post dies sex*] Matthaeus designatum tempus posuit: Lucas satis habuit *παχυμερῶς* [*crassius*] loqui, ut solemus cum a mensura aliqua celebriore non longe absumus; ut si dicam *mensis est*, recte dixisse intelligar etiamsi absint dies aliquot. Quod enim Lucas dicit, ὥσπερ ἡμέραι ὀκτώ [*fere dies octo*], tale est quale cum vulgo dicimus *post septimanam circiter*. Nam Iudaeos *octo dies* appellasse id quod ab uno Sabbato est ad alterum, apparet Ioh. 20: 26. Iosephus Ant. VII cap. 9 cum dixisset ἐπὶ ἡμέρας ὀκτώ [*per dies octo*], statim explicat ἀπὸ σαββάτου ἐπὶ σάββατον [*a Sabbato ad Sabbatum*].

Τὸν Πέτρον καὶ Ἰάκωβον καὶ Ἰωάννην, *Petrum et Iacobum et Iohannem*] Non dubito quin de duodecim Apostolis hi tres plurimos Christo discipulos collegerint: unde Petro vocabulum illud de quo ante egimus datum est, et caeteris duobus *Tonantium* nomen. Hos ergo Christus assumpsit, ut non duorum tantum, sed abundanter, trium scilicet testimonio res tanta constaret. Et sicut futura Christi gloria tres habere testes debebat de coelo et de terra totidem, 1 Ioh. 5: 7, 8, ita et hoc eius gloriæ rudimentum tres quasi de coelo testes habuit, Deum Patrem, Moysen, Eliam; tres itidem de terra, Petrum, Iohannem et Iacobum; Petrum Apostolici coetus *προεστῶρα* [*praesidem*]; Iacobum qui primus Apostolorum sanguine testimonium erat obsignaturus; Iohannem qui post omnes Apostolos superstes testimonium hoc ad sequentem aetatem viva voce erat transmissurus. Cum autem appareat Iacobum hunc Zebedaei fuisse filium, errant qui Syrorum Epistolis Iacobi, Petri et Iohannis hunc praefigunt titulum: *Tres Epistolae trium Apostolorum ante quorum oculos Dominus noster se transfiguravit*: nisi illam forte Epistolam Iacobi Zebedaidæ crediderunt, contra quam veteres omnes sentiunt, qui Iacobo Alphaei aut etiam Iacobo Episcopo Hierosolymorum (quem a Iacobo Alphaei diversum faciunt) eam assignant, haud dubie temporum rationi con-

congruentius. Similis est Augustini immemoria, qui ad hunc Iacobum, testem τῆς μεταμορφώσεως [transformationis], trahit id quod est ad Galatas; et Ambrosii, qui huic eidem tribuit cathedram Hierosolymorum.

Ἀναφέρει, *sursum ducit*] τὴν ἀνάγειν ἐξ ἀναφέρειν vertunt Graeci.

Εἰς ὄρος ὑψηλόν, *in montem excelsum*] Itabyrium hand dubie, ut et vetus traditio habet, et ab aliis demonstratum est. Neque obstare huic sententiae Marci locum 9: 30, apertum fiet cum eo erit ventum.

2. Μετεμορφώθη, *transfiguratus est*] Μορφή saepe Graecis est ὄψις, θέαμα, *facies rei exterior*, quam εἶδος vocavit Lucas. Ita Cicero: *Formam quasi ipsam et tanquam faciem honesti vides*. Et alibi *formam et figuram*, quanquam distinguunt Grammatici, promiscue usurpat.

Ἐλάμψε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ὡς ὁ ἥλιος, *resplenduit facies eius sicut sol*] *Tanquam fulgur dixerat Daniel 10: 6. Splendor eius ut lux, Abac. 3: 4.*

Λευκά ὡς τὸ φῶς, *candida sicut lux*] Id est, ut lux solis, non in sole sed alio corpore excepta, sicut vestes Christi ex ipso Christi corpore lucem accipiebant. Talis autem lux solet candida apparere. Sic et Angeli passim nobis describuntur vestibus et candidis et coruscantibus. Confer quod infra 28: 3, Marc. 16: 5, et Ioh. 20: 12 cum Luc. 24: 4. Hoc est quod Herodes Agrippa imitari voluit veste illa argentea de qua Iosephus: *Ἐνθα ταῖς πρώταις τῶν ἡλιακῶν ἀπλῶν ἐπιβολαῖς ὁ ἀργυρὸς κατασφαιεῖς θαυμασίως ἀπέζηλβε, μαρμαίρων τε φοβερὸν καὶ τοῖς εἰς αὐτὸν ἀτενίζουσι φρικῶδες* [*Deinde illapsu solis rutilans sit ut horrorem incuteret oculos in id defigentibus,*] quo conspecto populus illum Deum vocavit, id est, Angelum, κρείττονα θνητῆς φύσεως [*superiorem naturā humana*], ut Iosephus explicat. Similis apud Graecos Salmonei dementia:

—— Qui nimbōs et non imitabile fulmen

Aere et cornipedum cursu simulabat equorum.

Propius etiam accedit factum Clearchi Heracleensium Tyranni, de quo Memnon Historicus haec prodidit: Τὸ

πρό-

πρόσωπον μὴ ἀνέχεσθαι ταῖς ἐν φύσεως χροματίζεσθαι βαφαῖς, ἄλλαις δὲ καὶ ἄλλαις ιδέαις ποικιλλόμενον ἐπὶ τὸ ζιλπνόν τε καὶ ἱερυνθές τοῖς ὁρῶσιν ἐπιφαίνεσθαι· ἐξαλλάττειν δὲ καὶ τοὺς χιτῶνας ἐπὶ τὸ φοβερόν τε καὶ ἀβρότερον [*Non sivilisse eum faciem suam nativis tingi coloribus, sed aliis atque aliis variatam formis in splendorem ac ruborem immutasse; variasse et vestes ut et magnificentior et terribilior appareret*].

3. Μωσῆς καὶ Ἠλίας, *Moses et Elias*] Alter Legis promulgator, alter Prophetarum nobilissimus, quos etiam in XL dierum ieiunio Christus expresserat, in hoc ad-sunt ut ostendant, quod Lucas indicat, perpessiones Christi, tum Legis ritibus figuratas, tum Prophetarum oraculis praedictas. Vero autem ac suo corpore, in fi-dem resurrectionis et Christi et nostrae, eos apparuisse eo credibilis est quia haec corpora videri possunt a Deo in hunc usum asservata. Nam Eliae corpus in superna raptum est, Mosis autem corpus non inventum, et cus-toditum Angelico ministerio, ne perveniret in potestatem Diaboli τοῦ ἔχοντος τὸ κράτος τοῦ θανάτου [*habentis mor-tis imperium*], ut Scriptor ad Hebraeos loquitur 2: 14, quem *Angelum mortis* Hebraei vocant, et cuius imperio aiunt corpus in pulverem dissolvi; quod ut recte intel-lectum a vero non abit, ita ab illis magno fabularum cumulo involvitur. Sed quod dixi a putredine asserva-tum Mosis corpus, id indicare videtur in Epistola Iudas. Iosephus autem de Mose agens eum ait ἀφανισθῆναι [*ab-latum conspectui*], quomodo et de Enocho et de Elia loquitur. Ita ergo de perpessionibus Christi egerunt, ut simul resurrectionem ei suam in ipsorum corporibus prae-figuratam ob oculos ponerent. Apparuerunt autem horum quoque corpora ἐν δόξῃ [*cum claritate*], sed minore hand dubie quam illa erat Christi, quantum scilicet sidera soli cedunt 1 Cor. 15: 41. Atque haec tum gloria illis quasi pro mutuo data est, proprium solidumque ius ad-epturis postea. Nondum enim eo tempore acceperant τὴν τελείωσιν τῆς ἐπαγγελίας [*promissorum consummationem*].

4. Καλὸν ἐστὶν ἡμᾶς ὥδε εἶναι, *bonum est nos hic esse*] Quid de coena coelesti existimandum est, cuius promul-sis adeo Petro allubescibat? Haec omnia eo pertinebant
ut

ut adversus futuras calamitates spe meliorum animi munirentur. Nam falli arbitror qui alioversum trahunt Petri verba.

5. Νεφέλη φωτεινή, *nubes lucida*] Nubes signum Divinae praesentiae, ut Exodi 40: 34, lucida, ad discrimen legis veteris quae data in nube densa ac caliginosa, quo diversa temporum οἰκονομία [*dispensatio*] datur intelligi.

Οὗτός ἐστιν ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός, *hic est Filius meus dilectus*] Filius, non servus, ut Moses Hebr. 3: 5, 6, et Prophetæ caeteri, Hebr. 1: 2. Vide et quae supra 3: 17. Discit hic Moses plus quam praedixerat Deut. 18: 18.

Αὐτοῦ ἀκούετε] *Ἐμφατικῶς [significanter admodum]. Hunc audite* supra Mosen, supra Prophetas, ut complementum Mosis verba קראתו ושמעו Deut. 18: 15, quae ita de Iesu filio Nun, forte etiam de Prophetis eum secutis, dicta sunt ut Divina directione multo magis atque excellentius in hunc Iesum, Dominum ac Principem Prophetarum, quadrent; quemadmodum Petrus, optimus Dei verborum interpres, nos docet Act. 3: 22. Et notanda sunt quae sequuntur apud Mosen; quasi dicatur: Postulatis ipsi ne Deus vobiscum signis illis ad terrorem facientibus ageret. Praestat Deus quod voluistis: *Verbum oaro factum est: Inanivit se et servi formam induit.* En illum qui, quum vehementia τοῦ ζήλου [*zeli*] in domum Dei Eliam vincat, simul mansuetudine Mosen superat. Non illi tonitrua, non caligo, non ignis de coelo testimonium praebent, sed blanda lux et comitas vocis paternae.

6. Ἐπεσον ἐπὶ πρόσωπον αὐτῶν, καὶ ἐφοβήθησαν σφόδρα, *ceciderunt in faciem et timuerunt valde*] Non tam horror hic erat quam stupor ob magnitudinem miraculi. Ideo Marcus in re simili dixit ἐξεθαμβήθησαν [*obstupuerunt*] 16: 5, ubi Lucas ἐμφόβων δὲ γενομένων [*cum timerent*]. Quod autem praecedit, ἔπεσον ἐπὶ πρόσωπόν αὐτῶν, ad hunc ipsum stuporem potius quam ad venerationem referendum est. Perculsi enim Apostoli et de statu mentis deiectionis, ut alii Scriptores nos docent, nihil aut loquebantur aut faciebant animi iudicio. Sicut autem lux subita efficit ut oculos in terram deiciamus, cuius rei

εκ-

exemplum est Luc. 24: 5, ita mirum non est si maior consternatio corpora ipsa in terram deiiciat. Ita de se Daniel 8: 17 inquit, *us hu stam* [corruui in faciem meam], ubi LXX eadem locutione *κίπτω ἐκ προσώπου μου*. Praecesserat autem *ἐθαμβήθην* [obstupebam], qui locus hunc manifeste explicat. Neque videntur mihi quae hic sequuntur aliam interpretationem pati. Confer locum Num. 16: 22.

9. Τὸ ὄραμα] Vertere liceat *spectaculum*, quia *viſum* magis est *φάσμα*, ut nos Cicero atque alii docent: quod tamen et ipsum ὄραμα saepe Sacris Scriptoribus Interpretibusque Lucas quod hic est ὄραμα aliquoties dixit *ὀπτασίαν*. Utraque vox exprimit Hebraeorum *רָאוּ*; quod est apud Prophetas et Daniele.

10. Τί οὖν εἰ γραμματεῖς λέγουσιν ὅτι Ἠλίας δεῖ εἰσεῖν πρῶτον, quid ergo Scribae dicunt; *Eliam prius venturum*] Adde ex sequenti commate *καὶ ἀποκαταστήσει πάντα* [et *instauraturum omnia*]. Nam utrumque tradebant Magistri Hebraeorum, et venturum Eliam, et omnia curva correcturum. Imo et Eliam fore dicebant qui Messiam esset uncturus in Regem eumque populo notum factururus; quod pro certo affirmat Tryphon in disputatione contra Iustinum. Quia hodieque Iudaei ad omnes quaestionum nodos solent dicere quod de Messia Samaritis: *Ὅταν ἔλθῃ Ἠλίας ἀναγγελεῖ ἡμῖν πάντα* [Ubi venerit *Elias explicabit nobis omnia*]. Occasio huius dicti Apostolorum non aliunde petenda est quam quod Eliam vidissent quidem, sed ita ut iterum abiisset e conspectu. Atqui, inquiunt, ex recepta eruditiorum sententia venire debebat non abiturus sed omnia emendaturus, docturus populum, monstraturus Messiam: πρῶτον autem hic est ante manifestationem Messiae. Tryphon dicto loco de Messia ita loquitur: *Οὐδὲ ἔχει δύναμιν τινα μέχρις ἂν ἔλθῃ Ἠλίας χρίσῃ αὐτόν* [Neque ullam habet facultatem priusquam *Elias eum unxerit*].

11. Ἐρχεται πρῶτον καὶ ἀποκαταστήσει πάντα, venturus est primum et instauraturus omnia] Liquidum mihi videtur verba haec eodem spectare quo ea quae sequuntur, ad Iohannem Baptistam scilicet. Nam finita omni hac oratione subiicitur: *Τότε συνῆκαν οἱ μαθηταὶ ὅτι πρὸς Ἰωάν-*

τοῦ Βαπτιστῆ εἶπεν αὐτοῖς [Tunc intellexerunt Discipuli de Iohanne Baptista illum id locutum esse ad ipsos]. Quod autem futuro tempore dicitur ἀποκαταστήσει (quomodo et ἔρχεται recte explices per ἐλεύσεται) eo factum est, quia ostenditur veram fuisse veterem illam παράδοσιν [traditionem] recte acceptam de venturo Elia; non quod venturus adhuc esset cum Christus loqueretur. Plane simile est quod cap. 11: 14 dixit Christus de eodem Baptista: Αὐτός ἐστιν Ἠλίας ὁ μέλλων ἔρχεσθαι [Ipse est Elias qui venturus est], non enim tum erat venturus: imo cursum suum ferme absolverat morti vicinus. Sed ὁ μέλλων ἔρχεσθαι est ὁ; ἐμελλεν ἔρχεσθαι [qui erat venturus], ita hic ἔρχεται καὶ ἀποκαταστήσει; aut, ut Marcus loquitur, ἰλθὼν ἀποκαθιστᾷ [veniens instaurabit], nihil est aliud quam ἐμελλεν ἔρχεσθαι καὶ ἀποκαθιστᾶν [erat venturus et instauraturus], quomodo et supra 2: 4, ποῦ γεννᾶται [ubi nascitur], id est, μέλλει γεννᾶσθαι [ubi nascetur], et 11: 3, ὁ ἐρχόμενος [veniens] est ὁ; ἐμελλεν ἔρχεσθαι [qui venturus erat], Luc. 24: 44, ὅτι δεῖ πληρωθῆναι [necesse est impleri] pro ἔδει πληρωθῆναι [necesse erat impleri]. Verissimum hoc esse apparebit si considerare libeat unde sumta sit vox ista ἀποκαθιστᾶν. Mihi pro certo est sumtam ex Malachia, cuius postremum comma ita verterunt LXX: Ὅς ἀποκαταστήσει καρδίαν πατρός πρὸς υἱὸν καὶ καρδίαν ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον αὐτοῦ [Quis reponet cor patris ad filium et cor hominis ad proximum eius]: ubi apparet ὅτι Hebraeum versum esse per ἀποκαταστήσει καρδίαν, non male: nam ἀποκαθιστᾶν inter caetera est reponere in verum et naturae congruentem statum. Ita membrum ἀποκαθιστᾶται cum sanatur, supra 12: 13, et mores cum emendantur. At hunc ipsum Malachiae locum Angelus ita interpretatur ut eum ostendat in Iohanne Baptista impletum iri: Αὐτός, inquit, προελεύσεται ἐνώπιον αὐτοῦ ἐν πνεύματι καὶ δυνάμει Ἠλίου, ἐπιστρέψαι καρδίας πατέρων ἐπὶ τέκνα [Ipse praecedet ante eum spiritu et virtute Eliae, ut convertat corda patrum in filios], nimirum τὸ ἀποκαθιστᾶν exponens per verbum ἐπιστρέψαι et quod hic est πάντα fusius ex Propheta explicans. Haec ergo ἀποκατάστασις consummata est cum doctrinam poenitentiae publicavit Iohannes et baptismo obsignavit, κα-

εὐθύνας τοὺς πόδας εἰς ὁδὸν εἰρήνης [*dirigent pedes in viam pacis*], ut pater ipsius in carmine sacro loquitur. Nam in verbis huiusmodi saepe non tam fructus operæ quam opera ipsa respicitur, quanquam et opera Iohannis fructu magno non caret. Angelo igitur contradicunt qui negant ista Malachiae verba Baptistae posse aptari. Fateor ac do libenter, non solos Magistros Hebraeorum qui Christi vivebant tempore, sed et eos qui aliquot ante fuerunt seculis verba ista κατὰ τὸ ἑρμὸν [*secundum id quod sonant verba*] accepisse. Nam et LXX ad vocem Ἠλίαν addiderunt Θεσβίτην, et Ecclesiastici Scriptor verba illa Malachiae ἐπιστρέψαι καρδίαν πατρὸς πρὸς υἱὸν ad eundem Thesbiten refert. Sed pleraque vaticinia ita sunt concepta ut ante eventum intelligi vix queant. Neque dimovere nos ab hac verborum Malachiae coelesti interpretatione debet mentio ibidem facta *diei magnæ et terribilis* ante quam venturus sit Elias, et quod subiungitur, *Ne percutiens feriam terram anathemate*. Hæc enim non ad commune de mundo iudicium, ut multi putant, sed ad eas poenas referenda sunt quæ Iudæos non emendatos manebant, quas Titi manu Deus exegit. Vide supra 3: 10 et Act. 2: 17. Scio obici veterem παράδοσιν [*traditionem*] de reditu Elia ante mundi exitum. Sed non quicquid Tertullianus credidit et aliis persuasit utique Apostolica traditio habenda est. Irenæus a discipulis Apostolorum manasse ait hanc traditionem: *Enochum et Ellam in Paradisum esse translates. Ibi eos manere usque ad consummationem, coauspicientes incorruptelam*, id est, ut in Graeco fuisse suspicor, προκαταρχομένους τῇς ἀφθαρσίας, quomodo et alibi de Enochio dixit, *conservari eum testem iusti iudicii Dei*. De reditu aut Enochi aut Eliae nihil, ne ibi quidem ubi tractat indicia adventus Antichristi. Si posteriores Scriptores consulere volumus, quorum in aestimandis traditionibus non potest par esse auctoritas, dissentit Procopius, dissentit Primasius, dubitat Nazianzenus; quod satis est ut liqueat nunquam hoc ita creditum quasi dissentire nefas esset. Ego vero arbitror persuasionem istam ab Hebraeis ortam, in quorum libris reperimus Eliam post tempora Messiae occultatum iri, iterumque

de p̄fecturum in diebus Gog et Magog. Nam quia Apocalypsis quoque meminit τοῦ Γὼγ καὶ Μαγὼγ [*Gogi et Magogi*], ideo quicquid aut in Prophetis dictum est de Gog et Magog, aut quicquid ad Prophetas adiecit Hebraea credulitas, solent Christiani Scriptores ad Antichristi tempora referre; quod multis exemplis probari posset, nisi ea tractatio rectius alii loco reservaretur. Neque tamen nego esse et in ipsa Apocalypsi quod huic opinioni favere videatur; ubi nempe de duobus illis testibus agit̃r, quos alii Enochum et Eliam, Hilarius, ut mihi videtur probabilius, Mosem et Eliam vult intelligi; quia sicut illud, *Ignis exiit de ore eorum* ad Eliam videtur pertinere, ita altero illo, *Potestatem habent super aquas convertendi eas in sanguinem*, Moses videtur significari. Sed etiamsi ipsa Mosis et Eliae nomina ibi exstarent; ut apud Malachiam exstat nomen Eliae, possemus, duobus maximis auctoribus, Christo et Angelo Dei, vaticinium illud interpretari de veri Doctoribus venturis in spiritu Mosis et spiritu Eliae. Sed de hac re accuratius agemus ad ipsam Apocalypsin.

12. *Ὁσα ἐθιήσαν*] *Quicquid ipsis collibitum est*, Deo non impellente, sed sapienter permittente. Deest autem nominativus; qui diversis modis suppleri potest. Mihi intelligendum videtur *Indaei*, quae vox tam Herodem et Galilaeos proceres, quam Pontifices, Senatores et Legisperitos, illos Baptistae, hos Christi interfectores comprehendit.

14. *Γονυπετῶν αὐτῶ*] Ita γονυπετῆς Euripidi qui in genua procumbit, Ἀράτο ὁ ἐν γόνασι, Latinis nixus. LXX de Salomone 2 Paral. 6: 13; ἔπεσεν ἐπὶ τὰ γόνατα αὐτοῦ [*in genua procidit*]. Γονυπετῆν modo est genibus advolvi, quod dicitur προσκίπτειν τοῖς γόνασι, ut Luc. 5: 8, qua de re diximus supra ad initium capitis octavi; modo *in genua procidere*: qui gestus diversi sunt. De advolutione ad genua passim multa apud Homerum, Euripidem, Latinosque tum Poetas tum historiarum Scriptores. *Hominis genibus*, inquit Plinius, *religio quaedam inest observatione gentium: haec supplices attingunt*. Ad flexionem genuum pertinet illud eiusdem Scriptoris: *Regem adorant, genua submittunt*.

Et

Et Ovidii. intnd:

Et genibus pronis supplex similisque roganti.

Dicunt autem Hellenistae γονυπετεῖν τινα, ut hic, et γονυπετεῖν τινα, ut Marc. 1: 40, 10: 17, pro eo quod est γονυπετεῖν ἐμπροσθεν τινος [genu ante aliquem flectere], ut infra 27: 29. Lucas quoque pro γονυπετεῖν aliquoties dixit τιθέναι γόνατα. Marcus τιθέντις τὰ γόνατα προσεκύρουσιν αὐτῷ [positis genibus adorarunt eum], et Paulus γόνατα κάμπτειν [flectere genua]. Hoc quidem loco τὸ γονυπετεῖν posteriore significatu Syrus et Latinus Interpretes accipiunt.

15. Σελήνιαζεται, *lunaticus est*] Vide quae supra ad cap. 4. Causam huius morbi fuisse Daemonium apparet infra comm. 18. Solent autem Daemones, qua pollent scientia, etiam naturales causas ad suam vim adiungere. Ita hic Daemon ea tempora occupare solebat quibus cerebri est infirmius, quod Lunaribus intervallis contingere solet. Vide Avicennam libro III. De morbis melancholicis. Eadem Pselli sententia.

17. Ἐπεὶ, Ὡ γενεὰ ἀπίστος καὶ διαστραμμένη, ait, *O natio incredula et perversa*]. Non in Apostolos haec dicta sunt, quorum tamen ὀλιγοπιστία [fidei tenuitas] infra reprehenditur, sed in patrem aegroti eiusque amicos, ut ex Marco liquet, ita tamen ut ex eorum exemplo commune Iudaicae gentis vitium accusaretur. Sunt autem sumta haec verba ex Dent. 32: 20, ubi LXX. Ὡς γενεὰ ἐξεστραμμένη ἐστὶν, υἱοὶ οἷς οὐκ ἔστι πίστις ἐν αὐτοῖς [Natio enim perversa est et infideles filii]. Γενεὰν διαστραμμένην dixit Paulus Phil. 2: 15. Discimus ex his verbis et quae sequuntur, Deum, ut miracula benefica hominibus praestet, ἐπιτοπολὺ [plerumque] duo requirere, fiduciam in eo qui signum sit editurus, et fiduciam in eo cui signum sit profuturum; ita tamen ut magna atque excellens fiducia horum alterius supplere possit quod alteri deest. Neque id mirum, cum omnia haec contendere ut commendaretur vis verae in Deum fiduciae, per quam beneficia aeterna credantur et credendo impetrantur, ut alibi explicatum est.

Ἔως πότε ἔσομαι μεθ' ὑμῶν; ἕως πότε ἀπείσομαι ὑμῶν, quousque ero vobiscum? quo usque feramini vos]. Ostendit

Christus ultima Divinae erga Iudaeos patientiae tempora nunc agi, tacite respiciens quod in Deuteronomio sequitur de Gentium surrogatione.

201. Ἀπιστία, incredulitatem] Ἀπιστία vocat τὴν ὀλιγοπιστίαν [fidei tenuitatem], comparate scilicet ad eam quam pro ratione diuturnae institutionis et impositi muneris habere debebant fiduciam. Notandum autem voces πιστός et ἄπιστος aliter sumi apud Graecos Scriptores, aliter apud Iudaeos Hellenistas. Graecis πιστός est qui stat promissis, ac proinde dignus cui fidem habeas; ἄπιστος, perfidus: quibus significationibus eas voces et in his libris reperire est. At illud Hellenistarum proprium πιστός dicere eum qui credat alicui atque confidat, ἄπιστον qui aliter sit animatus. Ἀπιστία convenienter huic loco definit Clemens Alexandrinus ὑπόληψιν τοῦ ἀντιτιμῆνός ἀσθενῆ ἀποφατικὴν [suspicionem contrariis imbecilliter negativam].

22. ὡς κόκκον σινάπης, sicut granum sinapis] Proverbium inter Hebraeos celebre exigit ut ad quantitatem hoc non ad qualitatem referatur, quomodo et supra grani sinapis tanquam rei minimae facta est mentio. Latine diceremus διεικνύως [ostensive], Si vel tantillum haberetis fiduciae: quod cum dicit Christus, non negat esse aliquam Apostolis fiduciam, sed, ut dixi, habita temporis et muneris ratione, dicit eam fiduciam esse minima minorem, hoc est, perquam exiguam.

Ἐγὼ εἶμι τὸ ἄρτι τοῦτο, Μετάβηθί ἑντεύθεν ἐκεῖ, diceretis monti huic, Transi hinc illuc] Et hoc proverbiale est, ut apparet ex Paulo 1 Cor. 13: 2. Sensus ergo est: Res difficillimas praestaretis. Neque pugnant verba Christi qui montes transferre exiguae fidei attribuit, et Pauli, qui ad maximam fidem hoc ipsum videtur referre. Nam illa exigua fides quam Christus exigit eius est mensurae quae miraculis quibusvis sufficiat; supra quam si quid accedat id miraculorum efficientiam ad plenitudinem perductam augere non potest. Porro non agere hic Christum περὶ τοῦ χαρίσματος τῶν σημείων [de dono signorum], inde evincitur, quod eo carere οὐκ ἔστι τῶν πεντῶν [non est inter culpanda], sed; habere potius rarae est felicitatis. Itaque fides haec potius conditio est requisita ad

usum

num doni. Haec autem ipsa fides aptata beneficiis aeternis ea est quae dilectione accedente ad salutem proficit, ut dicto loco Paulus demonstrat. Nam nisi dilectio accedat erit quidem illa fides, sed non viva, non efficax. Fit autem viva atque efficax ubi diligenter expendimus non tantum quid Dens possit ac polliceatur, verum etiam quid a nobis exigit. Neque vero negatim etiam *κατὰ τὴν κυριολεξίαν* [secundum propriam locutionis] interdum impletum quod hic dicitur, cum Nonnosi precibus ingentis molis saxum ad Soracte translatus Martyrologia prodant; et idem ab Episcopo Armenio praestitum instante Calipha Babylonio, anno millesimo ducentesimo quinto et vicesimo; haud spernendi auctores sint. At sensus allegoricus est, nihil fore tam excelsum quod non ad eorum preces evanescat.

Οὐδὲν ἀδυνατήσει ὑμῖν, nihil non fieri poterit a vobis]
Graecis *ἀδυνατεῖν* sumitur active, ut apud Epicharmum:
Ἀδυνατεῖ δ' οὐδὲν Θεός.

[*At Deus nil non potest.*]

At nostris Scriptoribus etiam passive, ut et Luc. 1: 37, *Οὐκ ἀδυνατήσει παρὰ τοῦ Θεοῦ πᾶν ῥῆμα* [*Non fieri non poterit apud Deum quaevis res*]. At quod hic Apostolis dicitur, restringendum est ad subiectam materiam: Nihil non poteritis, eorum scilicet quae ad testimonium doctrinae et conciliandam muneri vestro auctoritatem pertinebunt.

21. *Τοῦτο δὲ τὸ γένος, hoc autem genus]* Hoc genus malorum Spirituum quod in poenam facinorum et quidem graviorum immittitur. Hanc enim veram esse huius loci interpretationem existimo. Nec obstat quod apud Marqum est, vexatum hunc fuisse a malo Spiritu *παιδιόθεν*. Neque enim certum est verti debere *ab infantia*, cum *παιδία* [pueri] Graecis dicantur etiam qui ad aetatem vitiorum capacem pervenerunt. Syro igitur assentior qui isto loco eam posuit vocem quam adolescentinae potius quam infantiae convenire collatio loci alterius, qui est 18: 4, declarat.

Ἐν προσευχῇ καὶ νηστείᾳ, per orationem et ieiunium]
Supra dixerat Christus fiducia opus esse ad haec praesertim notae maioris miracula. Nunc ostendit quomodo

ea parari possit, precibus nimirum servilis. Ieiunium ideo adiungit, quia ad preces imprimis requiritur animus demissus, cui rei inservit ieiunium. Unde plerumque coniungi videmus *νηστίαν* et *δέσιν* sive *προσέυχην*, Luc. 2: 37, Act. 10: 30, 14: 23, 1 Cor. 7: 5. Vide si libet Iachiaden ad Dan. 10: 3. Utinam vero nunc quoque inter Christianos neque vilescant ieiunia, neque *εἰς τὸ θεατρικὸν καὶ παρατραγῶδον* [in rem theatralem et tragicam] degenerent. Certe Diabolos vitiorum gerere imaginem passim apparet. Quare sententia quam Christus hac occasione in perpetuum valituram est elocutus, hoc significat, esse quaedam tam gravia aut tam adalta vitia quae nisi magna nisu humilis precationis nequeant expugnari.

22. *Ἀνατρεπομένων*] *Revertentibus*: nam revertentibus hic locum habere non potest, cum quae hactenus narrata sunt appareat gesta esse in descensu a monte Itabyrio, qui est in Galilaea. Gesta haec igitur in itinere a partibus Nazaretæ vicinis lacum versus. Vide quae ad Marcum.

Παραδίδοσθαι, *tradi*] Varius in hac re usus est huius vocabuli. Nam et Pater dicitur Filium tradidisse, quia eum malorum hominum potestati permisit; et Filius sese, quia volens mortem subiit; et Indas eum tradidisse Pontificibus et Legisperitis, et Pontifices ac Legisperiti Pilato, et Pilatus militibus. Ego, cum hic simpliciter dicatur *εἰς χεῖρας ἀνθρώπων* [in manus hominum], putem de Patre haec intelligenda, qui Filium ita hominibus tradiderit ut ei fecerint quod ipsis est collibitum, ut supra Christus loquebatur comm. 12. Neque absurdum forte sit si eodem modo interpretemur id quod supra est 4: 12, *ὅτι Ἰωάννης παραδόθη* [quod Iohannes traditus esset]. Nam Dei nomen in verbis subintelligi satis usitatum est.

24. *Οἱ τὰ διδραχμα λαμβάνοντες*, qui didrachma accipiebant] Non Publicani Romanorum; nusquam enim inter Romana tributa didrachmum invenies; sed missi a Sacerdotibus quos *מסות* [missos] Hebraeis, Hellenistis *ἀποσόλους* aut *ἀποδοχέας* [receptores] vocari alibi diximus. [Nam *διδραχμα* hoc a Iudaeis pensitatum est in usum Templi ad ipsa Vespasianæ tempora; de quo miror dubitari, cum clara sint Iosephi verba de Vespasiano: *Πόρον*

δὲ τοῖς ὁποῦνδήποτε οὔσι 'Ιουδαίοις ἐπέβη, δύο δραχμας ἕκαστον κελύσαι· ἀνὰ πᾶν ἔτος εἰς τὸ Καπιτώλιον φέρειν, ὥσπερ πρότερον εἰς τὸν ἐν Ἱερουσολύμοις ναὸν συνετίλουν [Tributum autem viventibus ubicunque Iudaeis imposuit drachmas duas, quas quottannis Capitolio penderent, quantum ante Templo Hierosolymitano inferre solebant.] Notavit idem Maimonides libro cui *Manas* nomen, lectione III, titulo septimo, qui est de Siculo; Suetonius quoque Domitiano et Dion Cocceius. Appianus Syriacis φόρον σαρκῶν [tributum corporum] vocat. Itaque quod ultro pendebant Iudaicae religionis homines, in necessitatem ususque longe alios versum est: quomodo Theodosius quoque et Valentinianus aurum coronarium, quod dare Iudaei Patriarchis suis solebant, compulsu exigi et suis largitionibus inferri iusserunt. Neque dubium quin de didrachmo hoc Vespasiano agat Martialis cum τῇ τῶν 'Ιουδαίων περιτομῇ [Iudaearum circumcisionem] obscoenius eloquens damnatam ait tributo. Et haec est, ni fallor, calumnia fisci Iudaici sublata postea, ut nummi veteres testantur. Nullum enim aliud onus impositum peculiariter τοῖς 'Ιουδαϊζουσι [Iudaizantibus] legimus. Ortum habuit τὸ διδράχμον ex ipsa Moysi lege. Nam Deus per Moysen iusserat in usum Tabernaculi capitatim pendi σίκλον τὸ ἥμισυ [dimidium sicli], inquit Iosephus, addens: Ὁ δὲ σίκλος νόμισμα Ἑβραίων ὃν δέχεται δραχμὰς τέσσαρας [Siclus autem nummus Hebraeorum continet drachmas quatuor], nempe Atticas, quod ipse alibi adiecit. Quod apud LXX est: Δώσουσι τὸ ἥμισυ τοῦ διδράχμου κατὰ τὸ διδράχμον τὸ ἅγιον. [Dabunt dimidium didrachmi iuxta sacrum didrachmum], verbis differt, re idem est: nam LXX ubique drachmis utuntur depleribus, id est, Alexandrinis: Iosephus autem ut et hic Matthaeus de drachma Attica agunt. Quanquam vero plerique Hebraeorum putant, legem illam Moysi fuisse perpetuam, mihi tamen magis placet eorum sententia qui temporariam fuisse existimant, sed temporibus ita exigentibus repetitam. Nam quoties, decimae caeteraeque obventiones Leviticae, accedente etiam Regum liberalitate, ut videre est: I Paral. 26: 26, 27, ad Templi necessitates sufficiebant, quid opus erat tributo didrachmi? At post defectionem De-

cem Tributum multum imminutis redditibus Levitarum, coepit iterum ad exemplum legis antiquae didrachmum imperari, 2 Paral. 24: 6, 9. Nehemias vero rationem, ut credibile est, habens praesentis paupertatis, et onerum quibus populus premebatur, pro semisse sicli imperavit trientem, quod Graeci Interpretes vocant τρίτον τοῦ διδράχμου [*tertiā partem Didrachmi*], nempe Alexandrini. Sed postea ad didrachmum commune reditum ex Iosepho vidimus; atque id pensitatum non modo ab his qui sub Synedrii qualicunque potestate vivebant, sed etiam in Galilaea, imo et per totum terrarum orbem, sed ab his sponte ac religione privata. Et Hierosolymis quidem colligebatur didrachmum in ipso Templo XXV die mensis Adar a mensariis ei negotio praepositis. In aliis partibus idem factum per alios. Locus est insignis et ad horum verborum interpretationem perutilis apud Iosephum Originum XVIII. 12, ubi de Iudaeis agens qui erant τῆς Βαβυλωνικῆς διασποράς, [*in Babylonia dispersi*], et de urbe Nisibi, Ἰουδαῖοι, inquit, τῇ φύσει τῶν χωρίων πεπιεσμένοι τὸ διδράχμον, τῷ Θεῷ καταβάλλειν ἐκάστους πάτριον, πάντῃ κατετίθεντο [*Iudaei freti locorum ingenio didrachmum, quod a singulis Iudaeis Deo pendi mos habet; ibi deposuerant*]. Maimonides in urbe Nehardea idem factum memorat. Quare aut ad διδράχμον proprie pertinet, aut certe διδράχμον etiam comprehendit, quod Cicero pro Flacco ait, *aurum Iudaeorum nomine quotannis ex Italia et ex omnibus Romanis provinciis exportari solitum*; et quod Tacitus ait *tributa et stipes Hierosolyma tongeri solita*; et Philonis locus II De Monarchia: Σχεδὸν παρὰ πᾶσαν πόλιν ταμῖον τῶν ἱερῶν χρημάτων ἔστιν, εἰς ὃ παραγενομένοις ἔθος ἀπάρχεσθαι καὶ χρόνοις ὠρισμένοις ἱεροποιῶν τῶν χρημάτων εἰς τὴν ἀριστὴν ἐπικριθέντες [*Fere in quavis urbe arca est sacrarum pecuniarum, in quam mos est accedentes singulos aliquid inferre: deinde sacri legati certis temporibus veniunt, delecti ex optimis*] Item edicta illa tum Augusti, tum Praesidum Romanorum, quorum apud Philonem et Iosephum frequens mentio, quae Iudaeis permittant colligere pecunias et Hierosolyma deferre.

Οὐ τελεῖ τὰ διδράχμα, non solvit didrachma] Non pro im-

imperio agunt, ut aut Romanorum aut Regis Herodis publicani, sed quaerunt an solvere soleat. Credibile est multos, quia non cogeantur, id onus detrectasse. Norbanus in edicto ad Sardonios ex Augusti imperio permittit Iudaeis ea colligere quae tribuebantur ἐκ τῆς ἰδίας προαιρέσεως, εὐσεβείας ἕνεκα τῆς πρὸς τὸ Θεῖον [sponte sua ex pietate in Deum]. In his erat τὸ δίδραχμον, ut iam diximus.

25. Οἱ βασιλεῖς τῆς γῆς ἀπὸ τίνων λαμβάνουσι τέλη, *Reges terrae a quibusnam accipiunt tributa?*] Similitudinem a Regibus terrae ad coeli Regem deducit hoc modo: Videmus passim a Regibus immunes tributorum haberi, si non et alios, certe filios suos; Philo plus dicit: Τοῖς βασιλέων ἑταίροις ἄξιον μὴ μόνον ἐλευθερίαν, ἀλλὰ καὶ ἀρχὴν συνομολογεῖν [*Regum amicis aequum non libertatem tantum sed et imperium aliquod tribui*]. At hoc δίδραχμον nomine Dei exigitur: quis igitur dubitet quin Deus me Filium suum unicum, qui ὢν, id est, *Princeps*, Dan. 9: 25, 26, velit hoc onere sublevatum? Imo Filius maior est Templo, supra 12: 6, non solet autem maior minori tributum pendere. Ex mente igitur ipsius Dei, cuius negotium se agere Sacerdotes dicebant, liberum se Christus probat. Plurali numero utitur non quod ad alios eam extendat libertatem, sed quod comparatio id exigebat sumta non ab unius sed ab omnium Regum more ac consuetudine. Dei nomine exactum hoc tributum ex Iosepho vidimus, qui dicit τὸ δίδραχμον τῷ Θεῷ καταβάλλειν [*didrachmum Deo persolvere*]. Tum illud huc potissimum pertinet, quod Titus apud Iosephum obsessis commemorat: Δασμολογεῖν ὑμῖν ἐπὶ τῷ Θεῷ ἐπιτρέψαμεν [*Sub Dei nomine tributa vobis colligere permisimus*]: quod ipsum evidenter ostendit mansisse hunc morem ad excidii tempora. Tributum ab Augusto indictum, quod non Iudaeorum erat proprium onus sed commune omnium provinciarum, ut iam dicere coepimus, non est huius loci; multoque minas id quod Agrippa remisit non Iudaeis sed Hierosolymitis, id enim non personarum sed domuum erat onus.

[*Κῆρσον, census*] Vox apud Hebraeos posteriores frequentius, coepta apud ipsos usurpata a Pompeianis temporibus.

Bus. Ita autem vocantur onera quaecumque sunt personarum aut praediorum, ut ex titulo Digestorum De censibus apparet.

26. Ἀλλοτρίων, *alienis*] Ἀλλότριοι hic opponuntur filiis familiarum. Ita in Iure Romano sumitur vox *extranei heredis*.

27. Σκανδαλλίσωμεν, *offendamus*] Ne dicant a me Templum centemni. Docet nos Christus exemplo suo etiam cum dispendio aliquo, si ita opus sit, redimere sinistras suspensiones.

Εὐρήσεις στατήρα, *invenies staterem*] Videntur verba magis id innuere, notam Christo in eo pisce esse staterem quam factum ut stater in pisce existeret. Cum autem stater valeret τετράδραχμον [*drachmas quatuor*], arrepta a Christo est haec occasio Petrum simul sublevandi. Credibile omnino est exactum δίδραχμον eo loci ubi quisque larem habebat. Christum Capharnaumi habitasse extra controversiam est. Vide supra 4: 16. Petrus olim Bethsaidae habitaverat; sed ex quo rebus relictis Christo assiduus comes haeserat, in ipsius familia censebatur.

Ἀντὶ ἐμοῦ καὶ σοῦ] Id est, *meam tuamque vicem*. Nam hoc est Graecis ἀντὶ, et Syris ἁν.

C A P U T XVIII.

1. Ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ, *illo tempore*] Etiam alias, ut ex collatione Scriptorum videtur colligi, hac de re egerunt, sed tunc praecipue, audita toties resurrectionis mentione; qua peracta, velut hostibus devictis, Christi Regnum non mere spirituale, verum etiam adspectabile, quale Iudaei omnes sperabant, inchoatum iri arbitrabantur. Vide Act. 1: 6.

Τὴς ὥρας μείζων ἐστὶν ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν, *quis maximus esset in Regno coelorum*] Quis ipsorum scilicet, ut Lucas indicat: et μείζων est *maximus*, ut alibi notatum est: ἐν βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν idem est quod ἐν τῇ βασιλείᾳ aut ἐν τῇ δόξῃ τοῦ Χριστοῦ [*in gloria Christi*] infra 20: 21, Marc. 10: 37. Non dubitabant quin praecipua regni munia ad ipsos ut domesticos Regis essent per-

perventura; sed inter ipsos quis principem, quis daincipem locum esset obtenturus aemulantes inter se disputabant. Nam quod paulo post exigit Zebedaei uxor ut sui liberi a dextra sinistraque Christo assideant, nihil est aliud quam ut duo prima regni munia ipsis dentur, quae erant in Synedrio munia eius qui $\kappa\omega\iota$ [*Princeps Sanatus*] et eius qui $\pi\tau\epsilon\rho\ \sigma\upsilon\upsilon\alpha\varsigma$ [*Pater curiae*] vocabantur.

2. Προσκαλεσάμενος παιδίον, *advocans puerum*] Illud προσκαλεσάμενος ostendit fuisse mascululum, ut qui ambulare posset. $\kappa\omega\iota$ est apud Syram. Hac autem adhibita conspicua imagine sententiam quae sequitur altius imprimit animis ac memoriae.

3. Ἐάν μὴ σφαγῆτε καὶ γένησθε ὡς τὰ παιδία, *nisi conversi fueritis et similes facti pueris*] Destructe satis Christus Apostolis imperat istud eminendi studium ex animo evellere. Aristoteles virtutibus annumerat τὴν μεγαλοψυχίαν [*magnanimitatem*]; qua qui sit praeditus τιμῆς [*honore*], ut ipse loquitur, ἑαυτὸν μέλιστα ἀξιοῖ [*semet maxime dignum ducit*]. Addit τὰς δυναστείας διὰ τὴν τιμὴν εἶναι αἰρετά [*imperia expeti honoris causa*]. Negat etiam eum, talis qui sit, libenter iturum οὐ πρωτεύουσιν ἄλλοι [*ubi alii priores obtinent partes*]. At contra μικροψυχίαν [*pusillum animum*] in vitio ponit, ut per quam bono quo quis dignus sit ipse se privet. Et ex hoc praescripto vixisse apparet Graecos Romanosque pene omnes, etiam qui maxime laudantur. Melius Plato De republica primo, imperium ait esse procurationem rei alienae; neminem autem esse qui alienis negotiis immiscere se studeat nisi propter mercedem: mercedem autem aut in pecunia aut in honore consistere: cum vero vir bonus ac sapiens neque φιλάργυρος [*pecuniae appetens*] sit, neque φιλότιμος [*honorum appetens*], sequi ut publicos honores ne cupiat quidem, nisi forte mali alicuius gravioris evitandi causa, utpote si alioqui videret in malorum hominum potestatem perventuram rempublicam. Εἰ τις ἐπισκοπῆς ὀρέγεται, inquit Paulus, καλοῦ ἔργου ἐπιθυμεῖ [*Si quis Episcopatum cupit, bonum opus cupit*], sed iis temporibus, cum Praefectura Ecclesiastica onus esset gravissimum, mille periculis expositum, et frequentissimum habens exitum mortis violentae. Quod si tum ne-

mo se studnisset ei muneri reddere idoneum, secutura erat vastities Ecclesiarum cum magno dispendio veritatis. At qui rebus secundis ac placidis munera civilia aut Ecclesiastica studiose affectant, vix est ut absint ab hoc φιλαρχίας [ambitus] vitio, quod quam saluti sit contrarium discimus ex Christi verbis. Imo saepe ad φιλαρχίαν etiam φιλαργυρία [habendi cupido] accedit et cupido vitae paulo mollius transigendae. Id vero iam non cum Christi tantum regulis sed eum naturali etiam aequitate pugnat, tutelam alienae rei sibi deposcere non hoc maxime voto ut alteri prosis, sed ut tibi; quod, ut alia omnis absit iniuria, ipsum per se satis iniustum est. Puero autem similes vult fieri Christus sectatores suos, quod ea aetas longissime absit ab isto studio, quod ne ad inventam quidem sed ad virilem et robustam aetatem referri solet. Nam, ut Horatius ait,

Conversis studiis aetas animusque virilis

Quaerit opem et amicitias, inservit honori.

Οὐ μὴ εἰσελθῆτε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, non intrabitis in Regnum coelorum] Tantum abest ut primas sedes habituri sitis, ne partem quidem habebitis in Regno coelesti. Discipuli voce Regni coelestis intelligebant cum Hebraeis caeteris regnum adspectabile, sed de coelo datum. Christus veram Regni sui naturam explicandam aliis temporibus reservans, agit de gloria post resurrectionem, quae et ipsa Regnum coeleste et quidem excellentissime dici solebat. Ita saepe a pane huius vitae ad panem vitae alterius nos revocat.

4. Ὡς τὸ παιδίον τοῦτο, sicut puer iste] Ἑλλειψις [defectus]. Subauditur enim ταπεινὸν ἐστὶ [ambitus expertus est]. In Psalmo 131 quo manifestum est Christum respicere eadem est ἑλλειψις. LXX sic habent: Εἰ μὴ ἐταπειφρόνουν ὥς ἀπογελακτισμένον ἐπὶ τὴν μητέρα αὐτοῦ [Nisi ad humilitatem animum composuisses sicut ablaetatus a matre]. Neque enim ταπεινοφρονεῖ τὸ βρέφος [infans ad humilitatem se componit] sed ταπεινὸν ἐστὶ. Quales igitur pueri natura sunt, ab ambitu scilicet alieni, tales nos esse iubemur τῇ προαιρέσει [animi proposito]. Simile est quod Paulus nos vult τῇ κακίᾳ νηπιάζειν [multitia esse pueros] 1 Cor. 14: 20, id est, ἀκάκους εἶναι [innocentes esse], quales sunt pueri.

Cle-

Clemens Alexandrinus Paedagogi I cap. 5, cuius hic est titulus: "Οτι πάντες οἱ περὶ τὴν ἀλήθειαν καταγινόμενοι, παῖδες παρὰ τῷ Θεῷ [*Omnes qui veritati student, pueros esse apud Deum*], multa habet in hanc rem; istud inter caetera: Παιδες οὖν εἰκότως οἱ Θεὸν μόνον ἐγνωκότες πατέρα, ἀφελῆς καὶ νήπιοι καὶ ἀέρατοι [*Bene itaque pueri dicuntur qui Deum solum patrem novere, candidi, innocentis, sinceri*]. Notum illud Euripidis:

Νέα γὰρ φροντίς· οὐκ ἀλγεῖν φιλεῖ.

[*Curas non amans aetas nova est.*]

et Menandri istud:

Ἀγωνίαι, δοῖται, φιλοτιμίαι, νόμοι,

Ἄπαντα ταῦτ' ἐπίθετα τῇ φύσει κακὰ.

[*Leges, honores, ambitus, certatio,*

Mala haec adscita nobis sunt, non adsita.]

Et Plato de invenibus dixit οὐκ ἔχειν ἐν ἑαυτοῖς παραδείγματα ὁμοιοπαθῆ τοῖς πονηροῖς [*non habere eos in se notas impressas animi quales habent homines depravati*]. Doccebat Pythagoras, teste Iamblichō, τὸ τῶν ἐπιθυμιῶν τῶν ἰσχυρῶν, ὡσαύτως δὲ καὶ αὐτὸ τὸ τῶν φιλοτιμιῶν γένος, ὁμοίως δὲ καὶ τὰς λοιπὰς ὁρμὰς τε καὶ διαθέσεις, ὅσαι τυγχάνουσιν οὐσαι τοῦ χαλεποῦ τε καὶ θορυβώδους γένους, ἐκ τῆς τοῦ ἀνδρὸς ἡλικίας εἰς τὴν τῶν νεανίσκων ἀφικνεῖσθαι [*appetitionum illarum vehementiorum ut et ambitionis genera, caeteros praeterea impetus morbosque animi qui difficilem reddunt turbidamque vitam, a virili aetate ad invenilem manare*]. Chalcidius ad Timaeum: *Avaritia, libido, crudelitas caeteraeque huiusmodi pestes nihil in pueritio grande designant, sed sunt confirmata iam aetate noxia*. Apud Senecam epistola 22 *Natura sic loquens inducitur: Quid hoc est? sine cupiditatibus vos genui, sine timoribus, sine superstitione, sine perfidia caeterisque pestibus: quales intrastis exite*. Musonius ait gaudere nos et dolere praeter rectam rationem διὰ τὴν ἀπὸ παιδῶν εὐθὺς γεγонуῖαν ἡμῶν διαφθοράν, καὶ τὴν ὑπὸ τῆς διαφθορᾶς συνήθειαν πονηράν [*per mala exempla quae a prima aetate nos depravant, et si consecrant malam consuetudinem*].

5. Δέχεται, suscepit] Vox δέχεσθαι, quae proprio hospitalitatem notat, hic pro omni beneficiorum genere

ac-

accipitur, ut Act. 21: 17, quod apparebit si Marci locum 9: 41 cum iste conferas.

Παῖδιον τοιοῦτον, puerum talem] Ex similitudine fit translatio, ut saepe. Ergo *παῖδιον τοιοῦτον* est οὕτως ταπεινόφρονα [*qui sic sit expertus ambitus*], qui sit sicut puer iste, ut vertit hic Syrus. Ostendit Christus quanti hanc virtutem faciat, cum non his tantum qui ea sunt praediti primas sedes pollicetur in Regno coelesti, sed et beneficia in ipsos collata sibi patitur imputari.

6. *Ὁς δ' ἂν σκανδαλίῃ, qui autem offenderit*] Evnere plerumque solet ut qui demisse se gerant contemnantur ab aliis. Is autem contemptus fieri non potest quin saepe optimum quemque a studio pietatis absterreat. Hoc Christus fieri non negat; sed gravia minatur contemtoribus. Ita sumpta vox *σκανδαλίζειν* simul et beneficiis de quibus actum est opponitur, et sensum tamen a sequentibus diversum non habet.

Ἐνα τῶν μικρῶν τούτων τῶν πισυνόντων εἰς ἐμέ, aliquem de pusillis istis qui in me credunt] Id est, *καὶ τῶν μικρῶν [quavis pusillis]*. Non tantum si Prophetam aliquem aut alium magni perfectus Christianum contemserit, sed si vel eum spreverit qui in minimo est vere credentium censu. Ita vox *μικρῶν* et *ἐλαχίστων* [*minimorum*] accipi solet. Vide quae supra 5: 19 et 10: 42 et infra 25: 40. Solent etiam qui ad summum gradum pervenerunt interdum commoveri nonnihil improborum iniuriis; quod non recte hic negare videtur Origenes; sed illi maxime qui in tyrocinio sunt pietatis.

Συμφέρι αὐτῷ, expedit ei] Pro *συμφέρι* ἂν αὐτῷ [*expediret ei*]. Et deest *ἀνταπόδοσις* [*redditio*], quae ex collatione idem narrantium ita supplenda est, *potius quam tale quid committeret*.

Μύλος ὄνικος, mola asinaria] Quanquam catillus Graecis ὄνος [*asinus*] dicitur, pars scilicet molae non inferior, ut quibusdam placet, sed superior, ὁ ἀλέθων Polluci, τὸ ἄνω τῆς μύλης Hesychio, Hebraeis מלח, tamen ut id ipsum dicatur *μύλος ὄνικος* sine exemplo est, neque id patitur ἀναλογία [*congruentia formandarum dictionum*]. Omnino ergo verum est adiectum *ὄνικος ἐπίθετον* [*asinariae vocem appositam*] ut molam indicet maiorem ac gra-

viorem, qualis est quae non manu sed asinorum opera versari solet; quomodo et Syrus et Latinus Interpres intellexerunt. Ita *iumentarias* molas *manuariis* opponunt Labeo, Cascellius, Trebatius: *μύλον* autem nomine *συνεκδοχικῶς*; [*per comprehensionem*] hic intelligitur *saxum molare*; quo sensu et in Apocalypsi Iohannes dixit *μύλον μέγαν* [*molam magnam sive lapidem molarem magnum*], 18: 21. Docet id Marcus hoc loco qui *μύλον* exponit *λίθον μολικόν* [*lapidem molarem*], inferiorem scilicet eundemque maiorem, quam *metam* vocat Paulus Iurisconsultus, *τράπεζαν* Graeci, Hebraeorum Magistri *בב*. Nam *σπ* putant nomen esse utrique saxo commune. Morem hunc *καταποντισμοῦ* [*demersionis*] saxo ad collum appenso usitatum Indaeis fuisse vix crediderim, cum nulla eius in Lege exstet mentio: imo sola quatuor supplicia apud eos nota fuisse ex omni historia et Interpretum consensu appareat, Ignem, Lapidationem, Gladium, Strangulationem. Quare a vicinis Syris tractum hoc loquendi genus. Nam et in Eusebii historia inueniemus exempla *βυθισμοῦ* [*mersionis*] in Syria. Mos idem in Graecia. Scholiastes ad Equites Aristophanis: "Ὅταν γὰρ κατεπόντουν τινὰς, βάρο; ἀπὸ τῶν τραχήλων ἐκρέμων [*ubi mergebant aliquid, de collo ponderosum aliquid appendebant*].

7. *οὐαὶ τῷ κόσμῳ, vas mundo*] *Κόσμου* nomine ut saepe humanum genus hic intelligitur, in quo sunt et *οὐαὶ σκανδαλίζοντες* [*offendentes*], et *οὐαὶ σκανδαλιζόμενοι* [*offensi*], qui scilicet offensi aliorum improbitate aut a pietate deficiunt aut alioqui graviter delinquant. De his agit Christus comm. 8, 9, de illis autem comm. 10. Utriusque generis infelicitatem Christus deplorat. Nam *Hebraeum* et sumtum inde *οὐαὶ* Hellenistarum plerumque dolentis vox est: pro quo *οἶμοι* interdum ponunt LXX, ut Ps. 120: 5.

[*Ἀνάγκη, necesse*] Multi hoc dictum putant ad indicandam necessitatem quam vocant *consequentiae*, posita scilicet illa *pravitate in qua situm mundum* Iohannes praedicat 1 Epist. 5: 19. Ego, sicut hanc a Christo poni atque substerni non nego (quo sensu M. Antoninus Imperator dixit: *Ὁ δὲ δύνανται ἐν τῷ κόσμῳ ἀναίσχυντοι μὴ εἶναι* [*Fieri non potest ut in mundo non sint inverecundi*]), ita

vocem ἀνάγκης alio referendam puto, ad finem nimirum ob quem Deus, in cuius potestate sunt homines humanaeque actiones, offendicula non impedit vi maiore sed permittit. Aristoteles sine II' Ἀποσπαστικῶν [*Librorum interioris auditionis*], et capite primo libri primi De partibus animantium, ait ἀνάγκην saepe non ex materia sed ex fine dici, quando scilicet, εἰ ἐκείνο ἔσται τὸ οὐ ἔνεκα, ταῦτα ἀνάγκη ἐστὶν ἔχειν [*si hoc est cuius causa est illud, illud oportet sic se habere*]: quam necessitatem ait praeteritam a Physicis qui ante Democritum; cum tamen sit potissima. Ita serram ait ferream esse ut dentes habeat, dentes habere ut quod durum est paulatim secare possit: et hoc modo necessarium esse serram esse ex ferro: quod magno cum iudicio aptat ad partes animantium. Haec autem necessitas ex fine manans in physicis paulo pressius, at in moribus ac gubernationibus pro rei subiectae natura laxius sumenda est, ut magnam rei utilitatem siue cum fine proposito convenientiam indicet. Quare quod hic Christus in genere de offendiculis loquens dixit ἀνάγκη ἐστὶν [*necesse est*], idem Paulus agens de ea specie quae maxime excellit atque in falsorum dogmatum propagatione consistit, per δεῖ εἶναι [*oportet esse*] extulit, ipsum etiam finem clare designans, nimirum ut eo modo explorentur hominum animi. Neque rarum est apud Graecos Scriptores ut ἀνάγκη aut ἀναγκαῖον [*necessarium*] id significet quod fieri aliqua de causa oportet. Ita ἀνάγκην sumi apparet Luc. 14: 18, Hebr. 9: 23, Iud. 3 et ἀναγκαῖον 2 Cor. 9: 5, Phil. 2: 25. Lucas hoc loco dixit: Ἀνένδεκτόν ἐστι μὴ ἔλθεῖν τὰ σκάνδαλα [*Fieri non potest ut non veniant offendicula*]: quomodo alibi dixit: Οὐκ ἐνδέχεται προφήτην ἀπολέσθαι ἔξω Ἱερουσαλήμ [*Non fit, ut Propheta pereat extra Hierosolyma*], id est, non convenit. Sic et ἀδύνατον [*quod fieri non potest*] saepe sumunt Graeci. Nam quod Plato Timaeo dixerat: Ἀδύνατον οὖν θεῶν παισὶν ἀπιστεῖν, Cicero vertit: *Difficillimum factu est a Diis ortis fidem non habere*: et in eodem libro ἀδύνατον λέγειν interpretatur, *nefas in vulgus indicare*. Sensus igitur est: Maxima offendicula evenient; neque mirum videri debet ea a Deo non inhi-

hiberi, cum aequum rectumque sit ea permitti ut integri a fictis, constantes a levibus discriminentur.

Πλὴν, veruntamen] Adversativa haec ostendit sapiente Dei permissione culpam peccantium non levare: unde sequitur de tali hic agi necessitate quae libertatem non tollat. Sic et infra 26: 24.

Δι' οὗ, per quem] Proprie igitur *σκανδαλα* [offendicula] eveniunt *διὰ τῶν ἀνθρώπων* [per homines], non *διὰ τοῦ Θεοῦ* [per Deum], quanquam nec *ἄνευ τοῦ Θεοῦ* [sine Deo]. Vide quae supra 10: 29. Tertullianus in Praescriptione: *Nec tamen ideo bonum haereres quia esse oportebat; quasi non et malum oportuerit esse. Nam et Dominum tradi oportebat, sed vas traditori.*

8. *Σκανδαλίζεαι, offendit te*] Vide quae diximus cap. 5: 29. Est a maiori sumtum argumentum. Vel carissima corporis membra praecidenda essent ut evitaretur aeternum exitium, cum mortis in hoc seculo vitandae causa id ipsum fieri soleat. Quanto magis abiiciendae sunt a nobis cogitationes minus rectae, quas aliorum improbitas suggerit.

Ἐσελθεῖν εἰς τὴν ζωὴν χωλὸν ἢ κυλλὸν, in vitam ingredi claudum aut mancum] Id est, *qui fueris claudus aut mancus*. Vide quae infra 26: 6.

10. *Οἱ ἄγγελοι αὐτῶν, Angeli eorum*] Cum Christus ita solitus sit loqui quomodo se loquentem a Iudaeis optime sciebat intelligi, Iudaei autem veteres novique crediderint singulis, saltem piorum, additum a Deo custodem Angelum, quae opinio ad Christianos etiam manavit, ut apparet ex loco Act. 12: 15 et multis vetustis Scriptoribus, probabile admodum est eam sententiam hic a Christo approbatam. Constat sane Angelos administrare Divinae providentiae; unde credibile est pro gradibus providentiae munia Angelorum distinguere. Praeter universalem providentiam est aliqua communis qua Deus civiles hominum societates, quas *respublicas* dicimus, conservat ac dirigit. His autem singulis suos attributos esse Angelos ex Daniele magno consensu et Iudaei et Christiani veteres colligebant, idque velut extra omnem controversiam ponit Clemens Alexandrinus. Sicut autem res regnorum ad statum universi, ita res singulorum ad

statum regnorum plerumque Deus ordinat. Sed eximuntur communi huic sorti hi qui vera fide Deo se consecrant, ac proinde ipsius peculium censentur. Hos Deus sicut peculiari providentia fovet, ita singulos donare videtur custode Angelo, qui scilicet ipsorum gressus conatusque adiuvet, aut perpetuo aut certe donec ad plenissimam ipsius Divini Spiritus possessionem devenerint. Ita enim veteres Christianos credidisse video. Vide Origenem Homilia 8 in Genesin et Tertullianum De baptismo. Neque dubitat Clemens, a barbara, hoc est, Hebraea sapientia profectum asseverare quod apud Platonem est: *Ἐκάσῳ ὃν εἴλετο δαίμονα τοῦτον φύλακα συμπεμπέσθαι τοῦ βίου καὶ ἀποπληρωτὴν τῶν αἰρεθέντων* [Unicuique, quem elegit Genium, hunc ipsi dari ut vitae custodem et eorum quae elegerit exsecutorem]. An autem unicuique hominum datus sit Angelus in ambiguo relinquit Clemens. Origenes unicuique et bonum et malum Angelum attribui probare conatur ex libris Pastoris et Barnabae: quanquam Barnabae quem citat locus ne hoc quidem dicit, sed viae lucis praeesse Angelos Dei, viae tenebrarum Satanas. Origenis sententiam hac in re ut in multis aliis sequitur Gregorius Nyssenus De vita Mosis. At viris eximiis multos videmus dari Angelos custodes; ut Iacobo, Gen. 32: 1, 2, Elisaeo, 2 Reg. 6: 17. Ceterum cum tota huius mundi administratio tandem bono cessura sit eorum qui futurae gloriae erunt participes, recte a Scriptore ad Hebraeos omnes omnino Angeli dicuntur *mitti sive ordinari in eorum gratiam qui salutis heredes sunt futuri*.

Διὰ παντός βλέπουνσι τὸ πρόσωπον τοῦ πατρὸς μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς, semper vident faciem Patris mei qui in coelis est] Hoc eo pertinet ut non quivis sed insigniores Angeli intelligantur piorum custodiae assignati. A Regum enim more sumta est similitudo, quos adspicere quotidie non cuivis ministrorum licet, sed solis regni proceribus, 1 Reg. 10: 8, quod ipsum significari putant Hebraei voce *מַשְׁרָפִּים*, unde fluxit nomen *Satraparum*. Ἐξαπαράπη propius ad Persicum idioma dixit Theopompus loco qui est apud Photium. Idem est *videre faciem Regis et stare coram Rege*. Itaque 2 Reg. 14: 11, ubi illud in Hebraeo

est

est et Graeco, hoc posuit Latinus. Talis Angelus est Gabriel, ὁ παρεστηκὸς ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ [*stans coram Deo*], Luc. 1: 19, et apud Esaiam: אַנְגֶּלֹס פָּנָיו [*Angelus faciei eius*] 63: 9, forte et שְׂרָפִים שְׂרָפִים [*Seraphim stantes*] apud eundem Prophetam 6: 2, sed et Daniel Bestiarum quatuor somnium expositum sibi dicit ab uno τῶν ἐστηκότων [*stantium*], 7: 16, cum antea *adstantes* ab aliis ministrantibus discrevisset. Quomodo intelligi potest quod apud Zachariam Angelus Iosuae pollicetur, fore ut, si vias Dei insistat, degat aliquando μετὰ τῶν ἐστηκότων שְׂרָפִים [3: 7. Sic et apud Reges et Principes qui intimae sunt admissionis dicuntur παρεστηκότες, Dent. 1: 16, 1 Sam. 22: 6 et 25: 27. Denique discrimen hoc Angelorum celebre fuisse apud Iudaeos, multa ipsorum scripta evincunt. Inter hos primores Angelos septem eminere credebantur; quod ipsum quoque credo profectum ex aula Persica: quam imitatae aulae minores. Vide Ier. 52: 25. Est eorum septem mentio apud Chaldaeum Paraphrastē Gen. 11: 7, apud Iachiaden ad Dan. 10: 13, apud Tobiae Scriptorem, cui Raphael dicitur unus τῶν ἐπὶ ἀγγέλων οἱ προσαναφέρουσι τὰ προσευχὰς τῶν ἁγίων καὶ ἐκπορεύονται ἐνώπιον τῆς δόξης τοῦ ἁγίου [*septem Angelorum qui offerunt preces sanctorum et egrediuntur a gloria Sancti*]. Danieli sunt שְׂרָפִים שְׂרָפִים [*Principes primi*] 10: 13. Hebraeorum Rabbini hos *oculos Dei* vocant, ut videre est in libro cui titulus *Principium sapientiae brevis*. Clemens Strom. VI, Ἐπὶ τοὺς τὴν μεγάλην δύναμιν ἔχοντας πρωτογόνους ἀγγέλους [*Septem Angelos primitivos summa potestate praeditos*]: quorum mentio et in libro qui vocatur Θεολογούμενα τῆς ἀριθμητικῆς [*Arithmeticae doctrina diviniore*]. Non voluit autem Christus nos pascere inutilibus speculationibus, ut illi quos Paulus dicit ἃ μὴ ᾤρακασι ἐμβατεύειν [*quae non viderunt inquirere*], sed quanto pretio pii homines sint apud Deum significantissime ostendit, cum dixit Angelorum primores illis datos custodes et internuntios, qui velut inter Deum atque ipsos commeent, quod *adscendere et descendere* vocant Sacrae literae Gen. 28: 12, unde intelligi potest quantum sit facinus eorum innocentiae ac simplicitati inultare.

11. Ἦλθε γὰρ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου σῶσαι τὸ ἀπολλολὸν; *venit enim Filius hominis salvare quod perierat*] Collato comm. 6 apparet argumentum esse ductum a maiori: Deus Filium suum misit ut aversos adhuc a se homines ad pietatem pertraheret; quanto magis iam pertractos non vult aliorum iniuriis ab instituto pietatis averti. Vide similem Pauli argumentationem Rom. 5. Adde quod est Rom. 15: 15 et 1 Cor. 8: 11.

12. Ἐὰν γένηται τι ἀνθρώπῳ, si fuerint alicui] Hanc comparisonem alibi quoque fine aliquantum diverso Christus usurpat: quod et in aliis comparisonibus observare est. Sensus est, magnopere gaudere Deum conversione hominis peccatoris. Caetera accessio sunt comparisonis, quae sigillatim applicari ad ἀνταπόδοσιν [*red-ditionem*] nihil necesse est. Vide quae supra 13: 27.

Καὶ πλανηθῇ ἐν ἑξ αὐτῶν, et erraverit una ex iis] Ut oves illae Ier. 50: 6.

Ἐπὶ τὰ ὄρη, in montibus] Assentior Syro haec retrahenti ad ea quae praecedunt, nam ita et Lucas: Οὐ καταλείπει τὰ ἐννεήκοντα ἐννέα ἐν τῇ ἐρήμῳ; [*Nonne dimittit nonaginta novem in desertu?*] Plerumque montana loca sunt caeteris desertiora. Hinc Christus in montes secedit solitudinem captans. Et τὰ ὄρη, [locum montanum] in quibus concionabatur Iohannes vocantur ἐρημος [*desertum*].

14. Οὐκ ἔστι θέλημα ἔμπροσθεν τοῦ πατρὸς ὑμῶν, non est voluntas coram Patre vestro] כִּי לֹא כִּי ut Exodi 28: 38, ubi δεκτὸν ἔναντι Κυρίου [*gratum coram Domino*] verterunt LXX, quomodo et כִּי לֹא כִּי ἔναντὸν δεκτὸν [*annum acceptum*] vertit eosdem LXX secutus Luc. 4: 19. At alibi ex Ps. 40 כִּי θέλημα vertit cum iisdem LXX Scriptor ad Hebraeos. Sed plerumque verti solet εὐδοκία [*beneplacitum*]. Est autem λιγότες [*minus dictum*], non est gratum Deo, pro eo quod proprie diceretur, Deo quam maxime displicet. Faciunt ergo qui pios offendunt contra veram ac seriam Dei voluntatem.

ἵνα ἀπόληται εἰς τῶν μικρῶν τούτων, ut pereat unus de pusillis istis] Ἀπολεῖσθαι hic est a Deo averti, cui opponitur σῶεσθαι [*salvari*], ut apparet locis ad Romanos et Corinthios modo citatis.

15. Ἐὰν δὲ ἀμαρτήσῃ εἰς σέ ὁ ἀδελφός σου, *si autem peccaverit in te frater tuus*] Christus, ut alibi diximus, sicut quicquid erat in Iudaicis traditionibus τοῦ πονηροῦ νόμου [malas monetas] libere reprehendit, ita quaecunque ad pietatem ac probitatem faciebant ad verbum prope in sua dogmata transtulit; cuius generis est id quod sequitur, ut ex collatione receptarum apud Hebraeos sententiarum quas alii citarunt manifeste apparet. Dixerat supra Christus eum qui offenditur fortiter obniti debere ne eo dimoveatur de statu pii propositi: nunc addit aliquid amplius, vertendum si quid tale acciderit in occasionem beneficii. Nimirum, ut Mimus dixit:

Amici vitia si feras, facias tua.

Cicero: *Molesta veritas, siquidem ex ea nascitur odium: sed obsequium multo molestius, quod peccatis indulgens praecipitem amicum ferri sinit.* Et quod apud Plautum est:

Amicum castigare ob meritam noxam

Immune est facinus, verum in aetate utile

Et conducibile.

Videmusque hoc officii genus diserte praecipere etiam Mosis lege Lev. 19: 17, *Ne odio habeas proximum tuum: arguendo arguas eum.* Sed observandum hic diligenter ne ea castigatione nostra potius commoda aut victoriam sectemur quam amici salutem. Nam, ut Hierocles inquit, ad amicitias tuendas restituendasque πλεῖστα συμβάλλεται τὸ ἡμέτερον ἀνεξίκακον καὶ περὶ μηδενὸς πρὸς τοὺς φίλους μικρολογούμενον, μηδὲ ἐξετασικὸν πρὸς ἀκριβείαν, ἀλλ' ὅσον οἷόν τε ὑπομενητικόν [multum confert nostra lenitas in nulla re quae ad amicum pertineat scrupulosa nimis, aut religiose quaeque examinans, sed patiens quantum fieri potest]. Oportet ergo, ut idem ait, τὰ ἔξω τῆς ψυχῆς πάντα μικρὰ τίθεσθαι, καὶ ἀπαγορεύειν μὴ φειδοῖ τούτων τὸν φίλον ἐχθρὸν ποιεῖν· ἀδιαφορίᾳ δὲ μᾶλλον ἐπὶ περὶ τὰ τοιαῦτα καὶ τὸν ἀποπισόντα φίλον ἀνακαλεῖσθαι [ea quae extra animum sunt parvi habere, sibiique interdicere ne ob ista ex amico inimicum faciat: sed id potius agere ut neglectu talium amicus qui avulsus est revocetur]. In hanc legem peccant multi quos graphice depingit ad Zenam Iustinus: Οἱ ζῆλον ἔχειν ἐπαγγελλόμενοι, καὶ τὸ

παρόησιασικὸν ἐπιτηδεύοντες, διὰ τὸ βούλεσθαι νικᾶν πᾶν εἶδος ἐλευθερίας προσποιήτου περιτιθέασιν ἑαυτοῖς, οἱ φιλόνοι-
κοι, τὸν ζήλωτήν καταπιεπωκότες [*Qui solum habere se
profidentur et ius loquendi sibi vindicant, ii sunt qui cum
semper velint vincere, speciem induunt libertatis, vitili-
tigatores, qui zelotam deglutierunt*]. Praeterea vero ita
danda opera est amico corrigendo ut simul quantum fieri
potest famae et pudoris eius habeatur ratio, iuxta illud
dictum Hebraeorum: *Melius est homini ut coniciatur in
caminum ignis quam ut palam proximum suum ignominia
afficiat*, quod quomodo fieri debeat Christus hic per gra-
dus quosdam explicat. Scopus autem is est quem Iustinus
dicto libro praescribit: *Νουθετητέον δὲ τὸν ἁμαρτάνοντα
μὴ κατὰ κοινὸν, ἐκτὸς εἰ μὴ χρήζει διὰ τὸ ὑπεροπτικόν* [*Cas-
tigandus est qui peccavit non in publico, nisi contuma-
cia eius id exigat*]. Vox ἀδελφοῦ hoc quidem loco sig-
nificat eum qui eandem pietatis normam sequi se profi-
teatur, τὸν ὁμόζηλον [*eiusdem instituti participem*], ut
loquitur Philo, quod sequentia declarant. Agitur autem
proprie de delictis quae imbecillitati humanae ex ira,
invidia, habendi cupidine solent obrepere, quaeque ad
alterius iniuriam pertinent. Hoc enim significat εἰς σέ
[*in te*]. Hinc Syrus ἁμαρτήσῃ vertit לַחַם eo verbo quod
LXX itidem ἁμαρτάνειν saepe vertunt, interdum magis
proprie ἀφρόνως πράττειν [*imprudenter agere*], ut Gen.
31: 28. Hunc sensum Lucas nobis apertissimum facit qui
simul cum castigatione *condonandi* facit mentionem 17: 3,
unde discimus quod infra Petrus interrogat comm. 21
ad hanc ipsam facti speciem pertinere. Condonare autem
neque solemus neque possumus nisi nobis sit iniuria. Ita
et in Hebraeis sententiis: *Si te iniuria socius tuus affe-
cerit*. Atque ita hunc locum recte interpretantur Am-
brosius, Hieronymus, Chrysostomus, Augustinus. Sed
simul meminisse debemus morem esse Divinae legis in
facti specie nobilissima indicare quid in rebus aliis, ser-
vata tamen proportionis aequitate, sequendum sit.

"Ελεῖξον] Ita Hebraeum לַחַם in Levitico transferunt
LXX; quos sequuntur alii Hellenistae, ut Eccl. 20: 15.
Hoc est quod *castigare* dixerat Plantus.

Μεταξὺ σου καὶ αὐτοῦ μόνου, *inter te et ipsum solum*]

Ἰδιῶ

Ἰδίᾳ λαβὼν [*seorsim abductum*], ut ait Plato in Socratis Apologia; idque primum verbis mollibus: deinde, si opus sit, paulo acrioribus, ut recte praecipiant Hebraei. Cicero: *Habenda ratio et diligentia est primum ut monitio acerbitate, deinde obiurgatio contumelia careat.*

Ἐάν σου ἀκούσῃ] *Si monitis pareat, hoc est, ἐάν μετανοήσῃ*, ut Lucas explicat.

Ἐκέρδησας τὸν ἀδελφόν σου, *lucratus es fratrem tuum*] Non ait Christus, *tibi bene consuluisti*, sed *fratri*: id enim praecipue propositum nobis laesis esse debet. Nam nostra tantum aut res aut existimatio agitur temporaria, illius salus aeterna. *Κερδαίνειν* est *ad bonam frugem revocare*, ac proinde in *salutis viam reducere*. Ita vox haec sumitur 1 Cor. 9: 19, 20, 21, 22, 1 Petr. 3: 1. Explicat hoc Iacobus: Ὁ ἐπιστρέψας ἀμαρτωλὸν ἐκ πλάνης ὁδοῦ αὐτοῦ σώσει ψυχὴν ἐκ θανάτου καὶ καλύψει πλῆθος ἀμαρτιῶν [*Qui revocaverit peccatorem ab errore viae, salvabit animam eius a morte et operiet multitudinem peccatorum*], 5: 20. Loquendi genus non dissimile Gen. 12: 5, *אנמות ונפשות ונפשות ונפשות* *Animam quam fecerant sive acquisiverant in Charan*, id est, Chaldaeo Interprete, *animas quas subiecerant Legi.*

16. Ἐνα ἢ δύο, *unum vel duos*] Ut eo modo, si fieri potest, pudor illi exprimatur, quod addunt Hebraei. Ideo tales assumi debent quorum aliquid apud ipsum auctoritas valeat.

Ἰνα ἐπὶ σώματος δύο μαρτύρων ἢ τριῶν σταθῇ πᾶν ῥῆμα, *ut ex ore duorum vel trium testimonium stet res omnis*] Sunt ipsa verba Legis ex Deut. 19: 15, ex versione LXX. *וְעַל שְׁתֵּי אֹזְנוֹת* *stare* hic est vim atque effectum habere: vide ἀντίθεσιν [*oppositum*] in Ps. 33: 9. Sapienter lex Divina exigit testes in quaque causa binos aut ternos, primum reiiciens singularia testimonia, deinde ostendens eam posse esse viri alicuius in iudicium adducti famam ut facile non uni tantum sed et duobus testibus sit. ἰσοτάλαντος [*contra pendens*]. Tunc igitur tertius exigitur testis. Nam probationum pondera angustis finibus circumscribi non possunt, sed pro personarum rerumque circumstantia boni viri arbitrio aestimanda veniunt. Caeterum lex ista Mosis proprie, ut diximus, ad facti con-

troversias pertinens in proverbium transiit, ita ut et de rebus aliis usurpetur, quemadmodum videre est Ioh. 8: 17, 2 Cor. 13: 1. Sensus hic est: Ut is qui peccavit, si te unum non est reveritus, illos saltem duos aut tres adhibitos revereatur, et illorum consensu motus iniquitatem facti sui agnoscat.

17. Παρακούσῃ αὐτῶν, non audierit eos] Id est, ἐὰν οὐ μετανοήσῃ [si poenitentia ductus non fuerit]. Vox frequens Graecis Scriptoribus, sed et LXX Interpretibus usitata.

Τῇ ἐκκλησίᾳ, ecclesiae] Coram multis, inquit liber Musar; κατὰ κοινὸν [in commune] Iustinus. Nempe ut ei eveniat ἐπιτιμία ὑπὸ πλειόνων [obiurgatio a pluribus], ut loquitur Paulus 2 Cor. 2: 6, ἐλεγξίς ἐνώπιον πάντων [convictio coram multis], ut idem ait 1 Tim. 5: 20. Agitur quidem istis in locis de peccatis gravioribus: sed etiam quae sui initio leviora sunt, pertinaci monitorum contemptu gravibus aequantur. Causam addit liber Musar, ut delegantur hypocritae. Sed haec secundaria est, primaria autem est ut vel sic ad rectam viam reducatur, motus tot piorum factum suum improbantium consensione. Iam diximus nihil a Christo novum praecipi, sed morem recte introductum probari. Iudaei, quamvis omnes in unum Templum coirent, et Templi ceremoniis inter se sociarentur, habebant tamen varia corpora disciplinae causa instituta. Ita Pharisei a Sadducaeis, utrique ab Essenis, institutis et coetibus propriis distinguebantur. Rursum inter eos qui Legisperitorum auctoritatem sequebantur Scholae erant diversae. Philo vocat ὁμίλους, κοινοὺς συλλόγους, κοινὰς συνόδους [coetus, communes conventus, greges]. Pythagoristae ὁμαίον [commune auditorium] vocabant coetum suum, ἱερὸν σύλλογον [sacrum coetum] interpretatur Hierocles. Quod Pythagoristis est ὁμοακοεῖον [commune auditorium] id Christianis esse ἐκκλησίαν ait Clemens Alexandrinus. In his coetibus tractari solebant quae ad concordiam atque εὐταξίαν [rectum ordinem] cuiusque coetus pertinebant. Talem coetum, manente etiam Lege, neque facta a Iudaeis caeteris secessionem, Christus iam colligere coeperat; quem ipse more Hebraeorum vocabat ἱνῶ, Discipuli Graece scriben-

tes

tes ἐκκλησίαν, interdum et συναγωγὴν [*synagoga*], ut solebant olim eae voces promiscue usurpari, de quo supra diximus. Notatur in libro πρῶτον πατρῶν [*Fragmenta Patrum*] *decem homines facere πρῶτον*, id est, ἐκκλησίαν. Idem est in Gemara Melilah cap. 3. Errant qui de indicibus publicis agi hic existimant. Non enim hoc docet Christus, quomodo damnum nostrum commodissime sarciamus, quod ille, ut βιωτικὸν [*temporale*], ex prudentiae et aequitatis regulis unicuique aestimandum relinquit, sed quomodo errantem reducamus in rectam viam. Sed neque πρεσβυτέριον τῆς συναγωγῆς [*presbyterium synagogae*] solum hic indicari ex his quae iam adduximus satis puto apparere. Mos enim fuit Hebraeis rem ultimo loco ad multitudinem τῶν ὁμοζήλων, id est, eorum qui eadem instituta sectarentur, perducere, cuius tamen multitudinis iudicia Seniores tanquam praesides moderabantur: quod, ut multa alia, servatum a Christianis tum alii Scriptores tum Tertullianus nos docet: *Coimus*, inquit, *in coetum et congregationem* (hoc est, ἐκκλησίαν) *ut ad Deum quasi manu facta precationibus orantes*: deinde, *Ibidem etiam exhortationes, castigationes et censura divina*: mox, *Praesident probati quique seniores*. Similia videmus apud Cyprianum atque alios.

Ἔγω σοι ὡσπερ ὁ ἐθνικός καὶ ὁ τελώνης, *sit tibi sicut Gentilis et publicanus*] *Esto tibi socius vilis*, inquit Hebraei. Sensus est: Tunc demum ius fasque tibi erit propius amicitiae vinculum resolvere et familiarem illius convictum defugere, ut posthac ab illo illacessitus vivas: satisfacisti iam officio. Quando omnia monita contempsit, libero te illius cura; habe eum quo loco habes ἐθνικόν, hoc est, a religione plane alienum, aut Iudaeum quidem, sed ἀμαρτωλόν, hoc est, talem qui vitae sit flagitiosae: quales haberi solebant τελῶναι καὶ πόρναι [*publicani et meretrices*]. Nam his exemplis declarari vocem ἀμαρτωλῶν diximus ad cap. 5. Talibus autem non desinebant deberi communia humanitatis officia, ut male sentiebant Iudaeorum plerique, sed ea tantum quae ad propiorem amicitiam pertinent. Neque erat quod in illis monendis multum operae poneretur, nisi nova spes poenitentiae se ostenderet. Demosthenes: *Μετρία γὰρ δίκη παρὰ τῶν*
φί-

φίλων ἔστιν, ἂν τι δοκῶσι πεποιμέναι δεινόν, μηδέτι τῆς λοιπῆς φιλίας κοινωγέιν [*Sufficiens enim poena ab amicis est illata, si qui gravius quid admiserint, ut in posterum amicitiae exsortes sint*]. Cicero: *Cuius aures veritati clausae sunt ut ab amico verum audire nequeat, huius salus desperanda est*. Aristoteles: *Διαλυτέον οὐ πᾶσιν, ἀλλὰ τοῖς ἀνιάτοις διὰ τὴν μοχθηρίαν* [*Divortium faciendum non ab omnibus sed ab iis quorum insanabilis est malitia*]. Chrysippus: *Προσέκει τὰ μὲν ὅλος παραπέμπεσθαι, τὰ δὲ μικρὰς ἐπιστροφῆς τυγχάνειν, τὰ δὲ ἐπὶ μείζον, τὰ δὲ ὅλος διαλύσειν ἀξιοῦσθαι* [*Oportet nos quaedam omnino dissipulare, quaedam modice culpae, alia acrius, quaedam aestimare divortio*]. Permittentis igitur, non imperantis esse haec Christi verba sentio; neque agi hic de excommunicatione, de cuius antiquitate et necessitate alibi erit dicendi locus: quanquam ad eam ex hoc etiam loco non absurde argumentum duci posse non negaverim. Alioqui non est idem *habere aliquem pro socio vili*, et *ἄποσυνάγωγον ποιεῖν* [*extra synagogam facere*]. Hoc totius est coetus; illud singulorum, maxime vero eius qui iniuriam accepit: quem in sensum hunc locum recte ni fallor acceperunt plerique veterum, quod et sequentia ostendent.

18. Ὅσα ἐὰν ὀθήσῃτε ἐπὶ τῆς γῆς, quaecunque ligaveritis super terram] Cum qui praecessit sermo ad eum dirigatur qui iniuriam accepit, omnino et haec continuo sermone enuntiata eo pertinent: quod ostendit et ea quae mox sequetur Petri interrogatio, quoties condonandae sint iniuriae. Recte igitur Origenes videri ait haec omnibus dicta qui peccantes ter arguerint. Augustinus De verbo Domini, Homilia 15: *Si fratrem habes pro Ethnico et publicano, ligasti illum in terra: si corrueris fratrem, solvisti illum in terra*. Et Theophylactus, *Si tu, inquit, offensus habes eum qui te iniuria affecti sicut publicanum et Gentilem, erit ille et in coelo talis. Si autem solveris eum, hoc est, ignoveris, erit ei et in coelo condonatum. Non enim solum quae solvunt Sacerdotes sunt soluta, sed quaecunque et nos iniuria affecti vel ligamus vel solvimus et ipsa erunt ligata vel soluta. Haec ille. Neque mirum nobis videri debet solvere hoc*

et

et *ligare* Christianis singulis tribui. Nam si haec eadem et Christo tribuuntur et Pastoribus, servata proportionis ratione, quidni extendi possent ad singulos eadem ratione servata? Nam et *σῶζειν* [*salvum facere*] quod modo Christo modo Pastoribus tribuitur, videmus et singulis tribui eodem de quo hic agitur sensu Iacobi 5: 20. *Ligat* igitur qui alterum culpaе convincit; *solvit*, qui eum rectis monitis ad poenitentiam p̄ducit, atque etiam pro ipso Deum precatur, ut sequentia declarant.

Ἐν τῷ οὐρανῷ, in coelo] Pro *ἐν τοῖς οὐρανοῖς* [*in coelis*]. Interdum enim confundi haec alibi diximus: vide quae supra 16: 19.

19. *Ἐὰν δύο ὑμῶν, si duo ex vobis*] Manifesta mihi videtur cum superioribus connexio. Dixit quod hic *solverimus in coelo solutum fore*. Id universali propositione confirmat, quia Deus praestat quicquid duo concorditer petant; sicut in ea de qua egit specie et is qui fratrem admonuit et frater admonitus, aut etiam alii si qui fuerunt adhibiti, Deum precantur ut culpam condonet. Hoc est quod Iacobus dicit: *Fatēmini peccata alter alteri: orate alter pro altero, ut sanemini. Multum enim valet efficax iusti hominis deprecatio*, 5: 16. Saepe quidem Deus etiam uni precanti concedit quod rogat, sed pluribus inter se concordibus largitur et libentius et plura et citius. *Si duo autem, intellige, Si vel duo tantum*, more Hebraeo.

Συμφωνήσασιν] *Concordes fuerint*. Nam רחן Hebraeum sic vertunt Graeci.

Περί παντός πράγματος, de omni re] Universalis vox ex rei natura restringenda est, si boni petant bona bene ad bonum. Prima restrictio docetur Ioh. 9: 31. et in 1 Epist. 3: 21, 22. Secunda supra 7: 11. Tertia Luc. 18: 1, Iac. 1: 5, 6, 7. Quarta Iac. 4: 3.

20. *Συνηγμένοι*] Sicut modo *συμφωνεῖν* ab ore ad animum transferebatur, ita hic *συνάγεσθαι* per translationem est *ὁμολογεῖν* [*consentire*], quomodo Latine etiam dicimus *convenire*. Ita sumi vocem *συνάγεσθαι* manifestum est Act. 4: 27.

Εἰς τὸ ἑμὸν ὄνομα, nomine meo] Syrus מִשְׁבַּח, quomodo מִשְׁבַּח [*nomine*] sumitur Ps. 20: 6, 8 et 1 Sam.

17: 45, ad significandam fiduciam quam in aliquo ponimus. Ita Ioh. 14: 13, 14, Ἐάν τι αἰτήσῃτε ἐν τῷ ὀνόματί μου, [Si quid petitis] *mei fiducia*.

Ἐκεῖ εἰμι ἐν μέσῳ αὐτῶν, *ibi sum in medio eorum*] Rursum translatio est qualis supra in voce συναγέσθαι. Sic Latine *adesse alicui* dicitur qui ei favet auxiliumque praebet. Est autem hoc Christi dictum similitimum tritae inter Hebraeos sententiae: שְׁנֵי בָנִים שָׁרְיָה שְׂרָה שְׁנֵי בָנִים מִן מִן שְׂרָה מִן, *Ubi duo considant sermonem habentes de Lege, Schecinah est inter ipsos*.

21. Ποσάκις ἁμαρτήσει εἰς ἐμέ ὁ ἀδελφός μου, καὶ ἀφήσω αὐτῷ, *quoties peccabit in me frater meus et dimittam ei*] Hebraismus, pro quo Graeci dicerent, ποσάκις ἁμαρτήσαντι ἀφήσω; [*quoties peccanti condonabo?*] ut supra 17: 20 ἐρεῖτε καὶ μεταβήσεται [*dicetis et transibit*], pro κελυνόντων ὑμῶν μεταβήσεται [*iubentibus vobis transibit*]. Cum autem condonatio duplex esse possit, altera qua vindictam iniuriamque neque exigimus per nos, neque a Deo homineve deposcimus, altera qua retinemus aliquem aut restituimus in pristinum amicitiae gradum; priore adversus omnes uti debemus, posteriore adversus vere resipiscentes, quam ἐκ μεταμελείας ἀνάκλησιν [*revocationem ex poenitentia*] vocat Hierocles. De posteriore agere hīc Petrus videtur. Dixerat enim Christus, teste Luca: Ἐάν ἐπιστρέψῃ ἐπὶ σε λέγων, μετανοῶ, ἀφήσεις αὐτῷ [*Si conversus fuerit ad te, dicens Poenitet me, dimitte illi*].

22. Οὐ λέγω σοι, *non dico tibi*] Non hoc solum dico. Ἔως ἑπτάκις, *usque septies*] Ex traditione, ut credo, Iudaeorum, qui non ultra extendebant condonandi necessitatem, in peccatis etiam levioribus. Nam Christi quae apud Lucam sunt verba occasionem errandi Petro dedisse non arbitror; neque enim ibi est ἑπτάκις simpliciter, sed ἑπτάκις τὴν ἡμέραν [*septies in die*], quod Hebraeorum more significat *quam saepissime*, ut Prov. 24: 16, Ps. 119: 165.

Ἔως ἐβδομηκοντάκις ἑπτὰ] Non est hoc *septuagies et septies*, sed *ad numerum usque septuagies septenum*. Neque aliud voluit Syrus cum dixit, שְׁבַע שָׁבַע עֶשְׂרִי שָׁבַע שָׁבַע, id est, *ad tempora usque septuagies septena*; non ut aliis visum est interpretari, *quatuordecim vicibus septua-*
gies.

gies. Nam זשזש זשזש non significat *quatuordecim*, sed *septena*, ut Gen. 7: 2, quomodo $\delta\upsilon\omicron \delta\upsilon\omicron$ pro *binos* dixit Marc. 6: 7. Opponit Christus hunc numerum ut multo maiorem numero septenario ex more Hebraeorum. Nam eadem oppositio invenitur Gen. 4: 24, ubi quod est זשזש זשזש interpretandum est *septuagies et id ipsum septies*. Apud LXX itidem ut hic $\epsilon\beta\delta\omicron\mu\eta\kappa\omicron\tau\acute{\alpha}\kappa\iota\varsigma \epsilon\pi\tau\acute{\alpha}$, quanquam aliter accepit Iosephus. Caeterum quod hic de donandis offensionibus a Christo dicitur temere ad Ecclesiastica iudicia de gravioribus delictis nolim extendi. Aliud enim est de suo largiri, aliud de publico: multumque interest privatim recipias amicam, an vigorem laxes communis disciplinae, in qua et honos et sanitas Ecclesiae magna ex parte consistit. Quare vetustissimi Christianorum in idololatriam, homicidium aut adulterium lapsos Dei quidem misericordiae commendabant, non tamen ut ad communionem admitterent; aliis criminibus foedatos non ad solam poenitentiae professionem, sed post longi temporis experimenta ad communionem recipiebant: iterum aut saepius relapsos non item. Chrysostomi igitur illud $\chi\iota\lambda\acute{\iota}\alpha\kappa\iota\varsigma \mu\epsilon\tau\alpha\nu\omicron\theta\eta\sigma\alpha\varsigma \epsilon\iota\sigma\epsilon\lambda\theta\epsilon$ [*millies si poenitentiam egeris, intra*] dictum in calore certaminis adversus Novatianos benigna interpretatione molliendum est. Locus autem hic Euangelii in Hebraeo codice, qualis a Nazarenis servabatur, sic habebat: *Si peccaverit frater tuus in verbo, et satis tibi fecerit, septies in die suscipe eum. Dixit ei Simon discipulus eius, Septies in die? Respondit Dominus et dixit ei, Etiam ego dico tibi, Usque ad septuagies septies. Etenim in Prophetis quoque, postquam uncti sunt Spiritu Sancto, inventus est sermo peccati.* Non alienum ab hoc loco Plinii illud VIII, epistola 10: *Ego optimum et emendatissimum existimo qui caeteris ita ignoscit, tanquam ipse quotidie peccet; ita peccatis abstinet, tanquam nemini ignoscat.*

23. *Διὰ τοῦτο, ideo*] $\epsilon\lambda\lambda\epsilon\iota\psi\iota\varsigma$ [*omissio verborum*], pro *Διὰ τοῦτο λέγω ὑμῖν ὅτι ὁμοιωθή* [*Ideo dico vobis quod assimilatum est*].

Ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, Regnum coelorum] Res rei comparatur. *Ita, inquit, se res habebit in Regno meo ut si Rex sit aliquis, et quae sequuntur. Regnum ceeles-*

laete est tempus post adventum Messiae. Comparatio non dissimilis apud Libanium de seditione Antiochena: "Ὅτις οὖν ἰσικέται βούλεται θεοῖς, ἀφίει τιμωρίας χαίρειν μᾶλλον ἢ λαμβάνων [Quisquis igitur similis Diis esse volet, laetetur potius condonando poenas quam exigendo].

Ἀνθρώπου βασιλεῖ, homini Regi] Id est, βασιλεῖ τινι [Regi alicui], ut infra 20: 1, quomodo ~~ἐν~~ solet sumi Hebraeis.

Συρᾶραι λόγον] *Rationes dispungere*, ut Iurisconsulti et Seneca loquuntur.

Μετὰ τῶν δούλων αὐτοῦ, cum servis suis] Ubi de Regibus agitur servi dicuntur omnes subditi, sed praecipue qui in aulico sunt ministerio, ut 1 Reg. 9: 22, ubi vox ~~ἐν~~ in eodem commate significat duplici et quidem opposito invenitur. Ut autem ministros hic malim intelligi facit tota narrationis series, quam mancipiis non satis recte aptaveris; praesertim ea quae sunt comm. 28 et 29.

25. Πραθῆναι, venditari] Liberi homines cum uxoribus et prole, ubi solvendo non essent, servi fiebant creditorum, moribus Hebraeis, quod docemur 4 Reg. 4: 1. Sed et Iosephus morum patriae peritissimus Mosis legem de fure interpretatur: Βόακῆμα δὲ ὁ κλέψας τετραπλὴν τὴν ζῆμιαν ἀποτινύτω, πλὴν βοός· πενταπλὴν δὲ ὑπὲρ τούτου καταβαλέτω· ὁ δὲ τὸ ἐπιτίμιον ἄπορος διαλύσασθαι, δοῦλος ἔσαι τοῖς καταδεδικασμένοις. [Qui pecudem furatus fuerit quadruplo luat, excepto bove, de quo solvendum quintuplum; qui vero non erit solvendo, servus esto eis quibus damnabitur]. Idem Originum XVI cap. 1 notat vendi Indaeos nisi Indaeis non potuisse, neque vero durasse eam servitutem nisi in sexennium, Herodem παρανομίας [violatae legis] arguens qui directarios quosdam vendiderit ἐπ' ἐξαγωγῇ [ut extra Regni terminos educerentur]. At servi, ne iis quidem exceptis quos parentes in servitutem vendiderant, vendi a dominis poterant, extra id quod de filia vendita cavetur Exodi 21: 8. Minatur igitur Rex venditionem iure creditoris.

Καὶ τὴν γυναῖκα αὐτοῦ καὶ τὰ τέκνα, et uxorem eius et liberos] Nam et istis manus iniici poterat, ut ex dictis iam locis apparet.

26. Μακροθύμησον, patientiam habe] Μακρόθυμος [longa-

ganimem] vocant Hellenistae quem Hebraei צַמַּח תָּמָר [*longum ad iram*], ut videre est Ps. 86: 14. Quo sensu et nomen istud et verbum μακροθυμῆν aliquoties in his libris invenire est: idque hic sequitur Syrus. Est tamen ubi sine irae significatione *patientem expectationem* significat, ut Hebr. 6: 15 et Iac. 5: 7, quomodo hic vertit Latinus, ad sensum, ni fallor, aptius.

27. Τὸ δάνειον, *debitum*] Id est, ὀφειλὴν, ut infra dicitur. Nam sicut res credita proprie Latinis est *mutuum*, inde ad alia transferri coepit, ita δάνειον Graecis. Vetus est sententia:

Τὰ δάνεια δούλους τοὺς ἐλευθέρους ποιεῖ.

quam ita vertit Publius:

Alienum aes homini ingenuo acerba servitus.

28. Ἐπνιγε] *Faucibus apprehendit*: ἄγγειν hoc dicunt Basilii et Chrysostomus.

Ἀπόδος, *redde*] Vocem hanc esse auditu durissimam ait Plutarchus libro De vitando aere alieno.

Εἶτι ὀφείλεις, *quod debes*] Non ausim movere hanc veterum codicum lectionem. Nam solet εἰ saepe non conditionem sed generalitatem significare.

34. Τοῖς βασανισαῖς, *tortoribus*] Βάσανος in his libris non *quaestionem* solum sed omnem omnino *cruciatum* atque *molestiam* significat; ut videre est supra 8: 29, 14: 24, Marc. 5: 7, 6: 48, Luc. 8: 28, 2 Petr. 2: 8, Apoc. 18: 7 et eodem libro saepius. Quare βασανισαῖς hic puto dici *δεσμοφύλακας* [*commentarienses*]. Ita optime conveniet quod sequitur ἵνα ἀποδῶ πᾶν τὸ ὀφειλόμενον αὐτῷ [*quoadusque redderet universum debitum*], ut sensus sit idem qui supra 5: 25, 26 et Luc. 12: 58, 59. Nam et ipse carcer vocatur *corporis cruciatus* L. ultima C. Qui bon. ced. poss. Verbum ὠ, unde nomen quo transfert τοὺς βασανισαῖς deduxit Syrus, Chaldaeis est *trahere*, ut Ioseph Kimchi notat. Utitur autem hic Rex ille non solo creditoris iure, sed et iudicis.

35. Οὕτως, *sic*] Haec plena est comparatio: habet enim ἀνταπόδοσιν [*redemptionem*], cuius sensus idem est qui in illis Iacobi verbis: Ἡ κρίσις ἀνίλω; τῷ μὴ ποιήσαντι ἔλεος [*Iudicium sine misericordia illi qui non fecit misericordiam*], et supra 6: 15; nisi quod hic additur,

II.

G

iam

iam accepta beneficia Divinae indulgentiae nihil profutura immisericordibus. Unde disputari solet, an peccata semel remissa iterum imputentur. Veteres manifeste inter se dissentiunt. Alii enim existimant, nihil in eo esse absurdi, si dicamus remissionem, quae in hac vita fit, habere in se conditionem novae obedientiae, cuius magna pars est lenitas in homines alios; quod autem sub conditione datum est ea non impleta evanescere: aut certe sicut donationes etiam pure collatae revocari solent ob eximias iniurias legibus proditas, ita et beneficium hoc condonationis revocari, aut potius in modum poenae auferri, quomodo damnatis bona etiam pleno iure quaesita auferri solent. Nec obstare arbitrantur quod *dona Dei* dicuntur esse ἀμεταμέλητα [*sine poenitentia*]: nam id recte dici posse etiam de liberalitate qua terram Chanaanis Deus donavit Hebraeo populo, quia per Deum non stetit quominus ille populus perstans in federe promisso potiretur, Neh. 9: 32, 33. Aliis magis placet exstinctam semel obligationem non reviviscere, sed propter postrema crimina (ut Prosper loquitur) affici hominem ea morte quae ei propter ea quae remissa erant debebatur. Sunt et qui utrosque conciliant mediae sententiae temperamento. His placet remissa semel peccata non per se puniri, sed indirecte et per consequentiam quandam, quatenus eorum condonatio auget culpam sequentem et pertinaciae et ingrati animi crimine: quod et Iurisconsulti statuunt adversus eos qui, veniam a Principe consecuti, aut in eadem crimina recidunt, aut in ipsum Principem delinquant.

Τὰ παρρηώματα αὐτῶν, *peccata eorum*] Vetustis codicibus, qui haec verba habent adiecta, cum Chrysostomo et Theophylacto adstipulatur Syrus Interpres. Saepe autem offensae debitis pecuniariis comparantur, non quod non multum intersit, sed quia sicut ex debito nascitur ius exigendi, ita ex offensa ius quoddam nasci videtur rescindendae amicitiae, quo iure qui non utitur benignitatem suam ostendit, eatenus similis ei qui debitorem per acceptilationem liberat. Ideo et verbum χαρίζεσθαι [*condonare*] et ἀφίεμαι [*dimittere*] et similia communiter de utroque usurpantur. Vide quae supra 6: 12, et nostra de Iure Belli ac Pacis lib. II, cap. 20, § 2, in textu et Annotatis.

CA-

CAPUT XIX.

1. Ὅτε ἐτέλειεν ὁ Ἰησοῦς τοὺς λόγους τούτους, *cum con-
stitimasset Iesus sermones istos*] Dogmata sibi a Patre
mandata Christus in Galilaeae finibus primum publicavit.
Quae sequuntur omnia aut ad eorum explicationem aut
ad obsignationem pertinent.

Μετῆγεν, *migravit*] Sic vertitur *Ps.* 79: 9.

Πέραν τοῦ Ἰορδάνου, *trans Iordanem*] Nimirum apud
Aenon et Salim, *Ioñ.* 10: 40. Vide quae ad *Marc.* 10: 1.

3. Πειράζοντες, *tentantes*] Ut ex iuris controversi de-
finitione inimicitias ipsi conciliarent, et obtrectandi in-
venirent materiam tum apud eruditos, tum apud plebem
aut huius aut illius sexus, quo consilio saepius eum ad-
ierunt, ut *infra* 22: 16 et 36.

Et] Id est, *an*: locutione non Graecorum, sed He-
braeorum, qui sic usurpant *an*.

Ἐξέστιν] *Fasne est*, ut *supra* 12: 2, 10, 14: 4.

Ἀνθρώπου, *homini*] Est *τινι* [alicui], ut modo diximus.

Κατὰ πᾶσαν αἰτίαν, *quacunque ex causa*] Ut affirmabat
Hillelis Schola, simili errore ac si dicam: In iudiciis
arbitrio est positum aut condemnare aut absolvere; ergo
ntrumvis faciat non peccabit. Vide quae ad caput quin-
tum diximus. Iosephus dixit, καθ' ἃς δημοτεῦς αἰτίας [est
quavis causa], idem hoc argumentum tractans.

4. Οὐκ ἀνέγνωτε, ὅτι ὁ ποιήσας ἄνθρωπον ἀπ' ἀρχῆς, *an
non legistis, illum, qui fecit hominem ab initio*] Ἀπ' ἀρχῆς
מֵרִאשִׁית, ut *Gen.* 1: 1, aut *מֵאֲרִכָּה*, ut *Eccl.* 3: 11, ubi in Grae-
co ὁ ἐποίησεν ὁ Θεὸς ἐξ ἀρχῆς [quod operatus est Deus ab
initio]. Cicero pro eo dicit *a primo*. Non urget vocu-
lam *מֵרִאשִׁית* [foeditatem], ut faciebat Sameas, quia revera
Moses non agebat περὶ τῆς πορνείας [de stupro], ut quae
morte erat punienda, ac ne de suspitione quidem pro-
babili eius criminis, quia, ut *supra* diximus, illud, *ὅτι
gratiosa non sit apud eum*, latius patet. Sed a lege
civili, quae solet se nonnihil aptare populì moribus, nos
retrahit πρὸς τὸ θέλημα Θεοῦ τὸ προηγούμενον [ad Dei vo-
luntatem antecedentem], ad id nimirum quod primo ac

per se Deo placet, et quo omnis de officiis disputatio referenda est. Vis autem argumenti tota posita est non in verbis ἄρσεν καὶ θῆλυ [*mas et femina*], neque in eo quod dictum est δύο [*duo*], sed in voce προσκολληθήσεται [*agglutinabitur*] et in eo quod sequitur εἰς σάρκα μίαν [*in carnem unam*], quod ostendit sequens illatum: Ὡς οὐκ ἔτι εἰσὶ δύο, ἀλλὰ σὰρξ μία [*Itaque iam non sunt duo, sed una caro*]. Caetera vero addita sunt ad contexendam orationem. Est autem ἐμφατικὸν [*significanter dictum*] quod hic dicitur ἀπ' ἀρχῆς, id est, cum Deus ad ipsam aequi bonique naturam, non ad depravata hominum ingenia, instituta sua accommodaret, cum locum nondum haberet illud:

Mores leges perduxerunt in potestatem suam.

"Ἀρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτοὺς, masculum et feminam fecit eos] Nempe primo Adamum, deinde ex ipso Adami corpore Evam; quod ut satis notum reticet Christus. Huc enim spectat quod sequitur ἕνεκεν τούτου [*propter hoc*].

5. Καὶ εἶπεν, et dixit] Deus ipse per Prophetam suum Mosem: ei enim potius adscribenda sunt haec verba quam Adamo. Testimonium autem hoc transtulit Matthaei Interpres ex LXX.

Προσκολληθήσεται] *Agglutinabitur*, individuo scilicet vitae consortio; quod ostendunt praecedentia καταλείψει τὸν πατέρα καὶ τὴν μητέρα [*relinquet patrem et matrem*]. Quibus cum convenit Antipatri Philosophi illud: Αὐτῶν τῶν γονέων παραχωρούντων ἑκονσίως τὰ πρῶτα τῆς εὐνοίας ἀπονέμειν τὴν μὲν τῷ ἀνδρὶ, τὸν δὲ τῇ γυναικί [*Ipsis parentibus libenter id concedentibus ut praecipuum amorem exhibeant femina marito, ut vir uxori*]. Magna est coniunctio inter parentes et liberos, cum liberi quasi pars sint parentum: attamen maior ex instituto Divino inter coniuges, non sine mystica significatione, ut nos Paulus docet Ephes. 5: 32. Ita Pharaonis filiae dicitur: Obliviscere populi tui et domus patris tui, Ps. 45: 11. Aristoteles: Κοινωνία γὰρ φύσει τῷ θήλει καὶ τῷ ἄρρενι μάλιστα ἐστίν [*Per naturam maxima societas est inter marem et feminam*]. Menander:

Οἰκεῖον οὕτως οὐδέν ἐστιν, ὧς Ἀλγῆς,
'Εὰν σκοπῇ τις, ὡς ἀνὴρ τε καὶ γυνή.

[Nil

[*Nil adeo, si rem spectes ut oportet, Laches, Coniunctum est quam sunt vir et mater familias.*]

Hierocles libro de Nuptiis: *Πρώτη καὶ χοιρωδικῆς τῶν κοινωνιῶν ἡ κατὰ τὸν γάμον* [*Prima et exordialis societas est quae fit per nuptias*].

Καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν, et erunt duo caro una] Cum *וְאֶחָד* [*caro*] Hebraeis saepissime *hominem* significet, et vox *σὰρκός* eodem sensu usurpetur ab Helenistis, ut infra 24: 22, Luc. 3: 6, Act. 2: 17, Rom. 3: 20, 1 Cor. 1: 29, videtur mihi simplicissima esse ea interpretatio quam ab Hebraeis, ut creditur, acceptam expressit Plato: *Ὡςτε δύο ὄντας ἕνα γεγονέναι* [*Ita ut duo cum sint unum fiant*]; et vetus proverbium ait esse Aristoteles de amicis, *μία ψυχή* [*una anima*]. Nam illud *εἰς* more Hebraeo hic *πλεονάζει* [*abundat*], ut apparet 1 Cor. 6: 16, Ephes. 5: 28, 29, 30, 31. Simile loquendi genus Dent. 28: 13, 44; Ps. 69: 12, 72: 19; 94: 22, 2 Sam. 7: 14, qui locus citatur Hebr. 1: 5. Nulla autem arctior amicitia quam mariti et uxoris, quae communionem requirit affectuum, corporis, prolis, vitae denique totius: quam rem esse vere sacram, id est, non humanitus sed Divinitus repertam, magno consensu gentes crediderunt. Eadem locutio usurpatur a Paulo ubi de scorto agit: sed nimirum qui scorto se miscet ea utitur pro uxore. In eum quem iam diximus sensum explicatur hic ipse locus in Constitutionibus quae dicuntur Clementis lib. VII. cap. 3. *Ἔσονται γάρ, φησιν, οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν· Ἐν γάρ εἰσιν ἀνὴρ καὶ γυνή τῇ φύσει, τῇ συμπενοίᾳ, τῇ ἐνώσει, τῇ διαθείσει, τῷ βίῳ, τῷ τρόπῳ· κειχωρισμένοι δὲ εἰσι τῷ σχήματι καὶ τῷ ἀριθμῷ* [*Erunt enim, inquit, duo in carnem unam; unum sunt vir et uxor natura, consensu, concordia, proposito, vita, moribus: distincti figura et numero*].

6. *Ὡςτε οὐκ ἔτι εἰσὶ δύο, ἀλλὰ σὰρξ μία, itaque iam non sunt duo, sed una caro*] Videmus hic duo non pluribus opponi, sed uni. Ante fedus matrimonii duo erant; postea pro uno censentur legis interpretatione.

Ὁ οὖν ὁ Θεὸς συνέζευξε, quod ergo Deus coniunxit] Errant qui hoc ad causas et occasiones coniugiorum contrahendorum referunt. Non enim de istis agitur, sed

de ipsa matrimonii natura, cui Deus auctor inesse voluit ius amicitiae arctissimum. Si igitur sine gravi culpa *κατὰ πᾶσαν αἰτίαν* [ex quavis causa] amicitiae caeterae dissui non possunt, quanto minus ista quae tot pignorum vinculo continetur, unde pendet honesta tum propagatio tum educatio nobilissimi animantis creati ad Divinam imaginem?

Ἄνθρωπος μὴ χωρίζετο, homo ne separet] Quod facit qui aut innocentem uxorem extrudit, aut etiam tolerare recusat ea quae sunt tolerabilia. Vide 1 Petr. 3: 7.

7. *Ἐπέστειλεν, mandavit*] Non male ex lege formam negotio praescribente permissionem inferunt. Qui repudiandi uxorem praecipit ut libellum det divortii, divortium aliquatenus permittit. Sed non quicquid permittitur, legibus praesertim civilibus, fas piumque est, ut Christus ostendet.

Ἀπολύσαι, dimittere] De huius vocis significatu diximus ad cap. 5.

8. *Ὅτι Μωσὴς, quoniam Moses*] Deo auctore, ut supra diximus. Sed Mosem nominat ut Legis non communis primaevae atque perpetuae, sed Iudaicae pro ratione temporum datae, promulgatorem.

Πρὸς τὴν σκληροκαρδίαν, propter duritiam cordis] Id est, *ἀπίσθειαν* [incredulitatem]. Ita alibi iunguntur *ἀπίστεια καὶ σκληροκαρδία* [incredulitas et cordis duritia], Marc. 16: 14. Quia ergo obduruerant adversus aequitatem a natura Deoque praescriptam, ideo Deus iura scripsit non tanquam optimae reipublicae sed tanquam faeci Israelis. Est autem haec velut propria nota illius populi; Exod. 33: 3, 34: 9, Dent. 9: 6, 31: 27, Es. 48: 4, Ezech. 2: 4, 3: 7, Act. 7: 51. *Πρὸς* hic respondet Hebraeo *ב*, quod valet *propter*.

Ἐπέτρεψεν ὑμῖν, permisit vobis] *Ἐπιτρέπειν* saepe apud Graecos Scriptorum est *rem arbitrio alicuius committere*: quae vera est huius loci sententia, ut alibi ostensum est. Latine quoque *permittendi* vox ita usurpatur: estque haec significatio inter permissionem iuris nudique facti media.

Ὅν γέγονεν οὕτως] Puto recte verti *non ita factitatum est*, ut ad auctoritatem Dominicae institutionis, de qua actum est antea, accedat aevi melioris consuetudo. Nemo enim

enim laudatorum virorum uxorem suam dimisisse legitur, ne tum quidem cum probabiles esse viderentur divortii causae: quam in rem Abrahami exemplum illustrare est.

9. *Μὴ ἐπὶ πορνείᾳ*] Ita vetus editio Complutensis. Atque ita legit Syrus, id est, *cum non sit adultera*. Quod favet Origeni dicenti *πορνείας* [*fornicationis*] mentionem non fieri in vim strictae exceptionis, sed exempli gratia, nimirum ut graviores mores a levioribus discernantur. Seneca dixit *condonanda esse vitia, non portenta*.

Καὶ γαμήσῃ ἄλλην, μοιχᾶται, et aliam duxerit, moechatur] Id est, *ποιεῖ μοιχᾶσθαι* [*facit moechari*] illam priorem a se dimissam. Ita haec verba exponi debere apparet ex collatione loci qui supra est 5: 32. *Facere* recte dicitur qui facto causam praebet. Et mos est Hellenistarum verba formae Hiphil per activa exprimere, ut Rom. 8: 26, Gal. 4: 6.

10. *Αἰτία*] *Conditio*, חזק. Plane enim assentior viro doctissimo ex Iure Romano hanc vocem interpretanti. Theophilo dicitur actor plus petere τῇ αἰτίᾳ qui *καλλίονα μὲν ἑαυτοῦ, χείρονα δὲ τὴν αἰτίαν ποιεῖ τοῦ ἐναγομένου* [*potiorem suam, deteriore autem facit causam reo*]. *Plurimum interest*, inquit Pomponius, *utrum quis de alterius causa ac facto nesciret an de iure suo ignoraret*. Sic non corpus tantum sed et causam rei restituendam aiunt Iurisconsulti (L. *Praeterea*. D. De Rei vind. et L. *Cum fundus*, De Reb. Cred. si cert. pet.), id est, omnem eius qualitatem. Martialis:

Quid Nomentani causam mihi perdis agelli,

Propter vicinum qui pretiosus erat?

Scriptores plerosque Christianos veteres, atque inter eos Matthaei Interpretem, Marcum et Lucam, iuris locutionum fuisse non ignaros plurimis indiciis patet. Si, inquit Apostoli, *ea est mariti conditio*, scilicet ut uxorem pro animi sui arbitrio dimittere ei fas non sit, satius esset abstinere a nuptiis quam se induere in malum inextricabile. Incommoda mulierum ingenia multos a matrimonio deterrent. Sapiens Hebraeus Eccl. 25: 22, *Συννοικῆσαι λέοντι καὶ δράκοντι εὐδοκῶ ἢ συνοικῆσαι μετὰ*

γυναικὸς πορνηαῖς [Cum leone et dracone malim degere quam cum mala muliere]. Alexis:

Ἐπὶ δὲ γήμῃς, οὐδὲ σαυτοῦ κύριον

Ἐξέστιν εἶναι· τὰς γὰρ εὐθύνας μόνον

Ἐφημερινὰς τοῦ βίου κεκτήμεθα.

[At postquam uxorem duxis, domino nec tui

Tibi licebit esse, sed quotidie

Tibi exigenda vita in suppliciis erit.]

Huic malo remedium optimum videbatur repudii libertas:

Ὡς τὴν κακὴν μὲν ἐξέβαλλε δομάτων,

τὴν δ' οὔσαν ἐσθλὴν ἠδέως ἐσώζετο,

[Ut si mala esset, limine exigeret suo;

Bonam libenter usque retineret sibi,]

ut Euripides inquit. Et Antiphon inter ea quibus matrimonium dissuadet affert et hoc: Εἰ γὰρ τύχῃ μὴ ἐπιτηδεία γενομένη, χαλεπαὶ ἐκπομπαὶ, χαλεπὸν δὲ κεκτῆσθαι κτήμα τοιοῦτον [Nam si appareat non satis conveniens, difficulta repudia; difficile non minus habere secum id mali].

11. Οὐ πάντες χωροῦσι τὸν λόγον τοῦτον] Non omnes suffiunt huic rei, ut recte interpretatur Syrus. Sic et Origenes: Ἀλλὰ καὶ ἄγεσθαι γυναῖκα ἐπέτρεψεν ἡμῖν ὁ Θεός, ὥς οὐ πάντων χωροῦντων τὸ διαφέρειν· τουτέστι τὸ πάντῃ καθαρὸν [Sed et ducere uxorem permisit nobis Deus, nempe quia non omnes apti sunt ad id quod eximium est, id est, summe purum]. Ita χωρεῖν usurpavit Poeta non in elegans, quem vulgo Phocyliden non recte vocant:

Οὐ χωρεῖ μεγάλην διδαχὴν ἀδίδακτος ἀκούειν·

Οὐ γὰρ δὴ νοέουσ' οἱ μηδέποτ' ἐσθλὰ μαθόντες.

[Qui rudis est, non quit documenta capessere magna:

Qui bona non didicit res non intelligit istas.]

Et Plutarchus Vita Catonis Uticensis sic orantes facit Romanos qui circa ipsum erant: Εἰ Κάτωνες οὐκ εἰσὶν οὐδὲ τὸ Κάτωνος φρόνημα χωροῦσιν, οἵ τε κτερεῖν τὴν ἀσθένειαν αὐτῶν [Si ipsi Catones non essent, nec Catonis haberent spiritus, dandam suae imbecillitati ex commiseratione veniam]. Sensus est, multos esse imbecilliores quam ut pares sint sublimi proposito. Cyprianus de Virginibus quibusdam, Si perseverare, inquit, nolunt vel non possunt. Lactantius haec Christi verba ita explicat: Si quis hoc,

hoc, inquit, *facere potueris, habebit eximiam incomparabilemque mercedem. Quod continentiae genus, quasi fastigium est omniumque consummatio virtutum.*

Ἀλλ' οἷς δίδονται, *sed quibus datum est*] Darī a Deo hoc dicit Christus; attamen non sine hominum nisu ac contentione, ut ex sequentibus apparet. Clemens Romanus in epistola ad Corinthios: Ὁ ἀγνὸς τῇ σαρκὶ μὴ ἀλαζονεύεσθω, γινώσκων ὅτι ἕτερός ἐστιν ὁ ἐπιχορηγῶν αὐτοῦ τὴν ἐγκράτειαν [*Qui purus est carne ne se iactet, sciens alium esse qui ei suppeditet vim continentiae*]. Quod, ut alia quaedam, transscripsisse mihi videtur Tertullianus libro De virginibus velandis: *Et si a Deo confertur continentiae virtus, quid gloriaris quasi non acceperis?* Clemens Alexandrinus: Εὐνούχιαν μὲν καὶ οἷς τοῦτο δεδωρηται ὑπὸ Θεοῦ μακαρίζομεν [*Felicem praedicamus castimoniam quasi spadonum, et eos quibus id datum est*].

12. Εἰσὶ γὰρ εὐνούχοι, *sunt enim spadones*] Haec adduntur implendae comparationis gratia. Sicut autem Graecis nomen εὐνούχων, ita Latinis *spadonum* generalis appellatio est teste Ulpiano: quanquam est et ubi *spadones castratis* opponuntur.

Οἵτινες ἐυνουχίσθησαν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, *spadones qui facti sunt ab hominibus*] Talis qui est שׂוֹר שׂוֹר dicitur in Aruch, εὐνούχος ἐξ ἐπηρείας [*spado per iniuriam*] in Canonibus.

Εὐνούχισαν ἑαυτοὺς, *qui se ipsos castraverunt*] Animi destinatione, μὴ ζητοῦντες γυναῖκα [*non quaescentes uxorem*], ut Paulus loquitur 1 Cor. 7: 27. Sed ad propositum accedere debet custodia sui sollicita, preces, ieiunia, et quicquid praeterea est quo potest τὸ σῶμα δουλαγωγεῖσθαι [*corpus subiugari*]. Nam et ἡμετέρας σπουδῆς δεῖ τὸ κατόρθωμα [*nostrae operae virtus ista eget*], ut, hac re agens ad 1 Cor. 7, loquitur Chrysostomus: quod idem latius exsequitur De Virginitate cap: 27. Ostendit haec comparatio ea sola a Deo coronari quae libere fiunt.

Διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, *propter Regnum coelorum*] Δι' ἀγάπην πρὸς τὸν Θεόν [*propter amorem in Deum*], ut Clemens interpretatur Strom. III, id est, ut melius possint μεριμνᾶν τὰ τοῦ Κυρίου, ἵνα ὦσιν ἅγιοι καὶ σώματα
καὶ

καὶ πνεύματι [*curare quae sunt Domini, ut sint sancti corpore et spiritu*], ut Paulus loquitur 1 Cor. 7: 34, ad implenda rectius, liberius atque constantius praecepta Christianismi: non quod in iis sit coelibatus, sed quod ad ea magno sit adiumento. Idem ergo est διὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ quod ἐνεκεν εὐαγγελίου [*propter Euangelium*] Marc. 10: 29. Quod Origenes primo ad Celsum dixit: Διὰ τὸ καθαρώτερον θρησκεύειν τὸ θεῖον μηδὲ τῶν συγκεχωρημένων ὑπὸ τοῦ νόμου ἀπτεσθαι ἀφροδισίων [*Ideo etiam ab ea Venere abstinere quam lex permittit, ut sic purius liceat Deo servire*]. Neque enim ii tantum qui ad verbi ministerium erant segregati, sed praeter eos alii complures utriusque sexus et omnis ordinis homines ab initio Christianismi amplexi sunt ταύτην τὴν ὑψηλοτέραν πολιτείαν [*hoc sublimius vivendi genus*]. Iustinus Martyr: Καὶ πολλοὶ τινες καὶ πολλαί, ἐξηγοντοῦται καὶ ἐβδομηκοντοῦται, οἱ ἐκ παίδων ἐμαθητεύθησαν τῷ Χριστῷ, ἀφθοροὶ διαμένουσι· καὶ εὐχομαι κατὰ πᾶν γένος ἀνθρώπων τοιούτους· δεῖξαι [*Multi ac multae qui a prima aetate in Christi disciplinam se dedere, ad aetatem sexaginta et septuaginta annorum puros a Venere se servant, et polliceor me in omni gente multos tales ostensurum*]. Idem alibi: Ἡ τὴν ἀρχὴν οὐκ ἐγαμοῦμεν εἰ μὴ ἐπὶ παίδων ἀνατροφῇ, ἢ παραιτούμενοι τὸ γήμασθαι τέλει ἐγκρατεῦσθαι [*Nos aut ad nuptias non venimus nisi in spem prolis bene educandae, aut evitato matrimonio in perpetua continentia vivimus*]. Tatianus contra Graecos: Τὰς παρ' ἡμῶν παρθένους λοιδορεῖσθε [*Virgines, quae apud nos sunt, irridetis*]. Minutius Felix de Christianis: Plerique in-violati corporis virginitate fruuntur potius quam gloriantur. Tertullianus notat sua aetate virgines Ecclesiarum in quibusdam locis recludi solitas, eum rursus aliis in locis non recluderentur. Idem De Resurrectione Christi: Quot spadones voluntarii, quot virgines Christo maritatae? Vide Cyprianum atque alios. Lactantius: Plurimi beatam atque incorruptam corporis virginitatem retinere. Merito autem causam hanc pietatis adiecit Christus. Nam alioqui idem faciebant αἱ σεμναὶ [*venerandae*] apud Indos, Vestales Romanorum, et Athletae non pauci, quos Clemens nominat δι' ἀσκήσιν σωματικὴν ἐγκρατενομέ-
νους;

τους καὶ ἀφοδισκὸν ἀπέχοντας [exercitationis corporalis causa servantes eam continentiam ut ab omni abstineant Venere]. Eusebius addit apud Christianos observatam παρθενίαν κατ' ἐκούσιον γνώμην, οὐ δι' ἀνάγκην ὡς παρ' Ἑλλήσι [virginitatem ex voluntario proposito, non ex necessitate ut apud Graecos]. Chrysostomus in VII ad Romanos: Διὰ τοῦτο ἐπὶ μὲν τῶν παλαιῶν, εἶπον τις ἐφάνη παρθενίαν ἀσκήων, σφόδρα ἐκπληκτον ἦν· νῦν δὲ πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης τὸ πρᾶγμα ἔσπαρται [Ob id olim si quis conspiceretur a nuptiis abstinere, res erat miranda, nunc ubique locorum ea laus sparsa est].

Ὁ δυνάμενος χωρεῖν χωρεῖτω, qui potest facere faciat] Id est, cui tantum animi est, macte ista virtute esto, pergat Deo favente. Usurpat hoc dictum et Ignatius, sed de fide in Christum agens: Ὁ χωρεὼν χωρεῖτω· ὁ ἀκούων ἀκούτω [Qui capit capiat, qui audit audiat], in Epistola ad Smyrneneses.

13. Παιδιά, pueri] Iam aliquoties diximus vocem hanc etiam de paulo proveciore aetate accipi. Imo et βρέφους vox, quam Lucas usurpat, eandem significationem recipit, ut liquet 2 ad Tim. 3: 15.

Τὰς χεῖρας ἐπιθῆ αὐτοῖς, καὶ προσεύξεται, ut manus eis imponeret, et oraret] Manuum impositio apud Iudaeos indicabat invocationem Divinae potentiae, ut alibi diximus. Unde factum est ut et munia publica eo ritu conferrentur, etiam civilia, ut Senatorum. Sed et in Archisynagogis et Senioribus Synagogae idem observatum; unde mos τῆς χειροθεσίας [manuum impositionis] ad Christianos transiit: de quo alibi erit agendi locus. Pro pueris etiam eo ritu preces concipi solitas manifestum est ex Gen. 48: 14, 15. Exinde Hebraeis semper observatum ut ad eos qui sanctimonia praestare caeteris crederentur pueros deferrent, ipsorum precibus Deo commendandos διὰ τῆς τῶν χειρῶν ἐπιθέσεως [per manuum impositionem], qui mos hodieque apud ipsos manet. Hunc autem morem Christus probans ostendit isti etiam aetati prodesse aliorum fidem ac preces.

Μὴ κωλύετε αὐτὰ ἔλθεῖν πρὸς με, ne eos prohibete ad me venire] Apostoli rem minus dignam Christo putabant contingendis pueris occupari. At Christus istam quo-

quoque aetatem a suis beneficiis non reiiicit. Imo ostendit gratum sibi esse si pueri, quasi designati sanctitatis ac per hoc etiam salutis, quomodo Tertullianus loquitur, a primis vitae initiis addicantur Christianae educationi. Nam certe

— *A teneris assuescere multum est.*

Et *Quò semel est imbuta recens servabit odorem Testa diu.*

Irenaeus de Christo: *Ideo per omnem venit aetatem; et infantibus infans factus sanctificans infantes; in parvulis parvulis sanctificans hanc ipsam habentes aetatem, simul et exemplum illis pietatis effectus et iustitias et subiunctionis.* Huic Christi dicto inter caetera iungitur mos pueros etiam infantes baptismo tingendi. Quem Augustini temporibus per omnes ecclesias fuisse receptum, hoc ipso satis constat, quod Pelagianum, cum eo argumento ab Augustino atque aliis premerentur, negare id ipsum nunquam ausi fuerint. Et (ut de Origene nihil dicam, cui quae adscribuntur quaedam sunt incerti auctoris, quaedam interpolata) epistola Cypriani ad Fidum, qua et Augustinus et Hieronymus utuntur, apertum facit, an recte baptizarentur infantes ne dubitatum quidem, sed an possint baptizari etiam ante octavum diem quosdam haesitasse: re autem in Concilio expensa visum ne recens quidem natis si offerrentur negandam Baptismum. In libro antiquo cui titulus Constitutiones Clementis legimus: *Βαπτίζετε δὲ ὑμῶν καὶ τὰ νήπια, καὶ ἐκτρέφετε αὐτὰ ἐν παιδείᾳ καὶ νοουθεσίᾳ Θεοῦ* [*Baptizate etiam parvulos vestros, et eos educate in bona disciplina et praeceptis Dei*]. Quin etiam *εὐχαριστῶν* [*Coenam Sacram*] praebitam infantibus antiquissimis testimoniis apparet. Caeterum illa sententia, infantes non baptizatos certo supplicii aeternis, quanquam levioribus, addici, tam rigide defensa ab Augustino, ne ipsi quidem Augustino placuerat antequam cum Pelagio collideretur. Videtur autem mihi antiquitus Baptismus infantium multo magis in Africa quam in Asia aliisque mundi partibus fuisse frequentatus, et cum maiori quadam necessitatis opinione. Nam in Conciliis vetustiore eius moris mentionem non invenias Concilio Carthaginiensi. Tertullianus de aetate qua

qua baptizandi essent qui Christianae disciplinae a parentibus consecrabantur, nihil definitum fuisse suis temporibus hoc ipso docet quod dilationem Baptismi tam multis rationibus suadet. Itaque, inquit, pro cuiusque personae, conditione ac dispositione, etiam aetate, cunctatio Baptismi utilior est: praecipue tamen circa paryulos. Quid enim necesse est (quod hic in quibusdam codicibus repetitur, si non tam necesse, non video quem commodum sensum accipiat) sponsores etiam periculo ingeri, qui et ipsi per mortalitatem destituere promissiones suas possunt, et proventu malae indolis falli? At quidem Dominus: Nolite illos prohibere ad me venire. Veniant ergo dum adolescent, veniant dum discunt, dum quo veniant docentur (legendum puto dumque veniunt doceantur). Fiant Christiani quum Christum nosse potuerint, quid festinat innocens aetas ad remissionem peccatorum? Sensus est: Veniant ad Christum ut instituantur, non ut baptizentur, nisi postquam vim Baptismi intellexerint. Nazianzenus agens de iis qui sine Baptismo decedunt, exemplum ponit in iis quibus Baptismus non contigit διὰ νηπιότητος [ob infantiam]. Atque is ipse Nazianzenus, Episcopi cum esset filius, patris sub cura diutissime educatus, baptizatus non fuit nisi cum ex ephebis exiisset, ut ipse in Vita sua nos docet. Iohannes Antiochenus, dictus postea Chrysostomus, parentibus natus Christianis, ut verior habet sententia, a Meletio Episcopo institutus, baptizatus est post annum primum et vicesimum. Sed imprimis notatu dignus est canon Synodi Neocaesariensis habitae anno CCCXV, qui sic habet: *Περὶ νεοφορέως, ὅτι δεῖ φωτίζεσθαι ὁπότε βούλεται· οὐδὲν γὰρ ἐν τούτῳ κοινωνεῖ ἡ τίκτουσα τῷ τικτομένῳ, διὰ τὸ ἐνάσου ἰδίαν τὴν προαίρεσιν τὴν ἐπὶ τῇ ὁμολογίᾳ δείκνυσθαι* [De muliere praegnante, ut baptizetur ubi volet: nihil enim puerpera hac in re partui communicat. Nam et huius et illius quae sit voluntas ostendit professio]. Utcunque enim alioversum trahant Interpretes, apparet, ideo de Baptismo praegnantium motam quaestionem, quod videretur cum matre simul proles baptizari, quae tamen baptizari non soleret nisi super propria voluntate ac professione. Et sic in Compendio canonum titulo IV explicat Balsamo: Οὐδὲν

δύναται φωτισθῆναι διὰ τὸ μηκέτι εἰς φῶς ἔλθειν, μηδὲ προ-
αίρεσιν ἔχειν τὴν ὁμολογίαν τοῦ θείου βαπτίσματος [*Non po-
test baptizari quia nondum in lucem venit, neque habere
voluntatem potest professionis faciendae quae in sancto
Baptismate requiritur*]. Et Zonaras: Τὸ ἔμβρυον χορῆται
βαπτίσματος ὅτε προαιρέσθαι δυνήσεται [*Foetus tunc opus
habebit Baptismate cum eligere poterit agendo*]. Definit
autem Synodus Baptismum ideo recte procedere quia ad
matrem solam quae de se professionem ederet, non etiam
ad uterum pertineret. Et Graecorum plerique ab omni
aevo ad hunc diem morem servant differendi parvulorum
Baptismum donec ipsi fidei suae confessionem possint ede-
re. Walafredus Strabo De rebus Ecclesiasticis cap. 36:
*Notandum deinde primis temporibus illis solummodo Bap-
tismi gratiam dari solitam qui et corporis et mentis in-
tegritate iam ad hoc pervenerant ut scire et intelligere
possent, quid emolumenti in Baptismo consequendum,
quid confitendum atque credendum, quid postremo renas-
tis in Christo esset servandum. Caeterum ista sicut li-
bertatem, vetustatem, et consuetudinis differentiam in-
dicant, ita nihil afferunt cur repudiandus sit Baptismus
infantium, quos parentes aut sponsores alii Deo per sanc-
torum preces consecrandos offerunt, cum voto piae edu-
cationis: quod praeter caetera Baptismo non incommode
significatur. Neque obstare debet quod non omnia quae
itidem per Baptismum significari solent in istam aetatem
proprie congruant. Nam et poenitentia, quam scimus
Baptismo designari, maiorem certe in iis qui, cum vitam
diu impuram egissent, vitae totius mutandae propositum
testabantur quam in aliis locum habebat, in Christo ve-
ro, quem Iohannes baptizavit, nullum, qui, ut Tertul-
lianus loquitur, nullius poenitentiae debitor tinctus est.*
Scriptor Quaestionum et Responsionum ad Orthodoxos
περὶ βρεφῶν [*de infantibus*] loquens: Ἀξιοῦνται δὲ τῶν
διὰ τοῦ βαπτίσματος ἀγαθῶν τῇ πίστει τῶν προσφερόντων αὐ-
τὰ τῷ βαπτίσματι [*Per Baptisma bonis dignantur per fi-
dem offerentium eos Baptismati*].

Τῶν γὰρ τοιούτων, talium enim] Eo minus, inquit
Christus, aetas ista quasi profana spernenda est, quia
et adulti qui se in meam dedunt disciplinam debent quasi

re-

repuerascere, exutis scilicet villis quae maior aetas superpervexit. Supra voluit Christus sectatores suos pueris similes fieri, vacuitate τῆς φιλαρχίας [ambitiús]. Hic vero magis respici videtur obediens puerorum docilitas. Ita enim ait Lucas: "Ὁς ἐὰν μὴ δέξηται τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ ὡς παιδίον, οὐ μὴ εἰσέλθῃ εἰς αὐτήν [Quicumque non acceperit Regnum Dei sicut puer, non intrabit in illud]. Solent comparari puerilia ingenia tabulae rasae, cui facile quidvis inscribas.

15. Ἐπιθεὶς αὐτοῖς τὰς χεῖρας, cum imposuisset eis manus] Ita ut simul more Hebraeo preces pro iis conciperet. Hoc enim est εὐλογεῖν [benedicere] Marc. 10: 16. Habebat quidem Christus potestatem dona conferendi etiam sine precibus, sed exemplum nobis praebens plerumque preces interponebat.

16. Εἰς προσελθόν, aliquis accedens] Non νομικὸς [Legisperitus] ille Lucae memoratus 10: 25, sed ἀρχων [princeps], id est, unus oppidi sui Senatorum, Luc. 18: 18, caeterum aetate iuuenis, infra 20. De hoc ἀρχόντων genere accipiendum puto Iohannis illud 12: 42, Ὁμοῦς μέντοι καὶ τῶν ἀρχόντων πολλοὶ ἐπίστευσαν εἰς αὐτόν [Veruntamen et ex principibus multi crediderunt in eum]. Venisse autem hunc non calumniandi animo, ut νομικὸν illum, sed discendi cupidum, ex Marco et Luca apparet.

Ζωὴν αἰώνιον, vitam aeternam] Quam Iudaeis tenuiter cognitam aperte a Christo praedicari audiebat. Vide quae ad Luc. 10: 25 dicuntur.

17. Τί με ἐρωτᾷς περὶ τοῦ ἀγαθοῦ; εἰς ἐστὶν ὁ ἀγαθός, quid me interrogas de bono? unus est bonus] Cum et vetustiora et emendatiora exemplaria hanc lectionem praeférant, quam secutus est non vetus tantum quo nunc utimur Latinus Interpres, sed et illi codices quibus usi sunt Augustinus, Hieronymus, atque alii, multo est credibilius lectionem alteram ex Marco et Luca huc traductam, quod saepe accidit, quam istam aliunde irrepsisse. Antiquitas tamen diversae lectionis vel inde apparet, quod apud Origenem (nisi tamen et ibi aliquid assutum suspicari libet) utriusque fit mentio; et Syrus ita hic habet ut in Marco et Luca est. Sensus eodem recidit. Iuuenis iste, quamvis in Iesu mains homine nihil agnos-

ce-

coeret, sperabat tamen eo monstrante se perventurum ad possessionem eius boni quo vita aeterna paratur, quasi ad eam rem monstratore tantum egeret, caetera per se confecturus: sicut Philosophi de quibus epistola LII agit Augustinus, qui beatam vitam ipsi sibi fabricare voluerunt, potiusque patranda quam impetranda putaverunt, cum eius dator non sit nisi Deus. Hoc animo et Iesum *bonum Magistrum* vocabat, id est, boni monstratorem, et de *bono* ab ipso volebat edoceri. At Iesus occurrens huic errori, simulque modestiae nobis praebens exemplum, sicut non esse multos boni fontes, sed unicum, Deum scilicet; hoc ipso indicans, non satis esse bonum nobis monstrari, nisi Deus mentem illustrans vires nobis suggerat: quo pertinet quod infra sequitur, *παρὰ δὲ Θεῷ πάντα δύνατά ἐστι* [*a Deo omnia fieri possunt*]. Viderunt hoc etiam in Gentibus nonnulli, sed ad quos, ut arbitror, aliqua Barbaricae Philosophiae scintilla pervaserat. Plato Menone: *Εἰ δὲ νῦν ἡμεῖς παντὶ τῷ λόγῳ τούτῳ καλῶς ἐζητήσαμέν τε καὶ ἐλέγομεν, ἀρετὴ ἂν εἴη οὔτε φύσει, οὔτε διδακτὸν, ἀλλὰ θεία μοῖρα παραγιγνομένη* [*Quod si nos in omni hoc sermone recte rem exquisivimus et explicavimus, virtus neque natura erit neque disciplina, sed Divinitus adveniet*]. Quae ita esse intelligenda ut non excludatur opera Magistrorum, neque naturalis ingenii facultas, sed ut Deus et per haec et praeter haec operari in nobis credatur virtutem, facunde ostendit Maximus Tyrius in diatriba: *Εἰ γένοιτό τις θεία μοῖρα ἀγαθός* [*An quis fiat bonus Dei dono*], ubi in eandem sententiam Homeri utitur testimonio:

——— Οὐ γὰρ οἶω

Οὐ σε Θεῶν ἀέκητι γένεσθαι τε τραφέμεν τε.

[——— *Neque enim te credere possim*

Absque Deum fato genitum vitaeque potiri.]

Argumento autem hoc utitur: *Αὐτάρκεις δὲ ὄν (τὸ θεῖον) καὶ τέλειον καὶ ἰσχυρόν, κατὰ μὲν τὴν τελειότητα τὰ ἀγαθὰ βούλεται, κατὰ δὲ τὴν αὐτάρκειαν ἔχει, κατὰ δὲ τὴν ἰσχύον δύναται· βουλόμενος δὲ δὴ καὶ ἔχων καὶ δυνάμενος κατὰ τί μὴ δῶ; Ὁ μὲν γὰρ ἔχων οὐ διδούς, οὐ βούλεται· ὁ δὲ βουλόμενος οὐκ ἔχων, οὐ δύναται· ὁ δὲ ἔχων καὶ βουλόμενος πᾶς οὐ δύναται;* [*Cum Deus sit et sibi sufficiens et perfectus*

et

et summe potens, ut perfectus vult bona; ut sufficiens sibi habet bona, ut potens efficere potest. Cum igitur velit et habeat et possit, cur non dat? Nam qui habet et non dat, is non vult: qui vult et non habet, non potest: qui habet et vult, quomodo non possit?] Atque huc refert etiam adversa ac pericula quae Deus hominibus obiciat, ut in iis se exercendo boni evadant. Hierocles in Pythagorica Schola eadem didicit: *Εἰ γὰρ καὶ ἐφ' ἡμῶν αἰρέσεις τῶν καλῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ ἐφ' ἡμῶν θεῶν ἐχόντες τῆς παρ' ἐκείνου συνεργίας καὶ τελειώσεως τῶν αἰσθητῶν πάντως πού χρῆζομεν· εἴκοι γὰρ τὸ μὲν παρ' ἡμῶν σπινδαζόμενον ἐκτεινομένη χειρὶ πρὸς λῆψιν τῶν καλῶν· τὸ δὲ παρὰ Θεοῦ συντελούμενον χορηγία εἶναι καὶ πηγὴ τῆς δόσεως τῶν ἀγαθῶν* [*Etiamsi in nobis est bonorum optio, sed et hanc ipsam volendi libertatem a Deo habemus, ipsius auxilio ut maxime ad perfectionem naturae sensu praeditae egeamus. Videtur enim noster labor similis manui extensae ad bona acceptanda; at id quod a Deo efficitur esse exhibitio et fons bonorum datorum*]. Mox: *Οὔτε γὰρ μόνον προθυμῆσθαι δεῖ τὰ καλὰ ὡς ἐφ' ἑαυτοῖς ὄντα κατορθῶσαι καὶ χωρὶς τοῦ Θεοῦ· ἐπικουρίας χρῆζομεν πρὸς ἀποφυγὴν μὲν τῶν κακῶν, ἀνάγκησιν δὲ τῶν ἀγαθῶν* [*Neque enim tantum studendum est rebus bonis, tanquam in nobis esset recte agere etiam sine Deo, Auxilio egemus ad fugam malorum, nec minus ad bonorum acquisitionem*]. Seneca: *Nulla sine Deo mens bona est*. Porphyrius quoque scripsit non posse homines τελειοῦσθαι [*perfici*] nisi διὰ τὸν νοῦν τὸν πατρικὸν [*per Mentem paternam*]. Iudaeos saniores idem sensisse vel Philo nos doceat: *Δεῖ τὸν ὑπὲρ ἀρετῆς πόνον μὴ ἑαυτῇ προσάγειν τὴν ψυχὴν, ἀλλ' ἀφελεῖν ἀφ' ἑαυτῆς, καὶ Θεῷ ἀνεγκειν, ὁμολογήσαντες οὐχ' ἡ ἰσχὺς αὐτῆς οὐδὲ ἡ δύναμις περιποίησε τὸ καλόν, ἀλλὰ καὶ ὁ τὸν ἔρωτα χαρισάμενος* [*Debet animi laborem ad bonum non sibi addicere, sed a semet abdicare et Deo offerre, agnoscendo quod non sua vis ac facultas bona ei reperit, sed is maxime qui eius amorem indidit*]. Idem alibi Deum ex Mosis persona ita alloquitur: *Διὸ θέομαι καὶ ποτηῶμαι προσέσθαι τὴν ἰκεσίαν ἀνδρὸς ἰκέτου καὶ φιλοθέου καὶ μόνον θεραπεύειν ἀξιοῦντος· ὡς γὰρ τὸ φῶς ἐφ' ἑτέρου μὴ γνωριζόμενον αὐτὸ ἑαυτοῦ γνωρίσμα ἔχει, οὕτως*

II,

H

καὶ

καὶ σὺ σεαυτὸν μόνος ἂν φῆναι δύναιο [*Propterea oro ac precor, accipias preces hominis supplices Deum amantis eique soli servire volentis. Sicut enim lux sine alterius indictio index est sui, ita et tu solus es qui temet possis ostendere*]. Et Allegoriarum secundo: Καὶ γὰρ δίκαιον τῶν τῆς ψυχῆς κινήματων ὅσα πρῶτα ἢ τάξει ἢ δυνάμει Θεῷ ὁμολογεῖν [*Rectum enim est animi motuum eos qui primi sunt ordine aut potestate Deo adscribi*]. Quo magis miror esse qui Scriptores Christianos primae illius atque sanctissimae vetustatis passim traducunt, quasi ab illis τὸ αὐτεξούσιον [*libertas voluntatis humanae*] extollatur in Divinae grátiae iniuriam. Longe aliter animatos fuisse viros sanctissimos, quorum partim doctrina partim et sanguine stabilita est res Christiana, quanquam a viris doctissimis nuper abunde demonstratum est, non possum non hic etiam appositis testimoniis, ut mihi quidem videntur, apertissimis conspicuum lectoribus facere. Iustinus Martyr: Οἴεσθε ἂν ἡμᾶς ποτε, ὦ ἄνδρες, νενοημένοι δουληθῆναι ἐν ταῖς γραφαῖς ταῦτα, εἰ μὴ θελήματι τοῦ θελήσαντος αὐτὰ ἑλάβομεν χάριν τοῦ νοῦσαι; [*Putatisne vos, o viri, potuisse nos haec in Scripturis intelligere nisi donum intelligendi accepissemus ex voluntate eius qui sic voluit?*] Clemens Alexandrinus Strom. V, Οὐ χάριτος ἄνευ τῆς ἐξαιρέτου περικοῦται τε καὶ ἀνίσταται καὶ ἄνω τῶν ὑπερκειμένων αἶρεται ἡ ψυχὴ, πᾶν τὸ βεβίθον ἀποτιθεμένη καὶ ἀποδιδούσα τῷ συγγενεῖ [*Non sine gratia eximia fit volueris et excitatur et super subiacentia attollitur anima, omne id quod ponderosum est deponens et reddens tali naturae*]: ubi et locum ex Platone adducit quem citavimus. Origenes adversus Celsum libro VI, Φησὶ δ' ὁ Θεὸς λόγος οὐκ αὐταρκές εἶναι τὸ λεγόμενον (καὶ τὸ καθ' αὐτὸ ἀληθές καὶ πιστικώτατον ἢ) πρὸς τὸ καθικέσθαι ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἐὰν μὴ καὶ δυνάμεις τις Θεόθεν δοθῇ τῷ λέγοντι, καὶ χάρις ἐπανθήσῃ τοῖς λεγομένοις, καὶ αὕτη οὐκ ἀθεεὶ ἐγγινομένη [*Dicit autem sermo Divinus non sufficere id quod dicitur (etiamsi per se verum sit et fide dignissimum) ut in animum humanum penetret, nisi et dicenti vis quaedam detur Divinitus, et dictis superflorescat gratia quaedam, quae et ipsa non sine Deo contingat*]. Rursum alibi requirit πρὸς τὸ λογικὸν ἀγαθὸν τὴν συμπνεύου-

οὐσαν θεϊαν δύναμιν [*praeter bonum rationale etiam adspirantem Dei vim*]. Chrysostomus Homil. XLIV ad Iohannem Christum sic loquentem facit: Οὐ τὸ τυχόν προῆμα ἐστὶ τὸ πιστεῦσαι εἰς ἐμὲ, ἀλλὰ τῆς ἄνωθεν ἀποκαλύψεως θεῖ, καὶ φυχῆς εὐγνωμόνως δεχομένης τὴν ἀποκάλυψιν [*Non vulgaris est res in me credere, sed et revelatione superna opus et anima libenter revelationem suscipiente*]. Et Homilia XLV, Εἰ γὰρ τις ἔρχεται πρὸς αὐτόν, φησι, τί θεῖ τῆς ἑλθεῖς; ὃ καὶ αὐτὸ οὐ τὸ ἐφ' ἡμῖν ἀναιρεῖ, ἀλλὰ μᾶλλον ἐκπαίνει ἡμᾶς βοηθείας δεομένους [*Si quis ad illum venit, dicat aliquis, quid opus tractione? Quod et ipsum libertatem in nobis non tollit, sed magis opis nos indigos esse demonstrat*]. Cum ergo hic dicit Christus, *unum tantum esse bonum, nempe Deum*, eo indicat Deum esse τὸ αὐτοάγαθον [*ipsum bonum*], fontem veri boni, ἀφ' οὗ πᾶσα δόσις ἀγαθῇ [*unde omne datum bonum*], ut loquitur Iacobus: nimirum ut iuvenis non alienus a virtutis studio sed viribus suis plus aequo confidens eo ipso intelligeret bonum illud non interrogando tantum disci, sed et precibus posci debere. Caeterum εἰς ἐξίχ ὁ ἀγαθός, ut antiqui codices habent, recte Syrus interpretatur addito *Dei* nomine. Nam ut alii notarunt, *Unus*, etiam sine alio adiectamento, Deus dici solebat Hebraeis; imo et Assyriis. Macrobius: *Deo enim quem summum maximumque venerantur Adad nomen dederunt: cuius nominis interpretatio significat Unus*. Philo Byblius: *Ἀδωδός βασιλεὺς θεῶν [Adodus, Rex Deorum]*. Nimirum Assyrii dicebant 𐤀𐤍, pro quo Hebraei 𐤅𐤍. Ita illud apud Iobum 14: 4 𐤅𐤍 𐤍𐤏 [*nisi unus*] Chaldaeus interpretatur *nisi Deus*. Tertullianus Testimonio Animae recitat ut vulgi dictum, *Deus bonus, sed homo malus*.

· Εἰσελθεῖν εἰς τὴν ζωὴν, *ad vitam progredi*] Nimirum τὴν αἰώνιον [*aeternam*], de qua iuvenis interrogaverat; quod infra est εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ [*intrare in Regnum Dei*]. Caeterum sicut supra diximus ἔρχεσθαι [*venire*] sumi pro πορεύεσθαι [*vadere*], ita et εἰσερχεσθαι hic non ipsam vitae aeternae consecutionem sed iter eo directum significat; quomodo et εἰσερχεσθαι διὰ πύλης [*intrare per portam*] supra dicitur, 7: 13. Et infra dicuntur Legisperiti οὐκ εἰσερχεσθαι εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν

εἰς [non intrare in Regnum coelorum], id est, viam veram ad Regnum non insistere, neque alios ut id faciant pari.

Τήρησον τὰς ἐντολάς, serva mandata] Prov. 7: 1, 2. *Ἐντολάς* vocavit more Hebraeorum praecepta Mosis, Legem factorum scilicet, non Legem spiritus. Vide Luc. 1: 6 et apud Paulum aliquoties. In his autem ponit Christus non viam totam sed initium viae. Haec enim, ut alibi diximus, erat iustitia Legisperitorum et Pharisaeorum: aliam maiorem exigi ad Regnum adipiscendum Christus docuerat. Sed, ut Paulus dicit de Lege factorum agens, *Ὁ νόμος παιδαγωγὸς ἡμῶν γέγονεν εἰς Χριστὸν* [*Lex paedagogus noster fuit ad Christum*], ita Christus ab eo quod minus est incipit. Ita et Baptista poenitentiae praeco perfectioni magisterio viam straverat.

18. *Ποίας, quatenam*] Ita apud Platonem aliquoties *ποῖα* pro *τίνα*. Nec aliter infra 21: 23, 22: 36, 24: 42, 43, Ioh. 10: 32, Act. 4: 7 et alibi passim. Apud LXX etiam aliquoties, ut 1 Reg. 9: 18. Videtur autem ideo hoc quaerere iuvenis, quia, cum in Lege Mosis plurima sint mandata, in quorum unum aliquod facile sit impingere, scire expetit ad quae potissimum attendere debeat. Christus autem ad interrogatum respondens ea potissima esse dicit mandata quae in officiis mutuis non quae in ritibus consisterent.

19. *Ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν, diliges proximum tuum sicut te ipse*] Cum mandatum hoc duplicem habeat sensum, alterum generalem, qui monstrat acceptissimam esse Deo veram atque sinceram hominum inter se dilectionem, quo respectu praeceptum hoc Paulo dicitur *Legis plenitudo*, et Christo *praeceptum maximum* ab eo quod est de Deo colendo; alterum vero strictiorem, quatenus praeceptum illud partem efficiebat Legis factorum, id est, ut alibi exposuimus, Legis Hebraicae civilis; posterior sensus huic loco magis convenire videtur, quia de factis interrogaverat iuvenis: *Τί ἀγαθὸν ποιήσω*; [*Quid boni faciam?*] Quod apertum, ni fallor, facit Marcus, qui istis verbis omissis ponit: *Μὴ ἀποστρέψῃς* [*Ne fraudem feceris*], quo verbo omnia alia *ἀδικήματα* [*iniuste facta*] complectitur quae proprie non

ve-

veniunt nomine μοιχείας, φόνον, κλοπῆς, ψευδομαρτυρίας [adulterii, homicidii, furti, falsi testimonii]. Ita ἀδικεῖν καὶ ἀποστρεῖν [iniuriam facere et fraudem facere] iunxit Paulus 1 Cor. 6: 8, et apud Aristophanem Pluto post interrogationem: Μῶν οὐ κέκλοφας; [Non furatus est?], sequitur altera: Ἀλλ' οὐδὲ μὴν γ' ἀπεισέρημάς γ' οὐδένα; [Nec ullam fraudem fecisti alteri?] Bene autem Marcus una voce expressit quod in Levitico 19 multis vocibus legitur: Οὐ συνοφαντήσῃς ἑαυτοῦ τὸν πλησίον, οὐκ ἀδικήσεις τὸν πλησίον, καὶ οὐχ ἀρπάσεις· οὐ πορεύσῃ δόλω ἐν τῷ ἔθνει σου [Non facies calumniam proximo tuo, nec facies iniuriam proximo, non rapies: non ambulabis dolose in gente tua]. Ita Romani delicta omnia quae proprium non habent nomen stellionatiae aut doli mali nomine complectebantur. Aeque late patet Hebraeum רָשָׁע, quod Lev. 6: 2 et alibi per ἀποστρεῖν vertunt Graeci, optime illam vocis Hebraeae generalitatem explicante Davide Kimchi libro Radicum ad locum Lev. 19: 13. Eodem sensu ὧν ponitur Lev. 25: 14, 17, quod. θλίβεις [affligere] vertunt Graeci. Spectat igitur hoc loco Christus hanc legem quatenus imperat τὸ καθήκον [officia mediocria], non quatenus monstrat τὸ κατόρθωμα [officia in summo gradu].

20. Πάντα ταῦτα ἐφυλαξάμην, omnia haec custodivī] Non falso hoc eum dixisse quod ad exteriorē et civilem iustitiam attinet ex Marco discimus, apud quem Christus narratur post hanc professionem utpote veram favore quodam peculiari iuvenem prosecutus. Nimirum est aliquid vivere socialiter. Quod sequitur, ἐκ νεότητός μου [a iuventute mea] (id est, ex quo coepit in me usus rationis), nunc quidem hic et apud Syrum legitur, sed antiqui libri Latini non habebant: unde suspicari licet ex Marco aut Luca adiectum.

Τί ἔτι ὕστερόν] Quid mihi deest ad insistendum iter vitae aeternae? Nam ὕστερόν τούτων nihil aliud est Graecis quam hoc mihi deest. Credidit igitur iuvenis iste plus aliquid requiri, sed quid id esset ignorabat.

21. Εἰ θέλεις τέλειος εἶναι, si vis perfectus esse] Ostendimus supra ad finem cap. 5 τέλειον dici quemvis vere Christianum. Nimirum vox ista ut aliae multae pro di-

versitate comparationis, diversas habet significationes. Ita quicquid in hac vita est, recte dicitur ἀτελής [*imperfectum*], si comparetur ad id quod in vita altera expectamus. Et inter ipsos Christianos qui plurimum profecerunt τέλειοι dicuntur respectu τῶν ἑλαττων προβεβηκότων [*eorum qui non eousque profecerunt*]. Aristoteles Metaphysicis τέλειον esse dicit rem quamque ὅταν κατὰ τὸ εἶδος τῆς οἰκείας ἀρετῆς μηδὲν ἑλλείπει [*ubi ad virtutis quae ei propria est formam nihil deest*]. Ita videmus optime hoc consequi ad id quod iuvenis interrogaverat quid sibi deesset. Apud Marcum Christus respondet: "὘ν σοι ὕσσει, id est, *Est adhuc quod tibi desit*: et deinde id dixisse narratur quod hic sequitur. Lucas: "Ἐτι ἔν σοι λείπει [*Adhuc unum tibi deest*]. Unde liquido apparet τέλειον hic dictum cui nihil desit quod ad insistendum vitae aeternae iter sit necessarium: idque ipsum insequens Christi ad Apostolos sermo demonstrat.

Πᾶν ὃ ἔχεις σου τὰ ὑπάρχοντα, καὶ δός πτωχοῖς· καὶ ἔξεις θησαυρὸν ἐν οὐρανῷ· καὶ δεῦρο ἀκολούθει μοι. *Hecde quae habes, et da pauperibus; et habebis thesaurum in coelo: et veni, sequere me*] De perfectione qua Christiani inter se comparantur hic non agi ostendimus. Neque vero ea perfectio in bonorum dilargitione proprie consistit. Imo fieri potest ut quis bona sua dilargiatur et tamen eam quae Christiano necessaria est dilectionem non habeat, Paulo teste 1 Cor. 13: 3, quod hic Origenes Thebani cuiusdam exemplo demonstrat. Sed notandum est, morem hunc Christo fuisse, ut viam salutis intelligere cupientibus non omnia simul per aversionem proponeret, sed optimo consilio ab ipsis exigeret ut se sectarentur, id est, ut se in disciplinam suam traderent, paulatim profecturi in cognitione pietatis. Vide supra 8: 22, 9: 9. Hoc ergo est quod et ab isto iuvene exigitur verbis illis ἀκολούθει μοι, quibus addunt Marci codices quidam Ἄρα τὸν σταυρὸν [*Suscipe crucem*], ut intelligeret iuvenis istam sectantionem non caritativam suis incommodis, quae tamen forti animo essent devoranda. Sumendam hoc modo vocem ἀκολούθειν apparet ex verbis Petri infra eam vocem repetentis, 27. Christiani omnes parati esse debent sua amittere, ubi Deus id exigit, ut in temporibus vexatae

Ec-

Ecclesiae. Ideo sicut alios rebus enatis, ita hanc verbis explorat Dominus, an in id paratus sit. Sciebat curam servandae augendaeque rei familiaris huic iuveni obstituram quominus animo ac corpore se in Christi disciplinam traderet, ideo eum tentat an hoc a se impedimentum remove possit, divenditis elargitisque rebus quae ipsum a verae sapientiae studio avocabant, id est, aut omnibus quae possidebat, aut certe iis quae usibus ipsius supererant, quomodo vox *ὑπάρχοντα* sumi videtur et infra Luc. 12: 33. Narratur Anacreon talenta quinque a Polycrate sibi donata reddidisse, εἰπὼν, οὐ τιμᾶσθαι αὐτὰ τῆς ἐπ' αὐτοῖς φροντίδος [*dicens, non tanti sibi esse ut eorum curam suscipere vellet*]. Narrantur alii in mare pecuniam proiecis- se, cum dicto: *Pereas, ne me perdas*. Tanti illis videbatur amovere recte sapiendi moras. Et huic quidem fini suffecerit quovis modo se exonerare sarcinis. Sed Christus, ut quod bonum est quam optime fiat, suadet simul dari bona pauperibus; quia ea ratione non tantum se paraturus esset disciplinae, sed opus editurnus Deo gratum atque acceptum, quod *θησαυροῦ* nomine appellari vidimus ad cap. 6. In Evangelio κατὰ Ἑβραίων [*secundum Hebraeos*] ut alia quaedam ita haec quoque περὶ σικκῆς [*sectio*] erat interpolata in hunc modum: *Dixit ad eum alter divitum, Magister, quid bonum faciens vivam? Dixit ei, Homo, Leges et Prophetas fac. Respondit ad eum, Feci. Dixit ei, Vade, vende omnia quae possides, et divide pauperibus, et veni, sequere me. Coepit autem dives scalpere caput suum; et non placuit ei. Et dixit ad eum Dominus, Quomodo dicis Legem feci et Prophetas? quum scriptum sit in Lege, Diliges proximum tuum sicut te ipsum; et ecce multi fratres tui filii Abrahae amicti sunt stercore, morientes prae fame, et domus tua plena est bonis multis, et non egreditur omnino aliquid ex ea ad eos. Et conversus dixit Simoni discipulo suo sedenti apud se, Simon fili Ioannae, Facilius est camelum intrare per foramen acus quam divitem in Regnum coelorum. Nimirum haec idep mutavit Ebion, quia Christum nec Dei Filium nec νομοθετην [*legis conditorem*], sed nudum interpretem legis per Mosem datae agnoscebat. Sicut contra Marcion*

apud Luc. 10: 25, deleuit vocem αἰώνιον [aeternam]; ne ullam Iudaeis vitae aeternae cognitionem ante Christi tempora fuisse fateri cogeretur. Ita

Dum vitant stulti vitia, in contraria currunt.

Quae inter quomodo medium veritas teneat videre est ad caput quintum. Quod si iuuenis iste Christi secutus consilium ipsi se formandum tradidisset, didicisset illo Magistro quid esset τὸ τέλειον τοῦ νόμου [perfectio Legis], didicisset simul non a factis suis sed a Dei misericordia pendere. Hieronymus de hoc iuvene: *Qui omnia se fecisse dicebat in primo certamine divitias vincere non potuit.*

22. Ἦν γὰρ ἔχων πτῆματα πολλὰ, habebat enim multas facultates] Nimirum

Orestentem sequitur cura pecuniam.

23. Ἀνυπόλως, difficile] Quod hic dixit δύσκολον infra Vocatur ἀδύνατον [quod fieri non potest], 26. Solent nimirum ista promiscue usurpari in rebus istius generis. Sic et Plato: Ἀγαθὸν ὄντα διαφερόντως καὶ πλούσιον εἶναι διαφερόντως ἀδύνατον [Fieri nequit, ut quis sit eximie dives et eximie bonus]. Eandem autem sententiam diversis subinde verbis repetens Christus, ut hic et magis etiam apud Marcum apparet, vult id quod dicit nobis esse certissimum, scilicet opes plerumque esse malorum irritamenta aut certe bonorum impedimenta. Causa est, quia plerumque hi qui divites sunt solent divitiis suis confidere et quasi in illis ponere summam boni, ut Marcus indicat. Adde Psalm. 49: 7 et 52: 9. Ideo monentur opulenti a Paulo μὴ ἡλπιέσθαι ἐπὶ πλούτου ἀδηλόγητι, ἀλλ' ἐν τῷ Θεῷ τῷ ζῶντι [non sperare in incerto divitiarum, sed in Deo vivo], 1 ad Tim. 6: 17, id est, μὴ πορεύεσθαι ὀπίσω χρυσοῦ [non sectari aurum], ut loquitur Scriptor Eccl. 31: 8. Nam ista πλεονεξία [habendi cupiditas] optimo iure εἰδωλολατρεία [idololatria] dicitur Col. 3: 5. Quam veterem Hebraeorum γνώμην [sententiam] a Paulo usurpatam ita extulit idem ille Ecclesiastici Scriptor: Χρυσὸν ξύλον προσκόμματος ἐστὶ τοῖς θυσιάζουσιν αὐτῷ [Lignum offensionis est aurum sacrificantibus ipsi]: ubi ξύλον προσκόμματος, [lignum offensionis] est εἰδωλον [idolum]. Huius εἰδωλολατρείας vivam effigiem videre est apud Poetas. Petronius:

Ulas-

Claussium possidet arca Iovem.

Menander:

Ὁ μὲν Ἐπίχαρμος τοὺς θεοὺς εἶναι λέγει
 Ἡέλιον, ἀνέμους, γῆν, ὕδωρ, πῦρ, ἀέτερας·
 Ἐγὼ δ' ἐπέλαβον χρησίμους εἶναι θεοὺς
 Τ' ἀργύριον ἡμῖν καὶ τὸ χρυσίον μόνον·
 Ἰδρυσάμενος τούτους γὰρ εἰς τὴν σικίαν,
 Εὐξαι τί βούλει, πάντα σοι γενήσεται.
 [Epticharmus istos praedicat nobis Deos,
 Aquam, Ignem, Solem, Spiritum, Stellas, Humum;
 Ego vero Deos opiferos atque praestites
 Aurum atque argentum nobis esse intelligo:
 His dedicassis rite ei tuam domum,
 Optato quodvis, praemium optatum feres.]

Vide quae diximus περὶ πλούτου ἀπάτης [de divitiarum deceptione] ad cap. 13 et quae ad cap. 5 et 6. Et adde Lactantii illud libro VII. *Ecce fit ut pauperes et humiles Deo credant facilius qui sunt expediti, quam divites qui sunt impeditis plurimis implicati, imo vero catenati et compediti serviunt ad nutum dominae cupiditatis, quae illos inextricabilibus vinculis irretivit: nec possunt in coelum adspicere, quoniam mens eorum in humum prona terrasque defixa est. Virtutis autem via non capit magna onera portantes.* Tractat eandem sententiam Rabbi Israel libro de Anima cap. 33.

24. Εὐκοπώτερόν ἐστι κάμηλον διὰ στεντήματος ῥαπίδος διελθεῖν, *facilius est camelum per faram acus transire*] Graeci quidam, ut et Theophylactus notat, *ad funem nauticum* haec traxerunt, sed perperam, ignorantia adagii inter Hebraeos et Arabas usitati, non minus de elephante quam de camelo. Simile est illud Latini veteris:
Citius locusta pepererit Lacam bovem.

In talibus autem adagiis nihil necesse est exactam inter partes collatas comparisonem institui, cum soleant ornari ὑπερβολαῖς [superiectionibus]. Tale est et illud Ier. 13: 23. Imo totum hoc proverbium, mutata *cameli* voce in *elephantem*, est apud R. Iacobum in Caphthor.
 25. Τίς ἀρεὰ δύναται σωθῆναι, *quinam ergo poterit servari*] Movit Apostolos quod viderent etiam eos qui divites non essent tangi tamen divitiarum cupiditate;

forte et ex rationis similitudine crediderunt alia quoque esse si non divitiis paria, saltem proxima ad obstruendam viam quae in coelum duceret.

26. Παρὰ ἀνθρώποις τοῦτο ἐδύνατόν ἐστι, ab hominibus hoc fieri nequit] Non est humanae opia tam tenacia vincula abrumperē.

Παρὰ δὲ Θεῷ πάντα δυνατόν ἐστι, a Deo autem omnia fieri possunt] Tertia inter Hebraeos sententia ex loco Gen. 18: 14 et Ier. 32: 17 et Iob. 42: 1. Verba LXX Interpretum in Genesi expressit Lucas: Οὐκ ἀδυνατήσει παρὰ τῷ Θεῷ πᾶν ῥῆμα. [Nulla res a Deo non fieri potest], 1: 37. Similia invenire eat et apud Graecos. Linus:

Ῥάδια πάντα Θεῷ πέλεται, καὶ ἀνέγνωτον οὐδέν.

[Quidvis nempe Deo facile est, superabit eum nil.]

Apud Homerum aliquoties:

Θεοὶ δὲ τε πάντα δύνανται.

[Possunt omnia Divi.]

Epicharmus:

Οὐδὲν ἐκφεύγει τὸ θεῖον· τοῦτο γινώσκεις σε δεῖ.

Αὐτὸς ἴσθ' ἅμῶν ἐκόντης· ἀδυνατεῖ δ' οὐδὲν Θεῷ.

[Res nulla est Deum quae lateat: scire quod te convenit.

Iste est noster introspector: tum Deus nil non potest.]

Callimachus:

Εἰ Θεὸν αἶσθα,

Ἴσθ' ὅτι καὶ ῥέξαι δαίμονι πᾶν δυνατόν.

[Sic Deus est tibi notus,

Hoc etiam noris omnia posse Deum.]

Sophocles:

Γένοιτο μὲν τ' ἂν πᾶν Θεοῦ τεχνωμένον.

[Operanti nihil est quod nequit fieri Deo.]

Pythagorae dictum est apud Iamblichum, οὐκ εἶναι τὰ μὲν δυνατόν τῷ Θεῷ, τὰ δὲ ἀδύνατα, ὥστερ' αἰεὶ τοὺς σοφιστομένους, ἀλλὰ πάντα δυνατόν. [non esse Deo alta possibilia, alia impossibilia, ut cavillatores quidam aiunt, sed possibilia omnia]. De eodem Pythagora Chalcidius ad Timaeum: Solius Dei hanc esse virtutem ad potentiam asserere ut quod natura efficere nequeat, Deus facile possit, ut qui sit omni virtute potentior atque praestantior, et a quo natura ipsa vires mutuatur. Ovidii est:

Facile est omniū posse Deo.

Hoc

Hoc autem effatum, sicut alibi generaliter aptatur ad omnia ea quae ullo modo possunt habere τὸ εἶναι, hoc est, aut in semetipsis aut in Dei natura non habent τὸ ἀνταρτικόν [repugnantiam], ita hic proprie ad ea refertur quae aut pars sunt aut adminicula pietatis, quomodo et Paulus dixit: Πάντα ἰσχύω ἐν τῷ ἐνδοξαμοῦντί με Χριστῷ [Omnia possum per eum, qui me sustentat, Christum]. Ita potest Deus humiliter invocatus gratiae suae afflatu praestare divites immunes a divitiarum contagio, ut sint ἔχοντες ὡς μὴ ἔχοντες, καὶ χρώμενοι ὡς μὴ καταχρώμενοι [habentes tanquam non habentes, utentes tanquam non penitus utentes], 1 Cor. 7: 29—31. Quod non tantum his contingit qui semel universim bona sua dilargiuntur egentibus, sed et his qui particulatim id faciunt, dimenso suo frugaliter contenti.

27. Ἀφήκαμεν πάντα, καὶ ἠκολούθησάμεν σοι, reliquimus omnia, teque secuti sumus] Duo quae Christus a iuvene exegerat, Petrus a se sociisque suis ait praestita; vere, quanquam, ut quidam putant, iactantius paulo. Tertium non addit, de bonis venditis donatisque pauperibus, quia neque hoc ab illis exegerat Christus, neque conveniebat eorum tenuitati. Quid enim venderent? casamne? at ea uxores, liberos, forte et parentes ac fratres receptabat. Navicula, qua piscari solebant, illorum propria an communis cum aliis fuerit perincertum est. Praedia et reliquum vitae χορήγημα [instrumentum] non habebant. Quare cum et curam rerum suarum et artem, cuius fructu se ac familiam sustentare solebant, reliquissent ut Christum sectarentur, fecerant non minus quam facturus erat iuvenis si bona non necessaria vendidisset. Hac fiducia interrogat Petrus ecquid praemii sit futurum. Poterat eum Christus retundere dicendo: Quod fecistis vobis fecistis, non mihi, ut verba a me acciperetis vitae aeternae: non est quod mihi aut Patri imputetis. Sed pro sua bonitate spem illorum fovet, atque non caritatem peculiari honoris praemio istam qualiscunque iacturae tolerantiam.

28. Ἐν τῇ καινῇ διαθήκῃ] Rectius ad sequens comma referuntur hae voces. Καινῇ διαθήκῃ, id est, novi sive novi saeculi; ut Syrus loquitur, voce indicari hic pu-

puto ipsam Messiae Regnum inchoandum post resurrectionem Christi, de quo agens Paulus, inquit, Ἰδοὺ γέγονε καινὰ τὰ πάντα [*Ecoe facta sunt omnia nova*], 2 Cor. 5: 17. Et alibi diximus Iudaeis quoque id tempus *seculum futurum* appellari. Nam et quod sequitur: Ὅταν καθίσῃ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐπὶ θρόνου δόξης αὐτοῦ [*Cum sederit Filius hominis in sede maiestatis suae*], plerumque et proprie eo refertur, ut collatis locis manifestum est. Appellationem autem *geniturae* hoc sensu receptam fuisse apud Iudaeos etiam Iosephus nos docet, qui secundo adversus Appionem ita loquitur: Ὅτι τοῖς τοῖς νόμοις διαφυλάξαι, καὶ εἰ δέοι θνήσκειν ὑπὲρ αὐτῶν προθύμως ἀποθανούσιν, ἔδωκεν ὁ Θεὸς γένεσθαι τε πάλιν καὶ βίον ἀμείνω λαβεῖν ἐκ περιτροπῆς; [*His qui Dei servaverint leges, et pro eis si opus sit mori libenter mortem susceperint, dat Deus iterum nasci et vitam accipere meliorem ex intervallo*]. Philo in hunc sensum ipsam etiam vocem usurpat libro de Caino: Πόθεν ἦλθεν ἡ ψυχὴ, ποῦ δὲ χωρήσει, πόσον δὲ χρόνον ἡμῖν ὁμοδαίτος ἔσται; τίς δὲ ἐστὶν οὐσίαν ἔχων εἰπεῖν; πότε δὲ καὶ ἐκτεσάμεθα αὐτήν; πρὸ γενέσεως; ἀλλ' οὐχ ὑπάρχουσα· μετὰ τὸν θάνατον; ἀλλ' οὐκ ἐσόμεθα οἱ μετὰ σωμάτων σύγκριτοι ποῖοι· ἀλλ' εἰς παλιγγενεσίαν δομήσομεν, οἱ μετὰ σωμάτων ἀσύγκριτοι [*Unde venit anima? quo ibit? quamdiu nobis adhaerebit? Possumusne dicere qualis sit substantia? quando eam acceperimus? an priusquam oriremur? at non eramus: an post mortem? at non erimus quales sumus ex corporibus compositi, sed incompositi cum incorporeis ad novam nativitatem prodibimus*]. Ita enim locum illum legendum censeo qui corrupte legitur. Ecclesiae Galliae in epistola ad Asiaticas Ecclesias cum narrassent martyrum cineres in Rhodanum coniectas, addunt: Καὶ ταῦτ' ἐπραττον ὡς θυνάμενοι νικῆσαι τὸν Θεόν, καὶ ἀφελῆσθαι αὐτῶν τὴν παλιγγενεσίαν, ἵνα, ὡς ἔλεγον ἐκείνοι, μὴδὲ ἐλπίδα σχῶσιν ἀναστάσεως [*Et haec fecerunt tanquam Deum vincere passentur, et auferre a mortuis nativitatem novam, ut ne spem quidem, sicut illi loquebantur, haberent resurrectionis*]. Secundam generationem pro resurrectione dixit et Irenaeus.

Καθίσθετε καὶ ὑμεῖς ἐπὶ δώδεκα θρόνους, κρίνοντες τὰς δώδεκα φυλὰς τοῦ Ἰσραὴλ, sedebitis et vos in sedibus duo-

duodecim, indicantes duodecim Tribus Israeliticis] Proximum mihi Regi honorem occupabitis: κρίνεις hic tantum valet quantum praesesse, μεταληπτῶς [*per. tralationem*], quia plerumque Praesides iuri dicendo vacant. Unde ἡγεμὴν Hebraeis praefectura dicta est. Sumta est tralatio a veteri statu Regni Israelitici, in quo οἱ φυλάρχαι [*Tribuum principes*] proxime ad Regiam maiestatem accedebant, et in publicis coetibus iuxta eius solium sedebant in sellis curulibus. Alibi quoque Christus eadem tralatione utitur Luc. 22: 29, ubi et alterum additur, assessuros ipsos mensae Regiae, quod esse solebat maximorum procerum. Quanquam autem ob duplam Iosephi liberam portionem factae erant Tribus tredecim, solent tamen plerumque nominari duodecim, Act. 26: 7, Iac. 1: 1, quia Levitica nullas habebat sedes seorsim, ac proinde nec proprium περιδάρχην [*regionis Praesidem*]. Quod autem θρόνον nomine hic vocantur sellae, ut dixi, curules iuxta Regis solium positae, idem et in Apocalypsi invenire est.

29. Ἡ γυναῖκα, aut uxorem]. Non de divortio hic agitur, sed de posthabenda pietatis negotio uxore non minus quam caeteris affectibus, quod et οἰσὶν [*odisse*] dicitur apud Luc. 14: 26.

Ἐκατονταπλασίονα λήψεται, centuplum accipiet] τῶνδε, ut 2 Sam. 24: 3, 1 Paral. 21: 3. In hoc ipso seculo, ut sequentis membri oppositio evincit, et clare exprimit Marcus. Salvianus: Quanto magis religiosi et sancti viri miseri non putandi sunt qui et praesentis fidei oblectamenta capiunt et beatitudinis futurae praemia consequuntur? Marcus insuper rerum vocabulis repetitis futurum ait, ut recipiant domos, agros, parentes, liberos, fratres, sorores, attamen cum aerumnis. Quod Origenes, Scriptor Responsionum ad Orthodoxos ad quaestionem CX, Theophylactus hoc loco, recte, me iudice, interpretantur, dicentes futurum ut Christianis talium iacturam passis alii Christiani sint vice istarum necessitudinum, utque ex aliorum praediis tantum percipiant quantum ipsorum moderatis desideriis sufficiat, multoque maiorem voluptatem hauriant ex ista fraterna caritate quam dolorem ex contractis offensis aut tolerato rerum dis-

dispéndio. Cuius rei inculentum habemus exemplum in Paulo Apostolo, cuius ignominia honore, contemptus nobilitate, dolor gaudio, paupertas rerum abundantia miris vicibus pensabantur; ut videre est 2 Cor. 6: 8, 9, 10. Servient illustrando huic loco Philones illa libro de Sacrificantibus: *Αἱ ἐκ προγόνων ἀφ' αἵματος αὐταὶ λεγόμεναι συγγένειαι, καὶ αἱ κατ' ἐπιγαμίαν ἢ τινὰς ἄλλας ὁμοιοτρόπους αἰτίας οἰκειότητες, ἀπορρίπτέσθωσαν, εἰ μὴ πρὸς τὸ αὐτὸ τέλος ἐπελγόνται, τὴν τοῦ Θεοῦ τιμὴν; ἢ πάσης ἐνωτικῆς εὐνοίας ἄλυστος δεσμός ἐστω· ἀντιλήψονται γὰρ οἱ τοιοῦτοι σμερνοτέρας καὶ ἱεροπροπηλέας* [Cognationes istae quae per communem a progenitoribus sanguinem nobis nectuntur, et affinitates et ex aliis causis ortae necessitudines, abiciantur si non ad idem nos ducunt quo tendimus, id est, ad Dei honorem, quod vinculum est indissolubile caritissimae benevolentiae. Accipiant autem qui tales sunt pro amissis alias cognationes honestiores et sanctiores]. Similem sensum habet idem Philo libro De vita Contemplativa, et libro de Praemiis. Falli autem Irenaeum (is enim est quem nomine suppresso reprehendit Hieronymus) eum hoc quoque testimonio probare nititur terrenam felicitatem anticipatae resurrectionis, ex Marci verbis apertum mihi videtur. Is enim ait, ἐν τῷ καιρῷ τούτῳ [in tempore hoc], quod continuum neque interruptum vitae huius cursum significat. De ipsis autem Mille annis alibi dicendum erit.

Καὶ ζωὴν αἰώνιον κληρονομήσει, et vitam aeternam possidebit] Quod olim in Levitis erat adumbratum, de quibus pulchre Philo: *Οὗτοι καταλελειπᾶσι τέκνα, γονεῖς, ἀδελφοὺς, τὰ οἰκειότατα καὶ φίλτατα, ἢ ἀντὶ θνητοῦ τὸν ἀθάνατον κληρον εὐχονται* [Hi deseruere liberos, parentes, fratres, res et proximas et carissimas, ut pro mortali possessione immortalem adipiscerentur].

30. *Πρῶτοι ἔσχατοι, καὶ ἔσχατοι πρῶτοι, primi novissimi, et novissimi primi*] Transgressio est ad sequentem tractationem, qua Christus futurum indicat ut Gentiles Iudaeis federis secum initi antiquitate superbientibus, atque inter Iudaeos hi qui ob prioris vitae peccata erant contentissimi, aliis poenitentiae remedium contemnentibus, aequissimo Dei iudicio praeferantur. Solet autem

Chris-

Christus eventus tales obscurius indicare, ut alibi notavimus. Ideo quae sequitur fabella non habet claram ἀνταπόδοσιν [redemptionem], sed eius loco γνώμην [sententiam] tritam usu communi, quae et inchoat et claudit narrationem. Eadem γνώμη huic quem dico sensui aptata invenitur Luc. 13: 28, 29, 30, cum quo loco conferendum quod supra est 8: 11, 12 et infra 21: 31, 32, tum vero Luc. 7: 29, 30.

CAPUT XX.

1. Ἡ βασιλεῖα τῶν οὐρανῶν ἀνθρώπῳ, *Regnum coelorum hominē*] Id est, *Similiter se habet aequitas Divinae dispensationis circa Regnum coeleste, ac si quis paterfamilias exiret, et quae sequuntur.*

Ἐῖς τὸν ἀμπελῶνα αὐτοῦ, *in vineam suam*] Ἐῖς est pro ὧ Hebraeo. Syrus כּוּנֵה, id est, *in usum vineae suae.*

2. Ἐκ δηναρῶν τὴν ἡμέραν, *ex denario diurno*] *Denarius diurnum stipendium* Tacito.

3. Ἐν τῇ ἀγορᾷ, *in foro*] In foro plerumque versabantur homines otio dediti, quos ἀγοράλους vocat Lucas Act. 17: 5; *forenses*, Cicero saepe; Festus, *ordinarios*; Plautus atque alii, *scurras*; Romani etiam, *subrostranos*. Ammonius: Ἀγόραιος ἐὰν προπαροξυστόνως, σημαίνει τὸν πονηρὸν, τὸν ἐν ἀγορᾷ τετραμμένον [Ἀγόραιος si scribatur cum accentu in antepenultima significat hominem malum, in foro educatum].

4. Ὅ ἐὰν ᾗ δίκαιον] *Quod aequum erit*, ut recte transfert Syrus: quae verba et infra comm. 7 repetunt nunc libri Graeci, quos Syrus sequitur: at olim subintelligebantur, ut ex priscis Latinis exemplaribus apparet. Δίκαιον, ut saepe πᾶς, *aequum* hic significat, ut et Phil. 1: 7, Col. 4: 1, 2 Petr. 1: 13. Solemus duobus modis operam aliquorum conducere, aut praestituta mercede, aut indefinita promissione eius quod aequum est, unde non locati et conducti, sed praescriptis verbis actionem nasci aiunt Iurisconsulti. Quanquam autem nihil necesse est singulas fabellae partes referri ad ἀνταπόδοσιν [redemptionem], tamen non frustra videtur duplicis conductionis

nis fieri mentio: quia sub dispensatione Federis Sinaitici obedientiae merces proposita erat certa, definita ac sensibus obvia, beata scilicet terrae Chananaeae possessio, vita longaeva, et quae alia Lex proponit; at sub dispensatione Novi Federis Sionaei spes obedientium posita est non in rebus conspicuis, sed in bonitate Divina, a qua confidimus nos impetraturos ea quae nec oculus vidit nec auris audivit.

6. Περί δὲ τὴν ἐνδεκάτην ὥραν, circa undecimam vero horam] Sero admodum. Deiotaro in multa senectute urbem condenti dictum est: Ὁ βασιλεῦ, δωδεκάτης ὥρας οἰκοδομεῖν ἀρχῇ [O Rex, hora duodecima aedificare incipis]. Narrat Plutarchus Crassi Vita, et Appianus Parthico.

8. Ἐπιτρόπος αὐτοῦ] Vox haec ~~ἐπιτρόπος~~ etiam ad Hebraeos pervenerat. Idem οἰκονόμος; alibi, Latine dispensator.

Ἀπὸ τῶν ἰσχυάτων ἕως τῶν πρώτων, a novissimis usque ad primos] Id est, nulla ordinis inter ipsos habita ratione, sed ita ut nemo praetermittatur. Alioqui dicendum fuerat, ἀπὸ τῶν πρώτων ἕως τῶν ἰσχυάτων. quomodo apud Iohannem est 8: 9, ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων ἕως τῶν ἰσχυάτων [a Senioribus ad ultimos]. Sed cum aequalitas denotatur solet inverti locutio, ut ἀπὸ μικροῦ ἕως μεγάλου [a minimo usque ad maximum] Act. 8: 10.

9. Ἐλάβον ἀνὰ, singulos denarios] Sic vocem hanc sensu distributivo usurpant Medici. Hebraei ~~ἐκ~~ dicunt.

11. Ἐγόγγυζον] Ita vocem γῆ vertunt LXX, ut Exod. 17: 3, Num. 14: 2, 28 et alibi. Latine obloqui non male verteris.

12. Ἐποίησαν] Ex Hebraismo non ex Latinitate interpretandus locus, Optime Syrus ~~ποίησαν~~ id est, opus fecerant, quomodo Terentius loquitur. Nam Hebraei ita et ~~ποίησαν~~ et ~~ποίησαν~~ usurpant. Vide Exod. 5: 9, collato loco Lev. 23: 7. Sic et Exod. 20: 9, 10. Imo, ut pridem notatum est, exstat similis αἶνος [fabula] apud Hebraeos, et in eo idem loquendi genus.

13. Ἐταῖρε, amice] Est et apud Hippocratem et alios haec compellatio leviter notis accommodata: eadem infra 22: 12. Hebraeis ~~ταῖρος~~ sic ponitur. Latini dicerent bone vir, aut mi homo.

14. Θέλω δὲ, volo autem] In omni hac narratione ad-

admiranda est ὑπερέκδοσις [subiectio sub adspectum]. Nam hoc modo reiicere solemus importunos responsatores, *Ita volo, Ita mihi videtur*. Vide et infra 15,

Ὡς καὶ σοί, sicut et tibi] Male cohaerere hoc videtur cum eo quod sequitur infra 16, et quidem connectente particula οὕτως [sic]. Hic enim aequalitas videtur designari, ibi inaequalitas; tantoque magis si observemus idem illud quod infra est ἐπιφώνημα [aclamatum] apud Lucam referri ad Iudaeos exclusos a Regno, alienigenas autem admissos. Video multis modis hunc nodum solvi, Mihi nihil occurrit probabilius quam δηνάριον [denarii] similitudinem referre ad qualemcunque ἀνταπόδοσιν [retributionem] bene aut male, σαρκικῶς [carnaliter] sive πνευματικῶς [spiritualiter] navatae operae. Nam et μισθοδοσίαν [mercedis retributionem] simili modo usurpat ad Hebraeos Scriptor & 2. Adde Apocal. 22: 12. Et in hoc quidem aequitas Divina, in eo autem summa et benignitas et libertas apparent, quod Deus ad ignorantiae tempora connivens pridem edoctos serius edoctis adaequat, Neque aliter hunc locum interpretatus est Basilus. Vide et quae diximus supra ad vocem δίκαιον.

15. Ἡ οὐκ ἔστι μοι ποιῆσαι ὃ θέλω ἐν τοῖς ἑμοῖς; *Mihine non licet quod volo facere de rebus meis?*] Iam dixi ita reiici solere importunos. Neque ideo cogitandum est nihil aliud dici posse pro Divina dispensatione quam illud *Sic volo, sic lubeo*, cum huius ipsius dispensationis causae alibi saepius reddantur tales quae Divinam sapientiam maxima deceant. Sed is mos est Deo; humiliter ac venerantibus exactas saepe reddit consiliorum suorum rationes, ut Gen. 18, contumacibus iure imperii silentium indicit; quasi Rex crassis hominibus de lege aequissimam querentibus diceret: Vobisne ego consiliorum meorum rationem reddam?

Εἰ ὁ ὀφθαλμός σου πονηρός ἐστίν, ἂν οὐκ ἔστι] *El non est hic causale sed percunctativum, quomodo Syrus et Latinus reddiderunt, ut supra 12: 19, Ὁφθαλμός πονηρός Hebraeis proprie est χαράκτις [notatio] invidi; quomodo et βάσκανον ὀφθαλμὸν [oculum invidum] dicunt Graeci; unde Latinorum fascinus, cuius vis esse in oculis credita. Hinc ad avarum traduci*

αἰσχύη, ut Prov. 23: 6, quia avarus et sibi et aliis rei quae usum invidet. Itaque avari oculus ut πονηρός ita et φθονερός [*invidus*] dicitur sensu eodem Tob. 4: 7 et 16, Μὴ φθονησάτω σου ὁ ὀφθαλμός ἐν τῷ ποιεῖν ἐλεημοσύνην [*Ne invideat oculus tuus cum facis eleemosynam*]. Eccles. 14: 10, Ὁφθαλμός πονηρός φθονερός ἐπ' ἀρτῷ [*Oculus malignus invidet de pane*]. Videnda et quae ibidem antecedunt. Latini quoque cum invidum depingunt *dolere si oculos dicunt ex alienis commodis*. Apud Libanium est: Φθόνου χαλεπὸς ὀφθαλμός [*Invidias malus oculus*].

16. Οὕτως, sic] Quandoquidem non respiciet Deus ad Maiorum virtutes et exteriorē iustitiam, cui Iudaei solent confidere, sed ad obedientiam fidei quae non infructuosa, quantumvis sera, si seria.

Πολλοὶ γάρ εἰσι κλητοὶ, ὀλίγοι δὲ ἐκλεκτοί, multi enim sunt vocati, pauci vero electi] Sicut verba καλεῖν et ἐλέγειν varios accipiunt significatus, ita et nomina haec verbalia, ad participiorum passivorum naturam proxime accedentia, nisi quod manentem qualitatem potius quam actum transeuntem notant. Sicut ὁ πετριμένος est is qui quoquomodo unctus est, Χριστός autem qui ex unctione ius retinet. Sed id discrimen non semper observatur. Nam infra cap. 22 iidem dicuntur promiscue κλημένοι et κλητοί, qui scilicet ad nuptias erant invitati, tam qui venerant quam qui non venerant. Quia vero verba quoque ipsa interdum ita usurpantur ut actioni propositum effectum includant, ideo multis in locis κλητός honoris est nomen, ut Rom. 1: 6, 1 Cor. 1: 1, 2, 24, Iud. 1, sicut et Hebraeis וְכָל הָעָם הָיוּ לְכֹהֲנִים aut, ut LXX vertunt, οἱ συγκαλητοὶ τῆς βουλῆς [*conscripti curiae*]. Atque hoc sensu cum de Christianis sermo est pro eodem interdum usurpantur. Caeterum hic apparet κλητῶν quam ἐκλεκτῶν vocem latins patere, ut infra quoque cap. 22, ubi haec γνώμη [*sententia*] totidem verbis repetitur. Ἐκλεκτὸν etiam Graeci Scriptores exponunt τὸ ἐκκριτὸν, τὸ ἐξαίρετον, quod in re quaque eximium est, sive propria qualitate, sive etiam aliorum aestimatione. Hellenistae, quos passim sequuntur Scriptores Novi Testamenti, ita solent interpretari Hebraeum וְכָל הָעָם sive וְכָל הָעָם: inter-

terdum et voces alias, ut ecce Ps. 141: 4, *συναγῶν cum deliciis eorum*, LXX vertunt *μετὰ τῶν ἐκλεκτῶν αὐτοῦ*, et Es. 28: 16 *πῶς πᾶς λίθον πολυτελῆ, ἐκλεκτὸν [lapidem multi pretii, electum]*, Petrus autem *λίθον ἐκλεκτὸν, ἔντιμον [lapidem electum, pretiosum]* 1 cap. 2: 4, 6. Rursum LXX, ubi est in Hebraeo *פסוק* de Saule 1 Sam. 9: 2, transtulerunt *ἐμμεγέθης [magnus]*. Sic et Salvianus dixit afferre se *testimonia Paganorum electorum atque sapientum*. Et haec quidem propriam potissimum rei qualitatem notant. Ad aestimationem illud pertinet quod Es. 42: 1, ubi in Hebraeo *יָדָוּ*, apud LXX *ἐκλεκτός μου*, nostri Scriptores, ut ante vidimus, posuerunt *ἀγαπητός [dilectus]*. Quomodo et Iustinus in epistola ad Diognetum refutans Iudaeos, qui putent *τὴν μείωσιν τῆς σαρκὸς μαρτύριον ἐκλογῆς [mutilationem carnis signum electionis]*, vocem eam interpretatur *ὡς διὰ τοῦτο ἔξαιρέτως ἡγαπημένους [tanquam ob id eximie dilectos]*. Sicut autem Divina dilectio suos habet gradus, ita et *ἐκλεκτῶν* titulus modo laxius modo strictius sumitur, Nam modo *ἐκλεκτοὶ* vocantur universe omnes Israelitae, ut *populus Dei peculiaris*, *ὡς Ἰακώβ ἐκλεκτοὶ αὐτοῦ [filii Iacobi electi eius]*, Ps. 105: 6. Ita vox haec sumitur Ps. 106: 5 et 83: 13, et libro Eccl. 46: 2. Aliibi ita vocantur non quivis de populo, sed aut qui robore praestabant, 2 Sam. 6: 1, aut sanctitate ac munere, ut Moyses, Ps. 106: 23, Saul, 2 Sam. 21: 6, David, Ps. 89: 3, Eccles. 47: 25, Neemias, apud eundem Scriptorem, 49: 15. Et Scriptor Maccabaici secundi 1: 25 de Deo loquens, *Ὁ ποιήσας [Qui fecisti]*, inquit, *τοὺς πατέρας ἐκλεκτοὺς [patres electos]*, quod explicat *ἀγιάσας αὐτούς [qui sanctificasti eos]*. Saepe etiam *ἐκλεκτοὶ* vocantur homines vere pii, sicut, apud Esaiam 65: 9 et 22, Deus *ἐκλεκτοὺς* vocat eosdem quos et *δούλους [servos]* et *σπέρμα ἐνλογημένον [semen benedictum]*, quomodo et Ecclesiastici Scriptor eam vocem usurpare videtur 17: 7. Nam et Sapiens Hebraeus *ἐκλεκτοὺς* eosdem vocat quos *ἁγίους [sanctos]* 3: 9. Et haec significatio receptissima est in libris Novi Testamenti, ut Rom. 16: 13, Col. 3: 12, ubi est *ἐκλεκτοὶ Θεοῦ ἄγιοι καὶ ἡγαπημένοι [electi Dei, sancti et dilecti]*, et 1 Pet. 2: 9 et alibi saepe, ut suis locis videbimus, Suidas

et veteri aliquo Scriptore non male: *Τῶν φιλοθίων, οὓς ἡ γραφή ἐκλεκτοῦς ὠνόμασεν* [*Deum amantium, quos Scriptura electos vocat*]. Atque hoc sensu vocem hanc veteribus Christianis fuisse usitatam ex Iustino etiam et Clemente apparet; quae significatio huic etiam loco convenit. Nam ut ostendit collatio loci qui infra est cap. 22 *οἱ πολλοὶ* vocantur omnes quos Deus dignatur Evangelica vocatione; *ἐκλεκτοὶ* autem qui vocati veniunt et vocatione condigne se gerunt, atque adeo quorum obedientia Deo grata est. Vide quae de hac voce dicemus ad Luc. 23: 35 et iam dictis adde. Apparet autem et hanc *γνώμην* [*sententiam*] tritam fuisse Hebraeorum sermonibus, quam Theodoretus libro *περὶ πρακτικῆς ἀρετῆς* [*De activa virtute*] explicat hoc Graecorum adagio:

Πολλοὶ μὲν θαρσηφόροι, παῦροι δὲ τε βάνχοι.

[*Multi thyrsigeri, pauci quos Euius afflat.*]

Alii Christiani itidem in eandem sententiam citant Platonis illud: *Οὐ, φημί, δυνατόν εἶναι ἀνθρώποις μακαρίους τε καὶ εὐδαίμοσι γενέσθαι πλὴν ὀλίγων* [*Dico, fieri non posse ut homines felices ac beati evadant nisi pauci*]. Sinai Magister Hebraeus, ut in Thalmudicis legitur, dixit: *Introierunt in Terram Chanaan duo tantum e sexcentis mille. Ita se res habebit temporibus Messiae.* In epistola Barnabae illa quae utitur et Clemens et Origenes, habemus haec: *Cum videritis tanta signa et monstra in populo Iudaeorum (et sic illos derelinquit Dominus), attondamus ergo, ne forte (sicut scriptum est) multi vocati, pauci electi inveniamur.* Cohæret autem hoc modo, ni fallor, cum superioribus: Nihil in eo iniqui est quod multi Iudaeorum qui sibi valde placent postponentur alienigenis, aut etiam publicanis et meretricibus. Nam et illi non minus quam isti serio ad poenitentiam et fidem sunt invitati, per quam pariter iuxta istos impetraturi fuerant praemia in commune proposita, si vocanti paruissem. Quanquam non nego et aliter exponi posse, ut solent proverbiales sententiae variis modis aptari. Possunt enim *vocati* intelligi cum effectu omnes qui laboris mercedem accipient; *electi* autem inter eos qui ob anteactae vitae culpam singulari quadam misericordia opus habuerunt, quales fuerunt plerique ex Gentibus conversi.

17. Κατ' ἰδίαν ἐν τῇ ὁδῷ, *seorsim in via*] Seorsim a caetera sequentium turba, cui haec non indicavit, ne praedicendo irritasse in se Iudaeorum odia videretur. Apostolis autem saepius eadem dixit et indies expressius, ut in posterum testes essent praescientiae ipsius.

18. Παραδοθήσεται, *tradetur*] Nondum dicit id sibi eventurum ab uno Apostolorum, ne rixas inter ipsos concitaret.

Τοῖς ἀρχιερεῦσι καὶ γραμματεῦσι, *principibus Sacerdotum et Scribis*] Hos praecipue nominat, quanquam et alii erant in Synedrio, quia et Sacerdotes sanctimonia et Legisperiti eruditione aliis praelucere debuerant.

Κατακρινοῦσιν αὐτὸν θανάτῳ, *condemnabunt eum morte*] Non sententiam iudiciali potestate pronuntiando, sed praeiudicio auctoritatis suae. Marc. 14: 64 de Synedrio: Οἱ δὲ πάντες κατέκριναν αὐτὸν εἶναι ἐνοχόν θανάτου [*Quia omnes condemnaverunt eum reum esse mortis*]. Et hic Scriptor infra 27: 3, Ἰδὼν δ' Ἰούδας ὅτι κατεκρίθη [*Videns Iudas, illum condemnatum esse*].

19. Τοῖς ἔθνεσιν, *Gentibus*] Id est; τοῖς ἔθνεσιν [*Gentilibus*], more Hebraeorum, qui ἔθνη vocant non tantum nationes integras, sed et singulos ἀλλοφύλους [*alienigenas*], quomodo et Paulus saepe usurpat. Apertum autem est Pilatum intelligi cum omni consilio ac satellitio suo, Act. 4: 27. Ostendit autem Christus indignitatem facinoris, quod Iudaei ad se perdendum illorum usuri essent opera quorum etiam contactum defugiebant: *Occidisti eum gladio Ammonitarum*, 2 Sam. 12: 9.

Εἰς τὸ, *ad*] Bene exponit Syrus ἐκβατικῶς [*eventualiter*], quomodo saepe εἰς τὸ, ἵνα, ὅπως [*ad, ut*] sumuntur. Quanquam enim supplicium crucis erat ex destinatione Iudaeorum, at flagellatio extrinsecus advenit. Sed merito omnia mala illis imputabantur qui suo scelere occasionem malis praeberunt.

20. Αἰτοῦσά τι παρ' αὐτοῦ, *petens aliquid ab eo*] Videtur Salome hanc fiduciam concepisse ex eo quod nulla aliorum Apostolorum mater Christum ita perpetuo sectaretur eique tam sedulo inserviret. Fovit spem materni ambitus, quod filios aliquoties intellexisset seorsim a Christo abductos sine aliorum Apostolorum comitatu, ita

ut Petrus solus contendere cum ipsis posse videretur. Illud τὴν ipsam, ni fallor, petitionis praefationem indicat. Solent enim qui aliquid sunt postulaturi praefari, non multa a se sed unam rem peti, ne inverecundi videantur. Vide historiam 1 Reg. 21 14, 20. Haec est Salome cuius colloquia quaedam cum Christo apud Aegyptios ferebantur. Inter alia narrabant ei dictum a Christo: *Ἐλθὼν καταλύσαι τὰ ἔργα τῆς θηλείας* [*Veni dissolutum opera mulieris*]. Tum illam quaesiisse: *Μέχρι τίνος οἱ ἄνθρωποι ἀποθάνουσι;* [*Quamdiu morientur homines?*] respondisse Dominum: *Μέχρις ἃν τίκτωσιν αἱ γυναῖκες* [*Quamdiu parient mulieres*]. Rursum cum illa de rebus aliis percunctata et, ut videtur, reiecta, instans quaesiisset, *Πότε γνωσθήσεται τὰ περὶ ὧν ἤρreto* [*Quando apparitura essent ea de quibus interrogaverat*], responsum a Christo: *Ὅταν τὸ τῆς αἰσχύνης ἔνδυμα πατήσῃτε, καὶ ὅταν γένηται τὰ δύο ἐν καὶ τὸ ἄρρεν μετὰ τῆς θηλείας οὔτε ἄρρεν οὔτε θῆλυ* [*Cum indumentum pudoris calcabitis, et cum fient duo unum et mas cum femina, nec mas nec femina*]. Quae omnia si quid habent veri (de quo merito Antiqui etiam dubitarunt: neque enim videntur ista sapere simplicem illam maiestatem quae in verbis Christi ubique elucet) non opus habent subtiliter excogitatis ἀλληγοριῶν [*sensús abditi*] involucris, quae istis interpretandis Veteres adhibuerunt, cum mihi apertum videatur nihil aliud in illis verbis significari quam quod apud Lucam dicit Christus: *Ὅτι οἱ καταξιωθέντες τῆς ἀναστάσεως οὔτε γαμοῦσιν οὔτε ἐγαμίσχονται· ἰσάγγελοι γάρ εἰσι* [*Qui digni habebuntur resurrectione neque nubent, neque ducent uxores; aequales enim Angelis sunt*]. Quod autem dicitur, *mortem mansuram donec pariturae essent mulieres*, convenit Hebraeorum Philosophorum interpretationi ad locum Prov. 30: 16, ubi *insatiabilia* esse dicuntur *ἄδης* [*Infernus*] et *os uteri*, quod illi exponunt *φθορὰν καὶ γένεσιν* [*interitum et ortum*], quae perpetuo mutuis se vicibus excipiunt ad finem usque seculi huius: quomodo *φῶς* et *ἄδην* [*lucem et Orcum*] coniunxit Hippocrates cum dixit: *Νομίζεται δὲ παρὰ τῶν ἀνθρώπων τὸ μὲν ἐξ ἄδου εἰς φῶς αὐξηθὲν γενέσθαι, τὸ δὲ ἐκ τοῦ φαιός εἰς ἄδην μειωθὲν ἀπολείσθαι* [*Putatur hominibus nasci quod*

ex Orco in lucem proficit, perire quod ex luce in Orcum deficit]: quo loco Hippocrates principia animalium facit ignem et aquam, quorum duorum etiam Salomon dicto loco meminit, ut videri hoc possit ex barbara Philosophia in Graeciam tralatam.

21. Εἰς ἐκ δεξιῶν σου, καὶ εἰς ἐξ ἐκονύμων ἐν τῇ βασιλείᾳ σου, alter ad dextram tuam, alter ad sinistram in Regno tuo] Audierat ex filiis mater Apostolis communiter promissam dignitatem quasi φυλάρχων [principum in Tribubus], ut supra diximus; sed sciebat etiam inter eos qui paris essent gradus aliquem esse ordinem: quemadmodum in veteri Regno Israelitico duo primi loci erant τῶν φυλάρχων Tribuum Iudae et Iosephi. Hos igitur honores filiis suis deposcit. *Dexteram Regis assidere* significat locum a Rege principem. Ita Salomo sedens in solio Regio matris sedem collocari iussit proxime se ad dexterum latus, 1 Reg. 2: 19. Alibi Regina dicitur sedere *ad dexteram Regis*, ut Ps. 45: 10. Tiridatem, ut apud Suetonium est, Nero *iuxta se latere dextro collocavit*. Ita Christus ipse, quanquam in Regno suo Rex, cum tamen Deo Patri suo comparatur, dicitur *sedere ad ipsius dextram*, sive *ad dextram solii*, ut loquitur divinus ad Hebraeos Scriptor 12: 3. Quo et illud pertinet quod apud Daniele *solia posita* duo interpretatur Rabbi Akiba alterum Deo Patri, alterum Messiae. Eodem plane sensu de Minerva dictum est Pindaro, δεξιῶν κατὰ χεῖρας τοῦ πατρὸς καθιζομένην [Patris ad dextram sedentem] citante Aristide: quod Horatius ita expressit:

Proximos illi tamen occupavit

Pallas honores.

Tertius autem in Regno locus consequenter describitur sessione ad sinistram Regis latus. Nam quo quisque in Regno maior, ita Regi in publicis conventibus propior sedebat.

22. Οὐκ οἶδατε τί αἰτεῖσθε, nescitis quid petatis] Id est, cum primas partes in Regno meo interposita matris persona postulatis, existimatis vos rem postulare multis humanis commodis plenam. At longe aliter se res habet. Quod Hieronymus dixit de Episcopatu, recte potest etiam ad istam concupitam inter Apostolos ἀπεγοχήν [ami-

nentiam] aptari: *Si quis Episcopatum desiderat, bonum opus desiderat; opus, non dignitatem; laborem, non delicias; opus per quod humilitate decreseat, non intumescat fastigio.* Ita illi, qui columnae videbantur esse Ecclesiae, periculis ac laboribus, non externo rerum apparatu ac commodis, quae plerumque expeti solent, caeteros antecesserunt. Coniunge quae mox sequentur commate 25 et sequentibus.

Δύνασθε πίνειν τὸ ποτήριον, potestis bibere calicem] Potestisne, inquit Christus, id praestare quod non modo ad excellentiam illam inter Regni mei praefectos, verum ad ipsam illam praefecturam necessario pertinet, ut incidentia adversa quaevis, etiam mortem, si ita res ferat, forti animo toleretis? Recte autem a viris doctis annotatum est per *ὁ* Hebraicum, cui respondet Hellenistarum *ποτήριον*, significari sortem prosperam aut improperam, quae Deo inspectante ac moderante cuique obtingit. Unde et vocem *μέρους* [partis] ei interdum adiunctam legimus, ut Ps. 11: 6, 16: 5. Hierocles ad illud Aurei carminis: *Ὡς ἂν μοῖραν ἔχης [Ut tibi pars ceciderit]* ita ait: *Ὁὐ γὰρ ὡς ἔτυχε τὰ ἀλγεῖνὰ τοῖς ἀνθρώποις διατέταται, εἴτερ Θεὸς καὶ δίκη τοῦ προσηγνάσθαι ἡμῶν [Neque enim casu tristitia hominibus obvenit, si Deus et iustitiae fines praesunt talibus rebus].* Sed et ante Pythagoram haec *παράδοσις* [traditio] et barbara Sapientiae in Graeciam migraverat, ut apud Homerum videre est illo loco:

Δοιοὶ γὰρ τέ τιθόι κατακτεταὶ ἐν Διὸς οὔδῃ.

[*Dolia namque Iovis duo sunt in limine sancto.*]

tibi eadem est tralatio. Pro adversa autem sorte ut in Psalmis, Esaia et Ieremia aliquoties, ita in his libris non hoc tantum loco sed et infra 26: 39, 42, Marc. 14: 36, Luc. 22: 42, Ioh. 18: 11, et in Apocalypsi lucis aliquot sumitur.

Μέλλω πίνειν, bibiturus sum] Quod hic in quibusdam exemplaribus sequitur, καὶ τὸ βάπτισμα ὃ ἐγὼ βαπτίζουμαι *βαπτισθήσεσθε* [baptismo quo ego baptizor baptizabimini], quando et Hilarius, Ambrosius et Hieronymus haec non agnoscunt, videri possunt interpretamenti causa ex Marco adiecta. Et sane codices Graeci discrepant. Ve-

te-

terem tamen esse et hanc et huic similes alias adiectiones apparet ex Syro et Origene.

23. Τὸ μὲν ποτήριόν μου πίστε, *calicem quidem meum bibetis*] Ποτήριον voce non stricte mortem, sed laxius paulo perpersiones, praesertim graviores, notari eo mihi videtur probabilius quo magis eventui respondet; nam Iacobum quidem gladio percussum res certa est; Iohanni eius fratri idem accidisse non semel asseverat Chrysostomus, sequente, ut solet, Theophylacto, sed aetate posterior quam ut eius rei idoneus auctor haberi debeat, praesertim cum apud Iustinum, Irenaeum, Clementem nihil sit tale, et Origenes hoc loco, ut et Tertullianus, tanto propiores, talem illi exitum aperte abdicant. Neque obstat huic interpretationi quod dicit Christus ὁ ἐγὼ μέλλω πίνειν. Nam id satis recte ad genus ipsum perpersionum veri causa sustinendarum referri potest. Ita Rom. 8: 17, Συγκληρονόμοι δὲ Χριστοῦ, εἴπερ συμπάσχομεν [*Coheredes autem Christi, ut modo cum eo patimur*]. 2 Cor. 1: 7, ὡςπερ κοινωνοὶ ἐστε τῶν παθημάτων, οὕτως καὶ τῆς παρακλήσεως [*Sicut socii cruciatuum estis, sic eritis et consolationis*].

Οὐκ ἔστι ἐμὸν δοῦναι, ἀλλ' οἷς ἡτοίμασαι ὑπὸ τοῦ πατρὸς μου, *non est meum dare vobis, nisi quibus paratum est a Patre meo*] Nulla hic est ἄλλειψις [*verbi reticentia*]. Rem acutius tetigerunt qui ostenderunt ἀλλ' hic esse εἰ μὴ [*nisi*]. Nam et quod εἰ μὴ dixit Matthaei Interpres supra 17: 8, Marcus per ἀλλὰ extulit 9: 8. Sic ἀλλὰ habes et 2 Cor. 2: 5. Non negat Christus se distributurum munia Regni sui: nam Paulus quod Deo Patri tribuit 1 Cor. 12: 28, idem tribuit Christo Ephes. 4: 8, 11, dicens ἀπ' αὐτοῦ, *postquam in sublime adscenderat, constitutos alios Apostolos, alios Prophetas, alios Evangelistas, alios Pastores atque Doctores*. Ac proinde etiam inter Apostolos hos illis praeferre donorum et fructuum ubertate, ipse fuit, sed hunc honorem ait a se non aliis datum iri quam quibus a Patre is esset destinatus, gloriam scilicet totius dispensationis ad Patrem referens, ut saepe observavimus. Confer quae apud Ioh. 17: 6. Vox ἐντομαζέειν *Divinam destinationem* significat, ut infra 25: 34, 2 Cor. 2: 9, Hebr. 11: 16. Neque aliter usurparunt veteres Hel-

lenistae; Tob. 6: 23, "Ὅτι σοι αὕτη ἡτοιμασμένη ἦν ἀπὸ τοῦ αἰῶνος [*Quoniam haec tibi parata erat ab aeterno*]. Ideo autem Divinae destinationis iniicitur mentio ne putaretur haec res esse humano ambitu impetrabilis. Nam et inter Sacerdotales familias ordinem David non suo arbitrato sed sorte, velut Divino iudicio, constituit, ut notat Kimchi ad 1 Paralip. 24. Quod si quis dixerit sessionem hanc ad dexteram et sinistram inexplicabili Divinae sapientiae consilio Petro et Paulo tributam, me iudice a vero non aberrabit.

25. "Ὅτι οἱ ἄρχοντες τῶν ἐθνῶν κατακυριεύουσιν αὐτῶν, *Principes Gentium dominari in eas*] Quanquam verissimum esse sentio quod dixit Synesius, ὅτι συνάπτειν τὴν βασιλείαν τῇ ἱερωσύνῃ συγκλῶθειν ἐστὶ τὰ ἀσύγκλωστα [*connectere Regnum cum Sacerdotio esse sociare dissociabilia*], tamen ut hanc non putem propriam esse huius loci sententiam multis adigor. Nam Christus ad suum exemplum Apostolos revocat, cui illud non convenit: Ipse enim omnem accepit potestatem in caelo et in terra, Rex factus regum et Dominus dominantium. Praeterea hoc illi propositum videtur ut caeteros discipulos infensos Zebedaei filiis placet; ad quam rem nihil potuit afferri efficacius quam explicatio eius quod modo dixerat, *nescire ipsos quod peterent*. Hoc ergo mihi videtur dicere: Nolite illis irasci quod τὰ πρῶτα [*primas partes*] in Regno meo ambiunt; nam ea secum neque externum splendorem, neque divitias, neque voluptatem ferent, propter quae ab hominibus principatus appeti solet; sed contra qui in Regno meo locum appetit sublimissimum, pericula, incommoda, servitutem appetit: quare si rem suis ponderibus aestimetis, id quod ambiunt videbitis minime esse invidendum. Sic in Babylónico exsilio, exsulum Principi dici solenniter solebat, *Ne se efferrer; officium ipsi non potestatem iniungi, et ab eo die incipiendum ipsi servire omnibus*. Notatum id in libro Hebraeo cui nomen *Tribus Iuda*, "Ἀρχοντας vocat quos βασιλεῖς Lucas, non *Reges* tantum sed et *Praesides*, quibus se aequandos sperabant Discipuli: nam et hos laxius sumta voce βασιλεῖς dici supra vidimus 10: 18. Ἐθνῶν dixisse videtur ideo quod Hebraeo Regi aliud lex Divina praescri-

scriberet, nimirum ne magnam sibi mulierum, equitii, aurique et argenti copiam pararet, sed aequabili iure cum civibus viveret. Quanquam profecto pauci etiam in populo Dei Reges fuerunt ad eam normam, si tamen vel unus fuit. Adeo verum est quod ille dixit, omnes bonos Principes uni annulo facillime inscribi posse. Κυριεύειν aut κατακυριεύειν est imperare δεσποτικῶς [heriliter], πττ Gen. 1: 28, Ps. 110: 3. Aristoteles saepe dicit δεσποτεῖαν [herile imperium] esse πρὸς τὸ τοῦ δεσπότου συμφέρον [ad utilitatem heri]. Quanquam vero lex ipsa naturae docet procurationem reipublicae, ut Cicero loquitur, velut tutelam, ad utilitatem eorum qui commissi sunt, non eorum quibus commissi sunt esse gerendam, et celebre est illud Antigoni, *Regnum splendidam esse servitutem*; tamen vix usquam verius est adagium illud:

Nemo non haec vera dicit, nemo non contra facit.

Adeo non verbis quidem sed rebus ipsis abususque Nini temporibus itum est in eam sententiam quam apud Platonem tuetur Thrasy-machus, Δίκαιον εἶναι τὸ χρεῖστον συμφέρον [Iustum esse quod potentiiori expedit]: atque, ut dixit Varro:

Qui pote plus urget: pisces ut saepe minutos

Magnus comest, ut aves enecat accipiter.

Regum exempla gnaviter imitantur Reguli et Praesides, exquirentes subinde novos sinus et varia praedandi vocabula, quasi ad auream messem missi. Petrus 1 Ep. 5: 2, 3 bene coniungit αἰσχροκερδῶς ποιμαίνειν [turpis lucri causa pascere] cum ista voce κατακυριεύειν. Et Paulus dixit κυριεύειν pro eo quod est imperiose agere 2 Cor. 1: 24. Et infra videmus hoc ipsum exprimi voce διακο-νηθῆναι [ministrari].

Καὶ οἱ μεγάλοι κατεξουσιάζουσιν αὐτῶν, et magnos viros potestatem exercere in eos] Αὐτῶν non incommode referas ad ἄρχοντας; non ad ἔθνη, ut et quod apud Marcum est οἱ μεγάλοι αὐτῶν, nimirum τῶν δοκούντων ἄρχειν [eorum qui videntur principari], ut sensus sit: Quomodo populi tractantur a Regibus, ita Reges ipsi ab his qui inter ipsos plurimum viribus pollent; exempli causa Romanorum Imperatores qui habebant instrumenta servitutis et Reges. Nimirum, ut Papinius dixit:

Vi-

———— *Vice cuncta reguntur*

Alternisq̄ue premunt: propriis sub Regibus omnis

Terra: premit felix Regum diademata Roma:

Hanc Ducibus fraenare datum.

Agrippa Rex apud Philonem: *Κἀγὼ τίς εἰμι τῶν εἰδόντων μὲν ὅτι δεσπότην ἔχω καὶ κύριον* [*Et ego aliquis sum scientium, me herum et dominum habere*]. Ἐξουσιάζειν idem est quod κυριεύειν, pro lubitu non ex usu parentium imperare; quomodo *ἐξουσιάζοντες* sumitur et in Graeco Neh. 5: 15. Apud Lucam est, οἱ *ἐξουσιάζοντες αὐτῶν* (nempe τῶν βασιλέων) *ἐνεργέται* καλοῦνται, id est, qui Regibus pro arbitrato imperant a Regibus *ἐνεργέται* [*benefactores*] salutantur, servili adulatione scilicet; quomodo Prusias *libertum se Populi Romani* profitebatur. Nec dubium est quin Herodes Caesarem vocarit *ἐνεργέτην*. Nam et apud Philonem et Iosephum Imperatores saepe eo nomine appellantur. Et Agrippa, apud Philonem de Flacco, Caesarem Domum vocat οἶκον *ἐνεργέτην* [*Domum benefactricem*]. Sed imprimis ad hunc locum facit quod legimus apud eundem Philonem de Caio Caligula: *Εὐθύς γοῦν οὐκ εἰς μακρὰν ὁ σωτὴρ καὶ ἐνεργέτης εἶναι νομισθεὶς, καὶ τινὰς ἀγαθῶν πηγὰς νέας ἐπομβρήσειν Ἀσίᾳ τε καὶ Εὐρώπῃ πρὸς εὐδαιμονίαν ἀκαθαιρέτον, ἰδίᾳ τε ἐκάστῳ καὶ πᾶσι κοινῇ, τὸ λεγόμενον δὴ τοῦτο ἀφ' ἐξίας ἤρξατο, μεταβαλὼν πρὸς τὸ ἀτίθασσον, μᾶλλον δὲ ἦν συνεσιάζειν ἀγριότητα τῷ πλάσματι τῇ; ὑποκρίσει; ἀναφήνας* [*Statim igitur is qui sospitator et beneficus fore sperabatur, et bonorum novis fontibus irrigaturus Asiam et Europam ad felicitatem perpetuam et singulis et in commune universis, a lare suo, quod dici solet, exorsus in ferum ingenium transiit, aut potius quàm feritatem simulationis velo obtexerat, eam detexit*], et quae sequuntur. Caeterum si αὐτῶν ad ἔθνων referas, sensus erit ferme idem qui in membro superiore. Sane ex Alexandri Successoribus multi *ἐνεργετῶν* nomine se iactabant: quin et Iudaeorum Ethnarchis id nomen datum apparet. *Βασιλεῖς ἐνεργέτας* [*Reges beneficos*] est et apud Plutarchum De sui laudatione. Talia igitur imperia ambiri mirum non est, ut quae ad imperantium utilitates, fastum ac voluptates converti soleant.

26. Οὐχ οὕτως δὲ ἔχει ἐν ὑμῖν, non ita erit inter vos] Non tantum quid ipsorum sit officii docet, sed sortem ostendit contrariam Regum et Principum terrenorum sorti; quod maxime ad tollendam aemulationem pertinebat. In Regno Christi illi censendi sunt principatum obtinere qui et maxima dona acceperunt et quorum opera plurimi ad fidem convertuntur. Id autem iis duntaxat eveniturum erat, Christi et Patris dispositione, qui se totos ardentissimo studio non suis sed alienis utilitatibus mancipassent. Quare Christus, Qui vestrum, inquit, in Regno meo excellendi desiderio tenetur, is sciat sibi maius quam caeteris onus ministerii ac servitutis imponi. Διό-
κνον εἶναι [ministrum esse] et δοῦλον εἶναι [servum esse] directe opponitur τῷ κατακυριεύειν [verbo dominari] et κατεξουσιάζεσθαι [potestatem imperiose exercere]. Haec oppositio ostendit cur apud Prophetas imperia mundi Bestiarum, Regnum Christi Homini imagine depingatur. Egregie Paulus 2 Cor. 12: 14, Οὐ ζητῶ τὰ ὑμῶν, ἀλλ' ὑμᾶς· ἐγὼ δὲ ἡδίστα θανατήσω καὶ ἐκθανηθῆσμαι ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ὑμῶν [Nō enim quaero vestra, sed vos. Ego autem libentissime impendam et superimpendar ipse pro anima-
bus vestris]. Sicut autem hic est ἔχει, ita et in sequentibus verbis ἔχει rectius legitur quam ἔχω, multis libris adstipulantibus.

28. Ὡςπερ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου οὐκ ἦλθε διακονηθῆναι ἀλλὰ διακονῆσαι, sicut Filius hominis non venit, ut ipsi ministraretur, sed ut ministret] Qualis Rex tales esse debent Regni Praesides. Ego exemplum vobis dedi, inquit Christus: neque enim quicquam feci ex meae utilitatis rationibus, neque splendore, aut deliciis egi Regem: sed omnia incommoda sustinui meorum causa, et porro maiora sustinebo, ipsam mortem scilicet, contra quam in caeteris regnis fieri solet. Ibi enim populi moriuntur pro Regum gloria ac magnitudine.

Καὶ δοῦναι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ λύτρον ἀντὶ πολλῶν, et animam suam lustrum pro multis] Quanquam πολλοὶ interdum omnes significat, puto tamen hic verbum δοῦναι et praepositionem ἀντὶ cum effecta intelligendam, ideoque agi de credituris in Christum, qui ideo vocentur πολλοὶ hoc loco ut intelligantur ad eum numerum non

Iu-

Iudaei tantum sed et alienigenae pertinere. Puto enim respici vaticinium Esaiæ 53: 10, ubi dicitur si Christus vitam suam dedisset *דען* [pro peccato], quod hic recte *λύτρον* vertitur, fore ut sui cognitione multos iustificaret: et postea, Ipse peccatum multorum tulit. Idem sensus est apud Iohannem, cum dicit oportuisse Christum mori, non pro Iudaeis tantum, sed etiam ut dispersos Dei filios in unum congregaret, 11: 52, 53. Et infra dicitur sanguis Christi fundendus *πρὸς πολλῶν εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν* [pro multis in remissionem peccatorum], quomodo et ad Hebræos Scriptor oblatum ait Christum *εἰς τὸ πολλῶν ἀνεγκέιν ἁμαρτίας* [ad multorum tollenda peccata], 9: 28. Sacrificium autem piaculare, quod Hebræi vocant *דען*, Hellenistæ *πρὸς ἁμαρτίας* [pro peccato], aut *ἱλοποιόν* [piaculare], recte *λύτρον* dicitur. Nam et vox *דען*, quæ *λύτρον* significat, eo sensu usurpatur, ut Lev. 10: 17, unde et a LXX vertitur *περικάθαρμα* [piaculum]; et sane victimæ piaculares Hebræorum ex Divina institutione luebant poenas peccatorum. Mors victimæ succedebat in locum mortis eius qui peccaverat, ut Hebræi aiunt ad Num. 5 et Eusebius in Demonstratione. Latine quoque victimæ tales *lustrales* dicebantur. Nam *λύτρον* est *lustrum*: quomodo et Ennius quod Graece est *Ἑκτορος λύτρα* Latine *Hectoris lustra* inscripsit. Et in his libris passim videmus se mutuo explicantia poni *καθαρισμὸν*, *ἱλασμόν*, *λύτρον* [purificationem, propitiationem, lustrum]. Hebræi veteres Messiam vocabant *דען שם אַνדרע λύτρον* [virum lustrum]. Fatetur Iosephus Albo in disputatione adversus Christianos proditum ab Hebræis, solere sapientes in semetipsis tolerare supplicia multitudinī peccatorum debita; atque ita iussum Ezechielem *recumbere in latus suum et sustinere supplicium, in se transferendo iniquitatem Domus Israel*. Et Philoni ὁ σπουδαῖος τοῦ φαύλου *λύτρον* [vir bonus mali hominis lustrum]. Sic Ioseph Iacchiades ad Dan. 11: 35 ait Doctores Israelitarum durissima quæque passuros, et fore eos altare expiationis pro peccatis populi. Idem dicit ad Esaiæ cap. 53: 5, Gentes alias expiatis, Deumque eis placatum, per poenas Israelitis impositas. Sic populus Israeliticus dicere solebat Sacerdoti Maximo:

Nos

Nos tibi piamento simus; id est, in nos cadat si quid male tibi esset eventurum. Eleazar in sermone de Septem fratribus qui Iosepho adscribitur, Deum pro populo sic deprecatur: *Καθάρισον αὐτῶν ποιῆσαι τὸ ἡμῶν αἷμα, καὶ ἀντὶ ψυχῶν αὐτῶν λάβε τὴν ἐμὴν ψυχὴν* [*Fao sanguinem meum pro illis piacularem et animam meam pro illorum anima accipe*]. Dicit et Abarbaniel Iosiam poenam tulisse peccatorum populi, non suorum. De Moise et Aarone Moses Alschech dicit similia, et de iustis generatim. Idem de Daniele Chaldaeus Cant. 7: 8. Et Ialrud *suscipere in se peccata*, quod dicto loco 53 cap. Esaiæ est, per *expiare* exponit. Et Chaldaeus propter eum de quo Esaias agit ait Deum reatum remissurum, propter ipsum fore peccatorum remissionem. Messiam poenas toleraturum pro Israele ad eundem locum ait Moses Alschech. Nec alienum hinc illud Philonis: *Ὁ ἀληθὴς θεραπευτής τε καὶ ἰατρός καὶ εἰς ὧν ἀνὴρ ἀρεθμῶ τυγχάνη, δυνάμει, καθάπερ αὐτὸς αἰρεῖται, σύμπας ἔστιν ὁ λαὸς, ἰσότητος ὅλων ἔθνων γεγονώς* [*Qui vere Dei cultor et supplex est, quamvis vir unus sit numero, tamen ex suo voto est totus populus, quia tanti aestimatur quanti gens tota*]. Est vox ἀντὶ recepta in Sacris piacularibus: utitur sic Porphyrius *Περὶ ἀποχῆς* [*De abstinentia ab animalibus*]: et Festus in voce Piscatores ait pisciculos dari Deo pro animis humanis. Vox ergo *λύτρον* addita hic est *ἐξηγητικῶς* [*explicando*], ut obiter explicaretur causa praecipua mortis Christi: id autem quod imitandum proponitur est *δοῦναι τὴν ψυχὴν*. Excellentia igitur eorum qui in Christi Regno praefecturas obtinent non ex fumosis titulis, non ex obventionum magnitudine, sed ex donis spiritualibus, ex indefessa diligentia, ex periculis, ex morte ipsa denique aestimanda est. Ad hanc excellentiam certatim contendentes Episcopos vidit prima illa ac sincerior aetas; sed paulatim irrepserunt vitia, et curam gregis in mundani Imperii speciem mutarunt: quod iam suis temporibus coepisse fieri his verbis conqueritur Origenes: *Et haec docet nos sermo Divinus. Nos autem sive non intelligentes voluntatem Divinam positam in Scripturis, sive contemnentes talem commendationem Christi, tales sumus ut etiam ma-*

lo-

lorum Principum mundi excedere superbiam videamus: et non solum quaerimus sicut Reges acies praecedentes, et terribiles nos et accessu difficiles maxime pauperibus exhibemus, et tales sumus adversus eos qui nos interpellant ut propter aliquid deprecentur, sicut nec tyranni, et crudeliores Principibus mundalibus ad subiectos. Et est videre in quibusdam ecclesiis, praecipue civitatum maximarum, principes populi Christiani nullam affabilitatem habentes vel habere ad se permittentes. Cui loco illustrando mire inserviunt ea quae sunt apud Ammianum Marcellinum hominem, ut videtur, Paganum. Is enim cum narrasset cruentam seditionem ortam Romae ex certamine Damasi et Ursicini, haec subiicit: Neque ego abnuo, ostentationem rerum considerans urbanarum, huius rei cupidos ad impetrandum quod appetunt omni contentione laterum iurgari debere: eum id adepti, futuri sint. ita securi ut ditentur oblationibus matronarum, procedantque vehiculis insidentes, circumspice vestiti, epulas curantes profusas, adeo ut eorum convivia regales superent mensae. Qui esse poterant beati reversa, si magnitudine urbis despecta, quam vitis opponunt, ad imitationem Antistitum quorundam provincialium viverent: quos tenuitas edendi potandique parvissimo, vilitas etiam indumentorum et supercilia humum spectantia perpetuo Numini verisque eius cultoribus ut puros compendant et verecundas. His convenit quod dicit Socrates Romanum et Alexandrinum Episcopos prolapsos ἐπὶ θυραγωγίᾳ [in dominatum], et quae apud Nazianzenum sunt oratione post reditum, ubi improbat εὐαγγελικὴν παρανομίαν [tyrannicam praesolationem].

30. *Δύο τυφλοί, duo caeci*] Sed alter altero nobilior; ideo unus meminerant Marcus et Lucas, ad quem haud dubie praecipuae circumstantiae huius narrationis pertinent, quam *συλλαμπτικῶς* [comprehensive] Matthaeus enuntiat. Contigit autem res haec Iesu exeunte ex oppido. Nec obstat quod Lucas dicit, *ἐν τῷ ἐγγίσειν αὐτὸν εἰς Ἱεριχὰ* [cum appropinquaret ad Ierichuntem]. Nam *ἐγγίσειν* non semper motum ad locum, sed saepe distantiam tantum significat. Quare sensus est: Cum non procul ab oppido esset, Tale est et illud Luc. 19: 29, *Ὡς ἤγγισεν εἰς Βηθα-*

σα-

φραγῇ καὶ Βηθανίαν [Cum appropinquasset ad Bethphage et Bethaniam]. Nam Bethaniam iam transierat.

32. Τί θέλετε ποιῶσω ὑμῖν, quid vultis ut faciam vobis] Ut fides poscentium manifesta fieret. Poterant enim alioqui credi stipem tantum rogasse: quomodo illos intellexisse videntur qui, ut importunis, silentium imperabant.

33. Ἀνοιχθῶσιν, ut aperiantur] Ut supra 9: 30, ubi et contactus fit mentio. Dei est opus aperire oculos, Gen. 21: 19, 2 Reg. 6: 17.

34. Ἀνέβλεψαν, viderunt] Ut supra 11: 5.

Καὶ ἡκολούθησαν αὐτῷ, et secuti sunt eum] Quia in Galilaeae finibus miracula ferme omnia contigerant, ideo hos duos secum testes Christus Hierosolyma adduxit.

CAPUT XXI.

1. Ἦλθον εἰς Βηθφαγῇ, venissent ad Bethphage] Id est, ἐπορεύοντο [irent], ut alibi diximus. Neque enim pervenerant, sed non longe aberant, ut docent Marcus et Lucas: planeque verisimile est Βηθφαγῇ esse κώμην [vicum], quo mittuntur discipuli; ita ut Christus locutus haec sit in valle quae ab uno latere habebat Bethaniam, ab altero Bethphage, sed Bethphage Urbi propiorem. Syrus ad Marcum dixit, Per declive Bethphage et Bethaniae. Vide tabulam Iudaeae Iudaeis editam.

2. Ἀπέναντι] In conspectu, ut infra 27: 24, Act. 3: 16. Idem est κατέναντι apud Marcum et Lucam, quam vocem Marcus et alibi eo sensu usurpat 12: 41, 13: 3. LXX etiam ἐναντίον ita usurpant, ut Gen. 31: 32, 2 Sam. 12: 11. Pro eodem κώμην ἀντικρὺ κείμενην [vicum e regione aut in conspectu situm] dixit Heliodorus.

Καὶ πῶλον μετ' αὐτῆς, et pullum cum ea] Cui nemo adhuc insederat, sed eius tamen magnitudinis qui sessorem commodè ferret. Nam id genus asellos iuniores πῶλους vocant etiam LXX, Iud. 10: 4, 12: 14.

5. Πραῦς, mansuetus] Ita LXX hoc loco; quanquam ex alia, ut puto, versione additur πτωχός [pauper]. Ὡ et ὡ Hebraeis promiscue usurpantur. Nam et ὡ, ut

dictum est ad cap. 11, *pauperem* saepe significat, et *mansuetum* notat, non his tantum sed et aliis in locis. Sed et Jonathan eodem modo hunc Zachariae locum interpretatur, quem et Kimchi sequitur. Asino insidere apud Hebraeos veteres non erat paupertatis signum: nam procures asino vectabantur, ut dictis Iudicum locis et alibi videre est. Sed cum Salomonis temporibus Aegypti commercio equorum copia apud Iudaeos crevisset, ex eo evitnere asini. Sed et ipsa asini statura et comitatus Urbem ineuntis facile ostendunt Regnum, quod sibi Iesus vindicabat, diversissimum esse a regnis mundi. Locum autem hunc Zachariae ad Messiam pertinere agnoscunt Scriptor Bereschith Rabba et Midras Koheleth.

‘Ορον] Cum ὄνος Graece sit ἐπίκοινον [*communis generis*], quomodo et Hebraeum נֶמֶל, ut videre est 2 Sam. 20: 26, ubi et LXX τὴν ὄνον dixerant, recte hic Interpres Latinus *asinam* posuit. Nam pullo mater optime adiungitur.

‘Προζυγίου, *subiugalis*] Vox Hebraea pluralis est sono, significatu autem singularis propter ἑλλειψιν. Nam מִנְיָן recte vertitur *filium unius asinarum*. Sic et commate infra 7, ἐκάθισεν ἐπάνω αὐτῶν [*sedit super eos*] recte transtulit Syrus *super eum*, id est, super alterum ex iumentis, pullum videlicet; quomodo accepit et Latinus Interpres. Similia sunt, *Sepultus est in urbibus Galaad, Descendit in latera navis*, et id genus alia. Vide et supra 9: 8. In codicibus LXX in Zachariae loco est πῶλον νέον [*pullum novum*], sed rescribendum ex Iustino πῶλον ὄνου [*pullum asinae*].

8. ‘Ο δὲ πλεῖστος ὄχλος, *plurima autem turba*] Convenit hic illud Horatii:

Interdum vulgus rectum videt.

Ut in Davide 1 Sam. 18: 6.

Ἐξώσαν αὐτῶν τὰ ἱμάτια, *straverunt vestimenta sua*] De hoc more vide praeter eos locos quos alii adduxerunt eum qui est in Agamemnone Aeschylis:

Ἀμωαί, τί μέλλεθ’, ὦν ἐπέσεται τέλος.

Πέδον κελύθου σποννύναι πετάσμασιν;

[*Famulae, quid exspectatis, haec sors quae data*

Solum viarum stragulis inesternere?]

et

et quae ibidem sequuntur multa eodem pertinentia. Plutarchus Catone Uticensi: Προπέμφθη δάκρυσι καὶ περιβολαῖς ἀπλήξεσι ὑποτιθέντων τὰ ἱμάτια τοῖς ποσὶν ἢ βαδίξαι [Deductus fuit cum lacrymis et indefessis amplexibus, multis etiam vestimenta substernentibus qua pedibus erat incessurus]. Vide 2 Reg. 9: 13.

9. Ὡσανά τῷ υἱῷ Δαβὶδ, *Hosana filio Davidis*] Vox Ὡσανά ex verbo et particula Hebraea constans pro ipso hymno usurpatur, ut ἰὴ παιὰν [*Io paeon*] Graecis. Nam ea interpretatio hic et infra comm. 15 convenientior quam ut βάλτα [*ramos palmarum*] significet. Sensus est: Hymnum hunc bene ominantem canimus Regi Messiae. Quae potest, cum ritus ferendi τὰ βάλτα sive θύρσους ἐκ φοινίκων καὶ πικρίων [*thyrsos ex palmis et citris*], ut Iosephus loquitur, et acclamandi *Hosana* pertineat ad τὰ ὀσχοφόρια (ἔυλοφόρια [*Ramifera*] idem Iosephus vocat) quae incidebant in mensem Septembrem, ut apparet Lev. 23: 39, 40, quomodo nunc longe alio anni tempore sint usurpata. Sciendum igitur constanter fuisse Iudaeis creditum, festos dies non tantum memoriam continere Aegyptiaci exitus, sed et praesagium temporum Messiae. Itaque etiam hodie Iudaei ἐν τοῖς ὀσχοφορίοις [*die Ramiferti*] dicunt, optare se ut eum in modum laetos dies agere possint regnante Messia devictisque hostibus. Plebis igitur illa pars, quae miraculis Iesu adducta certo sibi persuaserat hunc verum esse Messiam, velut impleto praesagio, ritus et verba τῆς ὀσχοφορίας [*gestationis Ramorum*] recte usurpat. Sicut et in nova dedicatione Templi sub Hasmonaeis eadem laetitiae publicae signa usurpata legimus 2 Macc. 10: 7, 1 Macc. 13: 61, et Apocal. 7: 9. Videtur autem ritus ramos gestandi ut multa alia a Iudaeis ad Graecos pervenisse. Nam Clemens notat ex Orpheo ramos adorantibus dari solitos. Et Athenis inter festos dies erant τὰ ὀσχοφόρια. Adde quae diximus 2 Macc. 1: 9, 18, 10: 6.

Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος, *benedictus qui venit*] Ex Ps. 118: 26. *Felix sit*, aut *Fluat*, ut Latini acclamabant.

Ἐν ὀνόματι Κυρίου, *nomine Domini*] Divino mandatu ac potestate.

Ὡσανά ἐν τοῖς ὑψίστοις] In Evangelio Hebraico legebatur

gelo Hebraico legebatur מַרְבָּ, ut nos docet Hieronymus ad Damásum. Hoc autem non puto ad designationem Dei pertinere, sed idem valere quod *summe*; ut si Latine dicas *terque quaterque*. Ita Hebraeum מַרְבָּ and Graecae voces ἐν ὑψίστοις Interpretibus LXX inveniuntur Ps. 148: 1 et alibi. Eodemque sensu מַרְבָּ et Graece ἐν ὑψίστοις usurpatur Ps. 93: 4.

10. Ἐκείσθη πᾶσα ἡ πόλις, *commota est universa civitas*] רָנָה רַחֵל Ruth. 1: 19.

11. Ὁ προφήτης, *Propheta*] Quem hactenus ut Prophetam agnovimus, nunc ut verum Regem veneramus.

12. Εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Θεοῦ, *in Templum Dei*] Regni sui in hominum animos specimen aliquod Christus dederat asinorum accitu: maius nunc et maxime admirabile edit in purganda aede paterna, nulla vi externa, sola Divina virtute venerabilis. Hinc quoque Regni sui ingenium dat intelligi, quod Regnum velut auspicatus non arcem sed Templum ingreditur.

Τοὺς πωλοῦντας καὶ ἀγοράζοντας ἐν τῷ ἱερῷ, *vendentes et ementes in Templo*] Recte quidem a Legisperitis erat constitutum, ut qui victimas aut dona ex lege aut voto deberent, praesertim si procul Hierosolymis habitarent, possent pecuniam domo adferre, proque ea Hierosolymis victimam aut quod donandum esset sibi comparare, nimirum lege ea, quae est de decimis Deut. 14: 24, 25, 26, ad alias factorum similium species non iniqua interpretatione producta: sed id in Templo fieri minime oportuit, eo praesertim tempore quo is Templi locus (facta enim haec in parte extrema quae *Gentium* dicebatur) vacare debebat Gentibus ad veram religionem se convertentibus, ut praedixerat Esaias. Ideo significanter apud Marcum est in hac historia: Ὅτι ὁ οἶκός μου οἶκος προσευχῆς κληθήσεται πᾶσι τοῖς ἔθνεσι. [Quia domus mea domus orationis vocabitur omnibus Gentibus]. Notandum enim est, pleraque vaticinia eius generis duplicem habere sensum, priorem planum et ἀσχημάτιστον [non figuratum], qui tacitam habebat conditionem, si Iudaei sub adventum Messiae, ut debebant, gentibus caeteris pietate prae-luxissent; alterum ἀλληγορικὸν [tecte aliud innuentem], qui impletus est reiectis Iudaeis et surrogatis Gentibus.

Τῶν

Τῶν πολλοβιβίων] *Κόλλυβος* est quod vulgo *camēdium* vocant, *ἀλλαγὴ ἀργυρίου* [*permutatio pecuniae*] Polluci. Cicero in Verrina ait *deductionem factam pro collybo*, et in epistola, *detrimenti satis esse in collybo*. Eisdem hos mensarios etiam *περματιστὰς* Iohannes vocat. Quia in Templo erant quae ex lege aut moribus Siclis sacris pendere debebant, ideo argentarii mensas in Templo positas habebant, lucellum ex permutandi officio ancupantes.

Τὰς περιτρεφάς, columbas] Ut quibus defungebantur pauperes vice maiorum victimarum, ut passim in Mose videre est, et Luc. 2: 24. Has autem solebat accepto pretio dare offerentibus Praefectus oblationum, ut notat Maimonides De Instrumentis sanctis cap. 7, cui consentit liber Schekalim cap. 5 sect. 1.

13. *Ἀρσῶν*] Ex versione LXX apud Ieremiam. Similiter translatione *ληστὰς τῶν πραγμάτων* [*raptores rerum*] dixit Aeschines. Itaque vox ista hoc loco non tam *latronem* quam *praedonem* sonat: quo sensu et apud Xenophontem reperitur Graecae historiae secundo. Sed et Chaldaei vocem Graecam eo significato usurpant. Sic Ismaelitae *עמל* *populus praedator* Ionathani Gen. 21: 13. Dubium non est quin pro usu Templi partem quaestus stipulati fuerint Sacerdotes. *Οἶκον ἐμπορίου* [*domus negotiationis*] est in simili historia apud Iohannem, 2: 16.

16. *Κατήγετίσω, condidisti*] Tralatitiam significationem verbi *ῥῥ* [*fundare*] interdum voce minus figurata expriment LXX, ut hic *καταρτίξειν*, Esth. 1: 8, *ἐπιτάττειν* [*statuere*].

Αἶνον, laudem] Sic et *ῥῥ*, quod itidem tralative usurpatur, LXX variis nominibus vertunt, prout fert subiecta materia; ut hic *αἶνον*, in Ps. 132: 8, *ἀγίασμα* [*sanctimoniam*]. De sensu Psalmi diximus ad Psalmum ipsum. Citatur autem hic proverbialiter non propter illud *νηπίων*, quo vocabulo non *infantes* tantum intelligi possunt sed et pueri qui fari incepere, quales quidam fuere in hac clamantium turba.

17. *Ἐξῆλθεν ἔξω τῆς πόλεως*, *abiit foras extra civitatem*] Ut omnem affectati regni terrestris suspicionem quam longissime a se amoveret; quam fovere poterat urbs per se populosa, concursus aliunde ad festos dies,

et nocturnum tempus eiusmodi conatibus opportunum. Confer quod est Ioh. 6: 15 et infra 26: 55.

Ἡγλίσθη] Utuntur hac voce Graeci saepe ut vertant *ph*, quod est *pernoctare*. Sed potest hic proprie sumi haec vox, ut significet *sub dio agere*: id enim significare videtur Lucas, cum dicit Christum *singulis noctibus ηγλίσθηναι* [*moratum esse*] in Monte Oliveti, 21: 37. Et alioqui sollemne hoc ipsi erat quoties extra ordinem precibus vacabat.

19. *Καὶ ἰδὼν συκῆν, et videns fici arborem*] Quod generaliter dictum est a Dionysio Thrace Grammatico vetere de antiquis: *Ἑσημαιόν γ' οὖν οὐ διὰ λέξεως μόνον, ἀλλὰ καὶ διὰ συμβόλων ἔτιοι τὰς πράξεις* [*Quidam eorum res significabant non verbis solis, sed et visibilibus signis*], et de Aegyptiis a Plutarcho Iside: *Αἰνιγματώδη σοφίαν τῆς θεολογίας αὐτῶν ἔχούσης* [*Doctrina ipsorum de divinis rebus sapientiam habebat aenigmaticam*], id de Hebraeis eorumque vicinis verissimum est. Sic Prophetarum alii contundi sibi capita fecerunt, alii cornu sumaserunt ferrea, alii sibi circumdedere compedes. Clementissimus Dominus, cum innumeris miraculis sua in nos aeterna beneficia figurasset, severitatem iudicii, quod infrugiferos homines manet, uno duntaxat signo, idque non in homine, sed in non sensura arbore, adumbravit; ut certi essemus bonorum operum sterilitatem gratiae foecundantis ademptione puniri. Vide ea quae ad Hebr. 6: 8, quae huius loci interpretationem continent. Philo spadones, qui in sacrum concilium a Mose admitti vetantur, *ἀλληγορικῶς* [*sensu teotiore*] non male interpretatur *τοὺς ἀρετῆς ἀγόνους καὶ πίσιν ἐντετυμημένους* [*eos qui virtutis sunt steriles et circa fidem castrati*].

21. *Καὶ μὴ διακρίθητε, et non haesitaveritis*] *Διακρίνεσθαι* esse idem quod *διστάζειν* [*dubitare*], cui opponitur *τὸ πισεύειν* [*credere*], annotavimus ad cap. 14: 31.

Ὅρει τούτου, monti huic] Vide supra 17: 20.

22. *Πάντα, omnia*] Vide supra 18: 19.

23. *Διδάσκοντι, docentem*] Docebat enim publice in Templo eadem quae in Galilaea docuerat, continentia quid credendum faciendumque esset, proponens itidem praemia obedientiae remissionem peccatorum, Spiritum Sanc-

Sanctum et vitam aeternam. Haec sunt quae hac una voce Matthaens, Lucas autem duabus διδάσκειν et εὐαγγελίζεσθαι [*Euangelium annunciare*] complectitur.

Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι τοῦ λαοῦ, *principes Sacerdotum et Seniores populi*] Καὶ οἱ γραμματεῖς [*Et Scribae*], quod addit Marcus. His tribus hominum generibus, Pontificibus quidem et Senioribus, ut parte Senatus, Legisperitis autem, ut eorum Assessoribus et Consiliariis describitur Synedrium magnum, ut alibi diximus; cuius officio incumbere veros falsosque Prophetas discernere. Sic et ad Barchochebam a Sapientibus Israelis missos legatos narrant Iudaei. Adierunt autem isti Iesum capto ante consilio quomodo ei perniciem possent accersere, irritati ob traductam suam in Templo nundinationem, ut notat Marc. 11: 18. Huc igitur tota ista tendebat oratio.

Ἐν ποίῳ ἔξουσίᾳ] *Unde tibi ius istud?* Nam Synedrii erat ius docendi in Templo concedere: ab iis autem nullum ius Christus acceperat. Supererat igitur ut Dei mandato se tueretur, cuius in Templum ius summum erat.

Ταῦτα ποιεῖς, *haec facis*] Nempe quod publice doces. Huc enim potissimum pertinere hanc quaestionem Lucas satis aperte ostendit. Imitantur Iudaei Samaritarum quaestionem ad Esdram, 5: 3.

24. Ἐρωτήσω ὑμᾶς καὶ γὰρ λόγον, *interrogabo vos et ego rem aliquam*] Ἀντερώτησις [*contra-interrogatio*], qualis a Grammaticis notatur ad Eclogam Virgilii tertiam, et in Socraticorum libris non raro apparet. Latini veteres *Tuscum iurgium* appellabant. *Litem lite resolvere* dixit Horatius. Hanc autem quaestionem ita Christus instituit ut manifestissimum inde fiat iustas ipsum causas habuisse ad ipsorum interrogationem non respondendi. Quomodo enim credidissent alleganti mandatum Divinum qui Iohanni non crediderant, quem tamen a Deo missum aperte diffiteri non audebant?

25. Ἐξ οὐρανοῦ, *e coelo*] Hebraei inter Dei nomina recitant עֶדְוָה [*coelum*]; sed verius est figurate pro Rege regiam nominari. Sic *exercitus coelorum* Dan. 4.

Οὐκ ἐπιστεύσατε αὐτῷ, *non credidistis illi*] Tum in caeteris, tum in testimonio quod de me perhibuit.

26. Ἐχουσι, *habent*] Firma quadam persuasione, ut Lucas exprimit.

Ως προφήτην, *sicut Prophetam*] Id est, ut hominem Divinitus excitatum; quemadmodum superiora evincunt.

27. Οὐκ οἶδαμεν, *nescimus*] Ignorantiae professionem ab illis Christus exprimit, qui iactare solebant penes se esse iudicium ἀναμάρτητον [*fallere nescium*], ad discernendos veros ac falsos Prophetas.

29. Εἶπεν, Οὐ θέλω, *ait, Nolo*] Imago publicanorum et meretricum, qui diu ita vixerant quasi iura negarent sibi nata, τὴν εὐσέβειαν ἡρνημένοι [*pietatem abnegantes*]:

— Morbum vultu incessuque fatentes, ut ille ait.

30. Ἐγὼ, κύριε, *ego, domine*] Recta lectio Syro etiam agnoscante, interque Graecos Theophylacto et Euthymio. Ita, Gen. 22: 1 et 11, 27: 1, 37: 13 et 1 Sam. 3 aliquoties, ὡς LXX Interpretibus ἰδοὺ ἐγὼ idem valet quod Latine *Praesto adsum*, sic et Es. 6: 7. Lektionen alias ex interpretamento natas non dubito. Filius hic imago est principum Iudaeorum, qui oratione ac vultu pietatem profitebantur, revera homines superbi, invidi, crudeles.

31. Προάγουσιν ὑμᾶς εἰς τὴν βασιλείαν, *praecedent vos in Regnum*] Duces vobis monstratoresque sunt itineris ad Regnum coelorum, poenitentiae scilicet. Ita προάγειν et προάγεσθαι saepe usurpant Graeci. Atque hunc esse sensum, non autem de extremo iudicio hic agi, apparet ex eo quod sequitur, Ὑμεῖς δὲ ἰδόντες οὐ μετεμελήθητε [*Vos autem videntes poenitentiam non habuistis*]. Non secuti estis illos recte ducentes quorum vos duces esse oportuit.

32. Ἐν ὁδῷ δικαιοσύνης, *in via iustitiae*] Continuari videtur translatio coepta in voce προάγουσι. Nam ὁδὸν δικαιοσύνης appellat, ni fallor, ipsum dogma Iohannis, quod ex signo addito vocatur τὸ βάπτισμα τῆς μετανοίας [*Baptisma poenitentiae*]. Id enim ad veram illam iustitiam quam Christus docet iter est.

Οὐκ ἐπιστεύσατε αὐτῷ, *non credidistis ei*] Praeceptionibus ipsius non obtemperastis. Nam πιστεύειν saepe est re ipsa ostendere fidem se alicuius dictis habere, τὸ πείθεσθαι [*obedire*].

33. Ἀμπελῶνα, vineam] Vineae similitudinem veteribus Prophetis usitatam in sensum paulo alium inflexit, ut commodius redderet ἀνταπόδοσιν [id quod in compensatione respondet]. Nam apud illos vinea populo Hebraeo respondet: hic autem notitiae Legis et donis Spiritus Sancti, quae mox vocantur *Regnum coelorum*.

Φραγμὸν αὐτῷ περιέθηκε, *sepem circumdedit ei*] Sepem, turrin, torcular nihil necesse est sigillatim explicare, cum in universum iis omnia significantur quae aut ad tutelam aut ad ornatum pertinent: omnia denique beneficia quibus ad bonam frugem a Deo provocamur.

Ληνὸν] Marcus ὑποληνίον [lacum], LXX apud Esaiam προληνίον, et certe verbum ὀρύσσειν [fodiendi] satis ostendit lacum significari, qui συνεκδοχικῶς [per complexionem] torcular dicitur, cum alioqui torcular sit tota machina constans ex praelo et lacu. Homerus in vineae descriptione Iliados XVIII:

Ἀμφὶ δὲ κνανέην κάπετον.

[At circum posita est scrobs coerulea.]

Ubi Scholiastes κοιλὸν ὄρυγμα, τάφρον [cavam fossam]. Eustathius ληνόν.

Ἐξέδοτο αὐτὸν, locavit eam] Certa fructuum pactione, quod genus colonos Romani *partiarios* vocant. Sequitur enim, Ἀπέστειλε λαβεῖν τοὺς καρποὺς αὐτοῦ [Misit ut acciperent fructus eius].

35. Ἐδείραν, ceciderunt] Ponitur δέρω pro δαίρω. Apud Marcum expresse legitur δέροντες, et apud Lucam δείραντες, ut et in Actis aliquoties, ubi et δέρων 22: 19 est caedens, et εἰς πρόσωπον δέρειν [in faciem caedere] 2 Cor. 11: 20. Quare lectio haec mutanda non est. Videntur autem hoc verbo praecipue indicari contumeliae quas Ieremias pertulit; sicut occidere ad Esaiam, lapidare ad Zachariam Ioiadae filium non male referas. Vide Act. 7: 52, Hebr. 11: 37, 2 Reg. 21: 10, 16, Ier. 44: 4, 5, 6, 2 Paral. 36: 16, Neh. 9: 26.

37. Ἐντραπήσονται τὸν υἱὸν μου, verebuntur filium meum] Ostendunt haec verba non quid futurum esset, sed quid iure ac merito exspectaretur. Ideo Lucas ἰσως [forte] addidit: quae locutio est ubi in Sacris literis et Deo tribuatur, sed intelligenda θεοπροπῶς [ita ut Deo

convenit], non ut praescientiam excludat, sed ut notet eventus in causis suis spectati τὸ ἐνδεχόμενον [*contingentiam*], quod et Veteres notarunt.

38. Ἀποκτείνωμεν αὐτὸν, *occidamus eum*] Ipsa verba fratrum de Iosepho Gen. 37: 20.

Κατάσχωμεν τὴν κληρονομίαν αὐτοῦ, *habeamus hereditatem eius*] His verbis ostenditur Sacerdotes ac principes Iudaici populi hoc egisse summo studio ut Divinam legem cogerent ambitioni suae et quaestui inservire: quod idem est ac si colonus domino possessionem intervertat. Nam κληρονομίας voce ius plenum dominii indicari alibi diximus.

39. Ἐξέβαλον ἔξω τοῦ ἀμπελῶνος, *eiecerunt extra vineam*] Id est, ἀπεδοκίμασαν [*reprobaverunt*], ut dicitur infra. Fecerunt ἀποσυνάγωγον [*extra Synagogam*], et ut hominem ἄνομον [*Legis expertem*] curarunt eum a profanis hominibus occidi: atque adeo ipsi magis eum occiderunt quam Romanus Praeses, qui aliquandiu reluctans tandem manus dedit illorum improbitati.

41. Κακοὺς κακῶς ἀπολέσει, *malos male perdet*] Locutio petita ex purissimo sermone Graeco, cuius se non imperitum aliquoties ostendit hic Interpres. Loquitur sic et Iosephus. Ex collatione aliorum Scriptorum apparet primum hoc simpliciter dixisse Senatores, ignaros quo sensus dicti evaderet; cum vero Christus apertius significasset ad ipsos haec pertinere, avertisse a se omen.

Ἀποδώσουσι] *Persolvent*. Sed et arbor dicitur καρπὸν ἀποδίδοναι Apoc. 22: 2, ut Latinis ager *frugem reddere* aut *persolvere*.

Τοὺς καρποὺς ἐν τοῖς καιροῖς, *fructus temporibus suis*] וְכָל פְּרִי פְּס. 1: 3.

42. Οὐδέποτε ἀνέγνωτε, *an nunquam legistis*] Quod minime in se quadrare posse arbitrabantur, id ad ipsos potissimum, ad plebem autem consequenter pertinere Iesus ostendit Psalmi testimonio, quem ipsi quoque κατὰ τὸ μυστικώτερον [*secundum sensum magis mysticum*] de rebus Messiae interpretabantur. Neque aliter eum locum accepit Rabbi Salomon.

Οἱ οἰκοδομοῦντες, *aedificantes*] Id est, οἱ ἀρχιτέκτονες, more Hebraeo participium pro nomine. Ita vocantur Se-
na-

natores magni Synedrii quibus mandata erat non minus religionis quam reipublicae tutela. Docet hoc Petrus, qui eodem alloquens, 'Τῷ ὑμῶν, inquit, τῶν οἰκοδομούντων [*vobis aedificantibus*], Act. 4: 11. Sic et Plato et Aristoteles τὴν πολιτικὴν ἐπιστήμην [*scientiam civilem*] vocant ἀρχιτεκτονικὴν [*architectonicam*], et Cicero *architectos reipublicae aedificandas* dixit.

Εἰς κεφαλὴν γωνίας, *in caput anguli*] Omnia haec ex versione LXX. Γωνίας significatio potest quidem non incommode ad commissuram referri τῆς ἐκλογῆς τῶν Ἰουδαίων [*electionis Iudaeorum*] et Gentium populi; sed cum hic simpliciter reiectionis Iudaeorum et surrogationis Gentium fiat mentio, et Petrus ante inchoatam Gentium vocationem hoc vaticinium dicat impletum, Act. 4: 11, satius erit *anguli* voce indicari eam vim quae esse in angulis solet sustinendi aedificii: unde factum est ut et primores populi passim Hebraeis πῦρ appellentur, Hellenistis autem γωνῖαι, ut 1 Sam. 14: 38. Ἀκρογωνιαίον λίθον [*summum angularem lapidem*] eodem, ni fallor, sensu dixerunt Petrus et Paulus in Epistolis.

Αὐτῇ, *istud*] Quod Hebraei neutrum muliebriter enuntiant etiam apud Hellenistas occurrit, ut Ps. 107: 4. Nec tamen quicquam obstat quominus et in Hebraeo et in Graeco et in Syriaco possit ad γωνίαν referri, quomodo et Theophylactus hic interpretatur. *Capitis* vocis quominus aptetur, repugnat Hebraea constructio. Res tamen eodem recidit.

Ἡμῶν, *nostris*] Piorum scilicet, ut quae in Psalmo sequuntur intelligi hoc postulant.

43. Διὰ τοῦτο, *ideo*] Propterea quia hunc lapidem reiectis ampliusque reiecturi estis, ista vobis evenient.

Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ] Origeni et Hieronymo assentior *Regnum Dei* notitiam Divinae legis interpretantibus, ut et ante dixi. Vide et quae supra notata sunt ad cap. 3. Inter poenas Iudaicae gentis nulla est nobilior quam quod post Christum repudiatum non modo Prophetiae dono omnino sunt privati, ita ut illud ipsum lumen olim et sidus peculiare gentis Hebraicae ex eo ad Christianos transierit, sed quod et omnis illa scientia Legis quae humanis praesidiis comparari poterat versa est in putidis-

dissimas fabulas, quibus scatet Thalmudicus liber, tales certe, ut qui eis fidem adhibeat iudicandus sit non modo Divino Spiritu sed magna etiam parte sensus communis esse destitutus.

Ποιοῦντι τοὺς καρποὺς αὐτῆς, facienti fructus eius] Non tantum καρποὺς μετανοίας [*fructus poenitentiae*], ut Baptista inebat Luc. 3: 8, sed quod plus est, καρποὺς τῆς βασιλείας [*fructus Regni*] sive τοῦ πνεύματος [*spiritus*], de quibus agit Paulus Rom. 6: 22, Eph. 5: 9 et Gal. 5: 22. *Ποιοῦντι* autem positum pro ποιήσουντι [*facturae*]. Non enim causa impellens sed movens per modum finis hic indicatur, ut et Eph. 2: 10.

44. Ὁ πεσὼν ἐπὶ τὸν λίθον τοῦτον συνθλασθήσεται, qui *occiderit super lapidem istum confringetur*] Lapidis factam mentionem ab aedificii similitudine ad alteram Christus producit, et eum imitans Petrus 1 Epist. 2: 7. Sensus huius particulae est: Qui in ipsum adhuc in terris agentem impinget, sentiet imbecillitatem suam damno suo, ut testa saxo illisa. Seneca: *In ea, quae firma et insuperabilia sunt, quicquid incurrit malo suo vim suam exercet*. Hebraeam קרע Graeci modo vertunt πατάσσειν aut παλεῖν [*ferire*], ut Deut. 32: 39, Iob. 5: 18, modò θλάῃν aut συνθλάῃν [*frangere*], ut 2 Sam. 22: 39, Ps. 110: 6.

Ἐφ' ὃν δ' ἂν πέσῃ λιμῆσει αὐτὸν, *super quem vero ceciderit conteret eum*] At qui perstiterit in eo oppugnando postquam iam erit evectus in coelestem regiam, tam funditus peribit quam testa in quam saxum ingens ex sublimi loco devolvitur. Sic πᾶν, quod proprie λιμᾶν significat, sumitur in sensu conterendi Zach. 1: 19. Hoc ipsum alibi dicitur συντρίβειν [*conterere*], Esai. 30: 14 et Ier. 19: 11. Alibi λεπτύναι [*comminueret*], ut Ps. 18: 43. Videtur respici locus Danielis de lapide e monte devoluto 2: 44. Hoc autem contigit Iudaeis excidie Titi: multoque magis continget τοῖς προσκόπτονσι τῷ λόγῳ [*qui offendunt in sermonem*] in extremi iudicii die.

45. Οἱ Φαρισαῖοι, *Pharisaei*] Cuius instituti aliquamulti erant Senatorum.

CAPUT XXII.

2. Γάμοις] Γάμοι hic sunt non ipsum *matrimonium*, sed *convivium*, ut vertit Syrus; quod mox dicitur *prandium*, alibi *coena*: ut et *coenam nuptialem* Plantus dixit: quomodo et *nuptiarum* vox Terentio atque aliis usurpatur. Sicut autem *Regnum coeleste*, ut saepe iam vidimus, modo statum Regni Messiae in hoc seculo significat, modo statum futuri seculi, quia ille huius quoddam est *πρόγευσμα* [*gustus*], ita et *nuptiali convivio* alibi felicitas illa quae resurrectionem generalem sequetur, hic vero dona piorum, coetui destinata significantur. Dubitandum autem non est quin Christus easdem comparationes diversis temporibus recitaverit. Ita hanc alibi quoque usurpatam nunc ita repetit ut hominum quos compellabat rationem habens, peculiaria quaedam ipsos praecipue tangentia cumuli vice adiungat.

3. Καλέσαι τοὺς κεκλημένους, *vocare invitatos*] Nam bis vocare moris erat, ut ad Lucam notabimus. Hi autem *κεκλημένοι* sunt Iudaei, federatus Deo populus, quibus adventus Regni Messiae multo ante per Prophetas, postremo per Iohannem, Christumque ipsum et eius Apostolos est annuntiatus, ut se per poenitentiam ei Regno praepararent.

4. Πάλιν ἀπέστειλεν ἄλλους, *iterum misit alios*] Invitatio apertior facta per Apostolos tum veteres, tum alios illis additos eorumque adiutores, postquam Christo resuscitato, in coelum evecto, et Spiritu desuper misso, nihil ultra Divinae liberalitatis non dicam requiri sed nec optari poterat.

Τὰ σιτίσθαι] In quo genere erant vituli, *μόσχοι σιτιστοί* [*vituli saginati*] non Athenaeo tantum, sed et Luc. 15: 23 et in Graeco Ier. 46: 21, et cortis aves. His *αἰτίλιον*, illis *saginatorum* vox ex usu Latino rectius convenit.

Τεθυμένα, *occisa sunt*] Θύειν et σφάττειν distinguunt Grammatici, ut σφάττειν [*occidere*] sit quavis de causa, θύειν autem ἐπὶ τιμῇ Θεοῦ [*occidere in honorem Dei*]. Sed ut alias voces ita et hanc unus extra originis snae

na-

naturam produxit. Manifestum id est Ioh. 10: 10. Sic et Latinum *mactare* in sacris natum ad alia extendi coepit.

5. Ἀπῆλθον, ὁ μὲν εἰς τὸν ἴδιον ἀγρὸν, *abierunt alius in villam suam*] Caducarum rerum studio beneficia aeterna posthabuerunt.

6. Ὑβρίζαν, *contumeliis affecerunt*] Ut Petrum et Iohannem, Paulum quoque non semel.

Ἀπέκτειναν, *occiderunt*] Ut Stephanum et Iacobos duos.

7. Τὰ στρατεύματα αὐτοῦ, *exercitus suos*] Τὰ στρατεύματα; Angelos, ut 1 Reg. 22: 19, 2 Par. 18: 18, Luc. 2: 13. Angelorum autem ministerio Deus et Regna et naturam inferiorem gubernat; ac proinde per eos immittit bella, famem et pestilentiam: quae omnia uno velut impetu in Hierosolymorum urbem detonnerunt.

8. Οὐκ ἦσαν ἀξιοί, *non fuerunt digni*] Αὐτότης [minus dictum], pro eo quod dicendum alioqui erat μάλα ἦσαν ἀνάξιοι [*valde erant indigni*]. Sic Act. 13: 46, ubi consummati huius vaticinii habemus exemplum, οὐκ ἀξίους κληθεῖτε ταυτοῦς τῆς αἰωνίου ζωῆς, id est, *vos ipsos vita aeterna indignos re ipsa ostenditis*, sermonem[†] vivificum contumaciter repudiando. Pares locutiones Prov. 10: 2, 12: 3, 17: 21, 1 Cor. 16: 22 et alibi.

9. Προεβήθε οὖν ἐπὶ τὰς διεξόδους τῶν ὁδῶν, *ita ergo ad exitus viarum*] Admirabilis Dei sapientiae suae in Gentes profanas bonitatis ostendendae occasionem arripuit ex Iudaeorum malitia. Etiam si Iudaei fecissent officium, nullam tamen habebant causam de Deo querendi; si benignitatis suae etiam Gentes fecisset participes, quod filiorum duorum, alterius frugi, alterius δόστρον [*prodigi*] fabella docet, et supra etiam ex vinitorum comparatione intelligi potuit. Sed ut omnem πρόφασιν [*praetextum*] Iudaicae invidentiae Deus adimeret, ipsos primum, nec perfunctorie, sed crebro invitari ad dogma Evangelicum voluit; ipsis autem beneficium recusantibus; transiri ad Gentes: idem esse volens et bonitatis suae erga omne humanum genus certissimum testimonium, et pertinaciae Hebraicae poenam. Ita Paulus iam dicto loco, *Quando vobis non libet, inquit, audire, ad Gentes vertimur*: qui et in epistola ad Romanos Divinum hoc consilium

mag-

magnifice explicat, dicens *Iudaeorum crimen factum esse mundi opulentiam*. Διέξοδοι sunt ὅτι ἔξωτι vias extra urbem ducentes. Nam ita Hebraeum illud vertunt Aquila, Symmachus, Theodotion Ezech. 48: 30. Hae διέξοδοι [hi exitus viarum] significant hoc loco varias Philosophorum opiniones, et diversos superstitionum ritus, in quos nationes, relictis viis ab Adamo et Noa traditis, deflexerant. *Præcedentibus enim seculis permiserat Deus gentes suis quamque viis qua luberet insistere*, Act. 14: 16, non missis scilicet ad eos Prophetis, ut ad gentem Iudaeorum facere solebat, cum alioqui naturalibus illos testimoniis quotidie conveniret, nec clausus illis esset aditus maioris profectus, praesertim ex quo Iudaeorum multiplex διασπορά [dispersorum copia] orbem impleverat, et Divina Lex Graeco sermone legebatur.

Ὅσους ἂν εὕρητε, quoscunque inveneritis] A generali beneficio Deus neminem voluit ullo praeiudicio exclusum.

10. Πονηροὺς τε καὶ ἀγαθοὺς, malos et bonos] Erat quidem inter Gentiles ante invitationem Evangelicam discrimen aliquod: nam alii laxatis habenis vagabantur, alii paulo propius sequebantur ductum rationis. Sed cum omnes ad falsorum Deorum cultus, adde et inanis gloriae studium, deflexissent, noluit Deus eius discriminis haberi rationem, sed omnes, ut graviter sotes, una veniae formula complexus est: quo magis appareret mere gratuiti favoris esse hoc donum: οὐκ ἐξ ἔργων, ἀλλ' ἐκ τοῦ καλοῦντος [non ex operibus, sed ex vocante]. Bene notat Theophylactus ἀγαθοὺς intelligendos comparate. Nam quod minus malum est bonum vocari solet populariter.

Ὁ γάμος, nuptiae] Ita plerique codices: nec aliter legerunt Origenes et Theophylactus: unde quod alii habent συμφῶν [locus nuptialis] ex interpretamento credendum est venisse, quod tamen sequitur Syrus, sive quod ita legit, sive quod sensum reddere voluit apertio-rem.

11. Ἐνδυμα γάμου, veste nuptiali] Γαμικὴν χλαμίδα [amiculum nuptiale] dixit Aristophanes Avibus. Vestis haec est ambulatio digna vocatione, Eph. 4: 1, opera quae ratam efficiunt vocationem, 2 Pet. 1: 10. Nam et in Apocalypsi vestis byssina nuptialis, explicatur τὰ δι-

καίς-

καὶ ἔργα τῶν ἁγίων [*iustificationes sanctorum*], ubi δικαιώματα sunt ipsa opera obedientiam nostram testantia, ut Luc. 1: 6, Rom. 2: 26. Eadem ἱμάτια λευκά [*vestimenta alba*] dicuntur in eadem Apoc. 3: 18. Atque ita Veteres magno consensu ad hunc locum. Simili translatione verbum *indui* de virtutibus usurpatum legimus Col. 3: 12 et alibi.

12. Ἐταῖρε, amice] De hac compellatione egimus supra ad 20: 13.

Ἐφωμόθη, obmutuit] Ostenditur τὸ ἀναπολογητὸν [*excusationis defectus*]: sicut mox *ligatio manuum et pedum* notat τὸ ἄμαχον καὶ τὸ ἀφενκτον [*inexpugnabilitatem et inevitabilitatem*] irrogati Divinitus supplicii.

13. Εἰς τὸ σκότος τὸ ἐξώτερον, in tenebras exteriores] Christus compendio quodam id quod est ultimum τῆς ἀνταποδόσεως [*redditionis*] cum ipsa comparatione continuat, quia inde facile est intellecta quomodo supplenda sint caetera. De his tenebris actum supra 8: 12.

14. Πολλοὶ γὰρ εἰσι κλητοὶ, ὀλίγοι δὲ ἐκλεκτοί, multi enim sunt vocati, pauci vero electi] Habuimus hanc γνώμην [*sententiam*] supra obscurius positam, quae hic apertissimum habet sensum: Iudaei (de his enim agitur) vocati sunt omnes, qui sunt numero multi; sed alii ad caduca versi monita sprevere, alii insuper male tractarunt monitores, nonnulli fidem professi non ostenderunt piis operibus fidei sinceritatem et vigorem. Igitur parvum duntaxat κατάλειμμα [*reliquium*] Deo probatum per docilitatis, fidei et dilectionis testimonia, accepit dona Spiritus Sancti et in posterum accipiet rem ipsam, cuius arrha est Spiritus.

15. Οἱ Φαρισαῖοι συμβούλιον ἔλαβον, Pharisei consilium inierunt] Cum publica auctoritas nihil profecisset, secta Pharisaica privatas molitiones adhibet, ut supra 12: 14, ubi quae diximus vide.

Ὅπως αὐτὸν παγιδεύσουσιν ἐν λόγῳ, ut illaquearent eum in sermone] Id est, ut aliquid ab ipso elicerent cuius obtentu accusari posset rerum novatarum apud Romanum Praesidem: nam alioqui nulla spes erat illam interficendi. Ita interpretandum ex Luca.

16. Τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ; discipulos suos] Phariseo-

rum

rum quidam Iudam Gauloniten secuti sentiebant nefas esse agnoscere potestatem a Lege Divina extraneam. Ita enim interpretandum puto quod de illis dicit Iosephus: *Μόνον ἡγεμόνα καὶ δεσπότην τὸν Θεὸν ὑπειλήφασιν* [*Solum Ducem et Dominum Deum agnoscunt*]: nempe quod illud, *Uni Deo servies*, ita intelligi voluerint, non quasi cum quovis imperio summo, puta Saulis, Davidis, Salomonis pugnaret, sed quasi adversaretur hoc ipsum imperiis profanarum Potestatum; sicut in Deut. 17: 15. scriptum est: *Non praeficies tibi virum extraneum, sed qui de fratribus tuis sit.* Neque nova erat haec sententia, sed, ni fallor, ab Asidaeis Maccabaicorum temporum profecta; imo antiquior: nam idem sensisse videntur qui in Chaldaico obsidio deditionem tam prae fractae recusabant, cum quorum pertinacia certandum habuit Ieremias. Et sicut illis temporibus illa opinio causa fuit magnorum malorum, ut Ieremias docuit: ita recte de sua aetate Iosephus notat nullum posse malum excogitari cui istud dogma causam non dederit. Longe autem est aliud sponte in se externum iugum accersere, aliud vitae servandae causa subire servitutem, aut iam impositam pati, ut Daniel fecit sociique ipsius, quam scilicet nunquam illi populo Deus immissurus fuerat nisi in poenam gravium peccatorum. Graecorum et Romanorum nonnulli existimarunt servitutem vel certa morte redimendam. At aliud per Ieremiam nos docet ipsa Veritas: nam vitae mora, quae spatium dat poenitentiae, inter bona corporis primum haberi debet, et fundamentum aliorum bonorum ad corpus pertinentium: servitus autem illa externa ad corpus non ad animum pertinet. Bionis est: *Οἱ ἀγαθοὶ οἰχέται, ἐλεύθεροί· οἱ δὲ πονηροὶ ἐλεύθεροί, δοῦλοι ἐπιθυμιῶν* [*Boni servi sunt liberi; at liberi homines mali, servi sunt cupiditatum*], et Euripidis istud:

Δούλον γὰρ ἐσθλὸν τοῦνομ' οὐ διαφθερεῖ·

Πολλοὶ δ' ἀμείνονες εἰσι τῶν ἐλευθέρων.

[*Obstare servo nomen haud aequum est praedo;*

Est quando virtus famula superat liberos.]

Eiusdem et hoc:

Πολλοῖσι δούλοις τοῦνομ' ἀσχρόν· ἡ δὲ φρεν

Τῶν οὐχὶ δούλων ἔς' ἐλευθερωτέρα.

II.

L

[In-

[*Infame servis nomen est, mens interim
Cum liberis sit saepe liberalior.*]

Quod si illa etiam domestica servitus animi virtutem non impedit, quanto minus publica illa, quae saepe ne servitus quidem est? Seneca Brutam eo nomine culpatur quod existimaverit sub unius imperio libertatem esse non posse. Quae omnia locum habere poterant etiam si stante Republica Iudaei in gravi periculo constituti consultandum habuissent libertas an pax placeret, et, ut Cicero hanc quaestionem ponit, *εἰ παντὶ τρόπῳ τυραννίδος κατάλυσιν πραγματευτέον, καὶν μέλλῃ διὰ τοῦτο περὶ τῶν ὄλων ἡ πόλις κινδυνεύσειν* [an omni modo laborandum ut dissolvatur dominatio, etiamsi ob eam rem periclitatura sit civitas tota]. At vero semel facta deditione, quae supererat consultatio? Nam quae belli necessitate adducti promittimus fidem obstringunt: nisi enim id esset periret tota federum sanctitas. Accesserat deinde longi temporis possessio, quam movere velle semper iniquum est in publicis rebus. Bene adversus istos *ζηλωτὰς* [zelotas] disputans Agrippa apud Iosephum ita loquitur: *Ἀλλὰ μὴν τόγε νῦν ἐλευθερίας ἐπιθυμεῖν ἄωρον, δεῖον ὑπὲρ τοῦ μηδὲ ἀποβαλεῖν αὐτὴν ἀγωνίζεσθαι πρότερον· ἡ γὰρ πέτρα τῆς δουλείας χαλεπή, καὶ περὶ τοῦ μηδὲ ἀρξασθαι ταύτης ὁ ἀγὼν δίκαιος· ὁ δ' ἀπαξ χειρωθεὶς, ἔπειτα ἀφιζόμενος, αὐθάδης δοῦλός ἐστιν, οὐ φιλελεύθερος* [Intempestivum est nunc libertatem appetere, cum oportuerit de eò, ne ea amitteretur, certasse olim: dura enim servitutis experientia, et iustum certamen ne eius initium fiat. At semel victus si deficit, non libertatis est amans, sed servitus petulans]. Quem secutus Iosephus ipse obsessos Hierosolymitas hunc in modum est affatus: *Εἰ γὰρ δὴ καὶ πόλεμὸν ὑπὲρ ἐλευθερίας καλὸν, χρῆναι τὸ πρῶτον, τὸ δ' ἀπαξ ὑποπεσόντας καὶ μακροῖς εἴξαντας χρόνοις ἔπειτα ἀποσείεσθαι τὸ ζυγόν, δυσθανατώντων, οὐ φιλελευθέρων εἶναι* [Quod si et pulchrum pro libertate bellare, id olim factum oportuit. At cum semel succubitus est, multisque temporibus concessum alteri imperium, velle deinde excutere iugum, mortem quaerentium est, non libertatem amantium]. Cum diversa sint regiminum genera, omnia vitiis suis, quamquam alia plus alia minus, obnoxia, bonus ille et vir

est

est et civis, ut Augustus dicebat, qui rempublicam praesentem mutari non vult: qui scilicet, ut cum Tacito loquar, *bonum ac legitimum imperium voto expetit, quaecumque tolerat, quomodo sterilitatem aut nimios imbres et naturae mala. Ferenda potentum ingenia, neque usui crebrae mutationes.* Sophocles:

Ἀρχόντες εἰσιν ὧσθ' ὑπεύκτους· τί μή;

Καὶ γὰρ τὰ δεινὰ καὶ τὰ κατερώτατα

Τιμαῖς ὑπέκει.

[*Nam Principes sunt; obsequendum: quippeni?*

Cum valida rerum quaeque et invictissima

Cedant honori.]

et quae sequuntur. Atque hanc legem videmus sibi praescripsisse Christianos veteres, ut cuius imperium nacte fidem atque obedientiam praestarent, neque ulli sub speciosis nominibus res novanti accederent. Vide Tertullianum Apologetico.

Μετὰ τῶν Ἡρωδιανῶν, cum Herodianis] Herodianos partem fuisse Sadducæorum, quomodo Gaulonitici zelotæ pars erant Pharisaeorum, sed peculiaribus opinionibus distinctos a caetero sui nominis grege, ex iis quae dicta sunt ad cap. 16: 6 patuit; et res est manifestior quam ut de ea ambigi debeat. Illud magis videndum, an hi quoque, ut Gaulonitici, senserint recusanda Caesaris imperia, an contra. Mihi plane videntur ad Christum allegati qui maxime populares erant et aptissimi ad eliciendum a Christo responsum pro libertate. Diximus Herodianorum dogma natum temporibus Herodis Magni, qui ortu quamvis Idumæus, tamen cum Idumæa facta esset Iudæae accessio, et ipse Iudaismum profiteretur, extraneus haberi non poterat. Itaque Herodiani Herodi, quem et Messiam dicebant, libenter paruerant ut Iudæo, et, quod Iosephi historia docet, magno Legis vindici, qui etiamsi quid faceret in Romanorum gratiam sollicito se Iudæis excusabat, ὧς μὴ καθ' αὐτὸν ἀλλ' ἐξ ἐντολῆς καὶ προσαγμάτων ποιῶν [*tanquam id faceret non sua sponte, sed ex iussu atque imperio*]. At Hierosolymis et parte potiore Iudæae in provinciae formulam redacta, parere non iam circumciso Regi, sed alienis a Lege Potestatibus Herodianorum dogmati non satis consentiebat.

Quin et Sadducaeï, quorum pars erant Herodiani, magni faciebant Reipublicae libertatem. Nam hoc inter caetera argumento conabantur evincere, nulla esse post hanc vitam praemia credita a Maioribus, quia alioqui nunquam pro libertate toties arma sumturi fuerant. Neque incredibile est Herodis liberos, quanquam palam Caesari serviliter adulabantur, per occultas artes tamen fomenta subdidisse isti dogmati, non sine spe fore ut aliquando populi studiis in amissam Regni partem restituerentur.

'Αληθής εἰ] 'Αληθής [*veras*] hic est παρόρρησις [in dicendo liber], ut in illo Terentii:

Obsequium amicos, veritas odium parit.

Τὴν ὁδὸν τοῦ Θεοῦ, *viam Dei*] Legem Divinam, praecepta vitae Deo placentis.

Οὐ μέλει σοι περὶ αὐθένος, *nec te curare aliquem*] Nempe quominus ea praecepta fideliter tradas.

Οὐ γὰρ βλέπεις εἰς πρόσωπον ἀνθρώπων, *non enim respicis personam hominum*] Non captas gratiam aut Caesaris aut Pontii Pilati, neque eorum potentiam formidas. Nam πρόσωπον Hellenistae Hebraeos secuti vocant qualitatem hominis, quae in aliis affectus ciere atque ita eos a veri iustique respectu solet abducere. Hinc προσωπολήπτης [*personarum acceptor*] et προσωπολήπτεϊν [*personam accipere*].

17. Ἐξέτι] *Fas est*, ut aliquoties interpretati sumus. Quaestionem enim Divini non humani iuris movent.

Κῆρσον, *censum*] Φόρον [*tributum*], ut Lucas loquitur: μετωνυμία [*transnominatio*]: nam ex censu tributum pendebatur. *Census* nomen, ut alibi diximus, et ad praediorum et ad capitum onera refertur, ut videre est in Pandecte Iustiniano, titulo De Censibus, ubi Caesarensis narratur remissum a Vespasiano tributum capitis. Ad utrumque censum necessaria erat ἀπογραφή [*descriptio*]. Panegyricus in laudibus Constantini: *Septem millia capitum remisisti, quartam amplius partem nostrorum censuum*. Ammianus de Iuliano Caesare: *Partes eas (Galliarum) ingressus pro capitibus singulis tributi nomine vicanos quinos aureos reperit flagitari, discedens vero septenos tantum*. Tertullianus: *Agri tributo onusti viliores: hominum capita stipendio censa ignobiliora*.

Un-

Unde discimus provincias Romani imperii non agrorum tantum pependisse tributa, sed et humanorum capitum, extra colonias, municipia et civitates Italici iuris. Iudaeam, ex quo provinciis accensa est, melioris fuisse iuris quam Gallias vix credibile est. Quare κῆρος sive φόρος, quanquam potest et praedii onus significare, quominus hic tributum in capita non agrorum sed hominum cum Syro interpretemur, quid obstat non video. Facit pro hac interpretatione Ulpiani illud quod exstat lege III, D. De censibus: *In Syris a quatuordecim annis mascululi, a duodecim feminas usque ad sexagesimum quintum annum tributo capitis obligantur*. Longe aliud ab hoc Romano tributo esse τὸ δίδραχμον [*didrachmum*] supra ostendimus.

18. Τί με πειράζετε ὑποκριταί, quid me tentatis simulatores] Πειράζειν, ut ante admonuimus, est calumniam alicui struere: ὑποκριταί autem vocat quia consilium crudele non minus quam verum obtegebant verbis pietatem praeferentibus. Bene Cicero: *Totius iniustitiae nulla capitalior est quam eorum qui tum cum maxime fallunt, id agunt ut viri boni esse videantur*.

19. Τὸ νόμισμα τοῦ κῆρου, numisma census]. Date mihi nummum aliquem eius monetae in qua tributum exigi solet. In eo autem nummorum genere usitatissimus erat denarius. Itaque merito a viris doctissimis reprehensus est eorum error qui denarium tributi modum esse existimabant.

20. Τίς ἢ εἰκὼν αὐτῇ καὶ ἡ ἐπιγραφή, cuiusnam imago haec et inscriptio]. Simile apud Arrianum: Τίνα ἔχει χαρακτῆρα τοῦτο τὸ τετρασάριον; Τραιανοῦ [*Cuius figuram habet hic quatuor assium nummus? Traiani*]. Sicut legem figere signum est summi imperii, ita et nummum cudere: nam νόμισμα, ut docet Aristoteles, et nomen suum et vim ipsam habet ἀπὸ τοῦ νόμου [*à lege*]. Hino maiestatis criminibus accensetur nummos corrumpere. Nummos autem imperantium vultu ac nomine signari Persicum creditur esse institutum: unde *Daricorum* nomen. Huc illud pertinet:

Concisum argentum in titulos facièsque minutas.

Et

Et Philostratus in Vita Tyanasi commemorat δραχμὴν ἀργυρᾶν νενομισμένην εἰς Τιβέριον [drachmam argenteam causam imagine Tiberii]. Aureos nummos effigiatos in vultum novi Principis dixit Ammianus Marcellinus. Ipse igitur nummus pretium habens ex edicto Caesaris, Caesarisque nomen et vultum praefereus, testabatur Caesarem summum in Iudaeam imperium re ipsa obtinere, idque a Iudaeis nummo illo utentibus agnosci. Obiici poterat, ipso quidem facto Romanos Iudaeis, et Caesarem Romanis imperasse, at nullo iure. Sed Christus ostendit hoc ad propositam quaestionem nihil pertinere. Nam cum nec quies gentium sine armis, nec arma sine stipendiis, nec stipendia sine tributis haberi possint, ut loquitur Tacitus, sequitur, ei qui imperat tantisper dum imperat pendenda tributa, ut pretium communis tutelae quam praestat nobis quisquis est publici imperii possessor. Propterea, inquit Paulus, etiam tributa penditis, nec solae poenae formidine sed iuris et aequi respectu, quia Potestatum praesidio tuti estis a vi atque iniuria. Certum autem est ab omnibus Potestatibus hoc ipsum, etsi non ea qua oportet aequitate ac diligentia, saepe etiam ita ut ipsae a vi atque iniuriis non abstineant, aliquatenus tamen praestari, ita ut sub illis quam sine illis vivere multo sit tutius: quod satis est ut tributa praestari et possint et debeant.

21. Ἀπόδοτε, reddite] Tanquam debitum, ut Paulus explicat: nam cum de tributis egisset, subiicit: Ἀπόδοτε οὖν πᾶσι τὰς ὀφειλάς [Reddite ergo omnibus debita].

Καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ Θεῶ, et quae sunt Dei Deo] Tributi pensatio nihil in se habet quod Divinae Legi repugnet. Caeterum si quid Caesar aut alia Potestas praecipiat adversum Legi Divinae, Deo potius quam hominibus parendum est. Ita Christus sapientissimo responso et seditionis motae et violatae religionis calumnia in quaestione insidiosissima effugit; ac simul tacite ipse notat qui, de rebus ad hoc seculum pertinentibus pietatis specie solliciti, verae solidaeque pietatis officia contemnerent atque etiam violarent. Polycarpi est sententia: Δεδιδάγμεθα ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις ἀπὸ Θεοῦ τεταγμέναις τιμῇ κατὰ τὸ προσήκον τὴν μὴ βλάπτουσαν ἡμᾶς ἀπονέμειν [Didicimus

im-

imperii ac Potestatibus a Deo ordinatis ita ut oportet honorem exhibere, qui nos non laedat].

23. Σαδδουκαῖοι, οἱ λέγοντες μὴ εἶναι ἀνάστασιν, Sadducaei, qui dicunt non esse resurrectionem] Fundamentum opinionis Sadducaicae fuit, nullam substantiam esse extra Deum, praeter res aensiles. Clare id nos docet Lucas Act. 23: 8, Σαδδουκαῖοι μὲν γὰρ λέγουσι μὴ εἶναι ἀνάστασιν, μηδὲ ἄγγελον, μήτε πνεῦμα [Sadducaei enim dicunt non esse resurrectionem, neque Angelum, neque Spiritum]: ubi voce πνεύματος intelligendus Divinus ille afflatus quo Prophetas a Deo impulsos recte credebant Phariseaei. Sadducaei, qui Prophetica scripta non recipiebant (nisi forte tanquam humanae sapientiae opera) nullam, ut videtur, admiserunt ἀποκάλυψιν [patefactionem] Divinam, nisi per vocem, quomodo Lex erat tradita; cui soli obedientiam praestitisse Sadducaeos apparet, ni fallor, tum aliis argumentis, tum ex oppositione Phariseorum et Sadducaeorum quae est apud Iosephum Originum XIII. 18, ubi ait *a Phariseis multa observari ἀπερ οὐκ ἀναγράφεται ἐν τοῖς Μωϋσέως νόμοις* [quae non scripta sunt in legibus Mosis]. Quare et quod de Sadducaeis sequitur, *ἐκείνα δεῖν ἡγέσθαι νόμιμα τὰ γεγραμμένα* [illas servandas leges quae perscriptae sunt], intelligendum de iis quae in Mosis Lege sunt perscriptae. Magis mirum quomodo Angelos esse inficiati fuerint, cum Mosis scripta, in quibus toties Angelorum fit mentio, admitterent. Respondendum mihi videtur, sensisse illos, quod Iudaeorum nonnullos sua quoque aetate sensisse Iustinus affirmat, Angelos fuisse ἀτμήτους καὶ ἀχωρίστους Θεοῦ δυνάμεις, ἃς ὁ Θεὸς, ὅταν βούληται, προπηδᾶν ποιεῖ, καὶ πάλιν ἀναστέλλει εἰς ἐαυτὸν [individuas et inseparabiles Dei virtutes, quae Deus ubi vult a se facit exsilire, rursumque in se retrahit]: cui sententiae idem ille Martyr hanc veram opponit, *εἶναι ἀγγέλους αἱ μένοντες καὶ μὴ ἀναλυόμενες* [esse Angelos qui semper maneant et non dissolvantur]. Qui ita de Angelis sentiebant, eos non mirum est similiter sensisse de animis hominum, non esse scilicet res tales quae per se possent subsistere, sed quae in nihilum redirent corporibus destitutae. Σαδδουκαῖοι τὰ ψυχὰς ὁ λόγος συναφανίζει τοῖς σώμασι [Sad-

ducendorum doctrina animas non minus quam corpora exstinguit], inquit Iosephus. Et alibi de eisdem: *Ψυχῆς δὲ τὴν διαμονὴν καὶ τὰς κατ' ἄδου τιμωρίας καὶ τιμὰς ἀναιροῦσι* [*Permansionem animarum et apud inferos poenas et honores tollunt*]. Hieronymus de iisdem: *Animam putabant interire cum corporibus*; quod et Abrahamo Salamanticensi notatum. Hinc porro sequebatur, *οὐκ εἶναι ἀνάγκην*. Nam ἀνάγκη requirit permansionem animorum. Consequens item est, ut spem omnem pietatis repositam habuerint in vita praesente. Certum enim habeo errare eos, qui ex Iosephi verbis male intellectis Sadducaeos Epicureis aequant, quasi Deo res humanas curae esse negaverint. Nam qui Legem Mosis recipiebant, in qua praeclarus est locus *περὶ ἀθλῶν καὶ ἐπιτιμῶν* [*de praemiis et poenis*], istius insanientis sapientiae consulti esse non poterant. Et recte Hebraei veteres, et inter novos Iosephus Albo, notant Sadducaeis agnita praemia Legem servantibus, sed huius suntuat vitae. Ipse Iosephus adversus Appionem de Iudaeis omnibus pronuntiat: *Εἰς δὲ λόγος ὁμοῦ σύμφωνος περὶ Θεοῦ, πάντα λέγων ἐκείνων ἐφορᾷ* [*De Deo omnes in eo consentiunt, cuncta ab eo inspicit*]. Sed hoc est quod dicit Iosephus; Sadducaeos ita in hominis potestate statuissae boni malique electionem ut nullam eā quidem in re censerent intervenire Dei actionem, ferme quomodo Coelestius et Pelagius inter Christianos. Sed mendum est in Iosepho: ita enim legitur de Sadducaeis: *Σαδδουκαῖοι δὲ, τὸ δεύτερον τάγμα, τὴν μὲν εἰσαγμένην παντάπασιν ἀναιροῦσι καὶ τὸν Θεὸν ἔξω τοῦ δοῦν τι κακὸν ἢ ἐφορᾷν τίθενται* [*Sadducaei, qui alter est ordo, fatum omnino tollunt, Deumque ponunt extra mali probationem aut inspectionem*]. Deum negare inspectorem humanorum criminum nemo potest nisi qui quae de diluvio, de Sodomis, de Pharaone, caeteraque a Mose conscripta mendacii velit arguere. Omnino legendum *ἔξω τοῦ δοῦν τι κακὸν ἢ μὴ δοῦν* [*extra mali effectum aut abstinentiam*], hoc est, negant ulla in eo esse Dei partes ut homines peccata aut perpetrent aut iisdem abstinant. Et hoc ipsum est quod ait *tolli ab ipsis Fatum*: *Fatum* enim vocat providentiam non circa ea quae patimur, sed circa ea quae agimus. Verum esse quod dico

sequentia evincunt: *Φασι δ' ἐπ' ἀνθρώπων ἐκλογῇ τὸ τε καλὸν καὶ τὸ κακὸν προκείμεθαι, καὶ τὸ κατὰ γνώμην ἐκάστου τούτων ἐκατέρω προσίεναι* [*Aiunt in hominum electione positum bonum et malum, et cuique prout velit hoc vel illud adesse*]. Quod modo dixerat τὸ κακὸν δοῦν ἢ μὴ δοῦν, hic dixit τὸ καλὸν καὶ τὸ κακὸν [*bonum et malum*], quorum utrumque Sadducaeī aequaliter ponebant in mera hominis potestate. Idem intelligere est ex opposita Phariseorum sententia, quam ita exprimit Scriptor diligentissimus: *Εἰμαρμένη τε καὶ Θεὸς προσάπτουσι πάντα, καὶ τὸ μὲν πράττειν τὰ δίκαια καὶ μὴ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπὶ τοῖς ἀνθρώποις κείσθαι, βοηθεῖν δὲ εἰς ἕκαστον τὴν εἰμαρμένην* [*Fato et Deo aptant omnia, et honeste agere aut non agere magna ex parte in hominibus situm, cooperari autem in singulis Fatum*]. Ait ex Phariseorum sententia non omnia simpliciter fieri ex Fato, sed Fato connexa esse et colligata: quod Chaldaizantes Hebraei sic exprimunt, *כָּל מַעֲשֵׂה אֱדָוָה מִפֶּה יְהוָה* [*Omnia ex Fato pendent*]. Ita ut recte aut secus agere sit quidem maxima ex parte penes homines, sed in utrumque tamen concurrat vis illa providentiae. Compara his alterum Iosephi locum XIII Originum, ubi sententiam Phariseorum ita explicat: *Τινὰ καὶ οὐ πάντα τῆς εἰμαρμένης εἶναι ἔργον· τινὰ δ' ἐφ' ἑαυτοῖς ὑπάρχειν συμβάλειν τε καὶ οὐ γίνεσθαι* [*Aliqua, non omnia, Fato fieri; quaedam et in nobis posita, quae possint et non fieri*]: Sadducaeī autem, ut ibidem loquitur, *τὴν εἰμαρμένην ἀναιροῦσιν οὐδὲν εἶναι ταύτην ἀξιοῦντες, οὕτε κατ' αὐτὴν τὰ ἀνθρώπινα τέλος λαμβάνειν· ἀπαντα δὲ ἐφ' ἡμῶν αὐτοῖς τίθενται, ὥς καὶ τῶν ἀγαθῶν αἰτίους ἡμεῖς αὐτοῦς γινόμενους, καὶ τὰ χεῖρα παρὰ ἡμετέραν ὑβουλίαν λαμβάνοντας* [*Fatum tollunt, nihil id esse existimantes, neque secundum id res humanas exitum consequi; sed omnia in nobis ponunt, ita ut nos nobis ipsis causa simus bonorum, mala quoque per nostram temeritatem incurramus*]. Quem in modum dicitur etiam Chrysippus sententiam temperasse Stoicorum, quorum sectam Pharisaicae sectae affinem fuisse Iosephus in Vita sua profitetur. Neque id mirum, cum in Cypro, unde fuerat Zeno, multi semper Iudaei fuerint. Eandem mixturam Fati et Liberae voluntatis aliis quoque in locis

Iosephus adscribit sententiae Pharisaeorum, ut certissimum esse debeat lapsum Epiphanium in istius sententiae explicatione, quod recte antehac a viro undequaque doctissimo annotatum est.

24. *Μὴ ἔχων τέκνα*] *Sine liberis.* Caius Iurisconsultus: *Non est sine liberis cui vel unus filius unave, filia est.* Cum filia deficientibus liberis maribus ad hereditatem vocaretur iure Hebraeo, sequitur ius τῆς ἐπιγαμβρεύσεως [leviratus] tum demum locum habuisse si nulla proles esset relicta. Neque obstat quod in Hebraeo est בן [filius]. Omnium enim linguarum commune est ut masculina appellatione femininus sexus comprehendatur. Ideo prudenter Interpres hic posuit τέκνα, et statim μὴ ἔχων σπέρμα [non habens semen], quomodo שֶׁמֶן [semen] ponitur Gen. 38: 8, quod ad utrumque sexum pertinet. Ut et Lucas: Καὶ οὗτος ἄτεκνος ἀποθάνη [Et is sine liberis obierit]. Tale autem nomen linguae Orientis non habent. Ideo et Syrus hic posuit ܐܒܝܢ [filios]. Nec obstat huic interpretationi quod de nominis propagatione in Lege dicitur: nam poterat et ex filia nepos in avi familiam inseri. At certe qui filiam relinquit, non video quomodo ἄτεκνος recte dicatur.

Ἐπιγαμβρεύσει] Vox haec significat *affinem fieri*, 1 Sam. 18: 21, 22 et 1 Macc. 10: 54, 56, ubi tum genero tum socero tribuitur. Sed hic usurpata est ad exprimendam vim Hebraeae vocis אֵין, quae significat *iure affinitatis aliquam ducere*: quomodo et LXX τὸ ἐπιγαμβρεύειν usurpant, non quidem in Deuteronomio, sed in historia Iudae et Onani Gen. 38: 8, Est enim hoc ius inter ea quae primum moribus recepta, mox legis Divinae auctoritatem acceperunt: qualia multa esse in Mose non est dubitandum.

Ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ, frater eius] Nempe ὁμοπάτριος [ex eodem patre], ut ratio legis postulat, et recte interpretatur Abenesdra. Coepit quidem ex rationis similitudine etiam remotioribus affinibus imponi necessitas ducendi viduam illiberem, nisi ius proximitatis in bona defuncti a se abdicare vellet, eo ritu calcei exeundi quem lex Deuteronomii praescribit. Sed hoc natum non tam ex ipsa legis vi, quam urgent Sadducaei, quam ex processu con-

sue-

suetudinis, aperte satis indicare videtur Ruth 4: 7, ubi moribus, non legi ius istud acceptum fertur. Et nolant Hebraei Iurisconsulti id ius non designari verbo *מִן*, sed verbo *קָרַב* [*proximare*], quod *ἀγγιστεύειν* vertunt LXX.

Ἀναστήσει σπέρμα τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ, et suscitet semen fratri suo] Hoc est quod in Ruthae historia dicitur *ἀναστήσει τὸ ὄνομα τοῦ πεθνηκότος* [*suscitabit nomen mortui*]: quia nimirum lex illum postnatum filium defuncti nuncupabat. Ergo τῷ ἀδελφῷ est *in memoriam atque honorem fratris*.

25. *Ἀφῆκε, reliquit*] Quomodo hereditas relinqui dicitur. Nam apud Hebraeos pari iure deferuntur hereditas et matrimonium, sicut apud Romanos hereditas et tutela. Hinc *κληρονομεῖν* [*hereditare*] aliquam dicitur qui eam *ἐπιδικάζεται*, hoc est, proximitatis iure ducit, ut diximus alibi.

28. *Τίλος τῶν ἐπτά ἔσαι γυνή, cuius erit de septem uxor*] Phariseae resurrectionem ex traditione magis et coniectura quam certis argumentis sperabant. Hinc tanta opinionum diversitas, de qua egimus alibi. Et quemadmodum nunc quoque Thalmudistae epulas sibi fingunt in quibus Behemothum et Leviathanem sint esitaturi, ita tunc quoque vitam felicem quidem, sed huic nostrae similem, animo praeceperant. Unde Iosephus Pharisaicam sententiam comparat, iis quae apud Graecos de Fortunatis Insulis canebantur. Nam bonis dari ait *τὴν ὑπὲρ ὠκεανὸν διαίταν καὶ χάρον οὔτε ὄμβροισι οὔτε νιφετοῖς οὔτε καίμασι βαρυνόμενον, ἀλλ' ὅν ἐξ ὠκεανοῦ πρᾶνς αἰὲ ζεφύρος ἐπιπνέων ἀναψύχει* [*vitam ultra Oceanum et loca nec imbris nec nivibus nec aestibus obnoxia, sed quae lenis ex Oceano Zephyrus afflans mulceat*]: verbis prope iisdem utens quibus olim Homerus:

Ἀλλὰ σ' ἐς Ἠλύσιον πεδῖον καὶ πείρατα γαίης

Ἀθάνατοι πέμπουσιν, ὅτι ξανθὸς Ῥαδάμανθυς·

Τῇ περ ῥήσῃ βιοτὴ πέλει ἀνθρώποισιν·

Οὐ νιφετὸς, οὔτ' αἶρ' χειμῶν πολὺς, οὔτε ποτ' ὄμβρος,

Ἀλλ' αἰὲ ζεφύροιο λιγυπνέοντος ἀήτας.

Ὁκεανὸς ἀνίησιν, ἀναψύχειν ἀνθρώπους.

[*Sed Superam inssu telluris in ultima campos*

Mitteris Elysios, quos rex habitat Rhadamantys:

Mol-

Mollia securae currunt ibi tempora vitae :

*Non ibi nix, non tristis hyems, non sordidus imber;
Sed mitēs animas Zephyri gentibilis afflat
Oceānus, populos praedulci frigore mulcens.]*

Quem secutus Horatius dixit:

*Nos manet Oceanus circumvagus: arva beata
Petamus arva, divites et insulas.*

Et mox:

*Pluraque felices mirabimur, et neque largis
Aquosus Eurus arva radat imbribus,
Pinguis nec siccis urantur semina glebis.*

Et quae sequuntur. Quare mirum non est si mansurum ibi quoque coniugii usum sibi persuaserint, quod Mahometes, ut multa alia, in Alcoranum suum ex Iudaeorum traditione retulit: Sadducei autem, quibus cum Phariseis hactenus certamen fuerat, a Christo putabant resurrectionem doceri *κατὰ τὰς αὐτὰς ὑποθέσεις* [*eadem suppositis*] quibus utebantur Pharisei: sed sperantes fragili dentem illidere, solido impeerunt.

29. *Μὴ εἰδότες τὰς γραφάς, nescientes Scripturas*] Quia nimirum nihil accipiebant nisi quod *ἐν ταῖς γραφαῖς Μωσέως* [*in scripturis Moysis*] scriptum erat *αὐταῖς ταῖς λέξεσι* [*totidem verbis*], cum illarum *γραφῶν* ea esset natura ut sub figuris, aut certe sub verbis inquisitionis egentibus, maiora dogmata occultarent. Qua de re egimus alibi.

Μὴδὲ τὴν δύναμιν τοῦ Θεοῦ, neque virtutem Dei] Non tam quod crederent dissolutas corporis partes a Deo non posse recomponi, quam quod putarent non posse sustentari animas sine corpore; ut ex superioribus apparuit. Atqui cum hoc nullam in se contineat *ἀντιπάσιν* [*repugnantiam*], nulla erat iusta ratio cur id tanquam omni modo, etiam Dei respectu, *ἀδύνατον* [*impossibile*] repudiaretur. Poterant afferri rationes physicae ex operationibus animi desumptae quibus probaretur *τὴν ψυχὴν ἔχειν ἀπὸ γενέσεως ἀμετάβλητον τὴν διαμονὴν* [*animam habere ab ortu deinceps immutabilem permansionem*], ut loquitur Christianus Philosophus Athenagoras; sed quia ista argumenta rudiorum hominum, qui tamen a pietatis studio excludendi non sunt, captum excedunt, nihil est tutius quam Divinae potentiae inniti. Nam si resurrectio non

est

est ἀδύνατος [impossibilis], certe non est cur dicatur ἀβούλητος [non placita] Deo. Τὸ γὰρ ἀβούλητον [nam quod non placet], ut idem ille Athenagoras sapienter dicit, ἢ ὡς ἀδικον αὐτῷ ἐστὶν ἀβούλητον, ἢ ὡς ἀνάξιον [aut tanquam iniquum, aut tanquam indignum non placet]. Cum vero neutrum de sustentatione animorum extra corpus dici possit, sequitur ut res sit non incredibilis, imo credenda, ubi auctoritas ἀξιόπιστος [fide digna] accedit. Quod dixi non ad naturales rationes sed ad Dei potentiam et voluntatem nos remitti cum de sustentandis extra corpus animis agitur, id videre est Luc. 23: 46, Act. 7: 59.

30. Οὐτε γαμοῦσιν, οὐτε ἐγαμίζονται, neque ducunt, neque nubunt] Christus antequam dogmatis istius, quod verae pietatis solidissimum fundamentum est, probationem afferat, tollit falsam ὑπόθεσιν [suppositionem] qua Sadducaeorum obiectio nitebatur. Ἐγαμίζεσθαι hic latins dicitur pro eo quod Latini dicerent *nubere*, ut et infra 24: 38, Luc. 17: 27. Alioqui proprium est filiarum familias, ut apparet 1 Cor. 7: 38. Celebre est illud Electrae apud Euripidem:

Νυμφευμάτων μὲν τῶν ἐμῶν πατὴρ ἐμὸς

Μέριμναν ἔξει, κ' οὐκ ἐμὸν κρίνειν τάδε.

[Meis quod est de nuptiis, spectat patrem

Ea cura: non est id meum decernere.]

Ovidius, aut is qui scripsit Hermiones epistolam:

Me tibi Tyndareus vita gravis auctor et annis

Tradidit: arbitrium neptis habebat avus.

Solet hic tractari quaestio de iure parentum in elocandis liberis. Aequissimum sane est honorem et reverentiam exhiberi parentibus, nullaue in re magis quam quae ad generis propagationem spectat, ut alicubi recte ab Aristotele notatum est. Sed incidunt circumstantiae quae exceptiones porrigant. Quid enim si parentes odio, avaritia, aliisve affectibus detenti cessent officium facere? aequumne erat libertatem naturalem liberis auferri? Certe iure Romano filia quae post annum vicesimum quintum cessantibus parentibus nuptias fecerit, innocens habetur. Et scimus quantopere Paulus Apostolus abhorreat τὸ πυροῦσθαι [uri]. Praeterea vero argumentum illud quod

quod multi invictum putant, meo iudicio non satis procedit, *Istud non recte fit, ergo irritum est*. Quam multa enim sunt quae non recte, id est, non ex officio fiunt, et tamen si facta sint pro non factis nequaquam habentur? Certe si maneamus intra limites Naturalis iuris, actus irritus dici non potest eo quod vitiosus est, nisi accedat potestatis defectus, aut actus turpitudine permans; quae hic locum habere dictum quidem est facile, at ex certis principiis demonstratu difficile. Nam ex iure Naturae auctoritas magis parentum nasci videtur quam potestas, id est, *ἐξουσία*, ut quam videmus pro populorum institutis et moribus mutari. Ita Romani patriam quam dicunt potestatem propriam esse dicunt civium Romanorum; neque eo iure ad nuptias patris consensus requiritur, si liberi sint emancipati; cum tamen emancipatio iura naturae nequeat dissolvere: matris autem consensus si desit, nunquam ob id Romano iure irritae sunt nuptiae. Non video quid afferri possit, quominus quod de votis et iuramentis Num. 30: 14 statuitur, ad sponsalia ac nuptias possit produci. Alibi ius parentum non ultra definitam aetatem liberam porrigitur: et ante istam quoque aetatem si iniquiores sint parentes, Magistratus, ut communes omnium parentes, partes suas interponunt. Mihi haec omnia moderanda videntur aequis legibus, nec debere quod huic aut illi placet, aliis pro Divini iuris regula obtrudi.

Ἀλλ' ὡς ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ ἐν οὐρανῷ εἶσι, sed erunt sicut Angeli Dei in coelo] Sensum explicat Lucas, *Οὐ γὰρ ἀποθανεῖν ἔτι δύνανται* [Neque enim ultra mori poterunt]. Habent enim οἱ πάντες τῆς ἀναστάσεως [filii resurrectionis] in se ipsis πνεῦμα ζωοποιούν [spiritum vivificantem], id est, vim internam quae perpetuo corpus conservet ἐν δυνάμει καὶ ἀφθαρσίᾳ [in vi et incorruptibilitate], unde corpus tale non iam ψυχικόν [animale] sed πνευματικόν [spirituale] dicitur 1 Cor. 15. Cum igitur corpora ista morti obnoxia amplius non sint, non magis quam Angeli, sequitur ut nec indigeant sexuum commercio, cuius ope singulis pereuntibus universitas conservatur. Nam γένεσις [ortus], ut non ita pridem diximus, τῇ φθορᾷ [interitui] cohaeret. Neque ego video quam certis nitatur rationibus

bus quod quidam volunt etiam in illo seculo manifestum fore discrimen sexuum. Videri enim potest id discrimen pars esse τῆς ἀσθενείας [*infirmittatis*] quae tunc erit cessatura. Imo species omnis ac figura τοῦ φθοροῦ [*eius quod fuit corruptibile*] obvelanda videtur ἐνδύματι τῆς ἀφθαρσίας [*indumento incorruptibilitatis*]. Atqui τοῦ φθοροῦ [*corruptibilitatis*] apertum indicium τὸ γεννητικόν [*vis genitiva*]. Veterum sane non pauci arbitrati sunt non futurum tum ἄρσεν οὔτε θῆλυ [*marem et feminam*], ut Hilarius. Theodoretus quoque huius loci qui nunc est prae manibus auctoritatem sequens demonstrat in Angelis non esse sexuum discrimina: Ταύτης γὰρ δὴ τῆς διαίρεσεως ἐνδεής τῶν ὑπὸ τῷ θανάτῳ τελούντων ἢ φύσει· ἐπειδὴ γὰρ ἐξανδραποδίζει αὐτὴν ὁ θάνατος, ὁ γάμος διὰ τῆς παιδοποιήσεως ἀντεισάγει τὸ δαπανώμενον· οἷον γὰρ τινα ἐπισκευαστὴν ἀθανάσιαν ὁ ποιητὴς τῷ θνητῷ ζῶντι τὴν παιδοποιήσαν ἐμψυχανήσατο. Ταύτῃ τοι ἀναγκαῖα τοῖς θνητοῖν ἔχουσι φύσει ἢ τοῦ θήλεος χρεια. Τοῖς δὲ γε ἀθανάτοις γεγενημένοις τὸ θῆλυ γένος παντάπασι περιττόν [*Tali discrimine eget natura morti obnoxia: quia enim mors eam sibi mancipat, matrimonium, liberos serendo, resarcit id quod absumitur. Opifex enim liberam sationem commentus est, quasi facilitiam immortalitatem generi mortali. Ad eum finem mortalem naturam habentibus opus est femina. At iis qui immortales sunt creati supervacuum is sexus*]: quae ad homines ἰσαγγέλους [*Angelis pares*] videntur eadem ratione posse aptari. Sicut autem matrimonium ab immortali vita dissidet, ita cibus quoque et potus, quippe inducta ad supplendas particulas quotidie pereuntes. Quod mirum est non videre Iudaeos (paucos excipio, in quibus est Iosephus Albo), cum et Homerus viderit:

Οὐ γὰρ σίτον ἔδουσ', οὐ πίνουσ' αἰθοπα οἶνον·

Τοῦνεκ' ἀναλμονές εἰσι καὶ ἀθάνατοι καλέονται.

[*Nam nec edunt panem, nec vina rubentia potant:*

Sungulne quippe carent immortalesque vocantur.]

Quo loco utens Plutarchus probat μὴ μόνον τοῦ ζῆν ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀποθνήσκειν τὴν τροφὴν εἶναι ἐφόδιον [*edum non tantum vitae sed et mortis esse viaticum*]. Idem Plutarchus alibi: Τοῦ γὰρ θεοῦ δέδια μὴ δοξῇ τῷ ἀφθάρτῳ μάχεσθαι τὸ γεννῶν οὐχ ἦτρον ἢ τὸ γεννώμενον· μεταβολὴ γὰρ

τις

τις καὶ αὐτὴ καὶ πάθος [*Videndum an non divino immortali repugnet non tantum gigni, sed et gignere: nam et haec mutatio quaedam est cum perpeſſione coniuncta*]. Aristoteles Metaphysicorum II. 4 de diis Poetarum: Πῶς ἂν εἴεν αἰδίοι δέομενοι τροφῆς; [*Quomodo aeterni esse possunt si alimentis opus habent?*] Haec cogitatio excitare nos debet ut in hac etiam fragili vita quam minimum fieri potest indulgeamus corporeis voluptatibus, μελετῶντες τὸν ἐκεῖ βίον [*meditantes vitam quae illic futura est*]. Est autem hic ἔλλειψις [*defectus*] articuli, ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ ἐν οὐρανῷ [*Angeli Dei in coelo*], id est, οἱ ἐν οὐρανῷ [*qui in coelo sunt*], qui in coelo vitam coelitum degunt, non vitam αἰῶνος τούτου [*huius aevi*]. Ita infra 24: 36, οἱ ἄγγελοι τῶν οὐρανῶν [*Angeli coelorum*]: et Marc. 13: 32, οἱ ἄγγελοι οἱ ἐν τῷ οὐρανῷ [*Angeli qui in coelo*]. Deinde praesens pro futuro positum est. Quanquam vero Angelos subsistere negabant Sadducaeī, ut diximus, recte tamen hoc loco eorum mentionem Christus facit; quia solvit argumentum, non argumentatur. Qui respondet, uti potest suppositionibus ab adversario negatis.

31. Περὶ δὲ τῆς ἀναστάσεως τῶν νεκρῶν, de resurrectione autem mortuorum] Id est, quod rem ipsam attinet. Nam hactenus obiectioni tantum respondit.

32. Οὐκ ἔστιν ὁ Θεός, Θεός νεκρῶν, ἀλλὰ ζώντων, non est Deus, Deus mortuorum, sed viventium] Argumentum hoc, quod multis obscurius visum est, perspicuum fiet si interpretem adhibeamus θεόπνευστον [*Divinitus inspiratum*] Scriptorem ad Hebr. 11: 16. Primo ponendum, vocem Dei ubi possessivum casum post se habet, significare εὐεργέτην [*benefactorem*] optimum atque potentissimum; quod negare Sadducaeī non poterant, cum ita haberet formula federis, *Ero Deus vester et vos eritis mihi populus*. Deinde addendum est, cum Abrahamus, Isaacus et Iacobus peculiariter nominantur, eo significari Deum peculiariter atque eximie esse ipsorum Deum sive εὐεργέτην, ob singularem scilicet ipsorum fidem atque obedientiam. Tertio notandum, in hac vita Abrahamo, Isaaco, Iacobo commoda quidem aliqua sed multis incommoda permixta accidisse. Nam neque terras ullas proprias habuerunt, sed cum familia ac gregibus huc illuc sunt

va-

vagati, non raro etiam conflictati cum hominum fortuneque iniuriis. Unde et Iacobus *ξένον* [*hospitem*] sive *παρεπίδημον* [*peregrinum*] se vocabat, Pharaonem alloquens, quod merito urget divinus ille Scriptor. Hinc sequitur, nihil illos in hac vita supra caeteros homines eximium adeo recepisse, propter quod Deus tam peculiariter *ipsorum Deus* dici debeat. Imo multi improbi aut minus probi in Aegypto, Chananaea atque alibi vitam terrenam haud paulo felicius egere. Restat ergo ut Deus ipsorum Deus fuerit, non modo cum in terris agerent, sed etiam cum ad Mosem Deus ista loqueretur. Nam, ut dixi, in hoc aevo nihil illis contigerat quod tanti nominis magnificentiam impleret. Deinde vero propter quem bene facimus aliis, ei multo magis benefacimus si possimus. Deo potestas non deest, ut iam uno verbo ostendit Christus: et dicit se benefacturum posteritati propter Abrahamum, Isaacum, Iacobum: multo ergo magis ipsis benefaciet. Beneficii autem capaces non sunt qui mortui sunt, si perpetuo in mortis statu sunt mansuri. Sequitur ergo restituendos eos esse in vitam, ut peculiariter atque eximie Deus ipsorum Deus, hoc est, *εὐεργέτης* esse possit; quomodo etiam Iudasus Abenesdra explicat illa Legis, *Ego ero Deus vester*. Philo etiam: *Τὸ δὴ Θεὸς αἰώνιος, ἴσον ἐστὶ τῷ, ὃ χαριζόμενος οὐ ποτὲ μὲν, ποτὲ δὲ οὐ, ἀεὶ δὲ καὶ συνεχῶς* [*Illud ergo Deus aeternus idem valet quod bene faciens, non interdum, interdum vero non, sed semper atque perpetuo*]. Lucas illud, *Θεὸς δὲ οὐκ ἔστι νεκρῶν, ἀλλὰ ζώντων* [*Deus non est mortuorum, sed viventium*], ita explicat, *πάντες γὰρ αὐτῷ ζῶσιν* [*omnes enim vivunt ei*], id est, et potest et vult eos Deus vitae reddere: ac proinde cum Dei promissae non minorem certitudinem habeant quam res praesentes, iam nunc vivere censendi sunt. Philo De Monarchia: *Ἀλέκται δὲ ὅτι οἱ προσκείμενοι τῷ ὄντι Θεῷ ζῶσι πάντες* [*Dicuntur autem vivere omnes qui vero Deo adhaerent*]. Sic et Scriptor *περὶ αὐτοκράτορος λογισμοῦ* [*De rationis imperio*], de Abrahamo, Isaaco, Iacobo ait, *Θεῷ ζῶσι* [*Deo vivunt*]. Ita vitae hominum *διαμονήν* [*permansionem*] tribuit Athenagoras, morte tamen, velut somno, intercisam. Quomodo Christus de Iairi filia dixerat: *Οὐκ ἀπέθανεν, ἀλλὰ*

καθεύδει [*Non est mortua, sed dormit*]: et de Lazaro: *Dormit: vado ut excitem eum*. Quanquam vero ad tollendam ἐνύπθειαν [*suppositionem*] Sadducaeorum sufficere poterat probare permansionem animorum, tamen et verbis et proposito Christi, quod est probare τὴν ἀνάστασιν [*resurrectionem*], rectius convenit, Abrahamum accipere non animum, quae pars tantum est Abrahami, sed personam constantem ex animo ac corpore, cui proprie mors et vita tribuitur. Inter omnia argumenta quae ad probandam animi immortalitatem adhiberi solent, nullum mihi videtur aptius movendis hominum animis quam illud quod a Petro Apostolo acceptum recitare solebat Clemens Romae Episcopus, *Si Deus est iustus, animus est immortalis*. Cui parem sententiam reperire est apud Paulum 1 Cor. 15: 19. Nam certe, si ullam ponimus bene secusque factorum discrimen, si Divinam providentiam et iustitiam agnoscimus, quam nec Sadducaeī negare audebant, videmus autem bonis multis peius hic esse quam malis, sequitur aliud superesse iudicium, ac proinde id etiam quod praemium poenamve recipere possit. Quod argumentum mira facundiae ubertate non semel explicavit Chrysostomus. Sed et Paganorum quibusdam lux illa emicuit. Nam Balaamus sive ratione ductus sive Spiritu Divino agitatus exclamat apud Mosem: *Sit mors mea cum morte iustorum*; quibus verbis ostendi putant Hebraeorum Magistri, piis Hebraeis praemia aliqua post hanc vitam esse reposita. Quin et Plato, Cicero, Plutarchus isto telo pugnant, et Hierocles, cuius haec sunt verba: Εἰ γὰρ μὴ εἴη τι ὑπομένον ἡμῶν μετὰ θάνατον; καὶ τοῦτο φύσιν ἔχον ἀληθεία καὶ ἀρετῇ κοσμεῖσθαι, οἷον δὴ φαμέν εἶναι τὴν λογικὴν ψυχὴν, οὐκ ἂν ἔφρεσις ἡμῶν καθαρὰ γένοιτο τῶν καλῶν. Προαναιρεῖται γὰρ ἡ ὑποψία τῆς φθορᾶς τὴν περὶ ταῦτα σπουδὴν; καὶ πρὸς ἀπολαύσεις ἀγχι σωματικᾶς, ὅποιαί ποτε ἂν ᾧσιν αὐταί, καὶ πόθεν ἂν πορίζεσθαι δύνανται. Πῶς γὰρ ἂν δόξῃ ἔμφρονος εἶναι κατ' αὐτοὺς, ἢ μετρίως καθ᾽ ἑκαστόν, μὴ πάντα χαρίζεσθαι τῷ σώματι, δι' ὃ καὶ ἡ τῆς ψυχῆς ὑπόστασις σώζεται, οὐκ οὕσης μὲν καθ' αὐτήν, ἐπιγιγνομένης δὲ τῇ ποίᾳ διαπλάσει τοῦ σώματος; πῶς δὲ προησόμεθα δι' ἀρετὴν τὸ σῶμα, μέλλοντες καὶ τὴν ψυχὴν αὐτὴν ἅμα τῷ σώματι διαφθείρειν, ὥςτε μηδαμοῦ εἶναι τὴν ἀρε-

ἀρετὴν ἢς ἐπείδει τὸν θάνατον ὑπεμείναμεν; [*Nam si nihil nostri post mortem superesset, et quidem tale quod veritate et virtute ornari posset, quale esse dicimus animam ratione utentem, non esset pura in nobis appetitio rerum honestarum. Expectatio enim omnimodi interitus exstinguit studium circa honesta et ad voluptates agit corporeas, qualescunque illae sint et undecunque habendae. Quomodo enim ex illorum sententia sapientis sit, imo mente sani, non omnia facere corporis causa, propter quod ipsa animae sustentatur natura, ut quae non sit per se, sed sequatur hanc vel illam corporis conformationem? Quomodo autem virtutis causa corpus abdicabimus, si ea ratione una cum corpore interimimus animam, ita ut nulla iam sit illa virtus cuius causa mortem sustinuerimus?*] Neque vero ad immortalitatem animorum duntaxat id valet, sed, ut dicere coepi, ad corporum quoque restitutionem, sive naturam spectes, sive rei aequitatem. Naturalis amor corporis, quem in animo omnes deprehendimus, ostendit animum humanum esse οὐσίαν ἀτελή [*substantiam imperfectam*] quae corpus perficiendo simul ipsa perficiatur finis sui adeptione: quae ratio multos Philosophos adegit ad comminiscendas μετεμ-
σωματώσεις [*translationes in corpora alia*]. Aequitas non patitur ut corpus quod animi imperio multa molesta sustinet non etiam partem ferat praemii. Adde quod humanae naturae a Deo conditae necesse sit finem aliquem esse propositum, qui ne fingi quidem potest alius quam beata vita totius hominis. Nam finis partis alterius non est finis totius; at totum hominem Deus condidit. Quae omnia, aliaque insuper lectu digna uberius tractata invenire est apud eum quem modo dixi Athenagoram: ad quem te, ne longior sim, remitto. Quod si cui eo recurrere non vacat, hanc saltem hic legat nervosam et his Christi verbis convenientissimam ratiocinationem: Εἰ δὲ κατὰ τοῦ συναμφοτέρου φέρει τὴν ἐπὶ τοῖς ἐργασμένοις δίκην ἢ δικαία κρίσις, καὶ μήτε τὴν ψυχὴν μόνην δεῖ κομίσασθαι τὰ ἐπιχειρήματα τῶν μετὰ τοῦ σώματος ἐργασμένων (ἀπροσπαθῆς γὰρ αὕτη καθ' ἑαυτὴν τῶν περὶ τὰς σωματικὰς ἡδονὰς ἢ τροφὰς καὶ θεραπειὰς γινομένων πλημμελημάτων), μήτε τὸ σῶμα μόνον (ἄκριτον γὰρ τοῦτο καθ' ἑαυτὸ νόμον καὶ

καὶ δίκης), ὁ δὲ ἐκ τούτων ἄνθρωπος τὴν ἐφ' ἑκάστῳ τῶν
 ἐργασμένων αὐτοῦ δέχεται κρίσιν· τοῦτο δὲ οὔτε κατὰ τήνδε
 ζωὴν εὐρίσκει συμβαῖνον ὁ λόγος (οὐ γὰρ σωζεται τὸ κατ'
 ἀξίαν ἐν τῷ παρόντι βίῳ διὰ δὲ τὸ πολλοὺς μὲν ἀθίους καὶ
 πᾶσαν ἀγομίαν καὶ κακίαν ἐπιτηδεύοντας, μέχρι τελευτῆς
 διατελεῖν κακῶν ἀπειράτους, καὶ τουναντίον τοὺς κατὰ πᾶ-
 σαν ἀρετὴν ἐξηταςμένον τὸν ἑαυτῶν βίον ἐπιδειξαμένους, ἐν
 ὁδύναις ἤν, ἐν ἐπηρείαις, ἐν συκοφανταίαις, αἰκίαις τε καὶ
 παρτολαίς κακοπαθείαις), οὔτε δὲ μετὰ θάνατον (οὐδὲ γὰρ
 ἔστιν ἔτι τὸ συναμφοτέρον, χωριζομένης μὲν τῆς ψυχῆς ἀπὸ
 τοῦ σώματος, σχεδαννυμένου δὲ καὶ αὐτοῦ τοῦ σώματος εἰς
 ἐκεῖνα πάλιν ἐξ ὧν συνεφυρήθη, καὶ μηδὲν ἔτι σώζοντος τῆς
 προτέρας φυῆς ἢ μορφῆς, ἥπου γε τὴν μνήμην τῶν πεπραγ-
 μένων), εὐδηλον παντὶ τὸ λειπόμενον, ὅτι δεῖ κατὰ τὸν ἀπό-
 σολον τὸ φθαρτὸν τοῦτο καὶ διασκεδασθὲν ἐνδύσασθαι ἀφθαρ-
 σίαν, ἵνα ζωοποιηθέντων ἐξ ἀναστάσεως τῶν νεκρωθέντων,
 καὶ πάλιν ἐκ νεκρῶν τῶν κεχωρισμένων ἢ καὶ πάντῃ διαλε-
 λυμένων, ἕκαστος κομισθῇ δικαίως, ἃ διὰ τοῦ σώματος ἔπρα-
 ξεν, εἴτε ἀγαθὰ, εἴτε κακὰ [*Quod si iusta iudicatio exigit*
ut parti utrique reddatur quod factis eius congruit, ne-
que animam oportet solam ferre mercedem eorum quae
cum corpore acta sunt (ipsa enim per se non tangitur
illis culpis quae circa corporis voluptates aut alimenta
cultumve admittuntur); neque solum corpus (quod per se
legis et iustitiae expers), sed qui ex utroque constat,
homo, is est qui iudicandus secundum ea quae egit pars
utraque. Id autem ostendit ratio neque in hac fieri vita
(non enim exhibetur quod cuique convenit in hac vita,
quia multi impii qui scelera quaevis et crimina com-
misere, ad finem usque permanent malorum immunes;
et contra qui vitam suam ostenderunt exactam ad vir-
tutis regulas, vivunt in doloribus, obnoxii iniuriis, ca-
lumniis, contumeliis et omnifariis malis), neque post
hanc vitam (non enim iam ultro est illud compositum
ex utroque, postquam anima discessit a corpore, corpus
vero ipsum rursum discessit in illa unde constabat; ita
ut nihil retineat naturae aut formae prioris, neque ante
actorum memoriam); apparet cuivis quid sit id quod
restat, nempe debere iuxta Apostolum hoc corruptibile
et dissolubile indui immortalitate, ut ita iterum vivifi-
ca-

catis per resurrectionem mortuis, et rursum in unum redditis qui aut discreti aut penitus dissoluti fuerant, quisque ex aequo referat quas per corpus sive bona sive mala egit]. Dignum notatu et hoc, quod ab Hebraeis est observatum, Deum non vocari in Sacris literis Deum cuiusquam dum is vitam adhuc mortalem agit.

34. Συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτὸ, convenerunt in unum] Respondet Hebraeo וַיִּקְרְבוּ, quod est Ios. 9: 2 et alibi.

35. Εἷς ἐξ αὐτῶν νομικός, unus ex eis Legis doctor] Νομικός idem est quod γραμματεὺς [Scriba]: id nomen officii: erat autem Pharisaeus τῇν αἵρεσιν [sectâ].

Πειράζων, explorans] Non est hic sumendum verbum hoc in calumniae significationem, sed quomodo Regina Sabae dicitur venisse πειράσαι [exploratum] Salomonem 1 Reg. 10: 1.

36. Μεγάλη, magna] Μεγίστη [maxima] id est, dignissima quae memoriae commendetur, πρώτη τῶν ἐντολῶν [prima praeceptionum], ut infra 38 et apud Marcum. Dubium non est quin agitata fuerit haec quaestio; et alii praecipuas ἐντολάς esse putaverint eas quae de Sacrificiis erant, ut colligi videtur dicto Marci loco; alii, ut credibile est, legem Circumcisionis, ut ad Izaten dicebat Eleazar Galilaeus, narrante Iosepho, aut etiam Sabbati: quorum errores passim refellunt Prophetæ.

37. Ἐν ὅλῃ τῇ καρδίᾳ σου καὶ ἐν ὅλῃ τῇ ψυχῇ σου, toto corde et tota anima] Hebraismus. Nam quod Latine dicimus facere aliquid toto corde, Graeci, ut LXX hoc loco, ἐξ ὅλης τῆς καρδίας, Hebraei dicunt in toto corde.

Καὶ ἐν ὅλῃ τῇ διανοίᾳ σου, et tota mente] תְּכֹחַ לְבָבְךָ, quod LXX satis proprie reddiderunt, ἐξ ὅλης δυνάμεώς σου [omni facultate]. Marcus et Lucas, ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος σου [totis viribus]: qui tamen ἐξηγητικῶς [explicando] addunt etiam διανοίας [mentis] vocabulum: cuius hic est sensus qui apud Thucydidem: Διάνοιαν ἔχω πρὸς τὸ καλὸν τῆς πράξεως [Mentem habeo ad honestatem actus], id est, in id intentus sum. Idem autem valet sive dicas pro viribus, sive omni studio atque contentione. Nam quod Hebraei quidam Interpretes תְּכֹחַ hoc loco pro opibus accipiunt, alienum est; sicut et

illorum supervacua diligentia, qui *καρδίαν, ψυχὴν, δια-
νοιαν* nimium subtiliter hic distinguant, cum vocum mul-
tarum cumulatio nihil aliud quam intensius studium de-
signet: sicut et Latini dicunt, *corde, animo atque vi-
ribus*; ut ab aliis est annotatum: Catullus, *pectore, ani-
mo, mente*. Itaque eodem sensu quae hic habemus, terna
modo, modo singula, modo bina reperias. Singula; ut
cum, 1 Reg. 14: 8, Deus de Davide dicit, *Ἐπορεύθη ὀπίσω
μου ἐν πάσῃ τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ* [*Secutus est me toto corde*],
et cum Samuel populum ita alloquitur 1 Sam. 7: 3, *Εἰ
ἐν ὅλῃ καρδίᾳ ὑμῶν ὑμεῖς ἐπιστρέφετε πρὸς Κύριον* [*Si to-
to corde revertimini ad Dominum*], et cum de Iehu
narratur 2 Reg. 10: 31, *Οὐκ ἐφύλαξε πορεύεσθαι ἐν νόμῳ
Κυρίου Θεοῦ Ἰσραὴλ ἐν ὅλῃ καρδίᾳ αὐτοῦ* [*Non cura-
vit servandam legem Domini Dei Israelis toto corde*],
et in Ps. 119: 2 de piis, *Ἐν ὅλῃ καρδίᾳ ἐκζητήσουσιν αὐτόν*
[*Toto corde exquirunt eum*]. Quibus addi potest illud
in Ecclesiastico dictum de Davide 47: 10, *Ἐν πάσῃ καρδίᾳ
αὐτοῦ ὑμνήσῃ, καὶ ἠγάπησῃ τὸν ποιήσαντα αὐτόν* [*Omni
corde laudavit Dominum et dilexit Deum, qui fecerat ip-
sum*]. Bina; ut Deut. 4: 29 ad populum: *Ὅταν ἐκζη-
τήσῃτε αὐτόν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου καὶ ἐξ ὅλης τῆς
ψυχῆς σου* [*Cum quaesieritis eum toto corde et tota ani-
ma*]: 2 Paral. 15: 12 de populo toto: *Διῆλθον ζητῆ-
σαι Κύριον Θεὸν τῶν πατέρων αὐτῶν ἐξ ὅλης τῆς καρδίας
καὶ ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς αὐτῶν* [*Ut quaererent Dominum
Deum patrum suorum toto corde et tota anima*]: et 2
Reg. 23: 3 de Iosia: *Διέθετο τοῦ πορεύεσθαι ὀπίσω Κυρίου,
τοῦ φυλάσσειν τὰς ἐντολάς αὐτοῦ, καὶ τὰ μαρτύρια αὐτοῦ,
καὶ τὰ δικαιώματα αὐτοῦ ἐν πάσῃ καρδίᾳ καὶ ἐν πάσῃ ψυχῇ*
[*Ut sequerentur Dominum et custodirent praecepta eius
et testimonia et ceremonias omni corde et tota anima*].
Nec dissimile illud M. Antonini lib. XII, *Ἐξ ὅλης τῆς
ψυχῆς τὰ δίκαια ποιεῖν, καὶ τ' ἀληθῆ λέγειν* [*Tota ani-
ma facere quae iusta sunt, et dicere quae vera*]. Errant
autem graviter Iudaei qui praeceptum hoc, ut et illud
de non concupiscendo, satis impleri putant si factis ex-
ternis a Lege non abeat. Apertius enim est quam ut
negari possit istis verbis actus etiam internos praecipi,
coniunctim tamen cum externis: notandumque est exstare
par-

particulam hanc non in formula Sinaitici federis, quod est in Exodo, sed ἐν τῇ ἐπιτομῇ [in peroratione legum], quomodo Platonico more Philo eum librum vocat quem vulgo *Deuteronomium* appellamus. In eo autem libro plurima sunt quae ad normam federis quod per Christum plene revelatum est populum vocant, et rudimenta quaedam continent Euangelicae pietatis. Rursum Augustinus et eum secuti alii putant eam perfectionem istis verbis significari quam in hac vita nemo habuerit aut habere potuerit, quasi praescriberetur non tam qua currendum, quam quo currendum esset. Quae sententia suum habere potest usum, ut homines infirmitatis suae admonitos intra humilitatis terminos contineat, et desiderium in iis excitet vitae alterius; sed propriam non esse hanc verborum interpretationem patet collatis quae attulimus locis: nam David, Iosias atque alii id quod lex ista postulat fecisse memorantur. Nam Deum ἐζητήσιν [quaerere] et ἀγαπήν [diligere] in Hebraismo idem valere manifestum arbitror. Sic et implere post Deum quidam dicuntur, quod Chaldaeus Paraphrastes exponit *perfecte Dei timorem sequi*, ut videre est Num. 14: 24, 32: 12. Deut. 1: 36. Praeterea vult Lex amorem istum praestari *pro viribus*, κατὰ δύναμιν, id est, quantum homo potest. Posse autem hominem quantum potest, nemo sanus negabit. Media igitur et vera sententia haec est, exigi a Deo, non ne quid unquam praeter se cogitemus aut amemus, quod huius vitae status non patitur, sed ut potissimum animi nostri studium Deo impendamus, hoc omni conatu agentes ut non aliqua sed omnia Dei mandata exsequamur. Nam illud ἐξ ὅλης vel πάσης καρδίας idem est quod alibi dicitur שלם בלבב ἐκ καθαρῆς καρδίας ut Paulus vertit 1 Tim. 1: 5, id est, *corde integro* atque *sincero*; sicut et Latine dicimus, *Totus in hoc sum*. Posse autem homo intelligendus est, non id duntaxat quod potest viribus naturae peccandi consuetudine prostratis, sed quod potest adiutus Divino Spiritu, quem Deus etiam priscis illis temporibus paucis quibusdam selectis, non ex communi lege sed ex peculiari gratia dedit, in Novo autem Federe omnibus federatis suis, hoc est, in Filium suum credentibus, liberaliter admodum

pollicetur. *Πάντα ἰσχύω*, inquit Paulus, *ἐν τῷ ἐνδυναμοῦντί με Χριστῷ* [*Omnia possum per Christum, qui me sustentat*]. Quo autem maior nunc aut datur aut offertur Spiritus copia, eo praeceptum quoque istud uberius praestandum est.

39. *Ὁμοία αὐτῇ, similis huic*] Ita tamen ut priori dignitate concedat, unde *δευτέρα* [*secunda praeceptio*] dicitur apud Marcum. *Similis* autem dicitur, quia actus itidem non externos tantum sed et internos praecipit, et vim suam quam latissime extendit; adde et quod priori necessario nexu cohaeret, ut docet 1 Ioh. 4: 20, unde quod dicturus est Christus de duobus illis praeceptis, a Paulo dicitur de posteriore, propter illam quam dixi cohaerentiam. Nam qui Deum diligit Dei praeceptis obsequitur, inter quae est dilectio hominis alterius; et qui hominem alterum ita ut oportet diligit, sequitur ut eum propter Deum, ac proinde Deum maxime, diligat. Nimirum, ut dicant Graeci Philosophi, *ἀρεταὶ ἀλλήλων ἀκολουθοῦσιν αἱ ἀρεταί* [*virtutes mutuo se consequuntur*]. Philo de Abrahamo: *Τῆς αὐτῆς φύσεως ἐστὶν εὐσεβῆ τε εἶναι καὶ φιλόφρων, καὶ περὶ τὸν αὐτὸν ἐκάτερον, ὁσιότης μὲν πρὸς Θεὸν, δικαιοσύνη δὲ πρὸς ἀνθρώπους θεωρεῖται* [*Eiusdem est indolis pium esse et hominum amantem, et in eodem utrumque reperitur, sanctitas erga Deum et iustitia erga homines*]. Idem ad Decalogum: *Ἀμήχανον εὐσεβεῖσθαι τὸν ἀόρατον ὑπὸ τῶν εἰς τοὺς ἐμφανεῖς καὶ ἐγγὺς ἀσεβούντων* [*Fieri non potest ut pius sit erga eum qui non conspicitur, is qui impius est in eos quos de proximo videt*].

Τὸν πλησίον σου, socium tuum] Id est, ex primaeva Naturae lege, ad quam Christus nos revocat, hominem quemvis. Ita et Hierocles ex Pythagoricorum praecepto monet *φιλίαν τηρεῖν πρὸς πάντας ἀνθρώπους* [*amicitiam servandam in homines quosvis*], cum hoc tamen temperamento *μετὰ τῆς πρὸς τὴν ἀξίαν ἀπονεμήσεως* [*cum ea distributione quae respicit id quo quisque dignus est*]. Ante Legem *ἢ* dicebatur homo quivis, Gen. 11: 3, 7, Exod. 2: 13, 11: 2, id autem Lege Mosis sublatum non est. Nempe *ἢ* Hebraeum et Chaldaicum *חַבֵּר*, quo Paraphrastes Chaldaeus utitur, *socium* quidem significat, sed ita ut ea compi appellatione hominem quemvis designare possit; quo-

quomodo et Graeci usurpant vocem τοῦ πλησίον, qua uti solent LXX et Scriptores nostri, aut etiam τοῦ πέλας. Quare quod hic est τὸν πλησίον, Paulus dixit etiam τὸν ἕτερον [*alterum*] Rom. 13: 8.

Ὡς σεαυτὸν, *sicut te ipsum*] Ὡς, ut et Hebraeum וְ, saepe comparat res similes, sed inaequales, ut Ioh. 17: 21; Act. 3: 22. Est ergo ὥς σεαυτὸν *sincere diligere*, quomodo nosmet ipsos diligere solemus. Ita amicus dicitur *alter ipse*. Vide quae supra 7: 12. In hac autem amicitiae sinceritate comprehensum est ut modo minus illis quam nobis ipsis, modo plus etiam praestemus. Hinc etiam nascitur bonorum communio ex nostrae copiae et aliorum inopiae modo temperata, κοινὰ γὰρ φίλων πάντα [*omnia enim quae amicorum sunt, sunt communia*].

40. Ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται κρέμονται, *Lex pendet et Prophetæ*] Assentio existimantibus Latinam esse locutionem, quales in his libris satis multae sunt. Nam quod Esai. 22: 23 vox *pendere* aliquid simile significat, est ex continuatione translationis de paxillo. Sensus hic est: *In his duobus sita est Lex et Prophetarum monita*: de his enim hic agitur: quomodo et supra de praecepto diligendi proximi dixerat: Οὗτός ἐστιν ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται [*Haec est enim Lex et Prophetæ*], et Paulus in eodem praecepto omnem ἐντολὴν [*praeceptionem*] ἀνακεφαλαιοῦσθαι, id est, *contineri*, ut vertit Syrus. Recte: nam ἀνακεφαλαιοῦν Scriptori libri De Mundo, κεφαλαιοῦν non Aristoteli tantum, ut antehac a viro doctissimo est annotatum, sed et Platoni est *in summam contrahere*. Hebraei Magistri istud ipsum dilectionis praeceptum vocant τὸ καθ' ὅλον [*universale*] Legis. Ex universalibus autem fiunt particularia, duplici modo, aut per illationem, quomodo omnia praecepta naturalia atque perpetua ex illis duobus necessitate consequentiae emanant, de qua emanatione agit Paulus; aut per constitutionem speciei, quomodo praecepta rituum et iudiciorum, et si quae sunt alia in Lege Mosis iuris θετικῶν [*constituti*], ex iisdem illis duobus nascuntur, intercedente actui Divinae voluntatis. Et his quidem modis praeceptis istis generaliter atque communiter sumtis alia omnia continentur; quae vera est huius loci sententia. Quod si praecepta ista

sumas strictius, quatenus ab omnibus aliis praeceptis distinguuntur et peculiare actus, internos praecipue, imperant, etiam sic dici poterunt praecepta alia ab istis pendere, et in istis contineri sicut media ad finem continentur in suo fine, quod explicat Paulus 1 Tim. 1: 5. Non alienum est ab hoc loco quod tradunt Hebraeorum Doctores praecepta Legis, quae sexcenta sunt et ultra, a viris sanctis in summam quandam redacta, ut Ps. 15, Esai. 33: 15, brevius a Michea 6: 8, *Ecquid Deus requisivit abs te nisi ut exerceas ius et ames benignitatem, et modeste ambules cum Deo tuo?* et ab Esai. 56: 1, *Observate ius et exerceatis iustitiam:* brevissime vero ab Abacuc 2: 4, *Iustus ex fide sua vivet:* ubi si intelligas fidem δι' ἀγάπης ἐργουμένην [quas per dilectionem operatur], re ipsa idem dicitur quod hic a Christo, ut qui ἀγάπην requirat τὴν ἐκ πίστεως [quas sit ex fide]. Ideo et apud Marcum praemittitur duobus istis praeceptis hoc anteloquium: *Audi Israel, Deus noster Deus unus est.*

42. Περὶ τοῦ Χριστοῦ, de Christo] Noluit Christus aperte indicare ea quae post resurrectionem demum erant omnibus revelanda. Verum interim hoc velat supremo oraculo inserere hominum mentibus voluit, Messiae Regnum generis excellentioris fore quam Davidicum, ac proinde Divinum.

Τοῦ Δαβὶδ] Ex vaticinio Esai. 9: 7, quo tanquam apertissimo utitur Gabriel ad Mariam. Et res est nunc quoque inter Iudaeos confessa.

43. Δαβὶδ] Scriptorem Ps. 110 Davidem nominat, nunquam id sibi sumpturus nisi id tum fuisset extra controversiam. Et sane ἐπιγραφή [inscriptio] ipsis Hebraeorum codicibus est דָּוִד מֶלֶךְ [Hymnus Davidis]: quod vel solum sufficere debeat ne Eliezer aut aliquis Ezechiae temporum Scriptor eius hymni crederetur. Ut enim demus titulos ab ipsis Scriptoribus non additos, tamen antiquissimos esse constat, quorum nunc fidem convellere non argumentis ullis sed animi lubidine, hominum est contentionis studio insanientium. Illud דָּוִד Septuaginta interpretari solent τῷ Δαβὶδ [Davidi]: sed aliter caeteri Paraphrastae Hebraeique ipsi, qui ὁ tum in Psalmorum inscriptionibus tum aliis multis in locis ea significatione

ac-

accipiunt quam nos casu secundo exprimimus. Et sane si aliter interpretemur, nullus erit Psalmus qui sit Davidis, aut certe quem Davidis esse constet, cum tamen Psalmos plurimos et quidem eandem habentes *ἐπιγραφῆς* a Davide scriptos ipsi quoque fateantur.

Ἐν πνεύματι, Spiritu ductus] Erat enim David *προφήτης* [Propheta] Act. 2: 30, et per ipsum loquebatur Spiritus Sanctus, 2 Sam. 23: 2, Act. 1: 16. Nec obstat quod Iudaei distinguunt inter *προφητείαν καὶ ἄγιον πνεῦμα* [Prophetiam et Spiritum Sanctum], neque enim novum est vocabula generalia restringi ut species discernantur. Alioqui Prophetis passim tribuitur Spiritus Sanctus; et qui vel in somnio Divinitus monebantur *Προphetæ παχυτέρων* [laxiore sensu] vocabantur, ut videre est Maimonidae Ducis dubitantium lib. II cap. 45.

Κύριον αὐτὸν καλεῖ, vocat eum Dominum] Fallantur Hebraei qui aliter a nobis hoc legi putant quam ipsi legunt, *Adoni*. Neque hinc *ἀμέσως* [proxime] argumentum petitur *Θεότητος* [de Divinitate] Christi: sed hoc probatur, Messiam a Davide Rege tanto non modo tanquam maiorem ipso, sed et ut ipsius Dominum suspici ac coli. At quomodo Messias a Davide natus Dominus Davidis, nisi ipse Messias ius atque imperium erat habiturus in ipsum Davidem, et Messiae beneficia ad Davidem erant perventura? Ad Messiam pertinere hunc Psalmum agnoverunt Hebraei veteres; quos sequitur Isaac Benarama ad Gen. 47. Qui post ortum Christianismum fuerunt negare id ipsum coeperunt solo odio Christianismi; cum tamen ipse David Kimchi et cum eo alii, ut et apud Iustinum Tryphon Ps. 2 de Messia interpretentur, ubi de *sceptro ex Sione exituro* idem dicitur quod hoc Psalmo. Quod autem unum obicit Kimchi, *nulla praelia ab Iesu pugnata*, facile solvitur; cum ipsi negare non possint multa esse, in Prophetis praesertim, dicta figurate. Nam ut de membris Dei nihil dicam, montem Domini elevatum iri supra montes alios, et feras cum pecudibus stabulaturas aliter quam verba sonant intelligunt qui inter ipsos naris sunt paulo emunctioris: quomodo et convivia in Regno coelesti interpretatur Albo.

44. *Ὁ Κύριος, Dominus*] Ita solent non LXX tantum sed

sed et Hellenistae caeteri, atque inter eos nostri Scriptores, loqui ubi in Hebraeo est τὸ τετραγράμματον [vos quadrilitera]. Nec aliter Chaldaeus Paraphrastes. Alii Interpretes Graeci ipsas ponebant literas Hebraeas *יהוה*, unde ab imperitis librariis factum est *IIII*. Caeterum hoc argumento irrefragabili apparet id nomen Hebraeum temporibus Ptolemaicis lectitari solitum ut nunc legitur *Adonai*. Quod viro pererudito placet ideo dici ἀνεκφώνητον [inenuntiabile] quod tot vocalium concursum sermo Graecus non pateretur, mihi non probatur. Idem enim usu venit in multis nominibus aliis, quae tamen ut possunt, saepe etiam literis aliquot omissis, exprimunt *LXX*. Deinde quid ea ratio tangit Iudaeos Hebraeo utentes sermone? Quare aliam causam fuisse oportet cur Iudaei nomen illud pronuntiare desierint. Nam olim pronuntiarunt non ipsi tantum sed et alienigenae quoties de Hebraeorum Deo loquebantur, ut Rex Hiromus 1 Reg. 5: 7. Causa maxime probabilis est, quod alia nomina generalem quandam Dei, aut rei quae pro Deo haberetur, notionem declararent: illud autem nomen esset διακριτικόν [proprium], quo Deus Hebraeorum a Diis caeteris discernebatur: nomen in quo non est participatio inter Creatorem et aliquid aliud, ut Maimonides loquitur. Itaque primum Dei reverentia coeptum est raro usurpari, atque ita minus minusque, ut tandem usurpari desierit nisi in publica Sacerdotum benedictione et in sacro piaculari: quod praeter Thalmudistas Philo nos docet, cum hoc nomen tantum fas ait fuisse λέγειν καὶ ἀκούειν ἐν ἁγίοις [enuntiare et audire in sacris rebus]. Neque alia de causa Iosephus hoc nomen vocat τὰ ἱερὰ γράμματα [sacras literas]: ταῦτα δὲ ἐστίν, inquit, τὰ φωνήεντα τέτταρα [quae sunt vocales quattuor], ubi de Pontificis agit corona. Et alibi, προσηγορίαν, inquit, περὶ ἧς οὐ μοι θέμις εἰπεῖν [vocabulum de quo mihi loqui nefas]. Eusebius hoc nomen vocat ἄλεκτον τοῖς πολλοῖς [plerisque non prolatum]. At tamen illis quoque temporibus erant qui per impatientiam aut contumeliam id nomen pronuntiarent. Prioris exemplum exhibet libro belli Iudaici quinto Iosephus: Τὸ φοβερόν, inquit, ἐπικαλούμενον ὄνομα τοῦ Θεοῦ [Pronunciantem horribile illud Dei nomen]. Posterioris Philo, narrans quid

quid sibi aliisque legatis dictam esset a Caio Caligula: *Τμεῖς, εἶπεν, ἐξε οἱ θεομισεῖς, οἱ θεὸν μὴ νομίζοντες εἶναι με τὸν ἤδη παρὰ πᾶσι τοῖς ἄλλοις ἀνωμολογημένον, ἀλλὰ τὸν ἀκατονόμασον ὑμῖν· καὶ ἀνατείνας τὰς χεῖρας εἰς τὸν οὐρανὸν ἐπεφώνησε πρόσρησιν ἣν οὐδὲ ἀκούειν θεμιτὸν, οὐχ ὅτι διερχομένην αὐτολεξεί* [*Vos estis, inquit, inimici Deo, qui me pro Deo non agnoscitis, qualis ab omnibus aliis habeor, sed illum vobis innominatum. Et simul manus in coelum protendens extulit vocabulum quod etiam audire nefas est, nedam verbotenus interpretari*]. Atque in eum sensum Iosephus non improbabilius interpretatur id quod est in historia de gigante Goliatho *וְיָכָא דִּי תַא תְּשַׁחַח לְהָרִי* 1 Sam. 17: 43, *Et maledixit Philisthaeus Davidi in Deo eius*, cum vulgo intelligi soleat *in Diis suis*. Verba Iosephi sunt: *Ἀρὰς αὐτῷ τίθεται ἐκ τῆς προσηγορίας τοῦ Θεοῦ* [*Diras illi imprecatur ex Dei cognomine*]. Nam nomen illud *προσηγορίαν* Iosephus, ut vidimus, etiam alibi vocat. Plane idem est quod de Goliatho narrat Iosephus, et de Caligula Philo. Non ergo pronuntiandi difficultas, ut quibusdam placet, sed religio pronuntiationi obstitit. Simili religione Iudaei Iosephi tempore a recitandis Decalogi verbis abstinabant. Ita enim ille ait: *Λόγων οὓς Μωϋσῆς ἐν ταῖς δύο πλάξιν γεγραμμένους κατέλιπεν, οὓς οὐ θεμιτὸν ἔστιν ἡμῖν λέγειν φανερώς· πρὸς λέξιν, τὰς δυνάμεις αὐτῶν δηλώσομεν* [*Verborum, quae Moses in duabus tabulis scripta reliquit, quae nobis verbotenus recitare nefas, vim exprimemus*]. Extulerunt autem Samaritae *תִּיָּה*, quod Graece est *Ἰαβέ*, quomodo Theodoretus scribit et Epiphanius: neque mutandae lectionis iusta causa est. Nam in nominibus propriis vocales non uno modo lectitatas, sed pro dialectorum varietate mutatas, vel solus codex Graecus et Novi Testamenti cum Masoritica editione collatus abunde evincat: ut iam omittam *בְּכִרְיָה* *שְׁרָיָה שְׁרָיָה*, quae Graecis sunt *Ναβουχοδονόσορος, Κύρος, Ζάρεϊος*. Quare ne illud quidem mirandum Tyrios aliter legisse id nomen, nempe *תִּיָּה*, quod Philo Byblius scribebat *Ἰεωὺ*, alios autem *תִּיָּה*, ut Orphea, per quem in Graeciam id nomen manavit, cuiusque scripturam aequi-

tur

tur Diodorus Siculus, et oraculum Apollinis Clarii, ac postea Gnostici. Neque dubito quin quod apud Origenem est, *Τὸν Ἰαώτα παρ' Ἑβραίων ὀνομαζόμενον*, legendum sit *Ἰαώ*, ἢ *Ἰά* [*Iao*, vel *Ia dictum ab Hebraeis*], ut duo sint nomina *יְהוָה* et *יה*. Neque aliter quam *Iao* nomen hoc legendum Hieronymus arbitratur. Clemens Alexandrinus *Ἰαὼν*, nisi in scriptura mendum est. At Tyrrheni, qui e Tyro in Italiam cum caeteris sacris nomen hoc attulerunt, ita legisse videntur ut nunc scribitur cum puncta habet *roū Adonai*, nimirum *יהוה*, aut. ut cum puncta habet *Elohim* *יהוה*. Nam inde Latinum *Iovis* esse probabile est. Sed et Afri, ni fallor, ab iisdem Tyriis Carthaginis conditoribus nomen idem eodem sono accipere. Nam apud illos quoque Deus vocabatur *Ἰόβας*, quod Latinis corrupte *Iuba* scribitur, a quo nomine et Reges Afrorum sunt appellati. Quod autem in carmine Graeco legitur de nomine septem vocalium sine causa ad hoc nomen trahi existimo. Nam Graeci, Aegyptiorum, ut videtur, exemplo, septem siderum orbibus singulas vocales inscripserant; quarum concentu aiebant Deum celebrari. Secuti sunt hoc institutum, ut multa alia, Gnostici, de quibus Irenaeus: *Ὁ μὲν πρῶτος οὐρανὸς φθέγγεται τὸ Α, ὁ δὲ μετὰ τοῦτον τὸ Ε, ὁ δὲ τρίτος Η, τέταρτος δὲ καὶ μέσος τῶν ἐπὶ τὴν τοῦ Ι δύναμιν ἐκφωνεῖ, ὁ δὲ πέμπτος τὸ Ο, ἕκτος δὲ τὸ Υ, ἑβδομος δὲ καὶ τέταρτος ἀπὸ μέσου τὸ Ω σοιχεῖον ἐκβοᾷ* [*Primum coelum canit Α, secundum Ε, tertium Ε longum; quartum idemque medium Ι sonum exprimit; quintum Ο, sextum Υ; septimum, quod a medio quartum, Ο longum exclamat*].

Κάθου ἐκ δεξιῶν μου, sede a dextris meis] Id est, A me secundus esto, ut alibi explicavimus. Errant qui multa huc congerunt ut probent dextrum latus minus esse honoratum. Nam, ut diximus, a Regibus sumta est tralatio, quibus heres proximus, aut alioqui a Rege princeps, dexter adsidebat; is qui deinde sequebatur sinister. Sic et *heredis* nomen Christo tribuit: et Paulus pro eo quod est *sedere ad dexteram* dixit *βασιλεύειν* [*regnare*]. 1 Cor. 15: 25.

ἕως ἄν θῶ, donec ponam] Potest *ἕως* etiam commu-
ni-

niter accipi, si *sedere ad dexteram* accipiamus pro eo quod est exercere potestatem illam quam Pater ipsi super coelestia ac terrestria bono Ecclesiae dedit: cuius potestatis administratio cessatura est post resurrectionem, gloria Regni in aeternum manente, ut apud Paulum videre est dicto loco.

Τοὺς ἐχθρούς σου, hostes tuos] Omnem vim Ecclesiae adversam ac postremo Mortem ipsam.

Ἐποπόδιον τῶν ποδῶν σου, scabellum pedum tuorum] Servitutis et quidem abiectae circumscriptio, ut alibi diximus.

45. *Εἰ οὖν Δαβὶδ καλεῖ αὐτὸν Κύριον, πῶς υἱὸς αὐτοῦ ἐστὶ;* Si ergo David vocat eum Dominum, quomodo filius eius est?] Inversa locutio, cuius generis multas observarunt antehac viri eruditi. Nam directa locutio fuerat: *Εἰ υἱὸς αὐτοῦ ἐστὶ, πῶς αὐτὸν Κύριον καλεῖ;* [Si filius eius est, quomodo eum Dominum vocat?] Sed utro modo pronunties vis argumenti eodem recidit. Sic et Marcus dixit 2: 23, *Ἦρξαντο ὁδὸν ποιεῖν τίλλοντες τοὺς σάχνας* [Cooperunt iter facere vellentes spicas], pro *ἤρξαντο ὁδὸν ποιοῦντες τοὺς σάχνας τίλλειν* [cooperunt iter facientes vellere spicas]. Apud eundem et πῶς invenitur simili modo quo hic positum 9: 12.

46. *Οὐδὲ ἐτόλμησέ τις, neque ausus fuit quisquam*] Sadducaeorum, Pharisaeorum aut Legisperitorum, quibus omnibus os obstruxerat.

Ἐπερωτῆσαι, interrogare] Nempe *πειράζων* [tentandi causa], quod ex superioribus repetendum est. Nemo amplius illum tentare quaestiunculis audebat.

CAPUT XXIII.

2. *Ἐπὶ τῆς Μωσέως καθέδρας ἐκάθισαν οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι, in cathedra Moysis sedent Scribae et Pharisei*] Non agi de Pontificibus et Sacerdotibus manifestum est: nam hi imprimis nominarentur. Sed neque de toto Synedrio intelligi potest: nam in eo Sadducaei erant non minus quam Pharisei. Agitur ergo, ut ex commate 8 apparet, de iis qui *Magistri* sive *Doctores* vocabantur:

tur: qui ferme omnes erant Pharisaeici instituti, et multi etiam Adseessorum fungentes munere: quia eorundem est, ut supra diximus, de iure respondere et Magistratibus esse a consilio. *καθέδρα* *Μωσέως* est cathedra in qua sedentes Magistri Legem aut populo publice aut discipulis privatim interpretabantur: quomodo *cathedrae* vox Graecis quoque et Latinis usurpatur, unde Philosophos *cathedrarios* dixit Seneca. Errant enim, meo iudicio, qui pro certo asseverant Iudaeos stantes Legem interpretatos. Certe si quibus ex plebe potestas loquendi fiebat, hi stantes proloqui solebant, ut rectius ab omni coetu exaudirentur: quo spectat id quod habemus Act. 13: 16. At Archisynagogi aut alii publico Magistri munere fungentes, non minus quam Episcopi Christianorum, in cathedra sedentes Legem interpretabantur. In Constitutionibus Clementis lib. II cap. 11 Episcopo dicitur: *Οὕτως ἐν ἐκκλησίᾳ καθέζου τὸν λόγον ποιούμενος* [*Sic in ecclesia sede sermonem habens*]. Optatus Milevitanus libro V, *Electi estis qui sedentes populum doceatis*. Stantes tamen legebant ipsa Legis verba, deinde caetera sedentes loquebantur; quod discrimen non recte animadversum quosdam fefellit. Ita stetisse Esdrām legimus in loco excelso, sed dum apertus esset liber. Hoc enim vult *נחמ* Neh. 8: 5, *ἥνίκα ἤνοιξε τὸ βιβλίον* [*cum aperiret librum*] iuxta LXX. Cum quo loco conferendus is qui est Luc. 4: 17 et sequentibus, ubi Christus in Synagoga dicitur traditum sibi librum *ἀναπτύξαι*, hoc est, *ἡνοῖξαι* [*aperuisse*], ut loquuntur LXX: legit deinde *περικοπήν* [*sectionem*], qua lecta *πτύξας τὸ βιβλίον, ἀποδοὺς τῷ ὑπηρέτῃ, ἐκάθισε* [*plicatum librum reddidit ministro et sedit*]. Stetit ergo dum liber erat apertus, clauso deinde libro sedens ad populum verba fecit. Iosephus quoque stetisse ait Pontificem Maximum septimo quoque anno *ἐπὶ βήματος ὑψηλοῦ* [*in alto suggestu*], sed nimirum ad praelegenda populo Legis verba, quod adiicit.

3. *Πάντα οὖν ὅσα ἂν εἰπωσιν ὑμῖν τηρεῖν, τηρεῖτε καὶ ποιεῖτε*, omnia ergo quae dixerint vobis servate et facite] Saepe iam diximus universales voces restringi debere ex natura subiectae materiae et ex ipsa rei aequitate. In Lege Moysi sicut multa erant praecepta, ita in illis praecep-

ceptis multa erant de quorum sensu ambigi poterat. In iis explicandis operam non malam navabant οἱ νομικοὶ [*Legisperiti*], gnari linguae et historiae veteris, sine quarum cognitione Legis pleraque recte intelligi nequibant. In his ergo eos Christus vult audiri a plebe, et eorum interpretationes, quanquam forte in duriores partem nimium inclinantes, recipi: quod extendi etiam potest ad rigidiores determinationes rerum in Lege generaliter praeceptorum, quae sine determinatione aliqua expediri non poterant. Nam in his talibus debebat aliquid esse certi iuris, quod obtineri non poterat nisi interpretum auctoritate. Caeterum id non pertinet, ut si quid docerent manifestis praeceptis ipsique pietati contrarium, ut de Corbona parentibus praeferenda, sequendi essent daeae caeci. Sed neque obligare cuiusquam conscientiam Christus voluit iis praeceptis quae plane extra interpretandi officium extraque Legem ipsam οἱ νομικοὶ comminiscabantur, praesertim si ea praecepta superstructa essent falsae atque inani persuasioni, quale erat praeceptum de manibus abluendis eo fine ne manus contacta inquinatae animum inquinarent: qua de re actum est supra. Illud ergo ὅσα ἂν εἴπωσιν ὑμῖν τηρεῖν intelligendum ex connexu superiorum: Quicquid iure cathedrae, sive ut Legis interpretes, vobis faciendum diotaverint: quae interpretatio, ni fallor, re ipsa non discrepat ab iis quae in hunc locum tractant Hieronymus, Hilarinus et Theophylactus.

Λέγουσι γὰρ καὶ οὐ ποιοῦσι, dicunt enim et non faciunt] Quibus dici poterat illud Euripideum:

Μισῶ σοφιστὴν ὅστις οὐχ αὐτῷ σοφός.

[*Odi magistrum nempe qui sibi non sapit.*]

et Latini veteris:

Odi hominem ignava opera, philosopha sententia.

Similes enim sunt Medicis illis apud Philemonem:

———— Τὸν ἰατροῦς οἶδ' ἐγὼ :

Ἐπὶ ἐγκρατείας τοῖς νοσοῦσιν εὖ σφόδρα

Πάντας λαλοῦντας, εἰς ἐπὶ πταίωσι τι

Αὐτοὺς ποιοῦντας πάνθ' ὅς οὖν εἶπον τότε.

[*A medicis argumentum est in promptu situm,*

Præcepta videas quos dare invalentibus

timationis incertum, et quia pauperes maxime ea res tangebat. Adferret etiam firmandae interpretationi suae argumentum ex Lev. 27: 30, ubi decima danda dicitur *יְהִי כֶסֶף מִן הַמִּנְחָה*, quod LXX transferunt, ἀπὸ τοῦ σπέρματος τῆς γῆς καὶ ἀπὸ τοῦ καρποῦ τοῦ ξυλίνου [*de semine terrae et de fructu ligni*]: et ex eo quod in Deuteronomio sequitur, dandam scilicet decimam *frumenti, vini, olei*. Nam ut maxime exempla regulam non restringerent, ostendi tamen per illa de quo proventuum genere legis auctor sensisset. His adiungeret a pari argumentum: nam et in animalium genere non omnia ἀποδεκατοῦσθαι [*decimari*], sed ea demum quae pastorali pedo regerentur. Quod si verborum apices urgeret adversarius, etiam illos talis Interpretes diceret, sibi non adversari. Nam olera vix dici posse *προventium*; quomodo Romani Iurisconsulti olera tradiderunt in usu magis esse quam in fructu: deinde *ἄγρῳ* plerumque *agrum* esse, non *hortum*. At νομῖνοι [*Legisperiti*] et eorum sectatores Pharisei Levitarum utilitatibus contumaciter aderant, quasi in illis tota res pietatis versaretur. Contendebant igitur nihil excipiendum ubi Lex nihil aperte exciperet; posse et *proventuum* et *agri* vocem latius accipi, et optimam esse rationem quae pro religione faceret. Neque ad Divinam gloriam, neque ad dignitatem Levitici Ordinis, neque ad veram pietatem multum referebat utra interpretatio praevaleret. Christus admirabili temperamento in his atque aliis huiuscemodi quaestionibus ita Interpretum rigorem notat, ut tamen nemini sit auctor a receptis sententiis discedendi, ubi paci atque ordini sine gravi iactura consuli potest. Sed illud minime erat ferendum, tantos verborum aucupes, quoties ipsorum resangebatur, tam facile sibi met ignoscere fiducia ingenii atque eruditionis facile suggerentis exceptiones quibus se contra τὰ ῥητόν [*verba legis*] defenderent.

Τῶ δὲ δακτύλῳ αὐτῶν οὐ θέλουσι κινῆσαι αὐτὰ, *digito autem nolunt ea ipsi movere*] Proverbialis locutio, quam utentes Romani etiam dicunt *extraneo digito attingere*.

5. Πάντα δὲ τὰ ἔργα αὐτῶν ποιοῦσι πρὸς τὸ θεαθῆναι τοῖς ἀνθρώποις, *omnia vero opera sua faciunt ut spectentur ab hominibus*] Si quid ad Legis praescriptum fa-

ciunt, id dant aerae populari: vide quae dicta sunt ad cap. 6.

Πλατύνουσι δὲ τὰ φυλακτήρια αὐτῶν, καὶ μεγαλύνουσι τὰ κράσπεδα τῶν ἱματίων αὐτῶν, dilatant enim memorialia sua, et magnificant fimbrias vestium suarum] Quam studeant populo pietatem suam probare ex eo manifestum est, inquit Christus, quod in observandis ritibus qui non magni sunt ad pietatem momenti, sed externa specie valent, eximium sibi aliquid vindicant; quod exemplo duorum rituum probat, quorum alter usu receptus, alter Lege erat institutus. Nam מִצְוָה quidem, id est, τὰ κράσπεδα, Lege erant praecepta, quae κόκκινα βάμματα [*coccinea fila*] vocat Iustinus, et de quibus aliquid attigimus supra, ut non tantum corporis nota, sed et conspicuo habitu Israelitae ab alienigenis discernerentur. At ῥῶν (quam vocem et hic ponit Syrus), quae φυλακτήρια vocant Hellenistae, usum habebant auctorem. Sunt qui Exod. 13: 9 et 16 et Deut. 6: 8 ea putant imperari; neque nova ea est opinio: nam et Iosephus ita sensit, et Iustinus in Colloquio cum Tryphone. Mihi tamen id nondum persuadent; et consentientem habeo Hieronymum. Nam istis locis nihil aliud iubentur Israelitae quam beneficia liberationis ex Aegypto et praecepta Divinitus data animo infigere, non minus quam quae memoriae causa in manibus gerere aut ob oculos nobis ponere solemus. Nam παροιμιώδεις [*proverbiale*] esse loquendi genus apparet ex loco Esaiæ 49: 16, et quod dicto Deuteronomii loco dicitur רִצִּי [*memoriale*] id quod in Exodo פָּנֶיךָ [*frontale*]. Confer et Cant. 8: 6, Prov. 6: 21 et 3: 3. Nec quod in Mose est מִצְוָה LXX Interpretes verterunt φυλακτήρια sed ἀσάλευτα [*fixa*]: quanquam non nescio ῥῶν ibi poni a Chaldaeis. Vox autem φυλακτήριον ideo membranis istis Iudaicis aptari coepit, quia similes erant τοῖς περιώτοις [*amuletis*] quae Graeci, adversus morbos valere credita, inde φυλακτήρια nuncupabant: quorum mentio est in canone Synodi Laodicensae. Iustinus dicto loco φυλακτήριον Iudaicum ait fuisse ἐν ὑμῖν λεπτοτάτοις γεγραμμένων χαρκτηρίων [*ex literis scriptis in membranis tenuissimis*]: quale nunc etiam illis in usu est. Illi autem de quibus hic Christus loquitur et κράσπεδα et φυλακτήρια sibi circum-

cum-

cum dabant maiora vulgaribus. Μακρὰ κράσπεδα [longas fimbrias] Laconum habes in Vespis Aristophanis.

6. Φιλοῦσι δὲ τὴν πρωτοκλισίαν] *Votis expetunt primos accubitus*, tanquam ingens bonam, atque etiam data occasione velut iure suo sibi vindicant, quod ἐκλέγεσθαι τὰς πρωτοκλισίας [eligere primos accubitus] dixit Lucas 14: 7. Προκατακλίσεις dixit Iosephus eodem significatu; et de Herode qui Hyrcanum decepit, προκατακλίνων [dans ei primum in accubitu locum], ait, ἐξηπάτα [decepit]: cui opposita vox apud eundem τὸ ὑποκατακλίνεσθαι [infra accumbere].

Καὶ τὰς πρωτοκαθεδρίας ἐν ταῖς συναγωγαῖς, et primas cathedras in Synagogis] Vetustissimo Iudaeorum more, qui nullo in Synagoga munere fungebantur sedebant aetatis ordine distincti; quod servabant Esseni (minus corrupta Iudaeorum portio), quorum Synagogas describens Philo: Καθ' ἡλικίας, inquit, ἐν τάξεσιν ὑπὸ πρεσβυτέροις νεοὶ καθέζονται μετὰ κόσμον τοῦ προσήκοντος ἔχοντες ἀκροατικῶς [Secundum aetates ordine sedent sub senibus iuniores, observantes decorum et avidi audiendi]. Eundem morem non in Synagogis tantum Iudaeorum sed et in primis Christianorum Ecclesiis viguisse notat is cuius commentarii in Paulinas epistolas sub Ambrosii nomine leguntur. Sed multis in locis irrepsit consuetudo ut eruditionis famam aliquam consecuti honoratius sederent; quo pertinet hic locus. Et exstant in Hebraeorum libris decreta de hac re, quo loco Legisperiti, quo Pharisei sedere debeant. Atque inde natum proverbium, ut *plebs rudis*, quam *populum terrae* vocabant, diceretur *scabelum pedum Phariseorum*. Quod ipsum ut erat aliquatenus tolerabile (neque enim sedendi ordinem, sed τὸ φιλότιμον [ambitum] reprehendit Christus) ita illud indignum, quod tandem non virtuti neque eruditioni sed divitiis is honor deferri coepit, etiam in Christianorum Ecclesiis; quod Iacobus qua dacebat severitate reprehendit. Quod hic dicitur πρωτοκαθεδρίας pro ἐοῦδος τὰς πρώτας [primas sedes] dixit Plutarchus.

7. Καὶ τοὺς ἀσπασμοὺς ἐν ταῖς ἀγοραῖς, καὶ καλεῖσθαι ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, ῥαββί, ῥαββί; et salutationes in foro, et vocari ab hominibus Rabbi, Rabbi] *Expetunt sa-*

Iutari isto nomine Rabbi: quomodo, Postea saluter, dixit Horatius. Plus autem erat Rabbi quam Rab: neque indigitabantur isto cognomento nisi qui a Synedrio per manuum impositionem testimonium eruditionis acceperissent: quod testimonium ἐν ταῖς διασποραῖς [inter dispersos Iudaeos] dabatur a Praefectis scholarum quas vocant ὤν, ut nunc quoque mos habet Christianorum. Solebat autem in salutationibus vox Rabbi bis exprimi, ut apparet Marc. 14: 45.

8. Ὑμεῖς δὲ μὴ κληθῆτε ῥαββί, εἰς γὰρ ἓστιν ὁ διδάσκαλος ὁ Χριστός. Vos autem nolite vocari Rabbi: unus est enim Magister vester, Christus] Omnino διδάσκαλος legendum, quomodo et Syrus legit. Nam vocem Rabbi et Rabboni Scriptores nostri ubique reddunt διδάσκαλε, nusquam καθηγητά [dux]. Deinde καθηγητοῦ titulum a titulo Rabbi Christus manifeste distinguit comm. 10. Praeter communem rationem τῆς ταπεινοφροσύνης [modestiae], aliam peculiarem addit Christus cur sui sectatores istas appellationes expetere non deberent, eo praesertim sensu quo a Iudaeis expetebantur. Nam qui eruditi erant inter Iudaeos cum nomine Doctoris etiam auctoritatem sibi vindicabant quod visum esset docendi, et credi sibi volebant. At Christi sectatores non debebant populum ea docere tanquam necessaria quae ipsis talia videbantur, sed ea tantum quae Christus ipse necessaria pronuntiasset. Iudaeorum alii alios sectabantur magistros, et ab eorum pendebant auctoritate; at inter Christianos eo modo dici, Ego sum Cephæ, Ego Pauli, Ego Apollo, nefas est. Neque enim debent sibi ἐπισωρεύειν διδασκάλους [coacervare magistros], ut loquitur Paulus 2 Tim. 4: 3, omnes enim per Baptismum, id est, professionem Christianismi uni familiae inseruntur. Illud autem διδάσκαλος ὁ Χριστός ad cap. 10 diximus ita esse interpretandum, Doctor eximius a Deo constitutus; quomodo ἱερεὺς ὁ Χριστός [Sacerdos Unctus], et βασιλεὺς ὁ Χριστός [Rex Unctus] dicitur. Sunt sane et in Christiana Ecclesia qui dicuntur διδάσκαλοι, tum communiter, ut Paulus se διδάσκαλον ἐθνῶν [Doctorem Gentium] vocat 1 Tim. 2: 7, 2 Tim. 1: 11, tum peculiariter quidam ab Apostolis, Prophetis, Pastoribusque distincti Act. 13: 1, 1 Cor. 12: 28, 29, Eph. 4:

4: 11, sed alio sensu quam illi Iudaei, non ut dogmatum auctores, sed et unius communis dogmatis nuntii. Atque hoc ipsum munus quanti sit periculi, quamque non modo non ambiendum sed neque suscipiendum nisi bene exploratis viribus, Iacobus nos docet 3: 1.

Ἀδελφοί ἐστε, fratres estis] Unius illius Doctoris discipuli, inter vos *συμφοιτητα* [*condiscipuli*].

9. *Πατέρα μὴ καλέσητε ὑμῶν ἐπὶ τῆς γῆς, patrem nolite vobis vocare super terram*] Qui sapientem aliquem tanquam Scholae principem sectabantur et velut in nomen eius iuraverant, eius sapientis *filii* vocabantur, ipsi illum vocabant *πατήρ* [*patrem*] vel, ut hic habet etiam Syrus, *καὶ*. Interpretatio petenda ex superioribus. Sed quia *καὶ* maior erat titulus quam *μαγίστρος* [*magistri*], ideo Christus hunc sibi, illum Patri vindicat.

Εἷς γὰρ ἐστὶν ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, unus est enim Pater vester qui in coelis est] Unus est vestrae familiae Princeps ac dogmatum auctor Deus, qui per Filium vobis ipse omnia scitu necessaria revelavit. *Ἔστι δὲ διδάκτορες τοῦ Θεοῦ* loh. 6: 45, *θεοδιδάκτορες* [*a Deo edocti*] 1 Thess. 4: 9. Itaque illo sensu quo Iudaei sapientes *patres* suos vocabant, Christiani *patrem* neminem debent agnoscere. Sed alio sensu *patres* recte vocantur qui nos in Christo per Evangelium genuerunt, 1 Cor. 4: 15.

10. *Καθηγηται, duces*] Id est, *ὁδηγοί*, quomodo supra Phariseos vocavit Christus 15: 14 et infra 16. Atque ita hoc loco Syrus interpretatur. Sic et Paulus inter titulos sapientum Hebraeorum ista ponit, *ὁδηγὸν τυφλῶν, φῶς ἐν σκοτίᾳ, παιδευτὴν ἀφρόνων, διδάσκαλον νηπίων* [*ducent caecorum, lumen eorum qui in tenebris sunt, eruditorem insipientium, magistrum infantium*] Rom. 2: 19, 20.

11. *Ὁ δὲ μελλῶν ὑμῶν, ἔσται ὑμῶν διάκονος, qui maximus est vestrum, erit minister vester*] Quo quis inter vos maiorem in Ecclesia dignitatem obtinebit, eo sciat sibi non plus imperii concessum sed plus oneris iniunctum: unde sequitur non esse cur vos delectent tituli maioris servitutis indices. Vide quae supra ad cap. 20: 26.

12. *Ὅστις δὲ ὑψώσει ἑαυτὸν, ταπεινωθήσεται, qui autem se extulerit, deprimetur*] Sententia Christo saepius usurpata, celebris haud dubie apud Hebraeos: Thalmudistae

hoc modo, *שלמה קודם היה נמוך כי עשה כן כל*. Salomon ita extulit Prov. 16: 18, *Ante confractionem superbia, ante ruinam spiritus altus*: et 29: 23, *Superbia hominem deprimet*. Apud Graecos multa sunt similia; ut illud quod alii Euripidi, alii Menandro tribuunt:

Ὅταν δ' ἴδῃς πρὸς ὕψος ἡρμένον τινα,
λαμπρῶς τε πλούτῳ καὶ γένει γανρούμενον,

Ὅφρ' οὖν τε μείζω τῆς τόχης ἐπηκούσῃ,
τοῦτου ταχέϊαν νέμειν εὐθὺς προσδόκῃ.

Ἐπαίρεται γὰρ μείζον ἵνα μείζον πέσῃ.

[*Si quem vides in sublimi positum loco
Qui genere tumidus et opibus superbiat,
Supercilia fortuna celsius gerens,
Eum cadentem subito conspicias brevi:*

Nam tollitur in altum quo sic gravius ruat.]

Καὶ ὅστις ταπεινώσεται ἑαυτὸν, ὑψωθήσεται, [et qui depresserit se ipse, extolletur] Quod Salomo dixit, *ante gloriam humilitas*, Prov. 15: 33, et *humilis spiritu gloriam assequetur*, 29: 23. Sententiae autem istae Christo usurpatae habent quidem suum quoque usum in rebus humanis, at coelestis Doctor id quod coeleste est potissimum respicit. Explicat Petrus 1 Ep. 5: 6, *Ταπεινώθητε ὄντι ὑπὸ τὴν κραταιὰν χεῖρα τοῦ Θεοῦ, ἵνα ὑμᾶς ὑψώσῃ ἐν καιρῷ* [Submittite vos potenti manui Dei, ut vos exaltet tempore suo]. Aesopus interrogatus quid Deus faceret, respondit eum τὰ μὲν ὑψηλὰ ταπεινοῦν, τὰ δὲ ταπεινὰ ὑψοῦν [excelsa deprimere, attollere humilia]. Philonis illud huc pertinet libro De Sacrificantibus, Θεοῦ μὴ ἀποσραφέντος τοὺς αὐτῶς ἐρήμους [Deo neutiquam eos spernente qui eo sensu orbi sunt]. Explicant id quae ibi sequuntur.

13. Κλείετε τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, *clauditis Regnum coelorum*] *Clavibus sublati*, ut Lucas loquitur; id est, suppressa vera interpretatione et quotidiana inculcatione locorum in quibus agitur de Messia eiusque doctrina, id est, de poenitentia, fide et dilectione non ficta: quibus omissis omnem operam impenditis ritibus urgentis et ampliandis.

Οὐδὲ τοὺς εἰσερχομένους, *nec introeuntes*] Praesens pro futuro: eos qui alioqui intraturi erant si viam recte panderetis. At nunc non modo non panditis sed obstruitis
eti-

etiam rituum septis, quibus occupati animi ad meliora nequeunt penetrare. Quod hic in multis exemplaribus iempridem legitur comma: *Οὐαὶ δὲ ὑμῖν, γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι, ὑποκριταί, ὅτι κατασθίετε τὰς οἰκίας τῶν χηρῶν, καὶ προφάσει μακρὰ προσευχόμενοι· διὰ τοῦτο λήψετε περισσότερον κῆρυμα* [*Vae vobis Scribae et Pharisei simulators, quia comeditis domos viduarum, idque orationes longas praetexentes; propter hoc gravius feretis iudicium*]; iudico παρεμβεβλημένον [*interiectum a librariis*]: cuius rei mihi magnum indicium est, quod qui habent codices alii praeponunt isti sententiae de clavibus, alii subtexunt. Ferme enim videas quae situ variant aliunde adiecta, ut hic ex Marco et Luca, additis mutatisque verbis ad implendam cohaerentiam. Graecus Euangeliorum indiculus, quem *Canonem* vocant, ad quem provocare solet Hieronymus, quique factus est ex optimis codicibus, in Matthaeo hoc comma non habet. Origenes tam diligens librorum scrutator non agnoscit. Habent quidem libri Syriaci, at Latini antiquissimi non habent. Proinde haec pars maior videtur. Adde quod detrahendi nulla fuit causa, addendi aliqua. Interpretabimur ad Marcum.

15. *Περιάγετε τὴν θάλασσαν καὶ τὴν ξηρὰν, oircuitis mare et terram*] Proverbialis locutio sollicitum inquirendi laborem significans. Ita *πολεμεῖν διὰ τῆς θαλάσσης καὶ διὰ τῆς ξηρᾶς* [*pugnare terra marique*] est in Maccabaica historia 1 cap. 8: 32. *Ξηρὰν* pro *terra* usurpat et Aristoteles Histor. Animal. V. 10. Est autem et hic Hebraica locutio qualem alibi notavimus. Sensus enim est: Cum terram et mare obeatis ut faciatis proselytum, mox eum depravatis.

Προσῆλυτον] *Προσῆλυτος* hic et in Actis est is qui ortu Gentilis per circumcisionem se Legi Mosis obstrinxit, quem Philo etiam *ἐπηλύτην* vocat: qui in plerisque rebus iura habebat τῶν αὐτοχθόνων [*indigenarum*]. Hi dici solent *πῦρ ἢ hospites iustitiae*. Alioque ἢ Hebraeis, *γεωγράφας* aut *γηόρας* Hellenistis; etiam is dici solet qui relicto idolorum cultu uni Deo et communibus humani generis legibus se addixerat: quo forte sensu *γηόραν καὶ τοὺς προσελητούς* [*georan. et. proselytos*] distincte posuit Iustinus. Colloquio cum Tryphone; et Eusebius, *προσελητούς τοὺς*

τε καλουμένους γειώρας [*proselytos et qui vocabantur geiōrae*].

Τὸν γέννης] *Gehennae debitum*, ut **Παλ** 1 Sam. 20: 31, 2 Sam. 12: 5. Graece *υἱὸς θανάτου morti debitus*, Deut. 25: 2, **Παλ** 1 [*filius plagarum*] Graece *ἄξιος πληγῶν [dignus plagis]*.

Διπλότερον ὑμῶν] *Multo magis quam vos ipsi*: quia non consistunt exempla ubi incipiunt, sed magno cum fenere corrumpunt homines,

————— *Magnis*

Cum subeunt animos auctoribus:

Praesertim si quod est vitium quod fallit

————— *Specie virtutis et umbra,*

Cum sit triste habitu, vultuque et veste severum.

Qualis est Ambitio et Avaritia indāta sanotimoniae personam. Adeo

————— *Dociles imitandis*

Turpibus ac pravis omnes sumus.

Unde et illud:

Aetas parentum peior avis, tulit

Nos nequiores, mox daturos

Progeniem vitiosiore.

Dictum hoc Christi comprobavit sequentium temporum experientia. Iustinus de Iudaeorum proselytis sua aetate: **Οἱ δὲ προσήλυτοι οὐ μόνον οὐ πιστεύουσιν, ἀλλὰ διπλότερον ὑμῶν** (Iudaeos alloquitur) **βλασφημοῦσιν εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ** [*Proselyti non modo non credunt sed et duplo magis quam vos nomen eius blasphemant*], Christi scilicet.

16. "Οὐκ ἄν ὁμόςῃ ἐν τῷ ναῷ, οὐδὲν ἐστὶ; *quicumque iuraverit per Templum, nihil est*] Iuramenta Hebraeorum Magistri alia magna, alia parva censebant. Magna per Deum ipsum, cui aequabant iuramentum **κορβᾶν** [*corban*], quod **δῶρον Θεοῦ** [*donum Deo*] supra verti vidimus, sicut et Iosephus contra Appionem vertit **δῶρον Θεοῦ**. Id autem erat duplex, ut diximus ad caput 5 aut donum quod altari superponebatur, cuius in Levitico saepe est mentio, ubi itidem **δῶρον** vertunt LXX; aut pecunia missa in gazophylacium, quod **κορβανᾶ** infra vocat Matthaeus. Per utrumvis horum si quis iurasset, per Deum ipsum iurasse censebatur, quia illa dona Dei erant propria.

Haec

Hæc erat πρόφασις [*hic praetextus*] Magistrorum: revera ad quaestum pertinebat dona illa haberi quam sanctissima, etiam supra Templum et Altare, quasi Deus scilicet illis praecipue gauderet. Iuramenta autem per Templum et altare minoribus iurantibus accensebantur, cum tamen etiam qui per ea iurat, *iuret* (ut Ulpianum loqui alibi observavimus) *respectu Divini numinis*. Istorum igitur iuramentorum gratiam facile faciebant Iudaei Doctores si quis se inconsulto calore iurasse diceret; at iuramenti *ὑποβάν* non item. Hæd diasimile est quod Romani Imperatores, si quis per ipsorum *salutem* aut *Genium* peierasset gravissimis eum poenis subiiciebant; si quis per *Deum* peierasset, eius iniuriæ ultionem Deo relinquebant.

Οὐδέν ἐστιν, nihil est] Id est, non tenetur; ut ostendit oppositum membrum *οφείλει* [*debet*], *ἢ*, quod nihil hic est aliud quam *tenetur*, *obstrictus est*. De implenda promissione, non de poena hic agi censeo.

17. Ὁ ναὸς ὁ ἁγιάζων τὰς χρυσᾶς, *Templum quod sanctum reddit aurum*] Nam pecunia gazophylacii praecipue Templi usibus serviebat, ideoque sacri erat iuris; ut et apud Romanos *donari*, apud Graecos *ἀγασθήματα* [*sacrata*]. Scriptor ad Hebraeos: Τὸ ἕλαττεν ἐπὶ τοῦ καλίστου ἐυλογηταί [*Quod minus est, ei a meliore benedicitur*], 7: 7.

19. Τὸ θυσιαστήριον τὸ ἁγιάζον τὸ δῶρον, *altare quod sanctum reddit donum*] Ex sententia legis *עֲרֹךְ הַמִּזְבֵּחַ כָּל בָּרָא*, id est, *πᾶν τὸ ἀπτόμενον τοῦ θυσιαστηρίου ἁγιασθήσεται* [*quicquid tangit altare, sanctum erit*], non πᾶς ὁ ἀπτόμενος, ut nunc legitur apud LXX.

20. Ἐν αὐτῷ καὶ ἐν πᾶσι τοῖς ἐπάνω αὐτοῦ, *per id et per omnia quae in illo sunt*] Quia accessiones sequuntur rem principalem. Oblationes autem istae accessiones erant altaris; itaque nominato altari simul nominatae censeri debebant.

21. Καὶ ἐν τῷ κατοικοῦντι αὐτόν, *et per eum qui habitat in ipso*] Hic ostendit Christus omnia ista quae illi vocabant minora iuramenta maximis esse aequiparanda. Nemo enim tam stultus censeri debet ut sem inanimem testem advocet suae cogitationis et perfidiae vindicem. Quare in istis iuramentis censeri debet inesse *μετωνομία* [*transnominatio*], et per Templum intelligi is cuius est Templum.

22. Ἐν τῷ οὐρανῷ, *per coelum*] Illustrat Christus quod dixerat exemplo simili. Nam, inquit, et qui per coelum iurant censendi sunt testem illum invocare cui coelum pro solio est; quod quomodo sit intelligendum diximus ad cap. 5. Addam hic locum Scriptoris Responsionum ad Graecos in Iustini operibus: Οἶκον δὲ καὶ θρόνον λέγομεν τοῦ Θεοῦ τὸν οὐρανόν, οὐχ ὥς τοῦ Θεοῦ τοῦτον πρὸς οἶκον ἢ πρὸς καθέδραν ἡρῶντος; ἀπεριγράπτου καὶ ἀγενετοῦς παντελὸς ὑπάρχοντος, ἀλλ' ὥνα μὴ, πρὸς τὸ μέγεθος τῆς αὐτοῦ ὑποστάσεως καὶ τὸ ἀφθάρτον τῆς οὐσίας αὐτοῦ ἀφορῶντες, Θεόν τοῦτον ἢ ἰσοτίμον Θεῷ ὑπολάβωμεν. διὰ τοῦτο ὀνομάζομεν αὐτὸν οἶκον καὶ θρόνον τοῦ Θεοῦ, ταύταις ταῖς ὀνομασίαις πάσης τῆς πρὸς τὸν Θεόν κατ' οὐσίαν καὶ κατὰ τὰς τῆς οὐσίας προσηγορίας κοινωνίας αὐτὸν χαρίζοντες. Ὡς περ γὰρ ὁ οἶκος καὶ ὁ θρόνος ὑπερὸς ἐστὶ τοῦ πεποιημένου αὐτὸν, οὕτως καὶ ὁ οὐρανὸς ὑπερὸς ἐστὶ τοῦ Θεοῦ, ὥς γεννητὸς τοῦ ἀγεννήτου [*Domicilium autem et solium Dei, Coelum appellamus; non quod eo Deus ad habitandum aut sedendum indigeat, qui sit nec loco circumscriptus, nec ullius rei indigens: sed ne respicientes ad formas coeli magnitudinem et ad substantiam eius incorruptam, id ipsum aut Deum esse aut par Deo credamus. Hinc ergo est quod Coelum appellamus Dei domicilium ac solium, tali cognomine id segregantes ab omni participatione sive substantiae Dei sive nominum ad substantiam eius pertinentiam. Sicut enim domus et solium posteriora sunt eo qui ista fabricat, ita et coelum Deo est posterius, ut non genito id quod est genitum*].

23. Ἀποδεκατοῦτε, *decimatis*] Ita δεκάτην ἀποδεκατοῦν [*decimam decimare*] pro eo quod est decimam solvere dixerunt LXX Gen. 28: 22, Dent. 14: 22 et, quod propius ad hanc φράσιν [*locutionem*] accedit, ἀποδεκατῶσαι τὸ ἐπιδέκατον τῶν γεννημάτων τῆς γῆς [*decimare decimam fructuum terrae*] Dent. 26: 12. Atque ita usurpant Hebraei *עשר* in Pihel et *עשרה* in Hiphil.

Τὸ ἡδύοσμον καὶ τὸ ἀνηθὸν καὶ τὸ κύμινον, *mentham et anethum et cuminum*] Lucas omissis *anetho* et *cumino* exemplum *menthas* et *rutae* posuit, adiiciens deinde nomen generale καὶ πᾶν ἄλγανον [*et omne olus*]. Atque id vel maxime me movet, ne putem hic tractari quaestio-

nem

nem illam Thalmudicam de quibusdam rebus his decimandis in semine et in herba, quando ea quaestio ad omnia olera pertinere non potest. Quaestio ergo fuit de oleribus, an lege decimarum comprehenderentur: Christus ut τὸ ἀκριβές [rigidam subtilitatem] Pharisaeorum in rebus istiusmodi ostenderet, minutiora olera speciatim nominavit. In Thalmudico libro de Decimis exstat et hyssopum et origanum et viciam quoque decimandam: et viciam quidem, quia famis tempore pro cibo usurpatur.

Ἀφήκατε τὰ βαρύνετα τοῦ νόμου] *Pridem abieciſtis curam eorum Legis praeceptorum quae multo maioris sunt ponderis.* Praeponderant autem, ut alibi diximus, naturalia constitutis, et ea quorum causa caetera sunt caeteris.

Τὴν κρίσιν, iudicium] Errant qui ad solum iudicis officium hoc trahunt. Nam Hebraei משפּט, Hellenistae κρίσιν sumebant latius. In Maccabaica historia 1 cap. 8: 32, ubi mentio est epistolae Senatus Romani ad Demetrium pro Iudaeis: Ἐὰν οὖν ἐντύχωσι κατὰ σοῦ ποιήσομεν αὐτοῖς τὴν κρίσιν [Si ergo iterum adierint nos adversum te, faciemus illis iudicium], id est, faciemus ut ius suum obtineant. Et paulo ante 7: 18 de Alcimo et qui cum eo erant: Οὐκ ἔστιν ἐν αὐτοῖς ἀλήθεια καὶ κρίσις· παρέβησαν γὰρ τὴν ζάσιν καὶ τὸν ὅρκον ὃν ὤμοσαν [Non est veritas et iudicium in eis: transgressi sunt enim constitutum et iusiurandum quod iuraverunt], ubi κρίσις est iustitia. Ezech. 20: 11, quod in Hebraeo est משפּט [iudicia] Graeci vertunt δικαιώματα [iura]. Sumitur autem משפּט siue κρίσις, ut δικαιοσύνη [iustitia] Graecis, modo latius, ut omnia hominum inter se officia comprehendat; quomodo Maimonides voce משפּט ea praecepta ait significari quae ritualia non sunt: modo strictius, ut ea denotet quae iure exigī possunt, opposita misericordiae siue beneficentiae; quomodo et idem Maimonides alibi opponit משפּט et רחמ [beneficentiam]. Ego haec Christi verba plane arbitror desumpta ex Mich. 6: 7, ubi cum dictum esset, Deo, haud magnopere placere sacrificia et oblationes, subiungitur, haec esse quae Deus, scilicet tanquam τὰ βαρύνετα τοῦ νόμου, praecipue requirat, ποιεῖν κρίμα καὶ ἀγα-

ἀγαπᾷ θεόν [*facere iudicium et diligere misericordiam*], et humiliter cum Deo ambulare. Tertium hoc quod praecipuum est, Lucas, qui *κρίσεως* nomine etiam *ἔλεον* [*misericordiam*] comprehendit, vocavit *ἀγάπην τοῦ Θεοῦ* [*dilectionem Dei*]. Quare ut Matthaei sensus et cum Propheta et cum Luca rectius cohaereat, arbitror *πίστιν* [*fidem*] hic non esse eam quae inter homines spectatur fidem, sed spem ac fiduciam collocatam in misericordia Divina, quae humilem dilectionem et studium obedientiae in nobis excitat.

Ταῦτα ἴδει ποιῆσαι, haec oportuit facere] Non definit Christus iuris controversiam; sed hoc dicit. Quando ita vobis lubet Legem interpretari, praestandum quidem illud fuerat, sed ita ut maiora ac potiora non omitterentur.

24. *Διυλίζοντες τὸν κώνωπα, excolantes culicem*] *Διυλίζειν* est πρὸς Amos 6: 6, sicut *καταπίπειν* [*glutire*] est ὕψι. Proverbialis locutio in eos competens qui *ἀκριβοδίκαιοι* [*rigidi iuris sectatores*] videri volunt in rebus minutis, cum praecipua officiorum secure negligant. Atqui, ut Philemon dicebat, iustus est,

Οὐκ ὅς τὰ μικρὰ λαμβάνειν ἀπέσχετο,
Ἄλλ' ὅς τὰ μεγάλα κρατερεῖ μὴ λαμβάνων,
Ἐχειν δυνάμενος καὶ κρατεῖν ἁλημύας.

[*Non qui recusat parva, sed qui maximis
Tentatus animi robur invictum gerit.*]

25. *Καθαρίζετε τὸ ἔξωθεν τοῦ ποτηρίου, mundatis partem exteriorē calicis*] Lavabant quidem Pharisei etiam pocula, ut docet nos Marc. 7: 4 et supra attigimus: sed hic omnino sensus est comparativus. Hoc enim vult Christus: Cum corpus lavatis animo non purgato, tantundem agitis ac si diligenter lavaretis patinas et pocula, cum interim cibus et vinum plena essent impurae faecis. Nam sicut hoc ad sanitatem non prodesset, ita nec illud ad salutem. Frequens est aut Christo aut res Christi describentibus ut breviloquentiae causa *ἀνταπόδοσιν* [*red-ditionem*] rei comparatae permiscéant. Itaque saepe unum membrum est *ἀνταπόδοτον* [*sine redditione*], alterum nihil nisi *ἀνταπόδοσις*, quia nimirum alterum ex altero facile potest intelligi. Vide Paulum Rom. 9: 33, Petrum 1 Epist. 2: 6, Hebr. 6: 7, 8, 11: 26, 12: 25 et Dan. 4: 13.

Ta-

Tale et hic occurrit, nam plena oratio fuerat: Ἐσωθεν δὲ γέμουσι τὰ ποτήρια καὶ οἱ πίνακες ἀκαθαρσίας· ὧτως καὶ ὑμεῖς τὸ μὲν ἔσωθεν καθαρίζετε, ἔσωθεν δὲ γέμετε ἐξ ἀρπαγῆς καὶ ἀκαθαρσίας [Intus autem pleni sunt calices et paropsides immunditia: sic et vos mundatis id quod extra est, intus autem pleni estis rapina et immunditia]. Lucas similiter partes comparationis permiscet, sed apertiore facit ἀνταπόδοσιν, cum dicit, τὸ δὲ ἔσωθεν ὑμῶν γέμει ἀρπαγῆς καὶ πορνείας [quod autem intus est vestrum, plenum est rapina et iniquitate]. Ita Philo de improba muliere: Καθαροῖς καὶ λουτροῖς τὰ ἔκτο· φαίδρυνομένη, τὰ δὲ ἐντὸς ῥυτίσσει [Purificationibus et lavacris quod extra est renidens, intus vero impura]. Haec causa Latinum Interpretem movit ut pro γέμουσι [plena sunt] redderet pleni estis. Non dissimilis mixtura partium comparationis et apud Graecos invenitur, ut Sophoclis Iphigenia:

Νόει πρὸς ἀνδρὶ, σῶμα πολυλόπου ὁμοῦς,

Πότερ' ἐτραπέσθαι γνησίον φρονήματος.

[Est ille polypo similis, et prout est lapis

Ad quem applicatur vertere ingenium solet.]

Nam illud γνησίον φρονήματος viro convenit, non polypo. Similem in Homero morem Porphyrius notavit: Οὐκ ἀνταπέδωκεν, ὡς τῆς ὁμοιώσεως ἅμα καὶ μεταφορᾷ προειχουσῶν τὴν ἀνταπόδοσιν [Non reddidit quod respondet in comparatione, quia similitudo simul cum translatione continebant in se id quod reddendum erat]. Item: Τὰς εἰκείως τιθεμένας φωνὰς ἐπὶ τῶν πραγμάτων πολλάκις εἰς τὰ παραβολὰς μετατίθῃσι, καὶ τὰ ἐπὶ τῶν παραβολῶν εἰς τὰ πράγματα [Voces propriis dictas de rebus saepe in comparationes transfert, et comparationum voces in res ipsas].

Ἐξ ἀρπαγῆς, rapina] Πληροῦν τὸ ἐξ [abundat illud ex], quomodo et ὁ in voce πληροῦν [implebitur ex eo] Exod. 15: 9. Videtur respici id quod est Ezech. 28: 16, ὅση ἦν ἡ σὺ, quod quidam exponunt, repletum est medium tui iniquitate, quod idem est cum illo Lucae, τὸ ἔσωθεν ὑμῶν γέμει ἀρπαγῆς [quod intus est vestrum, plenum est rapina]. Ὅση LXX solent vertere ἀδικίαν, ἀνομίαν, παρανομίαν [iniustitiam, improbitatem, transgressionem legis]: atque ea est haud dubie significatio. Caeteram ipsa ori-

gi-

gine est ἀρπαγή [*rapina*]: in Targum תַּרְפִּי, quod directe respondet voci ἀρπαγῆς, atque hic etiam positum est a Syro. Si quis allatam modo a nobis interpretationem non probat, et ipsa pocula putat dici plena rapinae quod improbe parta essent, is interpretationem suam stabilire poterit non dissimili Xenophontis loco circa finem Institutionis Cyri: Καὶ μὴν ἐκπόματα εἰ μὲν ὡς πλείεα ἔχουσι τοῦτο καλλωπίζονται: ἣν δ' ἐξ ἀδίκου φανερώς ἢ μεμηχανημένα, οὐδὲν τοῦτο αἰσχύνονται [*In eo se venditant quod plurima habeant pocula; quod autem ea inique comparata sunt, de eo non erubescunt*].

Καὶ πάσης ἀκαθαρσίας, et omni immunditia] Hanc lectionem quam Latinus sequitur, si veterum codicum accedat auctoritas, caeteris praeferam. Inde enim natae videntur lectiones aliae propinquitatem vocis; ut ἀκρασίας [*intemperantia*], quod quanquam Origeni lectum videtur repudio, quia nusquam Pharisei, quod sciam, eius vitii arguantur; et ἀδικίας [*iniustitia*], ex interpretamento quod Syrus sequitur. Ἀκαθαρσία Paulo saepe omne genus vitiorum complectitur: nec minus late patet πορνεία [*malitia*], quod huius vice Lucas usurpat. Respondet Hebraeo תְּמִאָה.

26. ἵνα γένηται καὶ τὸ ἐκτὸς αὐτῶν καθαρὸν, ut fiat et pars exterior munda] Simile est illud Epicharmi:

Καθαρὸν ἐὰν τὸν νοῦν ἔχῃς, ἅπαν τὸ σῶμα καθαρὸς εἶ.

[*Pura si mens fuerit, omne corpus est purum tibi.*]

Paulus ad Titum 1: 15, Πάντα καθαρά τοῖς καθαρῶς [*Omnia munda mundis*]. Hoc autem dicit Christus, non quod legem de immunditiis legalibus hoc tempore aboleret, sed quod ostensum vellet animum bene sibi conscium nulla re inquinari, adversus falsam Phariseorum persuasionem de qua egimus supra. Adde locum Arriani Epicteto IV. 1, Ψυχῆς ὡς σώματος ἀκαθαρσίαν οὐκ ἂν εὑρῇς ὡς ψυχῆς δὲ τί ἂν ἄλλο εὑρῇς, ἢ τὸ παρέχον αὐτὴν ἑνταύθα πρὸς τὰ ἔργα αὐτῆς; [*In anima immunditiam qualis est in corporibus non reperies: quam vero aliam reperias animae propriam quam id per quod ea quod ad actus suos obsordescit?*]

27. Κεκοινιαμένοις, dealbatis] Comparationem albarii operis fuisse usitatam Iudaeis ad notandos mores perso-

na-

natos, et quodcunque palam non sumus, apparet ex Pauli verbis Act. 23: 3. Confer Ps. 5: 9.

28. Ἐξώθεν μὲν φαίνεσθε τοῖς ἀνθρώποις δίκαιοι, ἑσώθεν δὲ μεσὸί ἐστε ὑποκριτικῶς καὶ ἀνομίας, *extra videmini hominibus iusti, intus autem pleni estis simulatione et iniquitate*] Estis

Introrsum turpes, speciosi pelle decora.

Diogenis est dictum: Τῆς ἀλαζονείας καθάπερ τῶν περυσωμένων δέλων οὐχ ὁμοιά ἐστὶ τὰ ἐντὸς τοῖς ἐκτὸς [*Ostentatorium, plane ut poculorum quae auro sunt illita, non similia sunt quae intus sunt et quae extra*].

29. Ὅτι οἰκοδομεῖτε, *quoniam aedificatis*] Haec περιποίη [sectio] uno spiritu legenda est usque ad finem commatis 32, et comma 31 nihil est aliud quam parenthesis. Ut locus hic rectius intelligatur, sciendum est Deum saepe hominum opera ac dicta interpretari, non quomodo illi ea accipi volunt, sed in aliam longe sententiam quae iustissime in ipsos quadret. Non dissimilis est illa Christi allusio ad Samaritida, quae dixerat, Οὐκ ἔχω ἄνδρα [*Virum non habeo*], Ioh. 4: 17. Idem hoc loco est animadvertere. Nam quod illi fatebantur a patribus suis occisos Prophetas, Christus accipit non in eum sensum quem ipsi volebant: nam ipsi eos *patres suos* vocabant naturae intuitu, Christus autem etiam animorum similitudine, quam et declarassent hactenus et apertius essent declaraturi. Paraphrasis haec esto: Male vobis erit, Pharisei et Legisperiti: nam vultis quidem videri magni facere Prophetas aliosque Dei servos, quorum monumenta non sine ostentatione reficitis, atque etiam verbis profitemini, si illis vixissetis temporibus non futuros vos fuisse saevitiae in illos participes (qua in re illud certe verum est plus quam vultis, vos esse prolem τῶν προφητοκτόνων [*propheticidarum*]), atque interim nihilo meliores estis quam illi erant. Iam enim animo geritis quod brevi prodituri estis re ipsa: idem meditamini quod illi faciebant. Mortuos honoratis, quia vobis obstare non possunt. Superstitēs eadem quae illi, et perfectius, docentes odio non nisi per caedem satiando prosequimini. Imo si quid ad ipsorum improbitatem deest, id vos explebitis. Apud Lucam non verba tantum, quibus se τῶν προφητοκτόνων posteros profitebantur, sed

II.

O

ip-

ipsum illud monumenta reficiendi studium Christus in ipsos torquet. Libenter enim eorum sepulchra exstruimus quos nollemus superstites. Cui non dissimilis ille Demosthenis locus de falso testimonio in Stephanum: Καὶ οὐκ ἠσθάνετο ὅτι οὐ τοῦ τάφου μνημῖον ἔσαι τὸ οἰκαδόμημα τοιοῦτον ὄν, ἀλλὰ τῆς ἀδικίας ἧ τὸν ἄνδρα ἡδίκησιν ἐκείνη διὰ τοῦτον [*Nec intelligebat non fore id quod sic structum erat monumentum sepulturae, sed iniuriae qua ipsa propter hunc illum affecit*]. Nec longe abit Dionis illud de Caracalla: Πᾶσι τοῖς ἀγαθοῖς ἀνδράσιν ἀχθόμενος, τιμᾶν τινας αὐτῶν ἀποθανόντας ἐπλάττετο [*Infestus bonis omnibus simulabat se eis iam mortuis honorem habere*]. Herodes Aristobulo, quem interfecerat, funus fecit magnificentum. Οἰκοδομῆν τάφους [*aedificare sepulchra*] dictum ut apud Virgilium:

— Equum divina Palladis arte

. *Aedificant.*

Apud Ciceronem, *aedificare classem*.

30. Ἐν τῷ αἵματι, *in sanguine*] Sicut Graeci φόνον [*caedem*], dicunt ἀντὶ αἵματος [*pro sanguine*], ita Hellenistae εἶμα ἀντὶ φόνου.

32. Πληρώσατε, *implete*] Quando vultis hoc agite. Ita modum imperativum non raro usurpant Hebraei, ut et gentes aliae, 1 Reg. 22: 22, Ioh. 13: 27.

Τὸ μέτρον, *mensuram*] Graecum est adagium:

Ὅπῃ θεῶν ἀλέουσι μύλοι, ἀλέουσι δὲ λεπτά.

[*Sera licet, subtile molit mola magna Deorum.*]

Qua de re egregius exstat Plutarchi libellus περὶ τῶν ἐπὶ τοῦ Θεοῦ βραδείως τιμωρουμένων [*De sera Numinis vindicta*]. Ita nimirum se res habet. Magna est Dei patientia, sed laesa furor fit, ut Sacrae literae ἀνθρωποπαθεῖς [*tribuendo Deo humanos affectus*] loquuntur, et tarditatem supplicii gravitate compensat: quod ut in hominum singulorum rebus interdum conspiciere est, ita maxime apparet in Divina circa totos populos providentia. Nam populorum delicta diu dissimulata tandem ubi omnem patientiae modum vicerunt tam severe punit Deus, ut cum nullam eius aetatis hominibus faciat iniuriam, neque iis supra proprium meritum mala infligat, ea tamen poena tanta appareat, ut videatur sufficere posse

om-

omnium etiam antecedentium aetatum sceleribus luendis. Hic delictorum modus a Deo expectatus *mensura aut complementum iniquitatis* dicitur Gen. 15: 16, quo sunt qui pertinere putant quod est Es. 27: 8 et Iob. 20: 22. Causam Divinae in puniendo tarditatis alteram quoque non improbandam avertit Theodectes his versibus:

Ὅστις δὲ θρητῶν μέμψεται τὰ θεῶν εἶπε
Ὅσα εὐθὺς ἀλλὰ τοῦ χρόνου μετέλχεται
Τοὺς μὴ δικαίους, πρόφασιν ἔξακουσάτω·
Εἰ γὰρ παραντίκ' ἦσαν αἱ τιμοκαίαι,
Πολλοὶ διὰ φόβον καὶ οὐ δι' εὐσεβῆ τρόπον
Θεὸν εἰβούτ' ἄν· οὖν δὲ τῆς τιμοκαίας
Ἀποθεὶν οὐσης, τῇ φύσει χράνται βροτοί·
Ὅταν δὲ φεραδῶσιν, ὑφθίγντες κακοί,
Τίνοισι ποιγὰ; ὑπέροισιν ἐν χρόνοισι.
[Calumniari qui Deos duces, homo,
Quod prava facta protinus non vindicant,
Sed punienda differunt, causam accipe:
Si poena supera non daret culpas diem,
Pietate nulla sed metu solo Deos
Pare magna coleret; poena nunc longe sita
Omnes suo permittit ingenio frui;
Sed deprehensi postea in piaculis,
Utcunque sero, quod sat est poenas habent.]

33. Πῶς φύγητε, quomodo effugietis] Tales cum sitis, qui fieri potest ut gravissimum non huius tantum sed et alterius seculi supplicium evitetis?

Τῆς κρίσεως τῆς γένεως, iudicium Gehennae] *אמר לה נרמ* in libro Pirke Eleazar.

34. Διὰ τοῦτο, ideo] Scilicet ut mensura Divinae patientiae plenissime in vobis impleatur, etiam me occiso. Christus hic *se missurum* dicit, apud Lucam ait *dixisse*, id est, constituisse τὴν σοφίαν τοῦ Θεοῦ [Dei sapientiam] *se missuram*, ut nimirum intelleremus in hac legatione ad Iudaeos destinata magnifice apparere Divinam sapientiam. Quanquam et hic ad verbum ἀποστέλλω [mitto] intelligi potest, εἰπε Θεός [dixit Deus], ut interdum apud Prophetas.

Προφῆτας καὶ σοφοὺς καὶ γραμματεῖς, Prophetas et Sapientes et Scribas] Lucas, προφῆται καὶ ἀποστόλους [Prophetae et Apostoli]

phetas et Apostolos], vocem ἀποστόλων non stricte usurpans, ut quidam putant, pro functione propria Novi Federis, sed quomodo tunc vox ista πρῶτον intelligebatur, ut *legatos* quosvis significaret. Nam ita infra quoque 37 et apud Lucam altero loco iunguntur προφῆται et ἀπεσταλμένοι [*missi*]. Hoc dicit Christus, Legatos qui ad ipsos venturi essent nihilo minores fore iis quos vocabant Prophetas, aut humana sapientia pollentes, quos appellabant γραμματεῖς ὄντες, et eorum principes σοφοὺς ὄντας. Hoc autem eo pertinet ut si eos non audiant sint ἀναπολογητοί [*excusationis expertes*], et ex eo iudicio quod ipsi in parentes suos ferebant αὐτοκατάκριτοι [*proprio iudicio condemnati*]. Diximus supra 13: 52, munia et dona quantumvis nova solere describi veteri magisque noto nomine.

Ἀποκτενεῖτε, *occidatis*] Ut Iacobos duos et Stephanum.

Σταυρώσετε, *cruci affigatis*. Se quoque, ut videtur, Christus Legatis annumerat, quomodo eum ad Hebraeos Scriptor ἀπόστολον [*Apostolum*] vocat. Neque terrere nos debet quod praecessit ἀποστέλλω ἐγώ [*mitto ego*]. Est enim figura quam σύλληψιν [*conceptionem*] vocant, quae nomina multa uni coniungit verbo, quod tamen nominibus omnibus proprie non convenit. Notant hoc Grammatici ad illud Virgilio:

Inclusos utero Danaos et pinea furtim.

Laxat claustra Sinon.

Et ad Lucretii illud:

Quam sepius plagis saltum canibusque ciere.

Sed et Cleopae filius Simon, Iudaeorum opera, crucifixus narratur.

Ματιγώσετε ἐν ταῖς συναγωγαῖς ὑμῶν, *flagellabitis in synagogis vestris*] Ut Iohannem et Petrum. Vide quae supra 10: 17.

Ἀλώξετε, *persequemini*] Ut Paulum et Barnabam saepe.

35. Ὅπως ἔλθῃ ἐφ' ὑμᾶς πᾶν αἷμα, *ut veniat super vos omnis sanguis*] Αἷμα, quod Hebraei pluraliter dicunt דמים, sicut caedem, ita ipsam quoque caedis poenam significat, ut Ps. 9: 12, 1 Reg. 2: 32. Unde porro ad aliorum quoque criminum poenam, atque adeo poenae obligationem coepit transferri, ut videre est. Lev. 20: 9, 13, dein-

deinde etiam ad causam quascunque exitii, ut 2 Sam. 1: 16, Ezech. 3: 18.

Ἐχυνόμενον ἐπὶ τῆς γῆς, qui effusus est super terram] *Ἀπὸ καταβολῆς κόσμου [a condito mundo]*, ut Lucas loquitur. *Ἐχυνόμενον* hic et apud Lucam praesens pro praeterito; ut alibi pro futuro, infra 26: 28. Sensus est, tam horribiles fore Iudaeorum poenas in excidio Hierosolymitano, ut sufficere posse videantur luendis homicidiis omnibus quae usquam erant perpetrata, cum tamen eae poenae illorum merita, praesertim ea quae Deo magis quam hominibus erant cognita, non aequarent, nedum excederent. Quae consideratio, ni fallor, multos huius generis nodos solvit. Confer Apocalypseos locum 18: 24. Non male autem ab aliis annotatum est Abelis et Zachariae speciatim mentionem fieri, quod de Abele legamus *sanguinem eius ad Deum clamasse* Gen. 4: 10; de Zacharia autem dictum ab eo moriente, *Videat Deus et iudicet* 2 Paral. 24: 22.

Ζαχαρίου υἱοῦ Βαραχίου, ὃν ἐφονεύσατε μεταξὺ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ θυσιαστηρίου, Zachariae, filii Barachiae, quem occidistis inter Templum et altare.] Historiam hic tangi eam quae dicto Paralipomenon loco traditur, praeterquam quod nullius alterius Zachariae occisi Sacrae literae meminerunt, vel ipse caedis locus evincat. Facta enim est in subdiali quod *ἡν* vocant Hebraei, *αὐλήν* Graeci, Iosephus *ὑπαίθρον*, in quo erat altare holocaustorum, ita ut subdialis pars aliqua inter altare et aedem Templi, quae hic *ναὸς* stricte dicitur, Hebraeis *הֵיכָל*, intercederet: quem locum etiam in historia *περὶ ἀλώσεως* [*Belli Iudaici*] libro quinto Iosephus eodem modo nominat *μέχρι τοῦ βωμοῦ καὶ τοῦ ναοῦ* [*inter altare et Templum*]. Idem in descriptione *τρίτου περιβόλου* [*tertii ambitus*] ita loquitur: *Ὁ ναὸς ἐκ τούτου καὶ πρὸ τούτου βωμὸς ἦν, ἐφ' οὗ τὰς θυσίας ὀλοκαυτοῦμεν τῷ Θεῷ* [*In hoc est Templum et ante id altare, in quo victimas holocaustorum Deo offerimus*]. Et in descriptione templi Salomonici: *Τὸ δὲ θυσιαστήριον τὸ χάλκειον ἔσται πρὸ τοῦ ναοῦ ἀντικρὺς τῆς θύρας, ὡς ἀνοιχθείσης αὐτὸ καταπρόσωπον εἶναι καὶ βλέπεσθαι τὰς λειτουργίας* [*Altare vero aeneum ante Templum est proxime ostium, ita ut eo aperto in conspectu sit et*

adspiciantur *diacrifika*]. Hecataeus Abderita: 'Ἐστὶν ὁ δ' ἐστὶ κατὰ μέσον μάλιζα τῇ πόλει περιβόλος λίθινος, μή-
 ρος ὡς πεντάπλεθος, εὖρος πηγῶν ἑκατὸν, ἔχων διπλὰς πύ-
 λας: ἐν ᾧ βωμός ἐστι τετραγώνος [*Hic in media admodum*
urbe ambitus est lapideus, longus quinquē iugera, latus
centum cubitos, habens duplices portas: intra hunc qua-
dratum est altare]. Philo De vita Moysis: 'Ὁ μὲν οὖν
 βωμός ἴδρυτο ἐν ὑπαίθρῳ τῶν εἰσόδων τῆς σκηνῆς ἀντικρὺ,
 ἀφ' ἧς ἐσοῦντος ὅσον ἱκανὸν ἦν λειτουργοῖς εἶναι διάστημα
 πρὸς τὰς καθ' ἑαύτην ἡμέραν ἐπιτελούμενας θυσίας [*Altare*
positum erat sub dō apud introitum Tabernaculi, tan-
tillum distans quantum sufficiebat sacrorum ministris ad
facienda sacra quotidiana]. In Thalmude Babylonico
 de Mensuris Templi capite 5 dicitur inter porticum et
 hoc altare spatium fuisse 22 cubitorum. De Iohannis
 Baptistae patre ἀδέσποτος [*carentem auctore*] et multis de
 causis minime verisimilem fabulam recte refutavit Hie-
 ronymus. Obstat explicationi quam iam attulimus, patrie
 nomen, et mendii suspicionem auget, quod ut iste Za-
 charias patrem Ioiadam, ita Propheta patrem habuit Ba-
 rachiam: ita ut videri possint exscriptores peccasse me-
 moriae fiducia, quia Prophetae Zachariae patrem nove-
 rant, nec de altero Zacharia succurrebat: quibus accedit
 quod codex Hebraeus Nazaraeorum, quem non frustra
 toties et hoc etiam loco consuluit Hieronymus, eadem
 haec habebat, sed pro *Barachias* nomine nomen *Ioiad-*
as: nec quicquam erat causae cur hac in re aut Naza-
 raeorum, aut Ebionitarum fides argueretur. Vetustatem
 tamen lectionis nostrae, quam magno consensu tuentur
 Graeci, Latini, Syri codices, una res potest defendere,
 quod apud Hebraeos propria nomina saepe mutarentur
 in alia eiusdem aut vicini significatus; quomodo Rex
 Salomo dicebatur *Iedidias*, Ozias vero *Asarias*. Maxime
 autem id usurpari coeptum erat in nominibus in quibus
 aliquot literae nominis τετραγράμματος [*quadriliteri*] ex-
 starent, quale est nomen יְהוָה [*Ioiadas*]. Sic pro *Iuda*
 quidam malebant *Thaddaeum* dicere, quia *Iudas* nomen
 a literis τοῦ τετραγράμματος [*nominis quadriliteri*] incipit.
 Sic Rex Ioiakim idem dictus et *Eliakim* 2 Reg. 23: 34,
 2 Paral. 36: 4, et in Iudithae historia idem est Sacerdos

Ioiakim 15: 11 et Eliakim 4: 5, 10. Sicut autem *Thaddaeus* idem valet quod *Iudas*, *Eliakim* idem quod *Ioiakim*: ita eadem est significatio et in nomine *Ioiadae*, et in nomine *Barachiae*. Simili de causa Chaldaeus Paraphrastes Threnorum Zachariam eum qui in Templo est occisus vocat filium non Ioiadae sed *rw* [*Hiddo*], quod nomen fuit avo vatis Zachariae. Sed et hunc ipsum Zachariam (nisi in codice vitium est) LXX *Asariam* vocant. *Ἐφονεύσατε* autem dicit, quia populus idem est per multa secula. Simile loquendi genus Marc. 10: 3, Ioh. 6: 32, 7: 19 et 22, Act. 7: 38, et apud Scriptores alios. Addam hoc quoque, videri ita hic Christum alludere ad veterem historiam ut simul insit eius verbis futuri praesagium. Nam virorum bonorum atque insignium ultimas ab Hierosolymitis trucidatus, et quidem in ipso Templo, dictus itidem est *Zacharias*, et quidem *filius Baruchi*, quod cum *Barachiae* nomine idem haberi potest: cuius caedem statim secuta est obsidio, ut apud Iosephum videre est.

37. *Ἱερουσαλήμ*] Id est, *Ἱερουσαλήμιται* [*Hierosolymitis*]: ideo mox subdit plurali numero *οὐκ ἠθέλησατε* [*noluistis*], *κατὰ σύνθεσιν* [*per coagmentationem*] quam vocant.

Ἡ ἀποκτείνουσα τοὺς προφῆτας, *quae occidis Prophetas*] Ut Esaiam. Sed et alios quorum non exstant nomina. Vide Neh. 9: 26.

Τοὺς ἀπεσταλμένους, qui ad te missi sunt] Ita vocat eos qui Prophetae ordinarii non erant, sed ad tempus Divino Spiritu induebantur, qualis ille Zacharias.

Πρὸς αὐτήν, ad ipsam] Locutio Orientalium populorum qui primae et secundae personae post pronomen relativum aut participium subiungunt verba aut pronomina personae tertiae: quod multis in locis Hebraeorum, Syrorum, Arabum observare est.

Ποσάνεις ἠθέλησα συναγαγεῖν τὰ τέκνα σου, quoties volui congregare filios tuos] Filii Hierosolymorum vocantur Iudaei omnes, quorum *μητρόπολις* [*urbs matris*] erat Hierosolyma, quo conveniebant omnes sacrorum iudiciorumque causa, quo et belli tempore receptum habebant. Sic et Luc. 19: 44. Hos Christus iam toto triennio multis miraculis, multis adhortationibus ac comminationibus ad

veram poenitentiam et fidem perducere studuerat, ut eos hac ratione ab imminente ira Divina liberaret. Nam hoc est *sub alas congregare*: quod ἐν σκέπη τῶν πτερόγων σκεπάζειν [*sub umbra alarum protegere*] vertunt LXX Ps. 17: 8. Est autem κυριολεκτία [*propria locutio*] in voce συναγειν. Collecta enim pullities maternis alis tegitur. Hinc: ἡρ. Isai. 30: 20 Hebraeorum Magistri exponunt ἡρ συναγεται, συναχθήσεται [*colligetur*]; et iisdem ἡρ est populi collectio, σύναξις. Eadem similitudine Graeci curam ac tutelam singularem depingunt. Megara, Hercule furens:

Οἱ θ' Ἡράκλειοι παῖδες οὗς ὑποκτέρους

Σώζω, νεοσσόνς ὄρνις ὡς ὑφαιμένη.

[*Magnique natoz Herculis quos sospito*

Meis sub alis, ut suos pullos avis.]

Seneca sequitur:

Qualis accipitris minas

Fugit, et sparsos metu

Colligit foetus avis.

Καὶ οὖν ἡθέλησατε, et nolulistis] Paternum loquendi genus Filius, imago Patria, exprimit. Ita enim Deus Ezech. 24: 13, *Mundavi te, et te non mundasti*: et Prov. 1: 24, *Vocavi, et renuistis*. Apud Esaiam 66: 12, *Vocavi, et non respondistis; locutus sum, et non audistis*: et similiter apud Ieremiam 7: 13. Confer et Deut. 32: 29, 30. Isti autem quos Christus alloquitur non modo τὴν βουλὴν τοῦ Θεοῦ ἡθέτησαν eis ταυτοῖς [*consilium Dei reiecerunt in semet ipsi*], ut dicitur Luc. 7: 30, sed alios quoque Iudeos fidei suae creditos impediabant ne ecclesia monita reciperent, ut supra dictum est comm. 13, partim potestate Synedrii, partim Doctorum auctoritate.

38. Ἀφίεται ὑμῶν ὁ οἶκος ὑμῶν ἐρημος] *Locus iste in quo vos, o Hierosolymitae, habitatis in solitudinem vertetur*. Urbem enim malim intelligi quam Templum solum. Est enim hic οἶκος [*domus*], quod in Hebraeo תבוא [*habitatio*] Ps. 69: 26, pro quo ἐπαυλίαν vertunt LXX, quos in Actis sequitur Lucas; Hieronymus *commorationem*: nisi quis malit Ieremiae verba respici, apud quem Deus ita loquitur 12: 7, הָיוּ כָּן תָּבוֹא כָּן תָּבוֹא, Ἐγκαταλείψατα τὸν οἶκόν μου: ἀφῆκα τὴν κληρονομίαν μου [Re-

[*Reliqui domum meam; dimisi hereditatem meam*]: ant illa eiusdem Prophetæ 22: 5, כִּי לְחֵן חֵן חֵן חֵן חֵן, *Eis æquum erit* [In solitudinem erit domus hæc]. Τῶν [vobis] hic manifeste παρέρχεται [abundat]; quomodo Latini veteres suum sibi dicebant. Ita apud Syrum capite sequenti, comm. 33, ὅτι παρὲς [prope est ei], et alibi sæpe.

39. Ἐως ἄν εἴπητε, *donec dicatis*] Id est, *donec libenter admodum dicturi sitis*. Nuper pueros fausta Iesæ acclamantes compresserant. Ait Iesus venturum tempus cum libenter ipsi ea usuri sint acclamatione, si ea ratione ipsius gratiam possent eblandiri, tum scilicet cum ipsum videbunt a Patre mundi indicem constitutum. Vide Phil. 2: 10, qui locus eodem pertinet. Nam ad conversionem Iudæorum hæc trahere durum mihi videtur; cum tota oratio sit comminatoria et ad eius ætatis homines pertineat, quod vox γενεᾶς [generationis] indicat.

CAPUT XXIV.

1. Ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ, *ex Templo*] Versus montem Oliveti, ut Marcus adscribit, unde optimus in Templum despectus, quod subiecta ei monti pars murorum Templi esset depressior partibus caeteris.

Ἐπιδείξαι αὐτῷ τὰς οἰκοδομὰς τοῦ ἱεροῦ, *ut ostenderent ei aedificationes Templi*] Ut solent qui operis alicuius magnitudinem ac firmitatem admirantur. *Immensae opulentiae templum*, dixit Tacitus: et mox: *Templum in modum arcis, propriique muri, labore et opere ante alios: ipsae porticus, quæ templum ambiebatur, egregium propugnaculum*. Deinde: *Struxere muros in pace, tanquam ad bellum*. Iosephus vocat ἔργον πάντων ὧν ὄψει καὶ ἀκοῇ παρελήφαμεν θαυμασιώτατον κατασκευῆς τε ἔνεκα καὶ μεγέθους, ἔτι τῆς καθ' ἑκαστον πολυτελείας [opus omnium quæ aut visu aut auditu accepimus admirandum maxime, tum ob formam fabricæ, tum ob magnitudinem, tum vero et ob partium singularum magnificentiam]. Adde Philonem de Monarchia II, et De legatione ad Caium. Quanquam autem Herodes Magnus Templum ut

augeret a fundamentis novaverat, tamen cum et materia usus sit veteri, et non totum simul Templum diruerit; sed per partes quantum quoque tempore innovandum erat, recte Templum hoc idem fuisse dicitur quod structum erat a Zorobabele. Atque ita Iosephus bis dicit Templum dirutum, semel a Chaldaeis, iterum a Tito: et Iudaeorum Magistri excidium Titi vocant *excidium Templi secundi*; et tempora quae id excidium antecedunt, *tempora secundi Templi*. Hoc Templo stante expectandus erat Messias ex vaticinio non Danielis tantum, sed et Aggaei 2: 8, addito quod est apud Malachiam 3: 1.

2. Οὐ μὴ ἀφεθῇ ὧδε λίθος ἐπὶ λίθον, ὃς οὐ μὴ καταλυθῇται, *non relinquetur hic lapis super lapidem quin destruat*] Erat id quidem verum et de Urbe, quae et ipsa, ut Iosephus loquitur, *πρόρρητος ἐκ βάθρων ἀντήρασται* [*stirpitus a fundamentis eruta est*], et, ut alibi idem ait, *ἡφάνισται οὕτως ἐξουαλισθεῖσα ὥς μηδέποτε οἰκηθῆναι πῖσιν ἂν ἐτι παρασχῇ τοῖς προσελθούσι* [*ita solo aequata interiit ut qui accedunt fidem nullam habeant eam habitam fuisse*], paucis turribus exceptis in monumentum victoriae, et muri parte quae valli vice esset Romano militi: sed proprie de Templo agit Christus, cuius, ut diximus, et magnificentiam et firmitatem Discipuli admirabantur. Id autem plane dirutum est, nulla eius parte servata. Sicut in structione Templi dictus est *lapis poni super lapidem*; Agg. 2: 16, ita in destructione *non relinqui lapis super lapidem*.

3. Οἱ μαθηταί, *Discipuli*] Articulus hic vim habet pronominis indefiniti. Sensus enim est, *τινὲς τῶν μαθητῶν* [*Discipulorum quidam*], quos Marcus quatuor nominat.

Πότε ταῦτα ἔσται, καὶ τί τὸ σημεῖον τῆς σῆς παρουσίας καὶ τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος; *Quando haec erunt, et quod signum adventus tui et consummationis saeculi?*] Occasione eius quod Christus de excidio Templi dixerat, Discipuli de eius excidii tempore Christum interrogantes, duo praeterea quaerunt, quae ab aliis non itidem expressa Matthaeus distincte posuit; nempe quae futurae essent *ἐποχαί* [*notae*] tum adventus Christi, tum finis saeculorum: non quod has tres quaestiones in unum idemque recidere existimarent, sed quod rerum imminantium prae-

praecipua una opera sibi praedici cuperent: ac praeterea existimarent inter haec omnia non multum temporis intercessurum. Dogmata Christi iam satis imbibisse se putabant; nunc vaticinia ab ipso audire desiderant, freti ea pollicitatione qua Christus dixerat multa se arcana seorsim a plebe caetera ipsis revelaturum. *Παρουσία* Christi a *consummatione seculorum* multi non distinguunt, vocis, ni fallor, ambiguo decepti: nam multiplici significato usurpari *παρουσία* certissimum est. At Matthaeus distinguit hanc quaestionem non minus a tertia quam hanc et tertiam a prima: et Christus, si quid video, distinctis quaestionibus distincte respondet, primae ad comma usque 23, secundae inde ad comma 30, postremae in sequentibus. Quare *παρουσία* hic interpretor, non iudicium, sed Regnum Messiae, quod illustre fore splendore externo Discipuli putabant. Argumentum sententiae meae est, quod verba illa, *Si dixerint, Hic aut illic est; ne exite*, quae hic Christus usurpat ad solvendam quaestionem *περὶ τῆς παρουσίας* [de adventu], ut videre est infra 23, 26, 27, apud Lucam quoque inveniuntur 17: 22, 23, ubi itidem fulminis apparet comparatio. Eodem autem loco clarissime ostendit Christus agere se de Regno suo, quod Regnum Dei, loquendi more Iudaeis usitato, appellat; id ipsum Regnum venturum significans οὐ μετὰ παρατηρήσεως [non cum observatione]. Conferat diligens lector loca; videbit ita se rem habere ut dico. Fateor quidem *παρουσία* voce saepe illam indicii adventum significare; sed id perpetuum non est. Nam Petrus *παρουσία* voce efficaciam Christi designans coniungit *δύναμιν καὶ παρουσίαν* [virtutem et adventum] 2 Epist. 1: 16. Et alia quoque sunt in Apostolicis scriptis loca quae eam recipiant interpretationem. Veteres quoque Christiani ab Apostolis eum loquendi morem acceperunt; ut Iustinus de crescente in ipsis suppliciis Christianorum numero agens: *Οὐχ ὅρας δὲ πλείους ποιάζοντες, τοσούτω πλεονάζοντας ἄλλους; Ταῦτα ἀνθρώπου οὐ δοκεῖ τὰ ἔργα, ταῦτα δυνάμεις ἐστὶ τοῦ Θεοῦ ταῦτα τῆς παρουσίας αὐτοῦ δειγμάτων* [Non vides quod plures sunt qui eos ad poenas vocant tanto magis crescere eorum numerum? Haec videri nequeunt hominis

ope-

opera; haec est Dei virtus; haec testimonia adventus ipsius]. Chrysostomus εὐαγγέλιον definit τοῦ θείου λόγου Κυρίου Ἰησοῦ Χριστοῦ παρουσίαν [*Sermonis Dei, id est, Domini Iesu Christi adventum*].

4. Βλέπετε μή τις ὑμᾶς πλανήσῃ, *videte ne quis vos seducat*] Incipit Christus explicare ea quae exordium Templi sunt antecessura.

5. Ἐπὶ τῷ ὀνόματι μου, *in nomine meo*] Nomen, ut alibi diximus, multa significat; saepe autem officium aut dignitatem alicuius. Dicuntur ergo hic existuri qui sibi adscribant dignitatem eam quae Iesu est propria, id est, ut sequitur, *qui se dēcturi sint Christos*. Alias nomen est mandatum; quo sensu iidem illi dicuntur *vanturi in suo nomine*; Ioh. 5: 43, hoc est, nullo instructi mandato, sed ausu proprio.

Ἐγὼ εἰμι ὁ Χριστός, *ego sum Christus*] Quanquam et ψευδόχριστοι [*Pseudochristi*] sunt ψευδοπροφῆται [*Pseudoprophetae*] generaliori nomine, distingui tamen solent, ut et infra videre est 24. Christi nomine populus Iudaicus intelligebat vindicem libertatis. Nam illud, *Ἡμεῖς δὲ ἐλπίζομεν ὅτι αὐτός ἐστιν ὁ μέλλων λυτροῦσθαι τὸν Ἰσραὴλ* [*Noi autem speraveramus ipsum fore, qui redempturus esset Israel*], Luc. 24: 21, descriptio est nominis Christi. Quare quicumque se missos Divinitus liberatores populi Iudaici dicebant, eo ipso Christos se profitebantur, et erant ψευδόχριστοι. Talis fuit Theudas, non ille Gamalieli nominatus, sed alter eiusdem nominis γόης [*impostor*], qui Cuapio Fado Iudaeam regente magnam plebis multitudinem ad se vocavit, pollicitus verbi sui imperio discessuras Iordanis aquas, ut via pateret transeuntibus; sed cum magna sectatorum strage captus a Fado capite poenas luit. Tales et illi πλάνοι, γόητες καὶ ἀπατεῶνες [*seductores, impostores et fallacis pleni*], ut eos nominet Iosephus, qui Felice Procuratore προσχήματι θεασμῶν [*specie divini afflatus*] imponebant hominibus, persuadentes iis ut se in solitudinem sequerentur, maxima signa ac miracula conspecturi; quod itidem multis exitio fuit: et iisdem temporibus ex Aegypto impostor, cuius et apud Iosephum et in Actis Apostolicis est mentio, qui contracta manu triginta millium in montem Oliveti, ca-

ura iusso suo Hierosolymorum moenia promiserat; sed a Felice oppugnatus, caesis captisque sectatoribus, in fugam se dedit. Iterumque sub Porcio Festo γόης alius; σωτηρίαν ἀπαγγελλόμενος καὶ παῦλαν κακῶν [*salutem pollicens et malorum cessationem*], eaque spe multos in solitudinem pelliciens, ubi cum suis oppressus est. His addi possunt Simon Magus, qui se δύναμιν Θεοῦ [*virtutem Dei*] praedicabat; et Dositheus ille qui sibi *Christi* titulum vindicabat, de quo vide Origenem adversus Celsum lib. II, et in Matthaeum tractatu 27.

Καὶ πολλοὺς πλανήσουσι, et multos seducēt] Multos spe falsa illectos in exitium abripient, ut ex antè dictis historiis apparet.

6. Πολέμους καὶ ἀκοὰς πολέμων, bella et rumores de bellis] Πολέμους hic intelligo caedes in Iudaeos editas Caio imperante, tum Alexandriae tum circa Babylonem; quarum meminit Iosephus ἀρχαιολογίας [*Originum*] XVIII, Alexandrinum accurate describit Philo adversus Flaccum, Ἀκοὰς πολέμων; metum belli a Caio cum imaginem suam Templo inferre pararet. Tacitus Historiarum V, *Iussu a Caio Cassare effigiem suam in templo locare, arma potius sumere: quem motum Caesaris mors diremit.* Et Annalium XII de eodem agens tempore: *Præbuerant Iudaei speciem motus orta seditione.* Quanta tum fuerit Iudaeorum consternatio tum Alexandriae, tum in Iudaea, apud eos quos dixi Scriptores Iudaeos legere est operae pretium.

Ὅρατε μὴ θροεῖσθε, videte ne turbemini] Considerate ista diligenter; sed ne ita movemini istis quasi extrema essent malorum quae Iudaeos manent ob contempta tot ad poenitentiam hortamenta.

Δεῖ γὰρ πάντα, debent enim cuncta] Latinus interpres pro πάντα legit ταῦτα [*haec*]: Syrus autem coniunctim πάντα ταῦτα, quod, cum et Codicum quorundam fide muniatur, praefendum puto. Sensus est: Plura talia accidere debent antequam malorum terminus adsit. Δεῖ istud, ut ad cap. 18 in re simili diximus, Dei consilium spectat sapienter permittentis ea mala ad quae Iudaei sua sponte ferebantur, quo magis iustitia ipsius patet.

Οὐ-

Οὐπω ἐστὶ τὸ τέλος, *nondum est finis*] Id est, nondum ad summum pervenit poena Indaeorum; ut ostendit collatio comm. 14. Daniel dixit *וְנִחַדְתָּ נָח* [*nam adhuc supererit tempus*] 11: 35.

7. Ἐγερθήσεται γὰρ ἔθνος ἐπὶ ἔθνος καὶ βασιλεία ἐπὶ βασιλείαν, *consurget enim gens in gentem et regnum in regnum*] Sunt prope ipsa verba Azariae Prophetæ ad Asam Regem 2 Par. 15: 6. Indicat Christus maiores quam sub Caio evenerant caedes imminere ultimis temporibus Claudianis et Neronis principatu. Illud *ἔθνος ἐπὶ ἔθνος ἐγερθήσεται* significat Iudæos et qui aliarum erant gentium iisdem in civitatibus morantes mutuis inter se caedibus collidendos: quod contigit Caesareae primum, deinde Seythopoli, Ptolemaide, Tyri, Gadaris, rursum Alexandriae, deinde et Damasci. Illud autem *βασιλεία ἐπὶ βασιλείαν* significat Tetrarcharum aut provinciarum aperta inter se bella. Nam sicut *βασιλεὺς* [*Rex*] interdum etiam *Praefectum* significat, ex more Hebraici sermonis, ut alibi observavimus, ita et *βασιλεία* *prae-fecturam* quamvis; ut Nomos Aegypti Esai. 19: 2. Huc referri debet Iudaeorum in Peræa habitantium bellum adversus Philadelphenos ob finium controversiam, Cuspio Eado Procuratore; Iudaeorum et Galilaeorum bellum adversus Samaritas, Procuratore Cumano; postremo bellum primum a sicariis quos vocabant, deinde ab universa Iudaeorum Gente sumtum adversus Romanos et Agrippam aliosque Romani Imperii socios, quod initium habuit Gessio Floro Procuratore. Vide et quæ dicemus ad Apocal. 6: 4.

Καὶ ἔσονται λιμοὶ, *et erunt fames*] Qualis ille *λιμὸς μέγας* [*fames magna*] ab Agabo praedictus qui Claudi tempore Iudæae incubuit, Act. 11: 28. Nam Palaestinam vocare *τὴν οἰκουμένην* [*orbem terrarum*] Iudæis familiare est: unde illud natum quod urbs Hierosolyma sita dicitur in mediterraneo: *ἐν τῇ οἰκουμένῃ* quod si de orbe terrarum accipias, ridicule est fabulosum; si de Iudæa, verissimum. Est enim, ut Iosephus loquitur, *ὀμφαλὸς τῆς γῆρας* [*umbilicus regionis*]. Iosephus de eadem hac fame ita loquitur, ubi ad Tiberium Alexandrum Procuratorem pervenit: Ἐπὶ τούτοις γὰρ καὶ τὸν μέγαν λιμὸν κατὰ τὴν

Ἰου-

Ἰουδαίαν συνίστη γίνεσθαι [*Circa haec tempora magna famēs per Iudaeam evenit*], narrans etiam subsidium ei penuriae aliquod allatum ab Izate Adiabenorū Rege et matre eius Helena. Et hanc praecipuam esse causam arbitror ob quam fratrum in Palaestina necessitatem aliarum gentium Ecclesiis Paulus tam sollicite commendat. Neque errare puto qui huc referunt quod in Apocalypsi est *de eo qui atro equo insidens libellam habebat in manu*. Dicemus ea de re ad ipsam Apocalypsin.

Καὶ λοιμοί, et pestilentias] Coniungi saepe solent *λιμός* et *λοιμός* [*fames et pestilentia*], ut sono Graecarum vocum ita et naturali quodam nexu inter se copulata: ut apud Hesiodum:

Τοῖσιν δ' οὐρανόθεν μέγ' ἐπήγαγε πῆμα Κρονίων,

Λιμὸν ὁμοῦ καὶ λοιμὸν· ἀποφθινύθουσι δὲ λαοί.

[*Iuppiter haec ultor coelo mala misit ab alto,*

Cum multo populū exitio, pestemque famemque.]

Hanc autem pestilentiam ad tempora famem iam dictam proxime sequentia refero; iuxta vetus verbum, *μετὰ λιμὸν λοιμός*: quomodo et in Apocalypsi post atrum equum *χλωρός* [*pallidus*], cui insidet *θάνατος* [*Mors*] et ei comes *ἄδης* [*Infernus*]: ubi quod sequitur *καὶ ἐδόθη αὐτοῖς ἐξουσία ἀποκτεῖναι ἐπὶ τὸ τέταρτον τῆς γῆς ἐν ἑομφαίᾳ καὶ λιμῷ καὶ ἐν θανάτῳ καὶ ὑπὸ τῶν θηρίων τῆς γῆς* [*et data est illis potestas super quatuor partes terrae interficiendi gladio, fame et morte et bestiis terrae*], referri debet ad secundi, tertii et quarti equi insessores, et voce *θανάτου* intelligendus est *λοιμός* ex Hebraismo. Nam ita *מָוֶת* [*mors*] sumitur apud Ieremiam 9: 21 et 18: 21. Sic apud Sirachiden legimus 39: 34, *λιμός καὶ θάνατος*, ubi itidem *θάνατος* haud dubie pestilentiam significat. Syrus quoque tum hic tum apud Lucam *λοιμούς* vertit *מָוֶת*, id est, *θανάτους*, et LXX Hebraeorum *מָוֶת*, id est, *pestem*, vertunt *θάνατον*, ut et Chaldaeus et Latinus Lev. 26: 25. Horum exemplo Severus Sulpitius historiarum primo *mortem* pro *pestilentia* posuit.

Καὶ σεισμοὶ κατὰ τόπους] Id est, *terrae motus erunt multis in locis*, ut recte exposuit Syrus. Terrae motus autem, praeterquam quod signa sunt irae Divinae eos aut procurantis aut impedire nolentis, graves etiam clades

des saepe urbibus adferunt, ut ex iis est cognoscere quae de Asiae terrae motu Annal. II Tacitus refert. Plinius: *Non simplex malum, aut in ipso motu tantum periculum est, sed par aut maius ostentum. Nunquam urbs Romana tremuit, ut non futuri eventus alicuius id praenuntium esset.* Hi autem terrae motus a Christo praedicti partim in Claudii partim in Neronis tempora inciderunt. Gravis terrae motus qui in Creta accidit Claudio imperante meminit Philostratus in Vita Apollonii. Item terrae motuum Smyrnae, Mileti, Chii, Sami, paulo ante tempora excisae urbis Hierosolymorum. Alterius in Asia, Tacitus, Nerone et Cornelio Cosso Consulibus: *Laodicea, inquit, tremore terrae prolapsa.* Addit Eusebius Hierapolim et Colossas. Rursus posterioris cuiusdam terrae motus Seneca meminit Naturalium sexto. Pertinebat autem haec res ad Iudaeos, quod dictis iam locis multi Iudaei habitarent. In Apocalypsi post mentionem martyrum sequitur *σεισμός μέγας [terrae motus magnus]:* quod eodem spectare arbitror.

8. Ἀρχὴ ὀδύων, *initia dolorum*] Saepissime Psalmorum Scriptores et Prophetae maximos dolores doloribus parturiginis comparant; ubi et vocem ὀδύων apud LXX passim reperire est, ut Ps. 48: 7, Esai. 13: 8, 66: 7, ubi Chaldaicum vide, Ier. 30: 6, 7 et alibi. Sed plus hic dicit Christus; ea nempe quae iam memoravit mala adeo suprema non fore ut primis demum doloribus parturitionis mulieris conferri debeant, post quos dolor multo gravior in partu ipso sequitur; ut in Comoedia:

Dolores, mea tu, occipiunt primum.

9. Τότε] Id est, circa ista tempora: ita enim solet τότε laxius accipi. Vide supra 2: 7, 3: 13, 4: 11, 15: 12, 17: 19, 19: 13, 27, infra hic 14, 30, Soph. 3: 9. Nam quae sequuntur partim ante iam narratas Iudaeorum calamitates (quod Lucas hoc loco aperte significat) partim inter eas acciderunt. Nam Christus res ipsas distinguens a communibus Iudaeorum malis ad peculiariora in se credentium incommoda facit μετάβασις [transitum]. Sed et illud notandum, ea ipsa de quibus iam egit Christus mala, terrae motus, famem, pestilentiam, imputata Christianis, quasi ob ipsorum impietatem mala ista huma-

no

no generi evenirent; idque raptum in saevitiae occasionem: quod passim nos docent Apologetici Christianorum libri.

Παραδώσουσιν ὑμᾶς εἰς θλίψιν, tradent vos in vexationes] Iudaei, inquit, vos Christianos rapient ad *Synedriu* et *Conventus maiores*, ut Petro et Iohanni accidit; partim etiam ad *Heges*, ut ad Herodem pertracti sunt Iacobus et Petrus, ad Neronem Paulus; partim ad *Prassides*, ut idem Paulus ad Gallionem, Felicem, Festum. *Θλίψις* sunt flagra, carcer, aliaeque id genus vexationes.

Καὶ ἀποκτενοῦσιν ὑμᾶς, et occident vos] Efficient ut quidam vestrum, *ἐξ ὑμῶν*, ut Lucas inquit, etiam interficiantur, sive populari tumultu, ut Stephanus, sive iudicii specie, ut Iacobi duo, alter ab Herode gladio percussus, alter a Synedrio damnatus ut lapidaretur.

ὑπὸ πάντων ἔθνων, omnibus gentibus] Non in Iudaeorum tantum venietis odium, sed et aliarum per orbem gentium. Quod coepit maxime sub Nerone, qui incensae a se Urbis rumori Christianos, ut Tacitus narrat, reos subdidit et quaesitissimis poenis affecit. Tertullianus Apologetico adversus Gentes: *Consulte commentarios vestros. Illic reperietis primum Neronem in hanc sectam, tum maxime Romae orientem, Caesariano gladio ferocisse: sed tali dedicatore damnationis nostrae etiam gloriamur. Qui enim scit illum, intelligere potest non nisi grande aliquod bonum a Nerone damnatum.*

Διὰ τὸ ὄνομά μου, ob nomen meum] Ob nudam Christianismi professionem, 1 Pet. 4: 16. Quod bene Tertullianus probat dicto Apologetico: *Credunt de nobis quae non probantur: et nolunt inquire, ne probentur non esse quae malunt credidisse, ut nomen illius aemulationis inimicum praesumtis non probatis criminibus de sua sola confessione damnetur. Ideo torquemur confitentes, et punimur perseverantes, et absolvimur negantes, quia nominis praelium est.* Nam quod de Diis non recte sentire crederentur, eam non fuisse veram saevitiae causam, ex eo probat Origenes quod Epicureis aliisque Philosophis omnem omnino Divinam providentiam tollentibus parcebatur. Unde manifestum est, ex malorum Spirituum, qui per idola colebantur, instigatione ortam hanc crudelitatem.

tem. Sentiebant enim hanc unam doctrinam esse qua vis omnis errorum plenissime debellaretur. Ideo cum Iudaei non minus quam Christiani falsos Deos oppugnarent, Iudaei impune id ferebant, Christiani rapiebantur ad poenas.

10. *Σκανδαλισθήσονται πολλοί, offendentur multi*] Conspicuo isto omnium gentium adversus Christianos odio, multi a Christianismi professione deficient. Ita supra ad cap. 13 ostendimus, quod Matthaeus dicit *σκανδαλίζεσθαι*, Lucae dici *ἀφίσσασθαι* [recedere]. Id est Dan. 11: 30, *נִרְדָּן בַּיָּד* [derelinquere fedus]. Evenit hoc Phygello, Heremogeni, Demae, et haud dubie plurimis aliis quorum nomina non exstant.

Καὶ ἀλλήλους παραδώσουσι καὶ μισήσουσιν ἀλλήλους] Vox *ἀλλήλων* plerumque mutuam quandam et ultro citroque commeantem actionem significat. At hic paulo latius ponitur pro eo quod diceremus, *alter alterum odio habebit ac tradet*, quod recte expressit Syrus *ܐܝܢ ܐܝܢ* [unus unum]. Sic eadem vox Graeca sumitur Act. 7: 26. Sensus enim est, futurum ut Christianorum alii alios tradant, nimirum hi qui a Christianismo deficiunt eos qui perseverant. Ferme autem nulli sunt in veram religionem crudeliores quam qui verae religioni repudium miserunt, seu quia contemptum lucis crassissima mentis caligine Deus ulciscitur, seu quia et ipsi quidvis agunt ut a suspicione prioris studii se liberent.

11. *Καὶ πολλοὶ ψευδοπροφῆται ἐγερθήσονται καὶ πλανήσουσι πολλούς, et multi Pseudoprophetae surgent et seducent multos*] *Ἐγερθήσονται* est *ἐγείρω*. Sicut *προφῆται* dicebantur. Hebraeis non hi tantum qui praedicebant futura, sed et qui Legem interpretabantur: ita falsos magistros Christus noto vocabulo *ψευδοπροφήτας* appellat. Dubium non est quin Satan excitato mundi odio adversus Christianos, cum videret tantam esse vim veritatis ut eam abnegare multi qui cuperent vix possent, nimium reluctante animo, ad vim dolos adiunxerit; praetextus aliquos comminiscens qui defectionem redderent faciliorem. Poterat autem labefactari constantia Christianorum aut religionis omnis sublato usu, aut posito quemvis cultum externum esse *ἀδιάφορον* [in rebus mediis], aut quae-sitis conciliaturis quae Christianam religionem cum aliqua

re-

religione aut probata publice, qualis erat Ethnicorum, aut tolerata certe, qualis erat Iudaeorum, permiscerent. Religionis usus tollebatur per Hymenaeum et Philetum, qui dicebant resurrectionem iam esse factam. Nam certe sublata spe vitae alterius, et ostendente experientia illorum temporum, piis non melius sed peius in hac vita esse quam impiis, nihil manebat satis firmum quod animum in religione retineret. Cultum omnem externum esse ἀδιάφορον iam inde ab initio aliqui docuerunt, a quibus id hausit Elxaeus. Ex hoc dogmate factum ut quidam ἐν εἰδωλείοις [in idolorum templis] una cum caeteris accumberent, 1 Cor. 8: 10, quia scilicet εἰδωλον [idolum] re ipsa nihil esset, 1 Cor. 8: 4, 10: 19. Adversus quos illa est Iohannis admonitio, Τεκνία, φυλάξατε ἑαυτοὺς ἀπὸ τῶν εἰδωλῶν [Filioli, custodite vos ab idolis], 1 Epist. cap. 5: 21. Cum Paganismo Christianam religionem miscere aggressus est omnium primus Simon Magus, Claudio imperante. Nam et ipse pro Deo haberi voluit. Credibile est pervenisse ad eum famam consilii eius quod a Tiberio datum Senatui Romano legimus, ut Christus adderetur Deorum numero: qualem rerum plane insociabilium mixturam postea quoque Adrianus, Severus, Helio-gabalus, sed frustra, efficere conati sunt. Ab hoc Carpocrates hactenus discessit, ut quia Deorum nomen Christianis erat odiosius, eorum vice Angelos aut αἰῶνας [Aer-
nas] quos vocabat, ita versa in Graecum voce ἡτῆ [vitas] quae est Ezech. 1: 5, substitueret, ad eos transferens omnem θεολογίαν [de rebus Divinis doctrinam] Orphei, Hesiodi et Pythagorae. Illis autem annumerabat etiam Christum. Et haec est, ni fallor, illa ψευδώνυμος γνώσις [falsi nominis scientia] cuius ad Timotheum Paulus meminit. Ita sane vult Irenaeus II. 19, IV. 2. Hi sunt οἱ ἐσθλαγωγῶντες διὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ κενῆς ἀπάτης [decipientes per philosophiam et inanem fallaciam], ut ad Colossenses idem Apostolus loquitur. Quia enim doctrinam Paganicam cum Christiana doctrina permiscebant, ideo se venditabant eruditionis nomine, ut apud Irenaeum et Clementem videre est. Horum sunt γενεαλογίαι [recensiones divinarum generationum] quarum mentio 1 Tim. 1: 4, Tit. 3: 9. Horum ἀπόσπασμα [portio], ut lo-

quitur Irenaeus, Nicolaitae. Sed et apud Vopiscum legimus in Aegypto qui Sarapidem adorarent Christianos dici voluisse: atque illis suum fuisse Patriarcham. Cum Iudaismo Christianam religionem miscuerunt, non tolerando ritus Iudaicos (quod Apostolos primis illis temporibus scimus fecisse) sed Iudaismum agnoscendo unicum salutis viam, quae tum ab aliis Prophetis tum a Christo etiam esset annuntiata, Cerinthus et Ebion; quorum id praecipuum erat studium ut mala illa quae Christianos peculiariter premebant, ea ratione effugerent, ut clare docet Paulus Phil. 3: 18 et Gal. 6: 12. Adversus eosdem multa exstant in prima Iohannis Epistola, sed et in Apocalypsi. Hi igitur omnes horumve similes sunt quos Christus vocat *ψευδοπροφήτας*, Paulus *ἄνδρας λαλοῦντας διεστραμμένα* [*viros loquentes perversa*] Act. 20: 30, *ψευδαποστόλους μετασχηματιζομένους εἰς ἀποστόλους Χριστοῦ* [*falsos Apostolos transfigurantes se in Apostolos Christi*] 2 Cor. 11: 13, quorum dogmatibus multorum *fides eversa est*, 2 Tim. 2: 18.

12. *Καὶ διὰ τὸ πληθυνθῆναι τὴν ἀνομίαν φυγήσεται ἡ ἀγάπη τῶν πολλῶν*, et ob ingravescentem saevitiam refrigescet dilectio multorum] Post apertos desertores et post adulteratores fidei tertium genus hominum Christus notat, qui caritatis officia deserunt διὰ τὸ πληθυνθῆναι τὴν ἀνομίαν, id est, propter diu durantem et ingravescentem saevitiam: ἀγάπη est dilectio Dei et hominum quos pietas coniungit. Exemplum habemus illustre cum primum Paulus causam dixit apud Neronem: *Nemo*, inquit, *mihi adfuit; omnes me dereliquerunt*, 2 Tim. 4: 16. Simili de causa multi deserebant τὴν ἐαυτῶν ἐπισυναγωγὴν [*collectionem mutuam*], quos notat Scriptor ad Hebraeos 10: 25.

13. *Ὁ δὲ ὑπομείνας εἰς τέλος οὗτος σωθήσεται*, qui autem perstiterit usque in finem hic salvus erit] *Ὁ ὑπομείνας*, id est, *is qui perstiterit* tum in fide tum in dilectione; ut ipsa praecedentium oppositio ostendit. Quem neque angustia, neque pressura, neque vexatio, neque fames, neque nuditas, neque periculum, neque gladius separaverit ab ea quae in Deum fertur dilectione. Quod hic est σωῆσθαι apud Lucam est κτᾶσθαι τὰς ψυχὰς [*ac-*
qui-]

quirere animas], alibi εὐρίσκειν τὴν ψυχὴν [*invenire animam*], id est, beatam immortalitatem acquirere. Ea enim non inchoantibus sed perseverantibus promittitur. Quo pertinet illud Tertulliani: *Nemo Christianus nisi qui ad finem usque perseveraverit*. Et Cypriani: *Et fides ipsa, ut nativitas, non accepta, sed custodita vivificat*. Et Hieronymi: *Non quaeruntur in Christianis initia, sed finis*.

14. Ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ, in universo orbe] Marcus dixit εἰς πάντα τὰ ἔθνη [*in omnes gentes*], ut et hic sequitur πᾶσι τοῖς ἔθνεσι [*omnibus gentibus*]. Hoc autem impletum est ante excidium Hierosolymorum. Ideo Marcus adiecit πρῶτον [*primum*]. Nam quod de coelestibus orbibus dixerat Psalmographus, ad Evangelium (quod per coelum designari solet) aptat Paulus, et ita quidem ut mihi videatur aperte sua tempora designare, Rom. 10: 18. Nam et ad Colossenses scribens non minus γενικῶς [*generatim*] loquitur, dicens verbum illud Evangelii παρεῖναι ἐν παντὶ τῷ κόσμῳ [*esse in universo mundo*] et κηρυχθῆναι ἐν πάσῃ τῇ κτίσει τῇ ὑπὸ τὸν οὐρανόν [*praedicatum esse inter omnes homines, qui sub coelo sunt*]. Quin et fidem Romanorum Paulus ait praedicatam ἐν ὅλῃ τῷ κόσμῳ [*in universo mundo*], Rom. 1: 8. Bene autem colligit Chrysostomus, si unus Paulus ab Hierosolymis ad Illyricum usque Christi doctrinam pertulit, et, ut quidam existimant etiam in Hispaniam, quid de omnibus aliis Apostolis et tot eorum adiutoribus sit existimandum. Certe Clemens Romanus etiam ad terras trans Oceanum Evangelium ait pervenisse. Nimirum exemplo gentium etiam barbararum Deus Iudaeos invitare voluit ad obedientiam Evangelii, et non obedientes contumacis incredulitatis apud omnes populos convincere, antequam in eos irae suae thesauros effunderet. Hoc est εἰς νίκος ἐκβάλλειν τὴν κρίσιν [*ad victoriam perducere causam suam*]. Hanc sententiam Marcus nos docet cum dicit: Εἰς πάντα τὰ ἔθνη δεῖ πρῶτον κηρυχθῆναι τὸ εὐαγγέλιον [*In omnes gentes primum oportet praedicari Evangelium*]. Adde Ezech. 3: 6, 7.

Εἰς μαρτύριον, in testimonium] Potest eum sensum accipere de quo egimus ad cap. 10. Sed expeditius est ut dicamus quemadmodum explicare iam coepimus, Deum

velut antestatum gentes omnes, ut nota illis esset Iudaeorum pertinacia antequam poenas exposceret.

Καὶ τότε ἦξει τὸ τέλος, et tunc veniet consummatio] Indiciorum Dei adversus Gentem Iudaeorum, ut supra diximus. καὶ γὰρ [finis venit] Ezech. 7: 2.

15. Ὅταν οὖν ἴδῃτε τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως, cum ergo videritis abominationem excidii] Post signa remota Christus signum excidii proximum indicat. Apud Lucam est: Ὅταν ἴδῃτε κυκλουμένην ὑπὸ στρατοπέδων τὴν Ἱερουσαλήμ, τότε γινώτε ὅτι ἤγγικεν ἡ ἐρήμωσις αὐτῆς [Cum autem videritis circumdari ab exercitu Hierosolyma, tunc scitote appropinquare eorum excidium.] Alibi apud Lucam Christus rem eandem ita exponit: Περιβαλοῦσιν οἱ ἐχθροὶ σου χάρακά σοι καὶ περικυκλώσουσί σε καὶ συνέξουσίν σε πάντοθεν [Circumdabunt te hostes tui castris et ambibunt te et coangustabunt te undique]. Signum hoc et proprium erat rei signatae, et certitudinem habebat, non ex naturali consequentia, sed ex Divino decreto. Proprium fuisse inde apparet quod ex quo Christus haec dixerat semel duntaxat contigit urbem Hierosolyma castris (id enim est χάραξ) cingi. Nam Cestius Gallus ex Urbis parte partem alteram oppugnavit, Urbem autem castris non ambiit; adde quod nec erat ductor iusti exercitus, qui indicatur voce στρατοπέδων. Iustum exercitum ad Urbem duxit, castra Urbi circumdedit Titus Vespasianus, στρατόπεδον περιέβαλεν, ut Ἀλώσεως [Bellii Iudaici] quinto Iosephus loquitur, ducens sexaginta millia militum praeter lixas et calones. Hoc conspecto Christus iubens certum excidium exspectari, non modo spem omnem Iudaeis eripit Urbis Divinitus liberandae, ut quondam Ezechiae temporibus contigerat, sed et eam quam concepturi erant fiduciam partim in suorum numero (qui colligi inde potest quod obsidio absumptas dicit Iosephus μυριάδας ἑκατὸν καὶ δέκα [mille et centum millia]), partim in animorum feritate magis quam audacia, partim in firmitate operum, de qua quid ipse senserit victor operae pretium est ex Iosepho adscribere: Παρελθὼν δὲ Τίτος εἶπεν, τὰ τ' ἄλλα τῆς ὀχυρότητος τὴν πόλιν καὶ τῶν πύργων ἀπεθαύμασεν, οὗς οἱ τύραννοι κατὰ φρενοβλάβειαν ἀπέλιπον· τοῦν τότε ναζὼν αὐτῶν ὕψος καὶ τὸ μέγεθος ἐκάστη πέ-

πέτρας τὴν τε ἀκρίβειαν τῆς ἀρμονίας, καὶ δοσι μὲν εὖρος, ἡλίκοι δὲ ἦσαν τὴν ἀνάτασιν, Σὺν Θεῷ γ' ἐπολεμήσαμεν, ἔφη, καὶ Θεὸς ἦν ὁ τῶνδε τῶν ἐργμάτων τοὺς Ἰουδαίους καθελὼν, ἐπεὶ χεῖρές τε ἀνθρώπων ἢ μηχαναὶ τί πρὸς τοὺτους πύργους δύνανται; [*Ubi intrasset Titus, miratus inter alia urbem ob firma opera et turres, quas per vecordiam tyranni dereliquerant: deinde considerans immensam earum altitudinem et singulorum lapidum magnitudinem et exactissimam coagmentationem, tum qua latitudine essent, qua longitudine, Deo, inquit, favente bellavimus, Deus est qui Iudaeos ex istis munimentis detraxit: nam humanae manus et machinae quid contra tales turres valeant?*] Non aliud signum a Matthaeo et Marco quam a Luca verbis modo citatis indicari, antecedentium et consequentium ταυτότης [*convenientia in idem*] manifeste, ni fallor, indicat. Adde quod Lucas utens voce ἐρημώσεως [*excidii*] manifeste eundem respicit Danielis locum cuius verbis hic utitur Christus. Ut ergo intelligamus quid sit quod Christus dicat τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως recurrendum est nobis ad Danielelem. Apud eum cap. 9: 27 est πῶς οὐκ ἔσται, βδέλυγμα τῶν ἐρημώσεων Graecis; cap. 11: 31, πῶς γρηπ, quod Graeci transferunt βδελύγματα ἡφανισμένων [*abominations desolatorum*]; capite autem 12: 11 est πῶς γρηπ, Graecis τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως. LXX Interpretes hic non nomino, quia Theodotionis in hac parte est versio qua utimur, non LXX, ut nos docet ad Danielelem Hieronymus, et voces nonnullae testantur. Sed Danielis ad loca ut redeam, posterioribus duobus agi de Antiocho concedimus Iudaeis, atque adeo γρηπ ibi esse εἰδῶλον Διὸς Ὀλυμπίου [*simulacrum Iovis Olympii*], quod Antiochus in Templo collocaverat, quodque Maccabaici primi Scriptor, loca Danielis iam dicta respiciens, vocat τὸ βδέλυγμα τῆς ἐρημώσεως [*abominationem desolationis*]. At verba cap. 9 ad Antiochum frustra trahunt Hebraei, cum Hebdomades ibi nominatae dierum non possint intelligi; ita enim multum citra Antiochi tempora consisteretur; et annorum septimanae multum ultra Antiochum procurrant, a quocunque tandem instaurandae Urbis aut Templi edicto numerandi exordium sumseris. Alias autem hebdomadas Hebraicus usus non ag-

noscit. Et sane Iudaei veteres ad Romana tempora hunc locum nobiscum retulerunt. Δανιήλ [Daniel], inquit Iosephus, καὶ περὶ τῶν Ῥωμαίων ἡγεμονίας ἀνέγραψε, καὶ ὅτι ὑπ' αὐτῶν ἐρημωθήσεται [etiam de Romanorum scripsit imperio, et fore ut ab iis desoletur], nimirum τὸ ἔθνος [gens Iudaica], quod praecesserat; et cum in Excidii historia saepe repetit impletam vaticiniorum fidem, hunc praecipue locum respicit: quod et Chrysostomo observatum altero adversus Iudaeos libro. Hoc posito verba Prophetiae videamus: וַיִּבְרַח עַל הַיַּרְדֵּן מִלְּפָנֵי הַכּוּשִׁימִים וַיִּבְרַח עַל הַיַּרְדֵּן מִלְּפָנֵי הַכּוּשִׁימִים. Primum וַיִּבְרַח quid sit dubitatur. Graeci, qui eam vocem legerunt, non sono regiminis, ut nos cum Masoritis, sed sono primitivo, per *alam* intellexerunt *Cherubim*, per *Cherubim* autem *συνεκδοχικῶς* [per complexionem] Templum ipsum: itaque vertunt ἐπὶ τὸ ἱερόν, quod intelligi potest vel in Templum vel contra Templum. Qui cum Masoritis legunt, ac proinde vocem hanc cum nominibus sequentibus construunt, alii interpretantur *exercitum*, sine exemplo, ni fallor; alii *expansionem*, sicut Mal. 4: 2 *expansio lucis* eodem nomine appellatur. Quare id potius sequendum puto. וַיִּבְרַח Hebraei nonnulli, et quidam alii eos secuti, ad *obstupescendi* significationem trahunt. Sed alii rectius causam esse negant cur a maxime propria nec minus frequenti notione *ἐρημώσεως* hic discedatur. Nam וַיִּבְרַח in Kal, ut vocant, est *ἐρημοῦσθαι* [desolari], in Pihel autem *ἐρημοῦν* [desglare], quod et ἀφανίζειν [destruere] dici potest. Verba igitur Hebraea ita reddi possunt κατὰ πόδας [verbatimus]: *Et per expansionem abominationum desolantem, et quidem donec consummatio et excidium (supple adsit) effundet se* (aut *Christus*, aut *tempus illud septimanae reliquum*: nam utroque referri potest) *super eum qui desolatur*. Iam certum est vocem וַיִּבְרַח plerumque pro *idolo* accipi, ut videre est 1 Reg. 11: 4 et 7, 2 Reg. 23: 24, Ezech. 7: 2, 8: 10, 20: 7, Jer. 32: 34 et alibi; quibus locis Graeci vertunt βδέλυγμα, quae vox sensu eodem exstat Sapientiae 14: 11. Bene Chrysostomus II adversus Iudaeos: Ἀπαν εἰδωλον καὶ πᾶν τίπομα ἀνθρώπου παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις βδέλυγμα ἐκαλεῖτο [Omne simulacrum et omnis humana effigies apud Iudaeos abominatio dicebatur]. Nec aliter sumi ubi de

An-

Antiocho agitur ex ipsa historia apertissimum est. Quod cum animadverterent Christiani veteres, hic quoque similem τοῦ βδελύγματος significationem non male quaeſiverunt; sed alii ad factum Pilati id referunt, quod sanè nimium abest ab Excidii temporibus: imò iam evenerat cum Christus haec loqueretur de eo quod eventurum erat circa finem Urbis, ut ipsa verborum series ostendit. Alii confugerunt ad Adriani tempora. Sed ut demus ab Adriano partem Urbis dirutam esse (quod propter magnam Scriptorum consensionem, Appiani, qui vixit Adriani aeo, deinde Eusebii et Hieronymi, negare non audeo), certe Templum, de quo hic vel praecipue agitur, non ille evertit, sed Titus, quod nos docet oculatus testis Iosephus. Quare alii βδελύγμα interpretantur statuam Titi in Templo collocatam. Sed ea narratio nullam habet auctorem: adde quod ne potuit quidem id fieri nisi post Titi victoriam. At hic de notis victoriam praecedentibus agitur. Quam ob causam nec intermissio τοῦ ἐνδελεισμοῦ [*sacri quotidiani*] hic intelligi potest significata. Nam ea parvo momento excidium antecessit, cum nulla superesset fuga. Ego re considerata non dubito quin βδελύγμα vocentur signa Romanorum militaria, de quibus ita Tertullianus: *Religio Romanorum tota castrensia signa veneratur, signa iurat, signa omnibus Diis praepom̃t, omnes illi imaginum suggestus insignes monilia crucium sunt.* Signa ipsa cruceis habuisse figuram abunde a multis demonstratum est. Affixi autem iis signis erant clupei multi alter super alterum, unde *suggestus* dixit Tertullianus, ut, *suggestam comae* Papinius: in iis clupeis erant imagines, id est, *πρωτομαί* [*effigies umbilico tenus*], ut Iosephus loquitur, Caesarum, eorum scilicet qui in Divos erant relati. Talia signa cum clupeis videre est in nummis. Habet autem illud Tertullianus ex Iustino qui ita dixerat: *Τῶν παρ' ὑμῖν ἀποθνήσκόντων αὐτοκρατόρων εἰκόνας ἐπὶ τοῦτο τοῦ σχήματι ἀνατίθετε* [*Mortuorum apud vos Imperatorum effigies cum tali forma dedicatis*]. Arrianus: *Τὰ σημεῖα τῆς ἐπιλέκτου στρατιᾶς αἰετοί, εἰκόνας βασιλῆως* [*Signa exercitus aquilae et imagines Imperatorum*]. Apud Tacitum passim istarum in signis imaginum mentio. Propter eas imagines adorata signa, ut iam dicentem Tertul-

hancum audivimus. Suetonius: *Artabanus transgressus Euphratem aquilas et signa Romana Caesarumque imagines adoravit*. Ideo Tacito *numina legionum et bellorum Dii* vocantur. Eiusdem est illud: *Signa et aquilam amplexus religione sese tutabatur*. Talia signa Titus conspicua in castris suis posuit quasi Templum Templo Hierosolymitano contrarium. Nam et Tacitus alibi ita loquitur: *Fulgentibus aquilis signisque et simulacris Deum, in modum templi*. Et ipse Iosephus *Ἀλώσεως* [*Belli Iudaici*] III. 8 quas *σημαῖας* [*signa*] dixerat, mox *τὰ ἱερά* [*sacra*] vocat. Ut et Herodianus lib. IV. Ad talia signa *περὶ τὴν πόλιν* [*circa Urbem*] posita, ut ad Templum, confugere Iosepho Herodis procuratori suadet Alexandra, narrante historiae Scriptore Iosepho lib. XV Ant. Haec ipsa signa mox victor Titus intalit Templi ruinis, ubi milites etiam *ἔθυσαν ταῖς σημαῖαις* [*signis sacra fecere*], ut ipse Iosephus loquitur. *Βδελύγματα* igitur *ἐρημώσεως* aut *ἐρημωτικά*, ut habet Hebraea locutio, cur vocentur obscurum non est; quia scilicet *ἐρημίας* [*vastitatem*] [(qua voce in *τῇς Ἀλώσεως* historia saepissime Iosephus utitur) minabantur non tantum cultui Iudaico (quod fecerat et illud *εἰδωλον* [*idolum*] ab Antiocho allatum) sed et Templo Urbique. *Expansio* autem *βδελύγματος* dicitur, quia in loco aperto maximeque conspicuo signa constitui solebant. Tacitus de Tito: *Castris ante moenia Hierosolymorum positae instructae legiones ostendit*.

Δανιήλ τοῦ προφήτου, a Daniele Propheta] Hoc nomine Daniele saepe etiam Iosephus Annalium Scriptor huncupat, neque eum dubitat maximis Prophetis aequare, ut et Iosephus Iacchiades Dan. 1: 17.

Ἐως ἐν τόπῳ ἁγίῳ, stantem in loco sancto] *Ὅπου οὐ δεῖ* [*Ubi non debet*], Marcus; hoc est, non in ipso Templo, id enim nota venturae cladis non erat, sed ipsa clades praesentissima, verum in Templi conspectu, in solo circum Urbem; quod solum Deo uni, non Gentium Diis, sacrum esse oportebat. Ita *עֲרִיבְתָּא דְּלִישָׁא* [*circuitus Hierosolymorum*] tanquam locus eximie sacer etiam in Ps. 79: 3 nominatur. Et Alexander Antiochi filius immunitatem et sanctimoniam Hierosolymorum extendi vult

ἔως

ἕως τῶν ὁρῶν αὐτῆς [ad fines usque eius] apud Iosephum. Sicut Demetrius in indulto quod exstat Maccabaicae historiae lib. I. cap. 10: 31, 'Ἱερουσαλὴμ ἦτο ἁγία καὶ ἀφηνεμένη καὶ τὰ ὄρια αὐτῆς [Hierosolyma sint sancta et libera et fines eorum]. Iosephus a Demetrio concessum ait ius confugii in Templum καὶ εἰς τὰ ἐπ' αὐτῷ χρηματίζοντα [et in loca ad Templum pertinentia]. Simile illud apud Tacitum Annal. III, *Memorabantur Imperatorum nomina qui non modo templo (Hierocaesariensi) sed duobus milibus passuum eandem sanctitatem tribuerent.* Hac de causa cum Vitellius copias adversus Aretam ducere per Iudaeam pararet, Iudaei, ut Iosephus ait, *παρηγοῦντο τὴν διὰ τῆς χώρας ὁδόν· οὐ γὰρ αὐτοῖς εἶναι πάτριον περιόρῃν εἰκόνας εἰς αὐτὴν φερόμενας, πολλὰς δ' εἶναι σημαίας ἐπιχειμένας* [deprecabantur iter per ipsorum regionem: neque enim sui moris esse pati simulacra per eam ferri. *Multa autem esse simulacra in signis*]. Ecce negabant fas esse signa in solo Iudaeae conspici, quia in signis multae essent imagines. Cui monito Vitellius paruit: quod non ita multo post evenit quam Christus haec dixerat. Aliquanto vero antequam haec diceret, seditio Hierosolymis orta erat ideo quod Pilatus clam signa Hierosolymis intulisset. Praesagium ergo imminentis excidii hoc vult accipi, cum cogentur Iudaei non audire signa clam illata, sed palam in loco illustri posita conspiceret, nec in quovis Iudaeae angulo, sed sub ipsa Hierosolymorum moenia, solo apprimae sancto, et in quo vel Templi reverentia minime id fieri deceret; neque vero fieret, nisi Deus Templum illud omnemque cultum Iudaicae gentis, ut multis modis impuratum, abominaretur. Saepe annotat Iosephus Θεὸν ἀπεγράφθαι τὰ ἅγια [*Deum alienum fuisse a Templo*]. Fuisse enim οἶκον ἄγιος καταγέμοντα [domum plenam scelerum].

Ὁ ἀναγινώσκων νοείτω, qui legit, intelligat] Assentior haec parenthesi includentibus. Cohaerent enim sequentia prioribus, ut ex Marco etiam et Luca apparet. Est autem hoc etiam a Daniele *לשמך יתי* [Scito ergo et animadvertite], ubi Graeci καὶ γνώση καὶ συνήσεις, 9: 25. Notandum est, vaticinia alia obscurius alia clarius edita certo Dei consilio. Sunt enim quaedam mala quae a piis

piis vitari vult Deus, ut quae scelerum maximorum supplicia sunt. In his malis erat excidium Titi. Ideo additae sunt notae apertissimae, quibus etiam pii admoniti, ut Epiphanius, Eusebius atque alii notant, in tempore Hierosolymis exierunt. Sunt mala alia quae Deus explorandae hominum constantiae vult inservire, qualis erat vexatio Antiochi. Ea praedicit quidem, ita ut cum eveniunt a Deo provisa appareat, sed non semper praemittit notas, certe non praecisi temporis, quibus animadversis cavere possint: quia id si fieret non appareret piorum constantia. Itaque mala sub Antiocho quamdiu duratura essent significavit, sed quando inceptura subticuit. Vide Iacchiaden ad Dan. 12: 10. Ideo de illorum malorum vaticinio ait Daniel *Ἰδοὺ ἡ σφραγὶς*, id est, ut vertunt Graeci: *Καὶ ἐγὼ ἤκουσα καὶ οὐ συνῆκα* [*Et ego audiavi et non intellexi*]: cui Deus respondet *illas res oculosas et obsignatas esse debere ad tempus aliquod*. At illa de excidio Titi praedictio et apud Danielem habebat definiti temporis notam, et si quid videri poterat obscurius, patefactum erat, Christo dicente haec eventura cum primum exercitus profanus cum signis ad Urbem adventaret.

16. *Τότε οἱ ἐν τῇ Ἰουδαίᾳ φευγέτωσαν ἐπὶ τὰ ὄρη*, tunc qui in Iudaea sunt fugiant ad montes] *Τότε*, id est, si non ante fugeritis tunc saltem fugite cum primum adventare expansis signis exercitum conspicietis, cum poni primum castra incipient; nam ad id usque tempus patebat fuga, nondum oclusis egressibus; quod factum mense ex quo exercitus Urbi admotus erat tertio, cum murus circum Urbem ductus est ambitu 34 stadiorum, additis castellis. Itaque Iosephus eo ipso tempore multos profugisse narrat. Sic et a Sossio obsessa Urbs diu exitus habuit. *Ἰουδαία* hic, ut alibi, saepe stricte sumitur pro tractu Hierosolymitano. Illud autem *ἐπὶ τὰ ὄρη*, sicut alludere ad Loti historiam non negaverim, ita re ipsa quoque impletum puto; multosque Christianos versus Libanum montem concessisse. Sic ante obsidium Hierosolymorum Hierichuntinos fugisse εἰς τὴν ὀρεινὴν [*in regionem montanam*] narrat Iosephus. Sed et Christiani Scriptores prodiderunt multis perfugium fuisse non Pel-

lam

lum tantum, sed et in alia loca Regni Agrippae et Syriae. Cur autem fugam tam dēstrictē suis imperet Christus, causam Lucas adiicit: Ὅτι ἡμέραι ἐκδικήσεως αὐταὶ εἰσι, τοῦ πληρωθῆναι πάντα τὰ γεγραμμένα [*Dies enim ultionis haec sunt, quibus implentur omnia quae scripta sunt*]. Nimirum sunt in consilio Divino tempora ἐπισκοπῆς [*explorationis*], ut Lucas de hac ipsa urbe Hierosolymorum agens loquitur 19: 44, sunt et tempora ἐκδικήσεως [*ultionis*]. Temporibus ἐπισκοπῆς adhibentur quidem comminationes, sed quae non sunt peremptoriae, ut videre est Ier. 18: 8, Ion. 3: 4. Temporibus ἐκδικήσεως decreta Dei, quod universitatem attinet, sunt definita: quemadmodum definitum erat ut Hierosolyma venirent in potestatem Nabuchodonosori, quod nulla ratione evadi poterat, ut saepe dicebat Ieremias. Et a Prophetis dictum, ait Iosephus IX Ant., ὅτι τὸ μὲν Θεῖον κατ' αὐτῶν ψῆφον ἦνεγκεν, ἣν οὐχ ἰκισίας ἄν τις ἄνυρον ποιήσῃεν, ἀπολέσαι τὸν λαὸν καὶ τῆς γῶρας ἐκβαλεῖν [*a Deo pronuntiatam esse adversus eos sententiam, de perdendo et eiiciendo ex terra populo, quam sententiam nullis quis supplicationibus possit avertere*]. Et alibi saepe Deus negat ullam se admittere deprecationem. Tale erat decretum Dei temporibus Titī de perdendo Templo et Urbe: quod εἰμαρμένην et τὸ χρεῶν [*Fatum*] vocat Iosephus, notans saepe occaecatas Hierosolymitarum mentes, ut et omnia ad pacem hortamenta praefracte repudiarent, et post multa desperatae audaciae exempla postremis iisdemque firmissimis munimentis vecordes cederent, multaque alia quae legere est operae pretium. Deus nimirum, Deus, ut ille ait, haec ita versabat, κατακρίνας ὡς μεμιασμένης τῆς πόλεως ἀπώλειαν [*decreto Urbis ut impuratae interitu*]. Itaque πεπλήρωτον ὑπὸ τοῦ χρεῶν ὁ τῇ τε πόλει καὶ αὐτοῖς ἤδη παρῆν [*occascati sunt a Fato quod Urbi et ipsis imminabat*]. Titus ipse apud Philostratum in Vita Apollonii aiebat post victoriam, μὴ αὐτὸς ταῦτα εἰργάσθαι, Θεὸς δὲ ὁργὴν φῆναντι ἐπιδεδωκέναι τὰς ἑαυτοῦ χεῖρας [*non se haec patrasse, sed Deo iram suam patefacere volenti manus suas commo-*].

17. Ὁ ἐπὶ δώματος μὴ καταβαινέτω ἄρῃ τι ἐκ τῆς οἰκίας αὐτοῦ, qui in tecto est non descendat ut tollat aliquid de do-

domo sua] Videtur de solario alia quam per domum descendendi potuisse, per scalas nimirum in publicum proiectas, quales describit in Phoenissis Euripides. Sic et Aristoteles Oeconomicon II ait fuisse ut ὑπερῶα [*contignationes*] ita et ἀναβαθμούς ὑπερέχοντας εἰς τὰς δημοσίας ὁδούς [*scalas quas in publicum prominere*]. Et in Milite Glorioso servus cum dixisset nullum esse ex aedibus quas habitabat in vicinas commeatum, causam reddit, quod nec solarium esset nec hortus. Haec autem et quae sequuntur ad celerrimae fugae ὑποτίπωσιν [*vivam descriptionem*] pertinent. Ita Loto dictum est: Ἐρνε τὴν ψυχήν σου, id est, *cum vita tua tantum, et ne respice.*

18. Τὰ ἱμάτια, *vestem*] Singularem numero vertunt Syrus et Latinus. Penulam intelligi non dubito. Neque tamen mutem Graecam lectionem. Est enim haec vox earum in numero quae plurali sono significationem habent interdum singularem, ut videre est Ioh. 13: 4 et 19: 23.

19. Οὐαὶ δὲ ταῖς ἐν γαστρὶ ἐχούσαις καὶ ταῖς θηλαζούσαις, *vae autem praegnantibus et nutriendis*] Idem est sensus qui istorum verborum Christi euntis ad crucem: *Venient dies in quibus dicetur, Beatae steriles et uteri qui non pepererunt et ubera quae non lactarunt*, Luc. 23: 29. Nimirum parvi liberi magna fugae sunt impedimenta. Antiochiae infantem repertum legimus qui matris mortuae sugeret ubera. Bello Gotthico per Italiam matris morte aut captivitate desertum infantem capra aluit. Est apud Iosephum lib. XIV miserabilis descriptio matrum cum infantibus fugientium.

20. Μηδὲ ἐν σαββάτῳ, *vel Sabbato*] Cum Sabbato iter esset prohibitum Exod. 16: 29 (quod Iosephus lib. XIII Antiquitatum sic exprimit: Οὐκ ἔστι δὲ ἡμῖν οὔτε ἐν τοῖς σαββάσιν οὔτε ἐν τῇ ἑορτῇ ὁδεύειν [*Non licet nobis iter facere aut Sabbatis aut festis diebus aliis*]), et tamen satis constaret non omnem ambulationem esse vetitam (nam ad Sanctuarium eo die ex castris iri solebat, Lev. 23: 3), omnino temperanda ea res fuit aequa definitione: in quo rerum genere aliqua esse debet Sapientum auctoritas. Sapientes autem Hebraei bis mille cubitis id spatium definierunt, quod alii quinque, alii septem stadiis

me-

metuantur. Optandum igitur dicit Christus ne in Sabbatum incidat fugae necessitas, ostendens longe ultra bis mille cubitos fugiendum. Nec obstat quod apud Iudaeorum Magistros legimus, *vitalis periculo cessare legem Sabbati*: ea enim exceptio non omnibus erat probata. Nam primum Dosithens ne statu quidem decedendum Sabbato arbitrabatur: Esseni nec alvum levandam. Et quanquam Maccabaicis temporibus decretum erat, vitam ab hoste impetitam armis etiam Sabbato defendere, tamen multis id fas esse non satis erat persuasum. Qua occasione usi et Ptolemaeus primum Lagi filius, deinde vero et Pompeius et Sossius Urbem Sabbato irrupere. De Ptolemaeo narrat id Agatharchides Cnidius, verbis quae Iosephus producit primo contra Appionem; caetera Iosephus ipse. Deinde etiam qui isti decreto stabant, tamen strictissime interpretabantur, si nempe hostis moenia oppugnaret. Nam extra eam necessitatem pugnare nefas esse non uno loco sentire se ostendit Iosephus, eamque suis temporibus ait receptam fuisse sententiam; adeo quidem ut nec obsidentium opera Sabbato turbare auderent; quod cum Iosepho et Rabbini prodiderunt. Huius qui erant sententiae (erant autem plurimi, quos inter nauta ille Synesio memoratus) religione impediabantur periculum imminens fuga antevertere; quo Christus respicit. Erat quidem cessatura ante excidium Hierosolymitanum stricta illa obligatio Sabbati; at in plerisque Iudaeis etiam Christianam religionem amplexis non erat cessatura obligationis veluti manentis persuasio, ut videre est Rom. 14: 5. Quin ad tempora usque Adriani Christianis Palaestinae (qui *Nazaraei* vocabantur) observata Legis praecepta alibi ostendimus. Certe ante excidium Templi paucissimi fuere qui libertatem suam intelligerent. Quamdiu autem ea manebat persuasio, contra quicquam facere grave fuisset delictum; ut aliquoties docet Paulus. Quae vero de fuga hic dicuntur, ad tempus inchoati obsidii non ad extrema cladis pertinent, tunc enim fugae non erat locus.

21. Ἐσαι γὰρ τότε θλίψις μεγάλη ὅσα οὐ γέγονεν ἀπ' ἀρχῆς κόσμου ἕως τοῦ νῦν, οὐδ' οὐ μὴ γένηται, *erit enim tunc vexatio magna, qualis non fuit ab initio mundi*

us-

usque modo, nequus fiet] Cohærent hæc cum superioribus hoc modo: Hortatus sum vos ad fugam, et optare vos iussi ut eam habere possitis expeditissimam: ne credite frustra id a me dici. Nam post elapsam fugae occasionem, mala imminebunt omnibus malis humanis graviora, intus latrocinia, fames, pestis, extra ferrum et flamma. Verissime a Iosepho dictum est μήτε πόλιν ἄλλην τοιαῦτα πεπονθέναι, μήτε γενεάν ἐξ αἰῶνος γεγονέναι κακίας γονιμωτέραν [neque ullam urbem passam talia, neque ab omni ævo fuisse hominum genus malitiae fecundius].

22. Καὶ εἰ μὴ ἐκολοβώθησαν αἱ ἡμέραι ἐκείναι, οὐκ ἂν ἐσώθη πᾶσα σὰρξ, et nisi breviasi fuissent dies illi, nullus evaderet homo] Ἐκολοβώθησαν hic quod συντεμήθησαν apud Graecos Dan. 9: 24. Lux huic loco ab historia. Antequam Urbs obsideretur, primum sicarii clam quos lubebat trucidabant, deinde Zelotæ bellum in Romanos sumentes omnes a bello aversos obtruncabant, postremo Duces Zelotarum tam in Galilæa quam in Iudæa de principatu inter se armis certantes populum in partes mutuasque caedes rapiabant; quæ omnia apud Iosephum videre est: itaque nisi accelerata esset obsidio Urbis, in quam confluit non ex Iudæa tantum sed et ex Galilæa et Idumæa quicquid erat pessimorum hominum, θύματα καὶ καθάρματα τῆς χώρας ὅλης [totius regionis piamenta ac retrimenta], ut Iosephus loquitur, ac sic bellum omne conclusum intra semestre tempus, haud dubie quotquot in Iudæa erant concidissent aut latrocinio aut mutuis caedibus. Τί τηλικούτον, inquit idem Iosephus, ὧ τλημονεζᾷτη πόλις, πέπονθας ὑπὸ Ῥωμαίων, οἷ σου τὰ ἐμφύλια μύσῃ περικαθαίρουντες εἰσῆλθον; [Quod tale, o Urbs misera, passa es a Romanis, qui intrarunt ut intestina tua scelera auferrent?] Simile est quod aīunt Hebraeorum Magistri, exsilium Israelitarum Babyloniciū collatum in annum a Lege lata ΙϞϢϢϢϢ, si venisset biennio post, futuram fuisse πανωλεθρίαν [extinctionem gentis totius].

Διὰ δὲ τοὺς ἐκλεκτοὺς, sed propter electos] Id est, Christianorum causa, qui sparsi per Iudæam et Galilæam pecudum ritu caesi fuissent a sicariis, Zelotis et tyrannis, utpote aversi a belli consiliis. Nam isti scele-

ra-

ratissimi homines μέγας ἀπορούσιν τὸ φανεῖν τοὺς σκοτει-
 ραῖς ἀφίους [in eo tantum consentiebant quod vita dignos
 occiderent], ut Iosephus loquitur; et ante: Ἦν δὲ τῶν
 ἐπὶ τῶν τοῦ πολέμου πρὸς τοὺς ἐπιθυμούντας ἀθήνης ἐκεί-
 νη [Erat bellum cupientibus acris odium in patris a-
 matores]. Ἐλεκτοὺς quasi proprio nomine dici Christianos,
 utpote charissima Dei pignora; annotavimus supra.
 Celebre erat primis Christianorum temporibus Matthiae
 Apostoli dictum: Ἐάν τις ἐκ τῶν γελίτων ἐμαρτήσῃ, ἡμαρτεν
 ὁ ἐλεκτός [Si electi vicinus peccaverit, peccavit ipse electus]
 quo significabatur officium Christianorum in admo-
 nendis hominibus ulle necessitudine coniunctis. Sic Glo-
 mons Alexandrinus: Ἄν τις μισῶν τὸν ἐλεκτὸν τύγῃ (id est
 Christianum) οἶδεν οὖτος τὴν ἀγνοίαν αὐτοῦ [Etiam si quis
 electum odio habuit, novit is illotum ignorantem]. Etiam
 Attianus Epicteto eam qui baptizatus est vocat ἡλεκτός
 [electum], et Gabellius Natalis apud Minutianum Felicem
 Christianos vocat electos. Marcus dixit ἐλεκτοὺς οὗς ἐξε-
 λέξατο [electos quos elegit]; id est, ἀγαπητοὺς οὗς ἠγά-
 πησε [dilectos quos dilexit], loquendi libertate Hebraeis
 familiarē. Tale est illud, τὰς τῶν τριτημέρου ὄν ἐπα-
 μήσαντο [pretium appetiati quem appetiaverunt] infra
 27:9, παραδόσει ἢ παραδοῦναι [traditione quam traditam
 accipietis] Marc. 7:15, ἐν τῇ ἀναστάσει θῶν ἀναστῆναι [in
 resurrectione cum resurrexerint] Marc. 12:23, πνεύματος ἁγίου
 ἐκτείνον ὁ Θεός [creaturas quam creavit Deus] Marc. 13:29,
 Sed et Eusebius dixit βούλησιν ἢ ἐβούλετο [voluntatem
 suam quam voluit]. Hi ἐλεκτοὶ sunt servi illi Dei ex
 Tribubus XII. quos in Apocalypsi Angelus narratur ob-
 signasse antequam adventaret dies ille irae Divinae. Nam
 obsignare solemus ea quae recte custodita volumus.

Κολοβοθήσονται αἱ ἡμέραι ἐκείναι, breviabuntur dies illae]
 Consilia Deū, cui hoc diserte adscribit Marcus: cuius
 consilii sapientem dispensationem in historia conspiciere
 est. Vespasianus senectū tardus et operandam censens
 dum mutuis vulneribus Iudaei conciderent, a multis me-
 nebat. ἀμῶναι, ἢ πᾶσι, sed τὰ τοῦ δήμου περισσῶσαι λέ-
 γεται. διὰ γὰρ τὴν πρὸς Παπαιοὺς εὐνοίαν ἀνηρῆσθαι τὸ
 πολλόν; καὶ καὶ οὐκ ἐπὶ τοὺς περισσώτας [subvertit Urbi, et
 versare populi quod erat reliquum; nam et fides in

Romanos interfectos esse multos, et in periculo summo esse qui restarent]. His impulsus omnia ad obsidium petat; mox ipse versus ad capessendum firmandumque imperium. Titus tradit copias, quem manere apud exercitum ad omnes Principatus novi eventus casusque utile videbatur; scribente Tacito. At. Tito, utpote inveni, Roma (ut idem Tacitus notat) et opea voluptatesque ante oculos, ac nō statim Hierosolymā cerniderent marari videbantur. His mediis praecipitatur obsidium, etiam interim qui in Urbe erant latrociniis, rapinis, lubriciis, quibus indulgent, evadentes in Castris sic βαδύτητα τῆς ἐν αὐτοῖς κακίας [exprobrantes Deo quod tam diu differat poenae de ipsis sumere], ut apud Iosephum legimus. Sed et coepta obsidio spe omni celerius finem habuit, dum ipsi obsessi ambustis framentis famem accelerant, et munissima praesidiorum fatali recordia deserunt. Ita factum est ut inter Christi, veri Paschatis, immolationem et amissam possessionem terrae promissae totidem anni intercederent quos inter Aegyptiacum Pascha et eiusdem terrae adeptionem anni intercesserant: itaque pro diebus quadraginta, qui dati erant ad poenitentiam Nīnevitis, ipsis concessi sint anni totidem.

[23. Τότε, supra] Christus ad quaestionem secundam solvendam progrediens, tacitam facit transitionem posteriora prioribus connectens. Quaeestio erat de Regno Messiae: quia autem multi ψευδοχριστοί [Pseudochristi] apparitari erant etiam post excidium Hierosolymorum (nam de his qui excidium praeventuri erant iam egerat), ideo Christianos admonet ne Regnum expectent, cum externe apparitu, καὶ ἡμεῖς μακρὰ χρόνον. Sic quis digitus hic aut illic Christum aspectabili modo adesse nuntiet, nolite fidem adhibere, ἀποκρίσας τὸν μακρὸν χρόνον ὃν ἐσμέν ἐν τῷ κόσμῳ.

[24. Ἐν τῷ ποταμῷ τῷ ψευδοχριστοῦ, surgent enim Pseudochristi]. Ψευδοχριστοὶ iidem qui ἀντιχριστοί [Antichristi]. Et sic ἀντιχριστὸν vocem in Epistola Iohannis explicat Syrus. Statim post excidium Iohnathae ποταμόν τῳ ἀντιχριστοῦ [homo pessimus], ut Iosephus loquitur, multis in Cyrenaiicam solitudinem perduxit, ὅπως καὶ φάσμα τοῦ δεῖν ὑπασχούμενος [pollicens se signa et portenta editurum]: quem constum Catullius provinciae Praeses armis dis-

disiecit. Adriani temporibus Barchochébas, ita dictus a Chocheba nobili Galilaeae vico (cuius Epiphanius meminit), palam omnibus dixit *ἐγώ εἰμι ὁ Μωσῆς* Hunc Adrianus in urbe Bethor obsedit. Ipse imperator urbe capta a milite trucidatus est: ex quo tempore a Iudaeis non *ΚΩΣ* *ῶ* sed *ΚΩΣ* *ῶ*, id est, *Alus monachis* dici coepit. Nam qui ante ita appellatum consent multum fallantur. Hic est *Βαρχοχέβας ὁ ἐπὶ τοῦδε τοῦ ἀνοήτου Ἀγύπτου* [*Barchochébas auster Iudaeorum defectionis*], cuius in Apologetico Iustinas meminit. Quod autem quidam putant quos fuisse Barchochébas aut Barchébas, errant decepti a Iudaeis; pessimae historiae magistris. Nam ex quo patria expulsi sunt, omnis apud illos historia crassis erroribus et fabulis est inquinata; quibus proinde nihil credendum est nisi alii testes obediunt. Itaque videre est ipsos quoque inter se discordes. Nam alii Aquibam Barchochébas prioris, alii posterioris factorem statuunt: et priorem a Tito, posteriorem ab Adriano obsessam sunt qui credant. Sed profecto error est vicini nominis: nam illa a Tito obsessus non Barchochébas fuit, sed Bargioras, quomodo eum Iosephus et Tacitus nominant. Sed et alii Iudaei Barchochébas cum eo quem dixi Ionatha confundunt. Abant enim ab ipso excitatum bellum in Cyrene. Sed Iudaei omnes *προφῆταις* Barchochébas vocant; quomodo Graeci quicquid nequam fortiter gestum est adscribunt Herodoti. Postea in Aegypto, Cypro, Graecia atque alibi multi alii existerunt impostores pro Christo se venditantes. Quibus adiungi potest Menander Samaritanus.

Καὶ ψευδοπροφῆται, καὶ Πseudoπροphetῶν ex connexu orationis intelligo *ναυαγῆτας τῶν ψευδοπροφῆται* [*Pseudochristorum adstites*], qui sacram litterarum testimonio abutebantur, aut etiam suas iactabant revelationes, ut populo persuaderent hunc aut illum imperatorem esse promissum Messiam. Quales Adriani temporibus fuit Aquibas Balaami de stella vaticiniam (quit vium, unde *Barchochébas* nomen, *stellas* habet significationem) Aggaeique et aliorum Prophetarum vaticinia ad illum trahens. Nec Aquibas tantum, sed si ipsis Iudaeis et qui inter Iudaeos minime nugatur Malinpridus credimus,

plerique eius aetatis Sapientes. Nec dubitandum est quin simili modo alii quoque pseudoprophetas habuerint pseudoprophetas.

1. Καὶ ἀκούοντες ὅλην τὴν γὰρ καὶ τέρατα, et adent signa magna et prodigia] Flammam evomere putatum Barchochabam narrat Hieronymus: cui simile est quod de Bestia secunda narrat Apoc. 18: 15. Deum cum Pharaonem editis per Moysen miracula ad sequi obedientiam invitasset, provide permisit et a Magis Aegyptiis edi miracula (quosciam), ita tamen ut Moysi signa magnitudine et multitudine longe illis antecellerent, quo facto Pharaoni simulantem Magum esse miraculis fidem adhibere et id verum obtendenti suae aevitiae, occursum est. Nulla enim probabilis afferri poterat ratio cur Magorum miracula habuisset fidem qui Moysi miraculis fidem habere nollet. Israelitis praedixit Moses futurum ut falsorum Deorum ministri ipsorum veri Dei cultu emarentur abducere non sine signorum pompa; idque permittitur Deum ut ipsorum in se fidem exploraret; iustissime nimirum, post tot iam se edita miracula, quae nullis aliis miraculis aequari, sedum esperari possent, ut si talibus signis adhaerens Iudaei ad falsos Deos deficerent, id levitatis ipsorum et perfidiae inagine esset monumentum. Simili modo Deus post Filii sui auctoritatem tot illustribus miracula probatam permittere voluit, ut alii qui Christos esse aut Prophetas vendiderent aliqua exhiberent signa: ut Iudaei, si illos sequerentur velut signis permoti, ipsa signorum comparatione convincerentur. Haec scilicet ratio totum humano generi constitit, Iudaeis quomodo Christo perferrent nullam rem aliam quam doctrinae ipsius sanctitatem, et puritatem obstitisse. In tales igitur qui τὴν ἀλήθειαν οὐκ ἠθέλησαν εὖν ἰδεῖν ἐν τῷ ἑαυτοῦ [caritatem veritatis non adhibuerunt] non habere solet τὸ ἐνέργειν τοῦ Σατανᾶ ἐν τοῖς ἀνθρώποις καὶ τέρατα, ψεύδους καὶ ἐν πᾶσι τοῖς ἔργοις εἶναι ἀδύνατοι. [operatio Satanae coniuncta cum omni est in signis et prodigiis mendaciis et omni fraude iniquis] (1: 23: Thess. 2: 9, 10. Haec est, ἐνέργεια πλάνης τοῦ πνεύματος πύματος οἱ οὐ πιστεύοντες τῇ ἀλήθειᾳ. [operatio erroris ut inducantur omnes qui non crediderunt veritati]. Confer dictum caput Apocalypsis.

Ὅτι πλανῆσαι, εἰ δυνατόν, καὶ τοὺς ἐλεγκτοὺς, ἵνα καὶ ἐν
errorem inducantur, si fieri potest, etiam electi] Quod
hic per ὅτι dicitur, Marcus ita explicat: *Πρὸς τὸ ἀπο-*
πλανῆν, εἰ δυνατόν, καὶ τοὺς ἐλεγκτοὺς [*Ad seducendos;*
si fieri potest, etiam electos]. Simile loquendi genus est
in loco libri veteris, sed extra Canonem, quem citat
Clemens Alexandrinus: *Τινὰ γὰρ ῥήματα ἀγαθὰ λαλεῖς*
[*Quaedam enim dicis verba bona*] (nimirum ὁ πνευματο-
φύτης, de quo sermo est): ὁ γὰρ διάβολος αὐτὸν πληροῖ
τῷ ἑαυτοῦ πνεύματι, εἰ πῶς δυνατόν ἐσται τῶν δικαιο-
[*Diabolus enim suo spiritu eum replet, si quem posses*
abrumpere iustorum]. Senata est, illos πόντας [*imposto-*
res] omnem operam daturus, ut non tantum iudeos im-
credulos, sed et eos qui Christo nomen serio dederant
(quos ἐλεγκτοὺς passim vocari res certissima est) in suas
pertrahant partes. Illud εἰ δυνατόν rei denotat difficul-
tatem; Act. 20: 16, Rom. 12: 18. Vix enim decipi pos-
test, imo si verborum proprietatem sequimur, etiam cum
decipi videtur non decipitur, sed ipse se decipit qui mo-
nitus non cavet. Ideo addit Christus, Ἰδοὺ, προεβήκα-
ν ἑγὼ [*Ecce, praedixi vobis*], ut ostendat Christianis ne-
tales sequantur impostores satis esse prospectum. Nam
qui Iesum esse Christum veracem Doctorem credit, sciens
praedictum a Christo Regnum suum non venturum μετὰ
παρασηφέσεως [*eum externo apparatu*], armatus satis est
adversus id genus praestigiarum. Vide si vacat Origenem
hic et Theophylactum. In Clementis Constitutionibus
libro VI cap. 18 hunc in modum explicatur hic locus:
Καὶ ἐλεύσονται ψευδόχρισται καὶ ἀπευδοπροφηταί, καὶ δώσουσι
σημεῖα ἐν οὐρανῷ, ὥστε, εἰ δυνατόν, καὶ τοὺς ἐλεγκτοὺς ἀπα-
τῆσαι ὡς τῆς ἀπάτης ἔχοντες ἡμᾶς. Ὁ Θεὸς δὲ Ἰησοῦ Χρι-
στοῦ τῆς ἐλπίδος ἡμῶν [*Et venient Pseudochristi et Pseu-*
doprophetæ, et dabunt signa in coelo, ut, si fieri po-
test, etiam electos decipiant: a qua deceptione servabis
nos Deus per Iesum Christum qui est spes nostra]. Ne-
que miror si illis temporibus prope ἀδυνάτους [*rebus, quae*
fieri non possunt], accenseri potuit ut qui Christi dog-
mata cum iura imbibissent ab iis abducerentur, cum
etiam apud Galeum proverbiale sit: *Θάλλον τις τοὺς ἀπὸ*
Χριστοῦ μεταδιδάξει [*Citius quis dedocet eos qui Christo*

se uiderunt]. Et Augustinus inuenimus Apollinis refert; qui discipulanti quomodo uxorem a Christianismo posset auellere, respondit, Facilius eum aut flumini rapido inscripturum literas, aut in aëre volaturum. Caeterum, quanquam difficulter hoc fieret, factum tamen interdum recte affirmat: Tertullianus aduersus Marcionem III, Si quidem edicens multos venturos, signa facturos, et virtutes magnas edituros, auersionem etiam electorum, nec ideo tamen admittendos. Eusebius dixit: 'Ος, εἰ δυνατὸν, ἀναρδαλίσει καὶ τοὺς ἐλεκτούς [Ut, si fieri potest; offendant etiam electos].

26. Ἰδοὺ, ἐν τῇ ἐρήμῳ ἐστὶ, ecce, in deserto est] Messias scilicet, quod Marcus addit. Solebant id genus impostores abducere homines in solitudinem, ut tuto ibi manum colligerent, quod apud Iosephum passim videre est. Μὴ ἐξέλθῃτε, nolite exire] Ne ite ut illorum ductum sequamini.

Ἐν τοῖς τοῖς τοῖς [In conclavi domus, ut supra 6: 6. Nam quidam haud satis fidentes viribus clam colligebant sectatores. Sensus idem est qui supra: Ἐάν τις εἴπῃ, Ἰδοὺ ὁ υἱὸς τοῦ Χριστοῦ, ἢ ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ [Si quis vobis dixerit, Hic est Christus aut illi]: quod ostendit appositio membri sequentis.

27. Ὡς γὰρ ἡ ἀστὴρ ἐξέρχεται, sicut enim fulgur exit] Fulminis proprium est brevissimo tempore plurima loca pervadere. Hinc de Alexandro Lucanus:

Fulmenque quod omnes

Pereunteret pariter populos.

Et de eodem Plutarchus: Τὸν αὖ τις εὐδοκίαν ἢ πῶς καὶ ὡς ἐκείνῳ φαίνεται; [Cui eum comparamus nisi igni fulminis erumpenti?] Alibi: Ὡς γὰρ ἀστὴρ ἐκ ἀνατολῆς καὶ διαστρέφεται εἰς δυσμὰς ἐξ ἀνατολῆς [Cum tanquam stella ferretur et discurreret ab Occidente in Orientem]. Ait ergo Christus non esse cur hoc aut illo loco peculiariter quæreretur Regnum suum, cum uno velut ictu pervasurum sit per omnes terrarum oras ab uno coeli cardine ad alterum, secundum ea quæ in Psalmis et Prophetis de Messiae Regno erant predita. Joel dixit 2: 2, ὅτι ἐν τῷ ὄρει τοῦ Θεοῦ, ὡς ὅτε ὁ κύριος ἐκ τοῦ ὄρους, [quasi aurora diffundetur supra montes].

H

[*Ἡ παρουσία, adventus*] De hac voce egimus supra.

28. *Ὅπου γὰρ εἴη τὸ πτώμα, ἐκεῖ συναχθήσονται οἱ ἀετοί, ubicunque enim fuerit cadaver, illuc congregabuntur et aquilae*] Proverbium Hebraicum desumptum ex aquilae natura, quam Iobi liber celebrat. Idem est vulturis ingenium; unde et Latina adagia; quale illud:

Cuius vulturis hoc erit cadaver?

De Erichtho venefica Lucanus:

Et quaecunque iacet nudum tellure cadaver

Ante feras volucresque sedet.

Pertinet autem Hebraicum proverbium ad ea quae non unius loci propria, sed ubivis locorum eodem modo se habent; quale est illud Philemonis:

Ἀπαντες οἱ λέοντες εἰσὶν ἀλκίμοι

Δειλοὶ πάλιν δ' ἐξῆς ἀπαντες οἱ λαοί

Οὐκ ἐξ ἀλώπηξ ἢ μὲν εἶδον τῇ φύσει;

Ἡ δ' αὐθέλαστος ἀλλ' εἰς τρισμυρίας

Ἀλκίπεπας τις συναγάγοι, μίαν φύσιν

Ἀπαξάπασιν ὀφείλει, τρόπον δ' ἔχει.

[*Immane cunctis robur est leonibus;*

Ingenium pavidum lepores nusquam non habent;

Neo inter vulpes alia vafre moribus,

Simplicibus alia est: quin tricensa vulpium

Si forte millia in unum contraxeris locum,

Eris per omnes unus ingenii tenor.]

Tale et illud proverbium: *Πᾶσι κορυδαλοῖς λόφος* [Omni-

bue cavis: cavis est]. Et Hunnus Sandil apud Proco-

pium cum de luporum et ovium ingenio locutus esset:

Καὶ ταῦτα ἐν γῇ τῇ πάσῃ γίνεσθαι οἶμαι τεθέσθαι γὰρ τῶν

πάντων οὐδεὶς οὔτε πόλιν κύνες ἐπιβουλευσάντας, οὔτε λύ-

κούς ἀμυνομένους αὐτοῖς πάποτε [Et haec ubique terrarum

feri existimo; neque enim quisquam vidit aut canes in-

sidiantes pecori, aut lupos pecus protegentes]. Sensus

autem hoc loco est idem quem apertius enuntiat Petrus

Act. 10. 34, 35, *Ὅτι οὐκ ἐστὶ πρόσωπολήτης ὁ Θεός· ἀλλ' ἐν*

παντὶ ἔσθαι ὁ φοβούμενος αὐτὸν καὶ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην

δεκτός αὐτῷ ἐστὶ [Non esse personarum acceptorem Deum:

sed in omni genere qui timet eum et operatur iustitiam

acceptum esse illi]. Si quis particulas subtilius velit ἀλλη-

γορεῖν [ad oblectos significatis trahere] (quantum ad in

proverbiis minime eat necesse) poterit per *cadaver* intelligere. τοὺς τοῖς πρῶτοις τοῦ σώματος θανατούμενους [qui facta carnis necarunt], per *aquilas* sublimia dona Spiritus Sancti, quas signa sunt Regni Messiae, ut *aquilae* illae adeo Iudaeis formidatae signa erant Romani imperii. Cui haec ad iudicalem adventum trahi non oporteat partim ante dixi, partim ipsa orationis series ostendet. Multa enim intercedent antequam ad iudicii descriptionem veniatur. Venerandum Christi corpus, postquam missum est in plenissimam vitae Divinae possessionem, vocari πρῶτα miror Veteribus venire in mentem potuisse. Sed et apud Lucam hoc proverbium non universali iudicio, sed illi hominum discretioni quas per Evangelium facienda erat, applicatur, ut inibi videbimus.

29. Εὐθὺς δὲ μετὰ τὴν θλίψιν τῶν ἡμερῶν ἐκείνων ὁ ἥλιος σκοτισθήσεται, statim autem post vexationem dierum illorum sol obscurabitur] Quominus haec ad iudicarium adventum trahantur multa apud me obstant. Primum illud εὐθὺς tempus significat ab excidio Hierosolymitano et secutis impostorum fraudibus non nimis longe remotum, quod Marcus dixit ἐν ἐκείναις ταῖς ἡμέραις μετὰ τὴν θλίψιν ἐκείνην [tempore illo post vexationem illam]. Deinde consummatio seculi aliis modis describitur, nimirum incendio, ut videre est apud Patrum 2 Ep. 3: 12, nusquam vero caligine solis aut lunae, aut stellarum lapsu. Tum vero locutiones istae de caligine solis et lunae multis in locis reperiuntur, nusquam autem sensu plane physico, sed sensu nonnihil figurato, ut videre est Esai. 13: 10, 24: 23, 60: 20, Ezech. 32: 7, Joel 2: 10, 31, 3: 15, quibus locis et sol et luna nominantur: deinde etiam Iob. 30: 28, Ier. 15: 9, Amos. 8: 9, ubi solis est mentio; in eundem ferme sensum quo Atticus ad Cicero-nam scribens calamitoso tempore, Sol, inquit, mihi et mundo excidisse videtur. Plato dixerat: Ὅσοις γὰρ εἶναι ἐκ τοῦ καθεστῆτος κόσμου τὸ σῶς ἔξελαι, δυσχερὲς καὶ χαλεπὸς ἔσται ὁ λειπόμενος βίος χέρεται. ἄν' οὕτω τῶνδε τῶν ἀνδρῶν ἀκαιροθίντων ἐν ἀσέτει καὶ πολλῇ θυσιαίᾳ πᾶς ὁ πρὸ τοῦ ζῆλος τῶν Ἑλλήνων γέγονα [Ut enim si quis ex hoc universo lucem tolleret, difficile est, quae futura esset in posterum vita: ita illis, viris sublati, in tenebris et

ignobilitate id quod ante in Graecis vivendum et aere fuerat]. Eustathius ad Homeri Odysseae T: Καὶ μὲν τινες τὸ, ἥλιος οὐρανοῦ ἑξαπόλων, οὐκ ἐσώσων ἐπὶ τοῦ ἐκλιπεῖν, ἀλλ' ὅτι τοῖς μυθεῖσιν ὁ ἥλιος ἤδη ἐπιπλέκειν ὡς τεθνηξομένοις, [Quidam illud, Ablatum ab aethere sol est, accipimus non de solis defectu, sed quia proavis tamquam morituro sol iam finem accepisset]. Chrysostomus prima oratione de Statuis eversis: Ἀντὶς τῶν ἡλιακῶν ἀκτίνων ὁ κύκλος συγγάζει μοι δοκεῖ εἶναι καὶ ἀμείνων τερὸς φαίνεσθαι, οὐ τῶν σφαιρῶν τὴν φύσιν μεταβαλόντων, οὐδὲ ὡς τῆς ἡμέρας ἀφανιζομένης, ἀλλὰ τῶν ἡμετέρων ὑφ' αὐτῶν τῶ τεθλασθαι τῆς αἰθρίας πᾶς νέφει μὴ δυναμένων καταπαῖς, μηδὲ μετὰ τῆς αὐτῆς διαθέσεως τὸ παρὰ τῶν ἀκτίνων δέχεσθαι φῶς [Ipse radiorum solarium circulus lugere mihi nunc videtur et obscurius se ostendere, non quod elementa naturam mutaverint, nec quod dies defecerit, sed quod oculi nostri oborti moestitiae nube non possint pure, nec sic ut ante recipere radiorum iubar]. Praeterea quae hic dicantur non fore ἀμείων [re nulla intercedente] coniuncta cum iudicii die, vel inde apparet quod apud Lucam Christus, cum ista incipient, iubet nos arrectos expectare nostram ἀπολύτρωσιν [redemptionem]. Rei autem praesentis nulla est expectatio. Quibus argumentis adducor ut credam Christo propositum significare Discipulis, sicut excidium Hierosolymitanum habuit suas praevias calamitates, ita habiturum et universalis iudicii diem, cuius figura et quasi pignus fuit excidium Hierosolymitanum. Sed haec mala magnis de causis non plane ab eo enuntiata sed prophetica. Firmat hanc sententiam, quod Apocalypsis, quae tota scripta est sermone Prophetico, haec signa non tantum singula sed et coniuncta nobis proponit. Nam post terrae motum illum, de quo diximus supra, haec sequuntur 6: 12, 13, 14, 'Ο ἥλιος ἐγένετο μέλας ὡς σάκκος τρίχυνος, καὶ ἡ σελήνη ἐγένετο ὡς αἷμα καὶ οἱ ἀστῆρες τοῦ οὐρανοῦ ἔπεσαν εἰς τὴν γῆν ὡς σπικὴ βάλλει τοὺς φλύθοντες αὐτῆς ἐπὶ μεγάλου ἀνέμου σειομένη καὶ οὐρανὸς ἀπεχωρίσθη ὡς βιβλίον εἰλισσόμενον [Sol factus est niger tanquam saecus cillainus, et luna facta est sicut sanguis: et stellae de caelo coeiderunt super terram, sicut ficus abijcit grassos suas cum vento magno quatitur: et

coelum recessit sicut liber involutus], et quae sequuntur. Fateor, eo loco designari ea mala quae in Iudaea conspecta sunt ante excidium Hierosolymorum, nam de hac urbe die ibi agi omnino mihi persuadeo, et aliis, ut puto, persuadebo nostris ad Apocalypsim Annotatis. Sed, ut dixi, vult Christus similia sed in sensu sublimiore eventura in orbe Romano iia quae in Iudaea evenerant, ac proinde parem finem exspectandum. Quanquam vero videri potest apud Prophetas solis et lunae caligo significare gloriae et felicitatis ademptionem, sicut contra lux solis et lunae aucta gloriae augmentum significat, ac simili modo coeli concussio mutationem duntaxat ingentem indicare, sicut Arabibus dici *coelum cadere super terram aliquam* notavit Maimonides, quomodo *coelum novum et terra nova* novum rerum statum significant Esai. 65: 17, 66: 22, Apoc. 21: 1, mihi tamen probabilius est singula membra singulas habere significationes. Ut ergo sigillatim Christi oraculum explicemus, primum hoc dicitur, post excidium Hierosolymorum et Barchochobae sique similibus exitiosis frandibus, futurum ut paulatim obscuretur Divinae Legis cognitio, partim scilicet falsis interpretationibus, partim commentitiis traditionibus, quae post mortem Apostolorum eorumque ultimi Iohannis spargi hic illis coepta, procedentibus seculis maius maiusque augmentum accipere.

Kai ἡ σελήνη οὐ δέσσει τὸ φέγγος αὐτῆς, et luna non dabit lumen suum] Sicut apud Ioselm Act. 2: 20 et Apoc. 6: 12, per *lunam* significatur Iudaica Respublica intestinis discordiis cruenta, ita hic per *lunam* significari videtur imperium Romanum, quod velut iuvenescens sub Traiano (ut Florus loquitur) *novis lacertis*, sub Adriano coepit decrescere: deinde vero partim monstrosi imperii potatibus, quales erant Commodus et Heliogabalus, partim multis undique de imperio certantibus pretio et armis, vetus illa Romani imperii maiestas multum detracta est, tandemque praeda esse coepit externis gentibus, Gotthis, Vandalis, Francis aliisque.

Kal οἱ ἀστέρες πρὸς οὐρανὸν ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ, et stellae cadant de coelo] Οὐρανὸς est ἡ ἀπὸ Ἱεροσολήμ [Hierosolyma euphrata], Gal. 4: 26, Ἱεροσολήμ ἐπουράνιος [Hiero-

ablymía coelestia], Hebr. 12: 22, id est, Ecclesia Christiana, quam etiam *coeli* nomine non uno loco designat Apocalypsis. *Stellae* sunt omnes qui Doctorum officio funguntur: *οἱ ἐπὶ ἀστέρες* [*septem stellae*], inquit Christus Iohanni, *ἄγγελοι τῶν ἐπὶ ἐκκλησιῶν εἰς* [*Angeli sunt septem ecclesiarum*]. *Stellae cadentes* sunt Doctores a veritate deficientes, quos alia similitudine *ἀστέρας πλανήτας* [*sidera errantia*] vocat Iudas. Augustinus hunc locum explicans in Epistola 80, *Tunc stellae cadent de coelo et virtutes coelorum commovebuntur, quoniam multi qui gratia fulgere videbantur, persequentibus cedent et cadent, et quidam fideles firmissimi tentabuntur*. Talis cadens stella fuit Marcio, Vetus Testamentum a Deo Patre Iesu Christi profectum negans, et passionem Christi destruens supposito imaginario corpore. Talis Manes duo statuens aeterna principia, et tollens stadium pietatis per fictam *ἀποκλήρωσιν* [*dissortitionem*]. Quorum commenta cum Ebionis aliorumque erroribus commiscens Mahumetes novum dogma procudit, quod nihil est aliud quam ingens depravatio Christianismi. Talium stellarum cadentium saepe in Apocalypsi est mentio pro temporum diversitate repetita, ut 8: 10, 11, 12, 9: 1, 12: 4, sicut et cap. 6: 13 eadem imagine denotata fuerat multitudo *ψευδοπροφητῶν* [*Pseudoprophetarum*] qui in Iudaea ante exidii tempora exatiterant. Sed et olim Daniel hac ipsa nota descripserat eximios in populo Dei vires qui temporibus Antiochi a Lege erant defecturi: ubi *stellarum* vocem eodem modo interpretatur Iacchiades.

Καὶ αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν σαλευθήσονται, et potestates coelorum commovebuntur] Solet hac locutione indicari, ut dixi, magna rerum mutatio, ut Esai. 13: 13, 34: 4, Joel. 3: 16, Hebr. 12: 27. Hic omnino arbitror mutationem quidem indicari maximam, sed in peius, idque in ipsa Ecclesia, quam *coeli* voce designari diximus. *Δυνάμεις* hic respondere Hebraeo נְצֻחַי verum est. Nam in Ps. 33: 6 ita habent LXX, *Τὸ λόγος Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐξεπλάθησαν, καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ σώματος αὐτοῦ πάντα αἱ δυνάμεις αὐτῶν* [*Verbo Domini coeli firmati sunt, et Spiritu oris eius omnis potestas eorum*], ubi in Hebraeo est נְצֻחַי 72, quomodo et alibi in Psalmis נְצֻחַי 72 transfertur

πᾶ-

πάνται αἱ δυνάμεις αὐτοῦ [omnes potestates eius]. Et Esai. 34: 4, Καὶ ταχέουσιν πάντα αἱ δυνάμεις τῶν οὐρανῶν [Et tabescent omnes potestates coelorum], ubi in Hebraeo est. וְכָל כֹּחַ הַשָּׁמַיִם: ex quo loco desumpta sunt verba quae modo adduximus ex Apoc. 6: 12. Est et ubi כֹּחַ a LXX vertitur ἐξουσία [exarcitus], alibi κόσμος [ornatus]. Angelos ex voce significari solere docet nos quod est 1 Reg. 22: 19. Ad Deut. 4: 19 eadem vox Hebraea notat aliquid in coelo adspectabile distinctum a sole, luna et stellis; ubi stellarum nomen ad planetas referri videtur, כֹּחַ ad stellas minores: atque ita hic sumitur, sed προφητικῶς [Propheticò more]. Nam sicut Daniel 8: 10 Iudaeos vocat οὐρανὸν τοῦ οὐρανοῦ [potestatem coeli], ita hic δυνάμεις τῶν οὐρανῶν est plebs Christianorum, quae post Apostolorum tempora mire concuti coepit tyrannide τῶν κατακυριεύοντων τῶν κληρῶν [Clavicornum], temerariis excommunicationibus et quotidiano σχισμάτων [schismatum] proventus. Tyrannidis et temerariae excommunicationis exempla videre qui vult legat Iohannis Presbyteri Epistolam de Diotrophe, et pia monita Irenaei ad Victorem. Schismatum exempla habemus in alijs non paucis, quibus Optatus Milevitanus prudenter tres adscribit causas, iracundiam, ambitum, avaritiam.

30. Καὶ τότε φανήσεται τὸ σημεῖον τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ οὐρανῷ; et tunc spectabitur signum Filii hominis in coelo] Cum post aliquot verba interiecta sequatur indioialis adventus, in illis verbis καὶ ὄψονται τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐρχόμενον ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ μετὰ δυνάμεως καὶ δόξης πολλῆς [et videbunt Filium hominis venientem in nubibus coeli cum virtute multa et maiestate]; signum de quo hic agitur esse illam ipsam δόξαν, atque ita bis idem verbis quibusdam interpositis dici, vix est ut credam. Quare Propheticum sermonem continuari hic arbitror. Proprie autem illud signum, sive Divinae Christi potentiae evidens argumentum, Ecclesiae (quae coelum dicitur) bono editum notari hic arbitror quod Apoc. 19 et 20 describitur, destructionem idololatriae Romanae et longam immunitatem Ecclesiae a persecutionibus.

Καὶ τότε κόψονται πάντα αἱ φυλαὲς τῆς γῆς; et tunc placent

gentes gentes terrae]. Videri posset referendum ad planctum in die iudicii, ob locum in Euangelio Ioh. 19: 37. Sed novum non est eadem verba, praesertim ex Prophetis petita, diversis rebus aptari. Sunt autem haec verba posita ex Zach. 12: 12, ubi primo sensu de Antiochia temporibus agitur. Hoc vero loco videtur ordo exigere ut ad planctum haec referantur, exatitum ob iudicia illa quae in gentes, designata Gogi et Magogi nomine, exercebuntur a Christo. Is eventus respondebit isti parti historiae Iudaicae quae excidium Hierosolymorum proxime praecedit, ut haec orhis excidium: *Kai oi Basileis tēs γῆς kai oi pnyatēs kai oi kloutoi kai oi xilaggoi, ei dū vatoi kai nō; doūloz kai pā; klēthētes anuparē iustōis eis tē enīlōia kai eis tēs pēteas tōv dōlōv* [Et Reges terrae et Principes et Tribuni et divites et fortes et omnis servus et liber absconderunt se in speluncis, et in petriomontium]. Quae pertinent ad maximam Iudaeorum con-
eternationem: latrociniis undique grassantibus. Similes igitur poenas Christus exposcet per omnes terrarum regiones ab iis omnibus qui honoris aut commodi sui causa sinceram doctrinam et verum eius usum per sophismatum praestigias et grata peccantibus dogmata corruerunt, aut vi aperta oppugnaverunt. *Kai tōs tēs tō telos [et tunc veniet finis]*, ut sequentia ostendunt. Et hactenus Christus obscure ac Prophetice per allegorias quae tunc sciri nihil attinebat, sed eventu ipso demonstraturae erant praedictionis certitudinem; nunc illud quod omnes scire plurimum referebat, iudicium scilicet universale, *apōlōtēsiv* [liberationem] nostram continens, explanate disserit.

Kai ὑποσκι- sār viōv tōv dōtōtōv tēxēvov tēi tūn vepelōv, et videbunt Filium hominis venientem in nubibus] Quominus assentiatur Augustino haec *ἀλλυγοῦντος* [tētiōre aetate] trahenti ad Christi adventum aut per verbum aut per Spiritum, tum quae sequuntur me movent, tum praecipue id quod habemus Act. 1: 9, 11, ubi simili modo rediturus dicitur quomodo a Discipulis recesserat, id est, per nubem adspectabilem; addito loco qui est 1: Thess. 4: 17. Alioqui etiam extra iudicii tempus Christo nubes velut vehiculi loco adscribitur; ut Dan. 7: 13 et in Apocalypsi multis locis videre est, in testimonium

sci-

scilicet Divinae ipsius potentiae, hactenus id quod legimus Ps. 104: 3.

Ἄνεκα δυνάμεις καὶ δόξης πολλῆς, cum virtute multa et maiestate] *Δυνάμεις* hic intelligere possumus Angelorum militiam, explicante Paulo 1 Thess. 4: 16, 2 Thess. 1: 7 (adde quod infra est 25: 31); δόξαν autem halgerem adspēctabilem, ut saepe eā vox sumitur.

34. Καὶ ἀποστείλει τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ μετὰ σάλπιγγος φωνῆς μεγάλης, et mittet Angelos suos cum tuba vocis magnae] Id est, cum tuba canēda; quod Paulus dixit ἐν φωνῇ καὶ ἐν σάλπιγγι [cum voce et tuba], nimirum ἐν διῷ ὁνοί [numm exprimentendo per duo], sicut et hic quaedam exemplaria habent σάλπιγγος καὶ φωνῆς. Alterum hoc Divinae Christi potentiae argumentum est tuba ista quae Deo tribuitur Exod. 20: 18 et Ps. 47: 6. Dicitur autem eadem tuba, aut vox quae per tubam significatur, modo Christi, ut Ioh. 5: 25, nempe ut Regis cuius edicta per tubam publicantur; modo Angelorum, ut hic; tanquam advocatorum Christi aut praecorum. Quidam ἀρχαγγέλων voce; apud Paulum 1 Thess. 4: 16, Christum ipsum intelligunt: sed series orationis id non satis patitur: dicitur enim αὐτοῖς ὁ Κύριος [ipse Dominus]; id est, Christus venturus ἐν φωνῇ ἀρχαγγέλων [utens voce Archangelī]. Quare rectius est apud Paulum ἀρχαγγέλων; qui est πρῶτος [Primus] Danieli; intelligere non ipsam Regem Angelorum Christum, sed sub Re militiae Angelicae Dacem. Ferme enim videmus quoties Deus per Angelos aliquid exsequitur; unum aliquem eminentioris loci velut Imperatorem aut ἐξοδαύτην cacteris dari; ut Dan. 4: 13, 17, Zach. 2: 5, Apoc. 7: 2. Haec autem tuba Paulo ultima vocatur, quia etiam peculiaribus Dei iudiciis sua adscribitur tuba, ut in Apocalypsi est videre.

Καὶ ἐκκλησιάσουσι; et congregabunt] Allusio ad morem Iudaeorum; apud quos ἐκκλησίασις [congregatio] fieri solebat sono tubae; Nam. 10. Confer Ezech. 37: 21 et quae supra 6: 12. Sed et Graecis et Romanis mos fuit populum convocare classico.

Τοὺς ἐκλεκτοὺς αὐτοῦ; electos eius] Id est; Christianos, verōs scilicet atque constantes. Vide quae supra.

Ἐκ τῶν τεσσάρων ἀνέμων; a quatuor ventis] Allusio ad id

id quod est apud Esaiam 48: 5, 6. Vide et supra 8: 11. Simile loquendi genus Apoc. 7: 1. et Zach. 2: 6. Contrarium huius apud Ier. 49: 36.

Ἀπ' ἀρκῶν οὐρανῶν ἕως ἀρκῶν γῆς, & *finibus caelatum usque ad fines terrarum*. Explicatio eius quod praecesserat. Ἄρκα solent reddere LXX. Idem autem est sive dicas ἀπ' ἀρκῶν τοῦ οὐρανοῦ ἕως ἀρκῶν, ut Ps. 19: 7. et Deut. 4: 32. sive ἀπ' ἀρκῶν γῆς ἕως ἀρκῶν οὐρανοῦ [*a finibus terras usque ad fines eius*], ut Deut. 28: 64. Nam per *fines coeli* et *fines terrarum* idem intelligimus. Ideo non veritus est Marcus utramque loquendi gentia miscere. Dixit enim: ἕως ἀρκῶν γῆς ἕως ἀρκῶν οὐρανοῦ. Cui simile est apud Philonem istud libro De Calano; ἕως οὐρανοῦ πρὸς γῆς ἕως γῆς [A. *coeli terminis ad terras fines*].

32. καὶ φύλλα ἀνύψ, & *folia profert*. Ἐρμηνεύω idem esse puto quod apud Lucam προβάλλειν [*extorere se*]. Atque ideo active interpretantibus accedere malo quam Syro vertenti significatu passivo. Confer Cantici 2: 13. Τὰ φύλλα, id est, *folia sua*.

33. Πάντα ταῦτα, *omnia haec*. Haec voces et huic proximo comitate positas non satis recte intellectaeque magnas tenebras interpretibus infuderunt. Notandum ergo apud Graecos ταῦτα et ταῦτα [*illa*] opponi solere. Quare cum μὴ οὐκisset ἐκείνη πρὸς ἑαυτήν [*illam hanc*], hoc ταῦτα opposito accipiendum est. Diximus iam haec quae populo Iudaico erant eventura figuram et pignus quasi quoddam habere eorum quae manebant orbem universum. Dicit ergo Christus, cum haec videritis quae Iudaeos proprie tangunt, credite et caetera quae dixi accutur.

34. Ὃς ἐγγὺς ἐστὶν τοῦ θύραις, *prope esse prae foribus*. Nimirum υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου [*Filius hominis*], repetita voce ex com. 30, quomodo et Syram intellexisse arbitror. Hoc vero non necessario ita accipiendum fuit quasi statim post res Iudaicas imminet iudicium universale. Obstant enim tum alia tum id quod infra sequitur 48: Ἐκείνη ἡ ὥρα ἣν ἐλθὼν [Mora facis domus meus veniendi]. Certitudo ergo eventus non propinquitas temporis indicatur. Sed non ἔτι πρὸς foribus peccatum est, Gen. 4: 9; centam poenam culpae comitem

sig-

significat. Neque aliter Iacobus dixit *αὐτοῖς πρὸ τοῦ θῆ-
ρεος ἵσμεν* [*Iudæi ante Iannam assidue*], 5: 9. Atque
eodem modo etiam *ἐγγὺς* sumi solet, ut Phil. 4: 5, 'Ο
Κύριος ἐγγὺς [*Dominus prope est*].

34. *Ἡ γενεὰ αὕτη, generatio haec*] Qui totum illud
tempus a Christo ad ultimum diem *γενεὰ* voce intelli-
gant, vim verborum enervant. Vult enim Christus ex
his quæ iam iam conspicienda sunt futura colligi; quo
pertinet fidei comparatio. Significat ergo *γενεὰ*, Hebraeo
πρὸς respondens, hic, uti supra 23: 36, *etiam ætatis ho-
mines*. Simile est quod supra dixerat, *quosdam adstan-
tium non morituros antequam Regnum Messiae inchoa-
retur*, 26: 28. Certe multi eorum qui tunc vivebant,
imo qui ad virilem ætatem iam pergenerant, potuerunt
non excidium tantum Hierosolymorum, sed et multa eo
excidio posteriora conspiciere: quod vel Iamnis Iohannis
exemplo manifestum est.

Ἰδὲν ταῦτα, omnia haec] Hoc dixit, Templum os-
tendens: ut 2: 19. 2: 20. 2: 21. 2: 22.

35. *Παρελεύσονται, transibunt*] Hebraei non habent
modum *δυνατόν* [*potentialem*] sive *ἐπιούσαν* [*subiūnc-
tivum*]: ideo pro ea usurpant futurum modi indicativi;
quod saepe sequuntur Hellenistæ. Est ergo hic *παρελεύ-
σονται* positum pro *παράλθουσιν ἄν* [*transierint*]. Compa-
ratione enim rei quæ videatur maxime *ἀδύνατος* [*impos-
sibilis*] ostenditur Christus, ut ostendat multo esse *ἀδυνατό-
τερον* [*impossibilius*] sua oracula non impleri. Vide quæ
diximus supra 5: 18. Huic explicationis, quæm Euthy-
mius sequitur, auctor nobis est Luc. 16: 27. 27.

*Οἱ δὲ λόγοι αὐτοῦ μὴ παραίθουσιν, verba autem eius non
praeteribunt*] Id est, *πρὶν ἢ παραλθεῖν αὐτοῖς ἐπεὶ λόγους*
[*præsequantur verbis meis, et prius ibunt*], ut citato iam loco
explicavimus: idem plane loquendi genus Esai. 54: 10.
36. *Περὶ δὲ τῆς ἡμέρας ταύτης, de die autem illa*] Ni-
mirum: *τῆς συντέλειαν τοῦ αἰῶνος* [*consummationis sæculi*]:
de qua die tertio loco erat quaesitum; et de qua iam ege-
rat Christus contin. 5: 33. Haec dies eximie vocatur
ἡ ἡμέρα Κυρίου [*dies Domini*], 2 Petr. 3: 10.

Καὶ τῆς ὥρας, et hora] *Ὁραν* hic non diei particulam
sed satius quanti temporis ambitum intelligo, ut 1 Joh.

2: 18; Apoc. 3: 10; 14: 7, 15 et alibi passim. Hoc ipsum est quod *καιρὸν* [momentum] vocat Paulus: 1 Thess. 5: 1. Quae significatio frequens est etiam in Hebraea voce *עוֹלָם*, quam hic Syrus usurpat.

Οὐδέ οἱ ἄγγελοι τῶν οὐρανῶν, neque Angeli coelorum] Non multum referat an hic legatur id quod addunt quidam *οὐδέ ὁ υἱός* [nec Filius], neo ne; eum apud Marcum nemo debeat. Mihi vero probabilius est quibusdam codicibus additum ex Marco quam deletum in Matthaeo. Nulla enim delendi erat causa cum in Marco relinqueretur: addita autem saepe videmus aliqua ex Scriptorum inter se collatione. Neque me movet quod Marcus Matthaei historiam contraxit: non enim ita se Matthaeo adstrinxit ut non alicubi mutaret verba, adderet etiam aliquid; Petro, ut credi par est, si quid supra caeteros meminerat; suggerente. Interpretes, qui Filii hic faciunt mentionem, ad Marcum respexere: quod ex Origene apparet, qui de Filio hic agit, cum tamen edita ab Origene exemplaria istas voces hoc loco non haberent, ut testatur Hieronymus. Ab hac lectione stant Syrus et Latinus et codicum pars multo maior.

Εἰ μὴ ὁ πατήρ μόνος, nisi solus Pater] Potest *εἰ μὴ* hic proprie sumi, si illa *οὐδέ οἱ ἄγγελοι τῶν οὐρανῶν* [neque Angeli coelorum] legamus velut parenthesi inclusa: quod et apud Marcum faciendum arbitror. Optime enim cohaerent *οὐδεὶς* [nemo] et *εἰ μὴ* quasi dicat: Nemo novit (Angelos ipsos non excipio) praeter Patrem. Est autem dictum vetus Hebraeorum: *Tempus quo mundus finit nemini patefactum*. Vide Iachiadem ad Dan. 8: 26.

37. *Ὅποτε δὲ αἱ ἡμέραι τοῦ Νῶε, οὕτως ἔσται καὶ ἡ παρουσία τοῦ υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου, sicut enim tempus Noe, ita erit et adventus Filii hominis*] Cum *παρουσία* supra dixerim, et, ni fallor, ostenderim hic esse adventum Christi in orbem totam per verbi et Spiritus sui efficaciam, quae praecipue se exseruit annis primis quadraginta, ut ad Lucam quoque dicemus, omnino ea quae sequuntur ad res eius temporis referenda praecipue arbitror. Et, ni fallor, alio illa tempore quam quo priora dixit Christus, occasione a Pharisaeis data, ut Lucas narrat: sed Matthaeus ideo hic addidit, quia ad illu-

tranda ea quae de rebus Iudaicis et Evangelii profecta supra dicta erant, multum pertinebant. Sicut et Marcus alium locum, qui supra apud Matthaeum est 10: 17, ob rerum cohaerentiam hic inseruit. Neque vero quod de fare sequitur evincit de universali iudicio hic agi, cum etiam peculiaria in populos aut homines iudicia Dei (quae tamen ipsa universalis iudicii praesagium continent) furi nocturno comparari soleant, ut videre est Apoc. 3: 3, 16: 15. Firmat hanc interpretationem, quod Noam servatum in diluvio Christianis per Baptismum a communi perniciem servatis Petrus comparat.

38. *Τρώοντες καὶ πίνοντες, comedentes et bibentes* Non securi tantum, sed omne studium ponentes in rebus caducis, et voluptatibus suis mancipati, non minus quam ille qui sepulchro inscripsit:

Τόσος ἔγωγε ὄσος ἐμὸν καὶ ἰδύδονα.

[*Haec habeo quascunque bibi, quascunque comedi*]. Huic vitae opponitur illa apud Lucam monitio: *Προσέχετε ἑαυτοῖς μήποτε βαρυνθῶσιν ὑμῶν αἱ καρδίαι κραυγαῇ καὶ μέθῃ καὶ μεθύσεως βιωτικαῖς* [*Attendite, ne forte graventur vobis animi crapula et ebrietate et curis huius vitae*]. Confer quod infra est comm. 49.

Γαμοῦντες καὶ ἐγαμίζοντες, nubentes et nuptui tradentes] Nominis generisque propagandi desiderio flagrant, quasi in eo sita esset tota spes immortalitatis. Vide Gen. 4: 7, 19. Sed et qui piis editi erant parentibus impiorum connubiis se inquinabant potentiae et gloriae studio, ut in Geneai videre est. Ita passim omnibus curvae erant in terras animae: immemores conditas se ad Dei imaginem, quod ipsa etiam corpora positura testatur: ideo enim Deus

Os homini sublimis dedit, coelumque videre

Iussit, et erectos ad sidera tollere vultus.

Quod ex Phoenicium Theologia veteres Philosophi hauserunt, ex illis Poetae: Phoenices ab Hebraeis hauserant. Ad huius conditionis nostrae memoriam nos iubemur ἀνανύψαι καὶ ἐντάρασθαι τὰς κεφαλὰς ἡμῶν [*respicere et levare capita nostra*], ut apud Lucam est hoc loco. Haec ἀποναπαρόντια [*attenta expectatio*] (ut eam Paulus appellat) opponitur illis μεθύσεως βιωτικαῖς [*curis huius vitae*] homi-

μινὸν τοῦ ἀρχαίου κόσμου [*mundi veteris*]. M. Antoninus Imperator libro IV ostendens homines semper eadem agitare, sic ait: Ἐπινόησον, λόγου χάριν, τοὺς ἐπὶ Οὐεσπασιάνου καιροὺς, ὅψαι ταυτὰ πάντα, γαμοῦντας, παιδοτροφοῦντας [*Considera, exempli causa, Vespasiani tempora, videbis haec eadem; homines nuptias facientes, occupatos in liberis educandis*].

Εἰς τὴν κιβωτὸν, in arcam] Ita LXX transferunt Hebraicum קַיָּה, quos et Petrus sequitur. Sed et Philo. Iosephus *λάρνακα* dixit, secutus Nicolaum Damascenum illum Augusti amicitia celebratam, cuius haec erant verba: Καί τις ἐπὶ λάρνακος ὀχούμενον ἐπὶ τὴν ἀκρόωριαν ὁκέϊλας [*Et quendam Arca vectum ad summa iuga appulisse*]. Etiam Apollodorus in Bibliotheca ubi diluvii meminit nominat *λάρνακα*, et Lucianus de Dea Syria itidem in diluvii historia, et Alexander Polyhistor, cuius verba apud Cyrillum exstant. Abydenus in historia Assyriaca πλοῖον [*navem*] vocavit. Et apud Damascenum, quem dixi, locus in quo consedit Arca vocatur Βῆρις, ita autem navis quoddam genus Aegyptiis dici notavit Herodotus. Credo autem קַיָּה aut *λάρνακα* dici hanc navem ideo quod constructa esset ad cistae modum: nam eodem nomine et cistella appellatur in qua expositus est Moses: sicut et Graeci Poëtae id in quo expositus fuit Perseus *λάρνακα* vocant.

39. Οὐκ ἔγνωσαν] ὅτ Hebraeis saepe est προσέχειν [*animum advertere*], ut Eccl. 4: 17, Esai. 1: 3, ita sumitur hic γινώσκειν aliisque multis in locis, ut Luc. 19: 44, Hebr. 3: 10. Quo referendum forte et illud quod est Rom. 7: 7 et Act. 23: 5. Huic supinitati oppositum est illud apud Lucam Προσέχετε [*Attendite vobis*].

Καὶ ἤρεν ἅπαντας, et tulit omnes] Ἦρεν est ἔτιω [*dolevit*] Gen. 7: 23, ἅπαντας, omne humanum genus, τὸν ἀρχαίον κόσμον [*mundum priscum*], ut Petrus loquitur, octo duntaxat hominibus exceptis, in quibus erat Noe. Plane enim illis assentiri non possum qui generalitatem hanc ad aliquam humani generis portionem restringunt. Neque enim fert orbicularis terrae figura ut summa montium iuga, quod dicit Moses, inundati fuerint terris aliis non obrutis. Deinde ad omne humanum genus hoc diluvium pertigisse magnum argumentum habemus omnium

gentiam memoriam quae in id tempus desinit. Diligentissimus omnis antiquitatis indagator Varro omne aevum in tria tempora dividebat, ἄδηλον, μυθικὸν καὶ ἱστορικὸν [*incognitum, fabulosum, historicum*]: ἄδηλον vocans quicquid prius erat magno Cataclysmo; *fabulosum* quod proxime sequitur; *historicum* a Troiae excidio. Citat Iosephus Berosum rerum Chaldaicarum Scriptorem, Hieronymum Phoeniciarum, Mnaseam quoque, et quem dixi Damascenum, qui omnes meminerint καὶ τοῦ κατακλυσμοῦ τούτου καὶ τῆς ἀργαίας [et diluvii huius et Arcae], Abydenus Noam Σεισίθρον [*Sisithrum*] vocat, eum qui ei imminentem cladem praedixerit Κρόνον [*Saturnum*], nimirum quia Graeci ita transferre solebant vocem Orientalem *Μ*. Nam et Philo Byblius, Ὁ Ἰλος τοῦτ' ἔστιν ὁ Κρόνος [*Ilus est Saturnus*], Phoenices enim, Assyrii, Armenii antiquitus eam stellam quam Graeci Κρόνον vocant maxime sunt venerati, quod altissimo orbe et praecipua potentia feratur; quod notat Tacitus. A Iudaeis eundem coli multis persuasit otium diei quem τῷ Κρόνῳ Gentes dicaverant. Idem Abydenus emissarum quoque avium meminit; quam narrationem Graeci ad Deucalionem suum transtulerunt, ut ex Plutarcho discimus. Sed et in Eupolemi et Artabani scriptis exstabat memoria universalis diluvii. Nec alio referendum quod Plinius de Ioppe urbe dixit, diluvio esse antiquiorem: quod et a Iosepho proditum est. Sed et in Novo qui dicitur Orbe reperta sunt huius famae πατρικαπαράδοτος [*a patribus traditae*] vestigia. Nec spernendum eius rei argumentum affert Tertullianus conchos in remotissimis a mari montibus. Quod autem quidam quaerunt, si universale diluvium fuit, unde in novum illum Orbem et remotas insulas populi pervenerint, vanum est. Quid enim credibilius quam auctos nimia fecunditate Septentrionis populos in vacua se longius ac longius etiam trans mare effudisse? nam et mores habitusque corporum et sermo cum populis illis congruunt. De insulis vero haud contemnenda peritorum observatio, nullam ferme esse adeo remotam ad quam non ex aliquo littore prospectus pateat, et linguam ipsis quae proximis terrarum. Et haec quidem obiter dicta sunt: nam fusius hac de re speciali Dissertatione egimus.

40. Ἐν τῷ ἀγρῷ, *in agro*] In quo rudes sunt homines, quos per contemptum *populum terrae* vocabant Legisperiti, et de quo dicebant: Ὁ ὄχλος οὗτος ὃ μὴ γινώσκων τὸν νόμον ἐπικατάρατος εἶσι [*Turba haec, quae non novit Legem, maledicta est*]. At Christus ostendit neque rade ingenium neque despectam conditionem cuiquam obstare quo minus ad coeli gloriam aditus ei pateat.

Ὁ εἰς παραλαμβάνεται, *unus assumetur*] Id est, velut apprehensa manu educetur e communi periculo. Allusio enim est ad Loti historiam, quam brevitatis causa omisit Matthaeus, Lucas autem expressit. Vide Gen. 19: 16. Adde Luc. 21: 36. Haec autem pertinent ad discretionem illam hominum quae facta est per Evangelii sermonem, praesertim primis illis annis 40. Cuius adspectabile etiam signum fuit conservatio Christianorum a malis obsidit Hierosolymorum.

41. Δύο ἀλγέθουσai ἐν τῷ μύλωνι, *duae molentes in mola*] Erat hoc ancillarum; ut docemur Exod. 11: 5 et Esai. 47: 2. Hic rursus a Christo discrimen ostenditur Regni sui a Regnis terrenis. Nam in Regnis mundi feminae ab omnibus officiis civilibus vel publicis remotae sunt; servi vero multo magis, ut qui ne personam quidem habere dicantur. At Christus mulieres etiam servas recipit: οὐκ ἐστὶ δοῦλος, οὐδὲ ἐλεύθερος· οὐκ ἐστὶ ἄρσεν καὶ θῆλυ [*non est servus, neque liber; non est masculus, neque femina*], Gal. 3: 28. Omnes communi exitio eximentur in quos illud quadrabit: Ὅτι σὲ εἶδον δίκαιον ἐναντίον μου ἐν τῇ γενεῇ ταύτῃ [*Te enim vidi iustum coram me in generatione hac*], Gen. 7: 1, quod egregie παραφράζει [*fusiore sermone exsequitur*] Philo sine libri II περὶ βίου Μωσέως [*De vita Moysis*].

42. Γρηγορεῖτε οὖν, *vigilate ergo*] Haec omnibus Christianis dicuntur. Illud autem quod sequitur comm. 45 generalem admonitionem peculiariter Apostolis aliisque Ecclesiae Pastoribus accommodat, quod nos docet Luc. 12: 41.

43. Ἐγρηγόρησεν ὁ, *vigilaret utique*] Facile est, inquit Christus, praecavere periculum unius ac praefiniti temporis. Sed quia pericula multa tempus habent incertum, ideo semper metuenda semperque cavenda sunt, ne

ingens damnum accipiat *διὰ τὸ ἀπροσδόκητον* [*propter casum non expectatum*].

Διορυγῆναι, perfodi] Perfossio tribuitur furi, Exod. 22: 2 et Ier. 2: 34.

44. *Ἔρχεται, venit*] Id est, venire potest inexpectatus nisi eum semper expectetis. *Ἔρχεται* pro *ἐρχοιτο* ἄν [*venire possit*].

45. *Τίς ἄρα ἐστίν, si quis est*] Non est hic τίς interrogativum, sed ὑποθετικόν [*ponens facti speciem*], ut diximus alibi.

Ἐπὶ τῇ θρασύειᾳ αὐτοῦ, familias suas] Describit magnus οἰκονόμος, id est, dispensatoris, cui magnus Pastorum in Ecclesia respondet. Vide 1 Cor. 4: 1.

47. *Ἐπὶ πᾶσι τοῖς υπάρχουσιν αὐτοῦ καταθήσει αὐτὸν, omnibus facultatibus suis praeponet eum*] Ex dispensatore procuratorem faciet; qui maior honos. Hunc processum videre est in Iosephi historia Gen. 39. Nam dominus primum *κατέστησεν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ οἴκου αὐτοῦ* [*praeposuit eum domui suae*], 4: deinde *ἐπέθηκε πάντα ὅσα ἦν αὐτῷ εἰς χεῖρας Ἰωσήφ* [*dedit omnia quae habebat in manus Iosephi*], 6. Caeterum hac similitudine significatur honos summus qui illi habebitur. Compara Apoc. 2: 26.

48. *Ἐὰν δὲ εἴπῃ ὁ κακὸς δοῦλος ἑκείνος ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ, si autem dixerit malus servus ille secum*. Retinuit Graecus Interpres Hebraismum *בְּלִבּוֹ* [*dixit in corde suo*], ut et LXX Ps. 14 et alibi, cum id nihil aliud significet quam cogitare.

Χρονίζε, moram facit] *כִּרְ* Abac. 2: 3. Columella: *Servi longa dominorum distantia corrumpuntur*.

49. *Τύπτει τοὺς συνδούλους, percutere conservos suos*] Lucianus: *Τοὺς συνδούλους μαζικοῖ* [*Conservos flagris caedit*]. Indicat Christus non defuturos in Ecclesia Pastores qui, aut ipsi accepto gladii iure, aut eos quorum est gladius sibi nacti obnoxios, alios Pastores aut de plebe Christianos, ob liberam vitiorum reprehensionem, aut ob diversas de dogmatibus quibusdam minus necessariis minusque exploratis sententias, crudeliter divexent. Id autem facturos eos praecipue, qui, cum videri velint omnia facere Christi causa, revera non Christo serviant sed *ventri suo*, τὰ ἐπίγεια φρονούντες [*terrena sapientes*],

Rom.

Rom. 16: 18, Phil. 3: 19. Et sane naturaliter evenit, ut qui pietatem commodorum suorum causa profitentur implacabiliter oderint atque adeo omnibus modis infestent eos quos commodis suis adversari vident; ut et, cum de xianis actum est, annotavimus. Haec autem agendi ratio quantopere Christo displiceat, et quam non sit impu-
ne abitura, ostendant quae sequuntur comm. 51.

Ἐσθίη δὲ καὶ πίη, *sepulsetur autem et potet*] Ita multi codices, ita Syrus, ita Latinus, et Graeci Interpretes nonnulli. Quare para haec maior videtur.

51. Διχορμήσει αὐτὸν, *dividet eum*] Brevis locutio, pro eo quod diceretur διχορμήσει τὴν οἰκίαν ἀποδοῦναι αὐτῷ [dividens familiam segregabit eum]. Nam διχορμήσει proprie respondet Hebraeo נָחַץ, quod חָלַעַם voce simili huius nostrae vertit Aquila Gen. 33: 1. Explicatio petenda est in quae infra 25: 32.

Τὸ μέρος αὐτοῦ, *partem eius*] Tale est illud: Ἦτορ καὶ θάων καὶ πνεῦμα καταιγίδος ἢ μέρος τοῦ ποτηρίου αὐτῶν [Ignis et sulphur et spiritus procellarum pars calicis eorum], Ps. 111: 6. Item: Αὐτῇ ἢ μέρος ἀνδράων δεσποῦ παρὰ Κελεῖν [Haec est pars hominis impii a Deo infligenda], Job. 20: 29. Passim enim Hebraeis חֶסֶךְ [pars] et חֵלֶךְ [portio] ἀνταπόδοσις [retributionem] significant.

Μετὰ τῶν ὑποκριτῶν, *cum simulatoribus*] Μετὰ τῶν ἀπίστων [cum incredulis] inquit Lucas. Credibile est utrumque Christum dimisse, ut significaret eadem supplicia manere eos qui Evangelium contemnissem et eos qui fidei professi factis eam abnegassent. Ἀπίστους malo incredulos quam infidos interpretari, quia quod sequitur, Ἐκεῖ ἔξει ὁ κλαυθμὸς καὶ ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων [Illis erit fletus et stridor dentium], probat tacitam esse transitionem ad ἀνταπόδοσιν [id quod in comparatione respondet], qualem et supra habuimus 13: 42 et 25: 13, et infra habebimus 25: 30, quibus omnibus in locis idem est ἐκείνη φωνή [acclamatio eadem].

CAPUT XXV.

1. *Δέκα παρθένοι, decem virginibus*] Hae sunt *πάρθενοι* [*virgines sodales*] in Ps. 45: 16. *Συνομήναι* [*aequales*] in Epithalamio Theocriti, *παρθένοι ἑταῖραι* [*virgines amicae*] Pindaro tertia ode Pythiarum.

Ἐξήλθον, exierunt] *Πρόληψις* [*anticipatio*]: nam quando in occursum iverint infra dicitur 6, 7, 11.

Εἰς ἀπάντησιν τοῦ νυμφίου, obviam sponso] Non de nihilo est quod et Latinus et Syrus addunt *καὶ νυμφῆς* [*et sponsae*]: atque ita legisse Origenem crederet si quis eius lectioni diligenter attenderit. Suspiciari licet omissum ab his qui non videbant quomodo *virgines*, id est, fideles, dicerentur *sponsae occurrere*, cum ipsi sint Ecclesia, id est, sponsa: quod plerosque Latinos Interpretes torsit. Sed id neminem movere debuit. Nam in his comparationibus non sunt premendae partes singulae, sed intemendus scopus comparationis, caetera habenda accessionum vice; ut iam aliquoties diximus supra. Scopus est quem Christus ipse indicat verbis *Γρηγορεῖτε οὖν* [*Vigilate itaque*], debere nos scilicet semper sollicitos esse de vita recte instituenda, et, ut Lucas loquitur, *προσέχετε ἑαυτοῖς* [*attendere nobis*]. Ut autem sciatur illud *καὶ νυμφῆς* non pugnare cum natura narrationis, ut quidam existimant, notandum est inter laudatos mores, quos a Patribus Indaei acceperunt, etiam hunc fuisse, ut matrimonium non privatim sed in piorum conventu celebrarent *μετ' εὐλογίας* [*cum benedictione*], cuius formulae exstant in ipsorum Ritualibus: quod, ut multa alia Indaeorum instituta, imitati sunt Christiani veteres. Ignatius ad Polycarpum: *Πρότερον δὲ τοῖς γαμοῖσι καὶ ταῖς γαμουδαῖς μετὰ γνώμης τοῦ ἐπισκόπου τῇ ἑκκλησίᾳ ποιῆσθαι, ἵνα ὃ γάμος ἢ κατὰ Κἀρίον καὶ μὴ κατ' ἐπιθυμίαν* [*Convenit, ut qui nuptias ducit, et quae nubis assentiente Episcopo iungantur, ut nuptiae fiant secundum Dominum et non ex concupiscentia*]. Tertullianus libro De pudicitia: *Ideo apud nos occultae quoque coniunctiones, id est, non prius apud Ecclesiam professae, iuxta moechiam et fornicationem iudicari pe-*
ri-

riclitantur. Idem alibi: Unde sufficiam ad enarrandam felicitatem eius matrimonii quod Ecclesiae conciliat et confirmat oblatio? Euaristus ad Africanos Episcopos: *Aliter legitimum non sit coniugium, nisi ab his, qui asper ipsam feminam dominationem habere videntur et a quibus custoditur, uxor petatur, et a parentibus et a propinquiorebus sponsetur, et legibus dotetur, et suo tempore sacerdotaliter, ut mos est, cum precibus et oblationibus a Sacerdote benedicatur.* Ante hanc εὐλογίαν sponsam sponso coniugis iure attingere nefas et Iudaeis et Christianis habitum. Ad hanc εὐλογίαν deducebatur sponsus a viris grandaevis, sponsa a matronis. Reduntibus ἀπὸ τῆς εὐλογίας obviam procedebant iuvenes et puellae, οἱ ὡς καὶ αἱ θυγατέρες τοῦ νυμφῶρος [*filii et filiae domus nuptialis*], de quibus diximus ad caput nonum. Deinde celebrabatur convivium nuptiale. Alludit haec parabola ad Ps. 46 et Canticum Canticorum.

3. Λαμπάδας, *lampadibus*] Lampades istae oleariae eundem usum in Iudaea praestitisse videntur quem Romae pineae aut spineae faces.

4. Ἐν τοῖς ἀγγείοις, *in vasis*] Latissime patet haec vox, ut et: αἰθέρα οὐρανός, per quam redditur Hebraeam עֲנַן [*nas*].

5. Ἐνύχαξαν πάσαι καὶ ἐνάθευον, *dormitaverunt omnes et dormierunt*] Etiam αἱ φρόνιμοι [*prudentes*]: quod non frustra est additum: πολλὰ γὰρ πταίοντες ἅπαντες [*in multis enim offendimus omnes*], Iac. 3: 2, praesertim in fidei initio. Paulus ad Rom. 13: 11, Ὅρα ἡμᾶς ἤδη ἐκ ὕπνου ἐγερθεῖναι· νῦν γὰρ ἐγγύτερον ἡμῶν ἡ σωτηρία ἢ ὅτε ἐπεκύρωμεν [*Tempus est iam de somno surgendi; nunc enim propior est nostra salus quam cum credidimus*], id est, quam cum primum credere coepimus et Christo nomen dedimus; qui locus hunc explicat.

6. Μέσην δὲ νύκτι, *media autem noctis*] Serius quam pro more: ideo praecessit. προῤῥίζωντος δὲ τοῦ νυμφῶρος [*moram autem faciente sponso*]. Alioqui ut nocte duceretur sponsa a novo marito moris fuisse antiquissimi, atque ex eo mansisse in nuptiis faces, notatum Servio ad Eclog. 8.

Κραυγὴ γέγονεν, *clamor factus est*] Clamor nocte latius auditur, ut. Exod. 12: 30.

7. Ἐκοσμήσαν, ornaverunt] γρη Exod. 30: 8, ubi de lychnis ut hic agitur. Graeci ibi ἐπισκευάζουσιν [parare] vertunt, et 1 Sam. 3: 3, alibi, κοσμεῖν.

8. Αἱ λαμπάδες ὑμῶν σβέννυνται, lampades nostras extinguuntur] Quod in lucernis Templi nefas, Exod. 27: 20. Sensus mysticus apud Paulum, Τὸ πνεῦμα μὴ σβέννυναι [Spiritus nolite extinguere], 1 Thess. 5: 19. Spiritus enim oleum, Hebr. 1: 9; 1 Joh. 2: 20, 27. Vide et Job. 18: 6, 21: 17.

9. Μήποτε, ne forte] Recta lectio, et hand dubia ἡ-λειψις [subtlicitia] recusationis cuius ratio redditur. Tale est illud Gen. 20: 11, Εἶπα γὰρ, Μήποτε οὐκ ἔστ' Θεοσίβητος ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ [Dixi enim, Ne forte non sit timor Dei in loco isto]: deest enim, dissimulabo Sarāem uxorem meam. Sic et ὅτι [quia] poni solere cum subtigentia eius cuius ratio redditur, observatum est supra.

12. Οὐκ οἶδα ὑμῖς, non novi vos] Vide supra 7: 23.

13. Οὐδέ τὴν ὥραν, neque horam] Interpretamentum est quod hic Graeci codices non omnes adiiciunt, ἐν ᾧ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἔρχεται [qua Filius hominis venturus est], ignoratum Syrd, Latino, Arabi.

14. Ὅσατε γὰρ, sicut enim] Ἀναττανέδοτος [comparatio incompleta], quale in Homero observant Grammatici illo loco:

Ἄλλ' εἰ μὲν δάδοιμι γέρας μεγάθυμοι Ἀχαιοί.

[At si magnanimi dent nobis munus Archivi].

Cuius generis in Paulo sunt multa, ut notavit Hieronymus. Simillimum huic est apud Marcum 13: 34. Caeterum et narrandi tempus atque occasio, et circumstantiae narrationis multum differentes persuadent mihi hanc non esse eandem historiam quae apud Lucam Zacchaei convivio subtextitur. Et quid vetat quominus Christus saepe res multum similes comparationibus similibus magis (quam iisdem illustraverit? Cum vero dona quae per Christum accipimus alia sint communia, ut doctrina Evangelii et quae eam consequuntur, alia vero peculiariora, qualia sunt τὰ χαρίσματα τῶν διακονῶν καὶ τῶν λειτουργούντων [dona ministeriorum et operationum], quae post adscensam in coelestem regiam Christus quibus voluit distribuit, videtur mihi Christus cursum adhuc suum peragens illa, morti

vo-

vero iam propior haec spectasse. Ideo apud Lucam res creditae sunt aequales, hic inaequales. Vide Paulum Rom. 12: 6, 1 Cor. 12: 7, 11, 29, Eph. 4: 11.

Τὰ ἐπαύροῦντα αὐτοῦ, *bona sua*] ὡς sic vertitur Prov. 6: 31, 11: 4.

15. Κατὰ τὴν ἰδίαν δύναμιν, *secundum propriam virtutem*] Hoc ad apologi complementum pertinet; neque propriam in similitudine applicationem desiderat. Quamquam enim negare nolim in vocatione ad functiones Deum interdum spectare id quod ante eam vocationem inest humano ingenio, id tamen non esse perpetuum vel unus Ieremias evincat.

16. Ἐργάζεσθαι ἐν αὐτοῖς] Graeci dicerent ἐργάζεσθαι αὐτοῖς [*lucrari per ea*] aut ἀπ' αὐτῶν [*ex iis*], ut ἀπ' ὧρας ἐργάζεσθαι *quasatum corpore facere*: ἐργάζεσθαι ergo hic satis Graecum est. Sed illud ἐν Hellenisticum, frequens admodum in ea significatione quam Latine, casu sexto exprimunt.

Ἐπολῆσαι] Latinismus est; nam *pecuniam conficere* plerique dicunt: Sallustius etiam, *facere*. *Rem facere* usitatissimum est. Apud Graecos veteres nescio an id loquendi genus sit reperire. Ideo a quibusdam substitutum est interpretamentum ἐνέδωκεν [*lucratus est*].

18. Ὄρνυεν ἐν τῇ γῇ, *fodit in terram*] Ita Latinis *de fosso auro incubare* dicitur qui inutilem pecuniam detinet. Et apud sapientem Hebraeum comparantur σοφία κερκυμένη καὶ θησαυρὸς ἀφανής [*sapientia absconsa et thesaurus invisus*] Sirach. 20: 31.

20. Ἐνέδωκα ἐν αὐτοῖς] Supra sortem: quare Latinus optime hic *superlucratus sum*.

21. Εὖ, *euge*] Laudantis, ut et εὖγε, quod quia Latini quoque eodem sensu usurpant prudenter hic posuit Latinus Interpres. Alioqui *Macte*, aut *Bonum factum*, aut *Bene habet* potnerat vertere.

Ἐπ' ὀλίγα ἤς πιστός, *super pauca fuisti fidelis*] Quantilla enim sunt obsequia etiam Apostolorum et martyrum, si cum tanto praemio comparentur?

Ἐπὶ πολλῶν σε καταστήσω, *super multa te constituam*] De Cyro iuniore sic narrat Xenophon: Εἰ δέ τινα ὁρῶν δεινὸν ὄντα οἰκονόμον ἐκ τοῦ δικαίου, καὶ κατασκευάζοντά

τε

τε ἥς ἀρχαὶ χώρας, καὶ προσόδου ποιῶντα, οὐδένα ἂν πο-
ποτε ἀπείλαιο, ἀλλὰ καὶ πλείω προσεδίδου [Quod si quem
reperisset qui iuste rem faceret, et ornaret eam cui prae-
erat provinciam, redditusque ibi augeret, nunquam ei
quicquam auferebat, sed addebat et plura]. Idem Oe-
conomico, de Rege Persarum: Καὶ οὐς μέγα γισθάνηται τῶν
ἀρχόντων συνοικουμένην γε τὴν χώραν παρεχομένους καὶ ἐνερ-
γὸν οὔσαν τὴν γῆν καὶ πλήρη δένδρων τε ὧν ἐκάσῃ φέρει καὶ
καρπῶν, τούτοις μὲν χώραν τὴν ἄλλην προσίθῃσι [Quos com-
pererat Praesidium provinciam suam reddere habitatio-
rem et terram excultam magis plenamque arboribus ac
fructibus quibus apta erat, his aliam provinciam adii-
ciebat].

Εἰς τὴν χαρὰν τοῦ κυρίου σου] Id est, particeps esto
herilis gaudii, κοινωνός τῆς παρακλήσεως [socius consolati-
onum] 2 Cor. 1: 7, συμβασιλεύων [una regnans] 2 Tim.
2: 12. Tacita connexio ἐπιμυθίου [affabulationis] cum
apologo, ut et in opposita parte infra 30. Εἰσελθεῖν [in-
trare] in Hebraismo est μετέχειν [participem esse], ut εἰ
εἰσελεύσονται εἰς τὴν κατάπαυσίν μου [si introibunt in re-
quiem meam] Ps. 95: 11, Hebr. 3: 11. Χαρὰ, ὅσην ἴπνω
εὐφροσύνη αἰώνιος [laetitia sempiterna] Esai. 61: 7.

22. Ἄλλα ὁδοῦ, ἄλῃα δύο] Non opera ipsa ponderat
Christus ad quae facienda non omnibus par vis, non
temporis tantundem, non aequa occasio, sed fidele stu-
dium. Itaque saepe

In tenui labor, at tenuis non gloria.

Iustinus Apologetico II unumquemque ait πρὸς ἀναλογίαν
ὧν ἔλαβε δυνάμεων παρὰ Θεοῦ τὸν λόγον αἰτηθήσεσθαι [ex-
actum iri rationem pro modo facultatum quas a Deo ac-
cepit].

24. Ὁ τὸ ἐν τάλαντον, qui unum talentum] In eo cui
minimum erat concreditum negligentiae exemplum posuit
Christus, ne quis speraret excusatum se iri ab omni la-
bore ideo quod non eximia dona accepisset. Plus vide-
licet exigetur ab eo cui plus datum est, ut ait Lucas.
Non igitur nihil fructuum debet qui minus accepit, sed
minus debet.

Σκληρὸς] Homo durus et asper, ut ille de procuratore.
Asperos et omnibus iniquos dixit Cicero. Et sequentia

ostendunt indicari eum qui non modo sit ἀμφιδίκαιος [*summo iure utens*] sed et πλεονέκτης [*habendi cupidus*].

Θερίζων ὅπου οὐκ ἔσπειρας, *metis ubi non seminasti*] Proverbium est etiam apud Latinos, *Ut sementem facies, ita metes*. Cicero De Oratore II. Vide et Ioh. 4: 37 et quae ibi notata.

25. Ἔχε τὸ σὸν, *habe quod tuum est*] Ita supra ἄρον τὸ σὸν [*tolle quod tuum est*] 20: 14. Formula nihil ultra debere se profitentis.

26. Ὀκνηραί] Ita solent transferre LXX Hebraeorum לָצַח, ut in Proverbiis aliquoties. Latine vertere liceat *cessator*: ita enim Romani vocabant servos officium non facientes.

Ἡίδεις, *sciehas*] Figura quam συγχώρησιν [*concessionem*] vocant: Esto ut dicis; noras me asperum et plus aequo petentem; tanto magis curandum tibi fuit, ne me rei meae fructu fraudares.

27. Τοῖς τραπεζίταις, *argentariis*] Ne dicas invenire te non potuisse quibus pecunia esset opus. Argentarii ab omnibus pecunias sumunt foenore. Plautus:

— *Subducam ratiunculam;*

Quantillum argenti mihi apud trapezitam siet.

Ἀργύριον τραπεζίτῃ παρακατατίθεμαι [*pecuniam collocare apud trapezitam*], dixit in Cratete Diogenes Laertius.

Ἐγὼ ἐκομισάμην ἂν τὸ ἐμὸν σὺν τόκῳ, *ego recepissem quod meum est cum usura*] Ἐκομισάμην hic est ἤλθον κομίζεσθαι [*ivissem receptum*], id est, *exegissem*, ut Lucas ἔπραξα, et Syrus hoc loco. Sensus est: Non est etiam quod in collocanda pecunia periculum obtendas: mea erat: ego eam exegissem non tuo sed meo periculo. Tuti enim sunt qui res alienas administrant quoties eis credunt quorum fidei publice creditur. Sic et Dominus noster τὸν οἰκονόμον τὸν ἑαυτοῦ οὐ καταδικάσει, εἰ γνωρίζῃ αὐτὸν διὰ τὸ ἐπίστασθαι ὅτι δυνατός ἐστιν ὁ κύριος αὐτοῦ καὶ ἔλθων ἀπαιτήσει τὰ ἴδια, ἐπὶ πᾶσαν τράπεζαν δίδόντα, ἀλλ' οὐ δεῖ αἰτίαν οἰανδρηποτοῦν κατορύξαι [non damnabit dispensatorem si norit eum in omni mensa collocasse pecuniam, ideo quod sciret dominum satis potentem ut reversus suum exigit; sed ita si norit eum qualicunque praetextu pecuniam defodisse]. Verba sunt Iustini ad Tryphonem.

28. Δότε τῷ ἔχοντι τὰ δέκα τάλαντα, *date ei qui habet decem talenta*] Hoc ita sumendum quomodo illud quod in Apocalypsi est: Κράτει ὃ ἔχεις, ἵνα μηδεὶς λάβῃ τὸν στέφανόν σου [*Tene quod habes, ne quis auferat coronam tuam*]. Similitudines enim eiusmodi accipiendae sunt παχύτερον [*crassius*].

29. Τῷ γὰρ ἔχοντι, *omni enim habenti*] Vide quae diximus supra 13: 12. Eadem enim est sententia, quanquam non de iisdem donis ibi agitur. Ἐχειν hic est recte habere, id est, bene uti, non pati χάριν κενὴν γένησθαι, ἀλλὰ κοπιᾶν [*gratiam Dei vasuam esse, sed laborare*], ut Paulus 1 Cor. 15: 10, quod qui facit a Divina liberalitate plura impetrat. Notandum autem non servari in hoc apologo eum ordinem quem habet res significata. Nam augmenta gratiae de quibus hic agitur sunt ante gaudium illud de quo actum est supra comm. 23. Sed cum utrumque dicere voluerit Christus, iis qui gratos se praebent et maiora hic dona et postea maximum praemium tribui, nihil referebat quo ista ordine in comparatione ponerentur.

Καὶ ὃ ἔχει, *et quod habet*] Ὁ ἔχει facto, ὃ δοκεῖ ἔχει [*quod videtur habere*] (ut Lucas loquitur, quod et hic habent quidam codices, sed ex Luca, ni fallor) quoad ius plenum dominii quod non habet. Vide quae supra,

30. Ἀρχεῖον δοῦλον] Bene vertit Syrus ܐܪܚܝܐ: idem enim valet quod ὀκηρὸς, id est, ut modo diximus, *cessator*. Ita enim hac voce utebantur Hellenistae. Tob. 4: 14, Ἐν τῇ ἀρχιότητι ἐλάττωσις καὶ ἐνδεια μεγάλη· ἡ γὰρ ἀρχιότης μήτηρ ἐστὶ τοῦ λιμοῦ [*In desidia dampnum et inopia magna: desidia enim famis mater*]. Neque aliter interpretor Luc. 17: 10. Sic ὥτις ἡχρηώθησαν [*desides facti sunt*] vertunt Graeci in Ps. 14: 3 et 53: 4.

31. Καὶ πάντες οἱ ἅγιοι ἄγγελοι μετ' αὐτοῦ, *et omnes sancti Angeli cum eo*] Divinae potentiae descriptio. Aluditur enim ad Zachariae verba 14: 5.

Ἐπὶ θρόνον δόξης αὐτοῦ, *in sede maiestatis suae*] Similitudo a Regibus sumta, qui cum res maximas tractant insident magnifico ac sublimi solio. Vide supra 19: 28 et Dan. 5: 20. Vide et Thalmudem titulo *Aboda Zara*.

32. Πάντα τὰ ἔθνη, *omnes gentes*] Potest intelligi de
om-

omnibus viventibus et mortuis totius οἰκουμένης [terrarum orbis], ut Act. 10: 42, 17: 31. Probabilis tamen est eorum sententia qui proprie hic existimant agi de iis qui in omnibus populis Christi nomen erunt professi: quia illi, in hoc mundo permixti boni malis, tum demum segregabuntur, ut supra docuit retis et agri comparatio. Accedit quod ista exacta vitae disquisitio videatur peculiariter spectare eos qui in censu sunt Christiani nominis, ut supra videre est 7: 21. Nam sicut iura dicunt *in confesos nullas esse partes nisi condemnandi*, ita qui Euangelium contemserunt iam velut damnati sunt propria confessione: *ὁ μὴ πιστεύων ἤδη κηρύσσεται* [qui non credit iam iudicatus est], Ioh. 3: 18. Lactantius VII Institutione, cap. 20: *Nec tamen universi tunc a Deo iudicabuntur, sed ii tantum qui sunt in Dei religionis versati. Nam qui Deum non agnoverunt, quoniam sententia de his in absolutionem ferri non potest, iam iudicati damnatique sunt; sanctis libris contestantibus non resurrekturos impios in iudicium. Iudicabuntur ergo qui Deum scierunt et facinora eorum, id est, mala opera cum bonis collata ponderabuntur.* Hieronymus Dialogo I adversus Pelagium: *Non resurgent impii in iudicio. Iam enim in perditionem sunt praeiudicati.* Idem tradit ex Graecis Theophylactus ad 2 caput Iohannis. Nec dissentit Cyprianus Testimoniorum libro III, num. 31. Discrimen ovium et hircorum respicere videtur Ezechielis locum 34: 17.

33. Ἐκ δεξιῶν, a dextris] Dextra virtutes, sinistra vitia notat, Eccl. 10: 2, Ion. 4: 11. Rursum dextra τὴν εὐλογίαν [benedictionem], sinistra τὴν ἄρᾱν [maledictionem]. Ideo εὐλογία Legis pronuntiatae sunt obverso vultu ad Montem Garizim, qui, ut Hebraei docent, situs erat ad Meridiem; Meridiem autem מִזְרָח, id est, dextram, Hebraei vocant: ἄρα vero prolatae sunt ore obverso ad Montem Hebal qui ad Aquilonem, id est, ad sinistram erat positus.

Τὰ δὲ ἑρίφια εἰς εὐνομάων, hircos autem a sinistris] Hi dicuntur pars Samaelis, id est, Diaboli, apud Iosephum Iacchai ad 8 Danielis. Dextrae et sinistrae in iudicio post hanc vitam etiam apud Platonem mentio, ubi de

De Ere Armenio agit. Ac sicut ipsi mali Daemones ὄνν; id est, *hirci*, Hebraeis dicuntur, sic eorum discipuli, *hirci*. Est enim id animal et libidinosum et olidum.

34. Οἱ εὐλογημένοι, *benedicti*] Ad quos ex federe spectat summa illa et nullis malis interrupta felicitas, quam Legis εὐλογία [benedictiones] rerum temporalium specie adumbrabant. His opponuntur infra καταραμένοι [maledicti]. Vide Deut. 28.

Κληρονομήσατε] Mancupii iure possidete, ut vocem κληρονομεῖν alibi sumus interpretati. Petrus 1 Ep. 3: 9, Εἰς τοῦτο ἐκλήθητε ἵνα τὴν εὐλογίαν κληρονομήσητε [Ad hoc vocati estis ut benedictionem hereditate possideatis].

Τὴν ἡτοιμασμένην ὑμῖν, *paratam vobis*] Id est, assignatam vobis Divinitus, ut supra 20: 23, 1 Cor. 2: 9, Hebr. 11: 16. Ita enim solebant usurpare Hellenistae, ut Tob. 6: 22 de Sara Tobiae coniuge: "Οὐ σοι αὕτη ἡτοιμασμένη ἦν ἀπὸ τοῦ αἰῶνος [Quia illa tibi parata fuit ab aeterno]: qui locus illum Geneseos respicit 24: 44, Αὕτη ἡ γυνὴ ἣν ἡτοίμασε Κύριος τῷ ἱαντοῦ θεράποντι. Ἰσαὰκ [Ipsa est mulier quam praeparavit Dominus suo famulo Isaac], יסאק יסא. Sic matrimonium a conditu mundi designatum memorat Rabbi Israel expositione ad Ps. 51.

Ἀπὸ καταβολῆς κόσμου, *a conditu mundi*] Vide supra 13: 35, Luc. 11: 50, Hebr. 4: 3, 9: 26, Apoc. 13: 8, 17: 8. Sed alibi ἀπὸ καταβολῆς tempus designat post orbem conditum, hic vero tantum valet quantum πρὸ καταβολῆς, quod est Eph. 1: 4 et 1 Petr. 1: 20.

35. Ἐπεινάσα γὰρ, *esurivi enim*] Inter veras virtutes eminet misericordia: ideo hanc pro omnibus ponens Christus exemplis depingit maxime notis atque conspicuis: opera autem ipsa potius nominat quam animi affectum, ut humani iudicii figura magis exprimeretur.

Συνήγαγέ με, *collegistis me*] Dicit quidem Athenaeus Graecis συνάγειν esse τὸ μετ' ἀλλήλων πίνειν [una bibere], Menandrum citans: sed hic hand dubie Hebraismus est: Nam Hellenistis συνάγεσθαι dicitur etiam unus qui hospitio recipitur: 2 Sam. 11: 27 de Bethsabea, Καὶ συνέγαγεν αὐτήν εἰς τὸν οἶκον αὐτοῦ [Introductis eam in domum suam], יסאק יסא.

37. Λέγοντες, Κύριε, *dicentes, Domine*] Vel hinc appa-

paret multa huic descriptioni inseri παραβολικά [*parabolica*]. Sensus est, pios admiraturos bonitatem Christi ipsorum facta exigua tam benigne interpretantis.

40. Ἐφ' ὅσον] *Eo quod*, ut Rom. 11: 13. Pari sensu καθ' ὅσον Hebr. 7: 20.

Τῶν ἐλαχίστων, *ex minimis*] Id est, καὶ ἐλαχίστων [*vel ex minimis*], ut iam diximus aliquoties. Tanta est connexio Christi et Christianorum, tamque arcta necessitudo, ut Christus se pro beneficiis in illos collatis expromissorem et illatarum iniuriarum vindicem constituat. Vide supra 10: 42.

Ἐμοὶ ἐποιήσατε, *mihi fecistis*] Id est, perinde id habeo ac si mihi fecissetis; quomodo uxori facta iniuria marito facta censetur.

41. Τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον τὸ ἡτοιμασμένον τῷ διαβόλῳ, *in ignem aeternum qui paratus est Diabolo*] De principe malorum Angelorum, qui Satan et διάβολος eximie dicitur, actum est supra. Caeterum notant hic Veteres non dici supplicium illud aeternum quod hic ignis nomine designatur *paratum* aut *assignatum esse* ἀπὸ καταβολῆς κόσμου [*a condito mundo*], ut de Regno dictum fuit, sed nec dici *paratum fuisse hominibus*, verum *Diabolo et Angelis eius*; ut intelligatur summa Dei φιλανθρωπία [*in homines benevolentia*], qui bonorum omnium cumulum hominibus nondum creatis paravit et certis legibus destinavit, motus suae bonitate; at cruciatum nullum destinavit προηγουμένως [*praecedentes*], sed extorquente malitia, primum quidem Angelorum rebellium, deinde eorum hominum qui alienam culpam imitantes, ad poenitentiam insuper invitati, quod Angelis non contigerat, alienum supplicium in se traxerunt: ita

— *Facinus quos inquinat aequat.*

Quod Imperatores Romani ex Lucano desumptum in leges suas transtulerunt. Latina vetustior vulgari interpretatio solebat hic habere, *Quem praeparavit Pater Diabolo*, sensu magis expresso quam annumeratis verbis.

46. Εἰς κόλασιν αἰώνιον, *in supplicium aeternum*] Respicitur Danielis locus 12: 2, ubi similis est repetitio vocis αἰώνιον. Ἐξεγερθήσονται οὗτοι εἰς ζωὴν αἰώνιον, καὶ οὗτοι εἰς ὀνειδισμόν καὶ εἰς ἀσχύνην αἰώνιον [*Surgent alii*

II.

S

ad

ad vitam aeternam, alii ad opprobrium et dedecus aeternum], ad quem locum videndus Paraphrastes Iacchaides huic loco convenientia docens. Clemens Epistola II, *Εἰ μή γε οὐδὲν ὑμᾶς ῥύσεται ἐκ τῆς αἰωνίου κολάσεως*; [*Si nihil vos liberabit a supplicio aeterno*]. Urgent haec Christi verba Veteres contra Origenem, qui vicissitudines quasdam praemiorum et poenarum a Platoniciis haustas in Christianismum invexerat. Quid Origenes senserit, ex ipsius scriptis difficile est dictu; adeo omnia a Rufino sunt interpolata. Hoc quidem loco qui Origenem leget, nihil in eius verbis inveniet quod a communi Christianorum sententia recedat. Alibi obscure loquitur, nec videtur sibi constare. Epiphanius, qui multus est in reprehendendo Origene, hanc tamen partem proprie non attingit, nisi quod dicit doceri ab eo animas προὔπαρχειν [*ante existere*] et poenae causa immitti corporibus. At Augustinus Origenis errorem hunc in modum describit: *Sunt et alia huius Origenis dogmata quae Catholica Ecclesia omnino non recepit, in quibus nec ipsum falso arguit, nec potest ab eius defensoribus excusari; maxime de purgatione et liberatione, ac rursus post longum tempus ad eadem mala revolutione rationalis universas creaturas. Quis enim Catholicus Christianus, vel doctus vel indoctus, non vehementer exhorreat eam quam dicit purgationem malorum? id est, etiam eos qui hanc vitam in flagitiis et facinoribus et sacrilegiis atque impietatibus, quamlibet maximis, finierunt, ipsum etiam postremo Diabolum atque Angelos eius, quamvis post longissima tempora, purgatos atque liberatos Regno Dei lucique restitui, et rursus post longissima tempora omnes qui liberati sunt, ad haec mala denuo relabi et reverti: et has vices alternantes beatitudinum et miserrimarum rationalis creaturas semper fuisse, semper fore?* Quae opinio ita descripta, si est Origenis, haud dubie inter Christianos propria est ipsius, et valde paucorum quos eius traxit auctoritas, et a Platoniciis hausta; quam in libris de Civitate Dei accurate refutat Augustinus. Caeterum aliquando desitura quorundam supplicia, saltem sensibilia, videtur non primus existimasse. Nam Iustinus Colloquio cum Tryphone ita disputat:

Al-

Ἄλλα μὲν οὐδέ ἀποθνήσκουσιν φησὶ πάσαι· τὰς ψυχὰς ἰσώ·
 ἱσμεῖον γὰρ ἦν αἰς ἀληθείας τοῖς κακοῖς· ἀλλὰ τί; τὰς μὲν
 τῶν εὐσεβῶν ἐν κρείττονι ποι χάρει μένειν, τὰς δὲ ἀδίκους
 καὶ πονηρὰς ἐν χείρονι τὸν τῆς κρίσεως ἐκδεχομένας χρόνον
 τότε· οὕτως αἱ μὲν ἀξίαι τοῦ Θεοῦ φανεῖσθαι, οὐκ ἀποθνή-
 σκουσιν ἔτι· αἱ δὲ κολάζονται ἕξ ἂν αὐτὰς καὶ εἶναι καὶ κολ-
 αῖσθαι ὁ Θεὸς θέλη [At vero nec ego dico omnes ani-
 mas interire; luerum enim id esset malis. At quid?
 Bonorum quidem animas in meliore manere loco: malas
 autem et improbas in peiore, ibi expectantes iudicii
 tempus. Ita quae dignas se Deo ostenderunt posthac
 non interibunt: illae autem punientur quamdiu eas Deus
 et esse et puniri voluerit]. Quo ducentia quaedam et apud
 Theophilum et apud Tatianum legere est; et apud Ire-
 naeum libro II. 64. Quos secutus Arnobius libro secun-
 do animas ait Christo docente esse mediae qualitatis,
 interire quae possint, et ab exitio liberari: interitum
 illum esse mortem veram nihil residuum facientem: Ani-
 mas, addit, nescientes Deum perlongissimi temporis cru-
 ciatu consumuntur ignifero. At Tertullianus: Estenvero
 nos qui sub Deo omnium speculatore dispungimur quique
 aeternam ab eo poenam providemus merito soli innocen-
 tiaе occurrimus, et pro scientiae plenitudine et pro late-
 brarum difficultate, et pro magnitudine cruciatus non
 diuturni, verum sempiterni. Minutius poenam dicit sem-
 piternam. Idem: Nec tormentis aut modus ultus aut ter-
 minus. Item: Poenale illud incendium non damnis ar-
 dentium pascitur sed inextensa corporum laceratione nu-
 tritur. Et Lactantius: Si autem corpus vicerit animam
 illamque subicerit, sit in tenebris sempiternis et morte.
 Cuius non ea vis est ut iniustas animas exstinguat om-
 nino, sed ut puniat in aeternum. Alibi: Idem divinus
 ignis una eademque vi atque potentia et cremabit im-
 pios et recreabit; et quantum o corporibus absumet, tan-
 tum reponet, ac sibi ipse aeternum pabulum subminis-
 trabit: quod Poëtae in vulturem Tityi transtulerunt.
 Quod de Poëta dicit, optime explicabitur istis Ovidii
 in Ibim:

Nec mortis poenas mors altera finiet huius,

Horaeque erit tantis ultima nulla malis.

Hinc sententiae, praesertim circa eos qui Deum sibi notum contumelia afficiunt, omnino favet Apocal. 14: 11; 20: 10. Quod si quis Veterum hac de re non definitiones sed dubitationes velit noscere, adeat Hieronymum sine Commentariorum ad Esaiam et Augustinum De Civitate Dei libro XXI.

CAPUT XXVI.

1. Πάντας τοὺς λόγους τούτους, *sermones hos omnes*] Munere Doctoris et Vatis impleto, Christus Sacerdotale munus aggreditur.

2. Μετὰ δύο ἡμέρας τὸ πάσχα γίνεται, *intra biduum Pascha instare*] Pascha hic vocatur ipsa dies ἐν ᾗ ἔθνον τὸ πάσχα [*qua mactabatur Pascha*], id est, decima quarta Nisan: cuius fine id sacrum ex Lege peragebatur. Neque enim dubito quin errent qui Legis verba ita interpretantur quasi fine diei decimae tertiae id fieri praeciperetur. Nam et ratio et usus docet a priori ac potiori parte faciendam denominationem. Quare cum praecipitur Pascha mactari *die decimo quarto inter duas vespervas*, prior autem sit vespera solis declinantis quam occidentis multoque maiorem tractum habeat, sequitur de tempore pomeridiano diei decimae quartae, non autem de eius νυχθημέρου [*dienoctii*] initio in Lege agi: quod confirmat mos Iudaeorum antiquissimus, optimus Legis interpres. Accedit quod statim post sacrificatum Pascha subsecuta est abitis Hebraeorum ex Aegypto: ea autem incidit in diem 15, ut Moses narrat: idem, ni fallor, nos docet Iosephus Ἀλώσεως [*Belli Iudaici*] VI, Ἐνστάσης ἑορτῆς, πάσχα καλεῖται· καὶ ἦν θύουσι μὲν ἀπὸ ἐνάτης ὥρας μέχρι ἑνδεκάτης [*Cum instaret dies festus, Pascha is dicitur: quo sacrificium fit a nona hora ad undecimam*]. Eandem diem paulo ante vocarat ἡμέραν τσσαρεσκαίδεκάτην [*diem decimam et quartam*]: quomodo et Philo: Πρὸ τσσαρεσκαίδεκάτης ἡμέραν μέλλοντος τοῦ σιληνιακοῦ κύκλου γίνεσθαι πλησιφαοῦς ἄγεται τὰ διαβατήρια, δημοφανῆς ἑορτή, τὸ Καλδαίσι λεγόμενον Πάσχα [*Die decimo quartam iam Luna fit plena, agitur festus dies de tran-*
si-

situ, Chaldaicos is dicitur Pasca]. Mactabatur ergo *νάχα* a nona ad undecimam diei decimae quartae. Nam prior vespera, id est, solis declinantis, pars est haud dubie diei antecedentis: ideo Augustus in edicto vetat Iudaeos vadari diebus *παρασκευῆς ἀπὸ τῆς ἐνάτης* [*praeparationis a nona*]. Dies autem decima quarta isto anno haud dubie fuit ea quam nos *Veneris* dicimus. Nam is dies, cuius fine Iudaei tunc manducaturi erant Pascha, erat *παρασκευῆ*, Ioh. 18: 28, 19: 14, *παρασκευῆ* autem *ἡ* [*vespera*] est dies qui diem *ἀπράκτον* [*seriatum*] antecedit. Dies *ἀπράκτος* eam sequens erat *Sabbatum magnum*, Ioh. 19: 31, ac proinde illa *παρασκευῆ* erat *προσάββατον* [*Prosabbatum*], Maro. 15: 42. Dies autem ante Sabbatum dies est *Veneris*. Praecisum tempus quando Christus haec locutus sit assignare difficile est, quia in illo loquendi genere, *post.biduum*, termini modo includuntur, modo excluduntur. Fine diei Martis haec dicta probabile est.

Καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου παραδίδοται εἰς τὸ σταυρωθῆναι, et Filius hominis traditur, ut crucifigatur] Id est, quanquam tempus hoc admodum breve est, tamen interea capiar et damnabor, ita ut crucifigar ipso die Paschatis; ut etiam hac in parte evidens sit *τελείωσις τοῦ νόμου* [*consummatio Legis*], Ioh. 19: 36, 1 Cor. 5: 7. Nam et *παράδοσις* [*traditio*] erat apud Iudaeos, quae nunc quoque in Cabalistarum libris apparet, eadem die redimendum populum in diebus Messiae quo redemptus fuerat olim; iuxta illud, *In diebus exitus tui ex Aegypto ostendam mirabilia*. Quanquam autem profectio ex Aegypto incidit in diem 15, tamen ad iter se accinxerat populus die 14, itaque in procinctu stantes Pascha ederant. Hinc est quod diei 14 libertatem acceptam ferebant. Iosephus: *Ἡμέρας τεσσαρεσκαιδεκάτης Ξανθικοῦ μηνὸς, ἐν ᾗ δοκοῦσιν οἱ Ἰουδαῖοι τὸν πρῶτον ἀπαλλαγῆναι καιρὸν Αἰγυπτίων* [*Dies decima quarta mensis Xanthici; qua primum creduntur Iudaei ab Aegyptiis liberati*]. Propter celeritatem actionis Scriptor praesens tempus usurpans dixit *παραδίδοται*. intelligendum autem hoc arbitror de primoribus Iudaeorum qui Christum dicuntur tradidisse Pilato, infra 27: 2, Ioh. 18: 35.

3. *Τότε, tunc*] Circa hoc tempus: puto enim eundem esse conventum quem Iohannes describit 11: 47. Saepe enim apud Matthaeum invenire est τότε sumtum laxo significatu.

Οι ἀρχιερεῖς καὶ οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι, principes Sacerdotum et Scribae et Seniores populi] Synedrii descriptio, quo nomine hunc coetum appellat Iohannes 11: 47. Eius Synedrii munus erat de Pseudoprophetis cognoscere. Vocem γραμματεῖς non legit Latinus, at Syrus et Arabs legerunt.

Εἰς τὴν αὐλήν] *Αὐλή* proprie *subdiale*, ut et infra aliquoties, sed *συνεδουκίᾳ* [per *complexionem*] *palatium*. Athenaeus: *Νῦν δὲ τὰ βασιλῆα λέγουσιν αὐλὰς* [*Nunc autem regias vocant aulas*]: quod et Eustathio annotatum ad *Odysseae* Δ. Ita Marcus *aulam* vocat Pilati praetorium. Talia autem palatia aliquot erant Hierosolymis; ut domus Asamonaeorum, cuius meminit Iosephus.

Τοῦ ἀρχιερέως] Hic κατ' ἐξοχὴν [per *excellentiam*] vox ἀρχιερέως sumitur pro eo qui dicebatur *Ἦν πῶ* [*Pontifex Maximus*], cum ante eodem commate quisvis principes familiarum sacerdotalium ita sint appellati. Eo enim anno Maximum Pontificatum Caiaphas gerebat, Ioh. 11: 51. Et merito addidit Iohannes τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐκείνου [*anni illius*], quia vix unquam magis ambulatoria fuit Pontificatus dignitas, ut ex Iosepho discimus. Instituerat hunc Valerius Gratus, destituit Vitellius. Olim penes Reges Hebraeos potestas fuerat deligendi Pontificem Maximum ex familia ei muneri destinata, ut apparet 1 Reg. 2: 27, 1 Paral. 29: 22. Libera Republica idem ius fuisse penes Synedrium notat Maimonides. Postea qui Iudaeae imperarunt Syromacedones, deinde Romani eodem iure usi sunt licentius.

4. *Συνεβούλευσαντο, consilium fecerunt*] Ut praesignificatum Ps. 2: 2, 41: 8.

Καὶ ἀπεκτείνουσιν, et necarent] Per Romanum Praesidem: id enim tutissimum ipsis videbatur. *Necare* autem dicitur qui causam mortis praebet. Vide supra 21: 38. Petrus ad Iudaeos: *Τὸν ἀρχηγόν τῆς ζωῆς ἀπεκτείνετε* [*Auctor in vitas novastis*], Act. 3: 15.

5. *Μὴ ἐν τῇ ἑορτῇ, ἵνα μὴ θύρῳβος γένηται ἐν τῷ λαῷ, non*

non die festo; ne forte tumultus fieret in populo] Ἑορτὴ
hic vocatur totum illud tempus a mactatione agni ad
finem Azymorum. Iosephus Antiq. II, "Ὅτε εἰς μνήμην
τῆς τότε ἐνδείας ἑορτὴν ἄγομεν ἐφ' ἡμέρας ὀκτώ [*Cum in
memoriam illius penuriae festum tempus agimus per dies
octo*]. Libro III, Πέμπτη δὲ καὶ δεκάτῃ διαδέχεται τὴν τοῦ
πάσχα ἡ τῶν ἄζυμων ἑορτὴ, ἑπτὰ ἡμέρας οὕσα [*Die autem
decimaquinta excipit Paschatis diem festum tempus A-
zymorum dierum septem*]. Omne hoc tempus seditionibus
opportunos ob maximum populi concursum. Idem Iose-
phus libro XX, Τῆς πάσχα προσαγορευομένης ἑορτῆς ἐνστάσης,
καθ' ἣν ἔθος ἐστὶν ἡμῖν ἄζυμα προσφέρεισθαι, πολλοῦ καὶ παν-
ταχόθεν πλήθους συναχθέντος ἐπὶ τὴν ἑορτὴν, δέσας ὁ Κού-
μανος μὴ νεώτερόν τι παρὰ τούτων προσπέσῃ, καλεῖται τῶν
στρατιωτῶν μίαν τάξιν ἀναλαβοῦσαν τὰ δπλα ἐπὶ τῶν τοῦ Ιε-
ροῦ τοῦ τοῦ ἐξάναι, κατασελοῦντας τὸν νεωτερισμὸν εἰ ἄρα τις
γένοιτο· τοῦτο δὲ καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ τῆς Ἰουδαίας ἐπιτροπεύ-
σαντες ἐν ταῖς ἑορταῖς ἔπραττον· τετάρτῃ δὲ ἡμέρᾳ τῆς ἑορτῆς
[*Cum instaret festum tempus Paschale, quo nobis mos
est Azyma offerre, et magna vis hominum undique ad
hanc celebritatem convenisset, metuens Cumanus ne quid
ab eis novaretur, iussit militum cohortem unam euntibus
armis stare supra Templi porticus, ad reprimendum tu-
multum si quis exoriretur. Idem autem facere soliti fue-
rant tali tempore et alii Iudasae Praesides. Quarta
vero eius festi die*], et quae sequuntur. Neque aliter
ἑορτῆς vocem de Scenopegia agens usurpat Iohannes 7: 14.
Adde quae dicuntur infra 27: 15. Omnino igitur iis ac-
cedo qui visum aiunt Synedrio ob plebis metum nonnihil
recedere a recepto more. Solebant enim, ut et Thalmu-
dici notant, sontium insigniores plecti ἐν αὐταῖς ταῖς ἑορ-
ταῖς [*festo tempore*] quo ad plures exemplum perveniret.
Ita Herodes destinarat Petrum ad poenam producere sta-
tim post Pascha, Act. 12: 4, id est, intra illos octo dies.
Nam praeter primum et ultimum diem et Sabbatum, si
quod interveniret, caeteri dies ita erant festi ut nihilo-
minus essent ἐργάσιμοι [*permissi laboribus*]. Sed suppli-
cium quod Iesu destinabant praeter morem differendum
censebant extra tempus τῆς ἑορτῆς. Magis enim metue-
bant Galilaeos, tanquam ipsius Iesu populares, quam Hie-

rosolymitas. Pertinet autem hoc ad ostendendam singularem Dei in hoc facto providentiam, qui oblata per Iudam occasione effecit ut ab hoc consilio discederetur, quo factum ut et plures testes haberet mors Filii sui, et in ipsum Paschale tempus incideret. Quod quidam existimant propositum Synedrio rem praecipitare, ne supplicium incideret in Sabbati diem, idque populum offenderet, mihi multas ob causas non placet; quarum haec una est, quod credibile non est Pilatum unquam Sabbatis ius dixisse. Nam cum Iudaeis etiam extra Iudaeam agentibus concessum ab Augusto fuerit Sabbato non vadari (id enim est *ἐγγυῶς ὁμολογεῖν* in edicto apud Iosephum), multo magis censeri debet Iudaeae Praesidibus iniunctum ne Sabbatis ius dicerent. Hoc autem non mutatum a Tiberio, primum docet perpetuus eius mos cuncta Augusti instituta tanquam oracula venerantis; deinde Agrippae ad Caium verba: *Τιβέριος οὐδὲν ἐθέλει τῶν ἡμετέρων καταλύεσθαι* [*Tiberius nihil nostrarum rerum mutari voluit*], apud Philonem. Adde his quod Titus de Imperatoribus Romanis in universam pronuntiat Iudaeos alloquens: *Ἐπειτα τοὺς πατέρας νόμους ἐτηρήσαμεν, καὶ ἤν οὐ μόνον καθ' ἑαυτοὺς, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους ἐπετρέψαμεν ὥς ἐβούλεσθε* [*Praeterea salvas vobis praestitimus vestras leges, nec vos tantum permisimus vivere ut velletis, sed et alios*]. Nam quod quidam putant etiam antiquitus Sabbatis ex Lege agi potuisse, eiusque rei argumentum petunt ex historia Num. 15: 33, 34, in eo repugnantem sibi habent certissimam consuetudinem ab Hebraeorum Magistris et Iosepho saepe testatam. Neque vero historia Numerorum dicit eodem die supplicium fuisse exactum quo homo ille erat in facinore deprehensus. Quare et apud M. Agrippam querebantur Ioniae Iudaei quod non permetterentur uti νόμοις οἰκείοις, δίκας ἀναγκαζόμενοι διδόναι κατ' ἐπήρειαν τῶν εὐθύνοντων ἐν ἱεραῖς ἡμέραις [*propriis legibus, coacti stare iudicio diebus festis per Rectorum iniuriam*].

Θόρυβος, tumultus] Νεωτερισμός ut modo loquentem Iosephum audivimus.

6. Ἐν Βηθανίᾳ, ἐν οἴκῳ Σίμωνος, Bethaniae in domo Simonis] Nihil est certius quam a Scriptoribus Euangelio-

lio-

Norum multa referri non temporis ordine, sed ex rerum ductu. Itaque alia dicantur *κατὰ πρόληψιν* [per anticipationem], alia multum retro gesta reddantur ubi bella est occasio: ipsae occasiones narrandi non eadem omnibus. Hanc historiam videntur Matthaeus et Marcus hoc loco posuisse ut notarent quid Iudam ad facinus impulisset. Nam *ἀπίστος*; [nulla re alia intercedente] subsequitur id quod ad Iudam pertinet. Lucas idem hoc narrare occupavit cum sermones quosdam recitasset ad poenitentiae commendationem pertinentes. Voluit enim simul illustri exemplo confirmare quanta benignitate Christus persecutus fuerit mulierem multis olim peccatis inquinatam, sed ductam animi poenitudine. Iohannes autem historiam hanc suo tempori reddidit, tum ad confirmandum quod de Lazaro dixerat (nam Lazarus huic convivio interfuit), tum ad connectenda quae sequebantur: id autem tempus fuit vespere, exaeto iam Sabbati die; ita ut unctionem nulla iam religio impediret. Non tantum unam eandemque fuisse mulierem, sed et factum idem cur negetur non video: neque enim temere multiplicandae sunt historiae. Matthaeo et Marco omnia conveniunt. Matthaeo, Marco et Lucae convenit quod haec gesta in convivio, in domo Simonis, quod mulier adventat habens *ἀλάβαστρον μύρου* [alabastrum unguenti] quo Iesum perfundit: Matthaeo, Marco et Iohanni quod haec gesta in Bethania, in convivio, quod unguentum a muliere allatum maximi erat pretii, quod reprehensa est hoc nomine mulier ab uno Discipulorum (nam ita pluralis accipi solet, Iudam autem Iohannes nominat) velut prodiga, hoc obtentu quod rectius is sumtus factus esset in pauperes; quod Christus mulierem defendit, interpretatione benigna ad pollincturam suam hunc honorem pertinere. Hae circumstantiae sunt *ἀκριβέστεραι* [exactiones] quam ut diversis temporibus congruant. Rursus Lucae cum Iohanne convenit quod haec mulier pedes Christo perfudit et capillitio siccavit: quae itidem expressiora sunt quam ut temere credenda sint saepius evenisse. Adde quod Iohannes Mariam Lazari sororem hac velut peculiari nota describit quod *ea sit quae Christi pedes perfudit et deterisit*. Non poterat autem certa satis nota sumi ex eo quod saepius acciderat.

Quod autem per *προόληψιν* [*anticipationem*] id dicitur a Iohanne, non magis novum est quam quod Iudas, ubi prima Apostolorum sit mentio, *proditoris* cognomento insignitur. Quid igitur est quod nos cogat diversa facta fingere? An quod apud Matthaeum et Marcum *capitis*, apud Lucam et Iohannem *pedum* est mentio? Atqui nihil vetat credi prius pedes perfusos, deinde et caput. An quod apud Lucam est *γυνή ἁμαρτωλός* [*mulier peccatrix*], Mariae autem sororis Lazari pietas praedicatur? At distinguenda sunt tempora. Vixerat olim dissolutius ideo *ἁμαρτωλός* dicta; mox delicta vitae prioris seria pietate pensavit. Quare nec offendere nos debet quod in domum eius Iesus divertit, quippe cum iam de emendata vita omnibus constaret. Hanc autem esse Magdalenam non aequae facile probatur. Nam soror Lazari nusquam eo nomine appellatur. Et nata ea opinio videtur ex verbis Christi de pollinctura: quia Magdalena Christum ivit pollinctum. At verba Christi non futurum sed praesens officium respiciunt, ut collatio Evangelistarum ostendit. Deinde Magdalena videtur fuisse Galilaea, infra 27: 56, Marc. 15: 40. Lazarus autem cum sororibus Iudaeus Bethaniensis, Ioh. 11: 1. De Magdalena narratur liberatam a Christo cum obsessa esset Daemoniis septem; de Lazari sorore nihil tale. Et quod maxime notandum, Lucas statim post narrationem de femina unctrice, subiicit mentionem mulierum quae Iesum sectabantur, et inter eas Magdalenae, addens ei notam ab eiectis Daemoniis, et non ab actu paulo ante narrato. In Constitutionibus etiam quae Clementis dicuntur, distinguitur Maria Magdalena a Maria sorore Lazari: locus est lib. III cap. 6. His quae apud Massilienses narrantur aliquid haberem fidei, si de eius famae antiquitate constaret. At non constare et valida in contrarium esse argumenta ostendit libro ea de re edito Launoius.

Τοῦ λεπροῦ, leprosi] Id est, τοῦ πρὶν λεπροῦ [*qui leprosus fuerat*]. Nam alioqui interdictum ei fuisset hominum commercio. Tale est illud ἐκ τῆς τοῦ Οὐρίου [*ex uxore Uriae*]. Simile loquendi genus supra 11: 5, 21: 31 et alibi saepe. Fuit autem hic homo Pharisaei quidem instituti, sed a Christi sermonibus non abhorrens; et consanguineus, ut videtur, Lazari.

7. Ἀλάβαστρον μύρον, *alabastrum unguenti*] Cum vas hoc fractum a muliere narret Marcus, nimirum ut largius unguentum flueret, omnino Epiphanio assentior exponenti βυλίον ὑέλιον [*urnulam e vitro*], eoque magis quia et Etymologici auctor ἀλάβαστρον interpretatur σκεῦός τι ἐξ ὑέλου [*vas quoddam e vitro*], ut a summae eruditionis viro Isaaco Casaubono observatum est; qui hinc coniecturam facit evenisse huic voci quod multis aliis, ut primum usurpata de specie, paulatim ad generis significationem se porrigeret. At mihi multo probabilius videtur vocem ἀλάβαστρον, aut, ut alii scribunt, ἀλάβασρον primitiva notione significare τὸ μυρηρόν [*vas unguentarium*], ut saepe Pollux interpretatur; unde et χρύσεια ἀλάβαστρα [*aurea alabastra*] legimus: et LXX Interpretes 2 Reg. 21, quod in Hebraeo est מִיָּטֶר vertunt ἀλάβαστρον, alii πυξίον [*pysidem*]. At quia lapis Onyx plerumque ei rei usurpari soleret, inde coeptum dici eum lapidem non *alabastrum*, sed *alabastriten*: eundem enim esse cum Onyche docent Plinius et Dioscorides. Arabs Interpres hoc loco posuit قُرُور quod multum favet iis qui vitreum vas fuisse existimant. Nam eadem voce Arabibus dici solet vitreum vasculum in quo aegroti lotium a Medicis spectandum asservant. Vetus epigramma Graecum:

Νάρδον ὑπὸ γλαυκῆς κλειομένην ὑέλου.

[*Nardum coeruleo quas bene clausa vitro.*]

Quo loco *nardi* voce nardinum unguentum intelligi in Plinianis Exercitationibus, immensae frugis opere, monuit Salmasius. Ἀλάβαστρον autem μύρον hic dicitur ut apud Horatium, *Nardi plenus onyx*. Nam et hic quod μύρον in genere vocant Matthaens et Lucas, Marcus et Iohannes nardum docent fuisse: cuius odor maxime commendatur Cant. 1: 12. Memoratur et Ciceroni *alabaster plenus unguenti*. Apud Aelianum est: Ἔδωκε ἀλάβαστρον αὐτῷ, καὶ εἶχεν αὐτῇ μύρον [*Dedit ei alabastrum, ea autem unguentum continebat*].

Κατέχευεν ἐπὶ τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ, *effudit super caput ipsius*] Ita Plato De Republica III, Μύρον κατὰ τῆς κεφαλῆς καταχέαντες [*Unguentum super caput effundentes*]. Apparet autem factum id non delectandi gratia, sed in honoris maximi testimonium. Nam praecedat apud Pla-

to-

tonem: Προσκυνοῦμεν ἄν αὐτὸν ὡς ἱερὸν καὶ θαυμαστὸν [*Veneraremur eum tanquam sanctum et admirabilem*]: et Proclus ad eum locum: Μύρον καταχέας ὡς τῶν ἐν τοῖς ἀγνωστότεοις ἱεροῖς ἀγαλμάτων θέμις [*Unguentum superfundens sicut simulacris fieri solet in maximas sanctimoniarum ritibus*]. Vide et Gen. 28: 18. Neque aliud huic mulieri propositum, quae etiam pedibus advoluta est supplicum ritu.

8. Οἱ μαθηταί, *Discipuli*] Aut Enallage, ut diximus, aut quod unus improbe coeperat alii imprudenter sequebantur.

Εἰς τί ἡ ἀπόλεια αὕτη, quorsum profusio haec] Id est, ἀσωτία [*profusio*]: nam ita, ut notatum est a viro doctissimo, πῦρ usurpant Hebraei. Tale est illud Latinum, *Perdere sciunt, donare nesciunt*. Bene autem dictum ab Epicteto *res plerasque binas habere ansas*. Ut hic: Tanti pretii unguentum inutiliter perit; odori supervacuo impenditur quo pasci pauperes poterant: sinistra haec ansa est. Haec vero dextra ansa: Mulier prioris vitae pertaesa omni honoris genere eum prosequitur per quem emendata est; neque ulli sumtui aut operae parcit ut id omnibus testatum faciat. Laudanda poenitentia; laudanda animi demissio; laudanda sedulitas. Tales ansas arripiens Dilectio omnia qua fieri potest interpretatur in partem benigniorem, neque virtutes tantum amat sed et simulacra virtutum; et si quid in modo agendi est vitii, condonat agentis affectui.

10. Κόπους παρέχετε, *molesti estis*] Idem loquendi genus non tantum hic Marcus, sed et alibi Lucas usurpat 11: 7, 18: 5.

Ἔργον γὰρ καλὸν εἰργάσατο εἰς ἐμέ, *opus enim bonum operata est in me*] Actiones Lege non vetitas finis praecipue discriminat: finis autem hic optimus, Christum honore afficere.

11. Πάντοτε γὰρ τοὺς πτωχοὺς ἔχετε μεθ' ἑαυτῶν, *nam semper egentes habetis vobiscum*] Πτωχός in his libris non est qui mendicando victum quaerit; ut multis aliis in locis, tum praecipue 2 Cor. 8: 9, videre est; sed qui de suo vix habet unde vivat: *egentem* rectius quam *pauperem* verteris. Neque enim est paupertas nihil habere,

ut

ut Martialis dixit. Ideo peiorem esse *egestatem paupertate* ad primum Aeneidos docet Servius. Sic Hebraeis פֶּזַע deiectius quam שָׁוְיָ. Non pugnat autem quod in Deuteronomio dicitur, quo hic respicit Christus, *Non deserit inter vos qui egeat*, 15: 11, cum eo quod eodem capite dictum erat commate 4, *Non erit in te qui egeat*: nam hoc praecipientis est, illud praedicentis. *Non erit*, id est, *Ne sit*. Erunt igitur qui egeant, in tanto quippe populo; sed caeteri pati non debent ut in egestate permaneant, quem sensum aperte satis indicat comma septimum. Vidit hoc recte Tertullianus IV adversus Marcionem: *Sed non sit*, inquit, *indigens in te*, id est, *Cura ultro ne sit*: quo magis petenti praeiudicat dandum, etiam in sequentibus, *Si fuerit indigens e fratribus tuis*, non avertes cor tuum nec constringes manum tuam a fratre indigente. Et hunc in modum illa loca conciliat Rabbinus Solomo Benaderet.

Ἐμὲ δὲ οὐ πάντοτε ἔχετε, me autem non semper habetis] Mortem imminuentem sibi significat. Quoties quid de pluribus rebus potius faciendum sit ambigitur, non debent ipsa per se facta nude aestimari, sed temporum quoque et aliarum circumstantiarum habenda est ratio; ita quoties leges inter se comparantur, videndum, ait Cicero De inventione II, *utrum statim necesse sit; utrum habeat aliquam moram et sustentationem*: nam id quod statim faciendum sit, perfici prius oportet. Talis erat et hic factorum contentio. Egentibus quovis tempore succurri poterat; Christo praesenti ut honos haberetur, properandum erat. Hunc sensum apertissime exprimit Marcus: Πάντοτε γὰρ τοὺς πτωχοὺς ἔχετε μεθ' ἑαυτῶν, καὶ ὅταν θέλητε δύνασθε αὐτοὺς ἐν ποιῆσαι· ἐμὲ οὐ πάντοτε ἔχετε [Semper enim agentes habetis vobiscum, et cum volueritis potestis illis benefacere; me autem non semper habetis].

12. Πρὸς τὸ ἐνταφιάσαι με ἐποίησεν, ad me pollincientum fecit] Marcus: Προέλαβε μυρίσαι μου τὸ σῶμα εἰς ἐνταφιασμόν [Anticipavit ungere corpus meum ad sepulturam]. Iohannes: Εἰς τὴν ἡμέραν τοῦ ἐνταφιασμοῦ μου τήρημεν αὐτό [In diem pollincturae meae servavit illud]. Sensus mihi esse videtur: Putatis sumtum esse nepotium quod haec mulier me pretioso unguento perfudit:

at-

atqui si is sumtus impensus esset in corpus mortuum nemo improbaret: est enim id non tantum receptum moribus, sed et laudabile habetur: circa Reges maxime, qualem illa me credit. Qui honos in mortuo futuras erat laudabilis, cur in vivente est invidiosus? Ad mortem parum mihi restat; quod et vobis et aliis saepe dixi, itaque haec mulier cum mortem meam instare intellexerit (nam et aliae mulieres hoc intellexerant Luc. 24: 7, 8) habet me iam quasi pro mortuo, atque officium illud solemne modico tantum tempore antevertit. Hunc sensum apertissime significat Marcus voce προέλαβε. Hic τὸ ἐνταφιάσαι interpretandum est per ἔλλειψιν [defectum] voculae αἰεί [quasi], fecit quasi ad me pollinciendum. Quam voculam prudenter hic, ut et in hac apud Marcum historia, addidit Syrus Interpres. Et Iohanni ἡμέτερον ἐνταφιασμοῦ est dies quasi pollincturas. Neo rarum est Hebraeis ut quis dicatur facere aliquid ad hunc aut illum finem, qui tamen ab ipso non intenditur, sed actum eius aliunde consequitur, ut Prov. 8: 36, 17: 19, 1 Reg. 17: 18 et alibi saepe. Sic et apud Homerum ὡς [tanquam] comparativum saepe subaudiri notant Interpretes; ut cum dicit Poeta δέμας πυρὸς [corpus igneum], id est, quasi igneum. Ἐνταφιάζειν pro pollincere dixerant LXX capite ultimo Geneseos: ex quo loco patet antiquitas moris, cuius et Ennius meminit:

Tarquinii corpus bona femina lavit et unxit.

Nimirum Tyriorum proles Tyrreni hunc inter caeteros ritum Italiae intulerant. Morem autem hunc ungendorum corporum, ut pleraque instituta laudabilia Iudaeorum, observarunt et Christiani veteres in testimonium creditae resurrectionis. Tertullianus Apologetico: *Si Arabiae quaeruntur, sciant Sabaei pluris et carioris merces suas Christianis sepeliendis profligari quam Diis fumigandis.* Plinius dixerat lib. XII cap. 18, *Acervatim congesta honori cadaverum quae Diis per singulas micas dantur.*

13. Μνημόσυρον] Ita vertere solent LXX Hebraicum מִנְחָה quod saepe non tam monumentum quam memoriam significat, ut Exod. 17: 14, Κατάγραψον τοῦτο εἰς μνημόσυρον ἐν βιβλίῳ [Scribe hoc in libro ad memoriam], et Nam. 5: 18, Θυσίαν τοῦ μνημοσύρου [sacrificium memoriae].

14. Τότε, τότε] Post interiectam narrationem ad res contexendas pertinentem redit Matthaeus ad temporis ordinem. Factum enim hoc videtur paulo post ipsam consultationem Synedrii cuius supra meminerat. Haec enim Iudae se offerentis occasio consilii mutandi causam praebuit.

15. Ἐξῆς] Constituerunt, ut optime hic vertit vetus Latinus: id enim in iure est *promittere*. Respondet Hebraeo כן. Confer Marc. 14: 11, Luc. 22: 5.

Τριάκοντα ἀργύρια, *triginta argenteos*] Cum Iudas Sacerdotum arbitrio permisisset quanti Iesum aestimarent, illi aestimarunt quanti minimi homo ullus aestimari poterat. Nam τριάκοντα ἀργύρια sunt totidem τετράδραχμα [*quadridrachma*], quae LXX, quia duplaribus utuntur drachmis, δίδραχμα [*didrachma*] vocant: itaque Exod. 21: 32 caput servi aestimatur triginta siclis, ubi in Graeco est τριάκοντα δίδραχμα [*triginta didrachma*], apud Iosephum totidem τετράδραχμα [*quadridrachma*]. At in Zachariae vaticinio, quod infra examinabitur, iidem LXX τριάκοντα ἀργυροῦς [*triginta argenteos*] vertunt, ubi subintelligendum est σίκλους [*siclos*], ut hic νόμισματα [*numismata*]. Nam Iudaeis σίκλος est νόμισμα κατ' ἐξοχὴν [*numisma per excellentiam*]. Qui ipse Zachariae locus ostendit eam summam vilis pretii habere significationem. Et notant Hebraei hominem marem plerumque aestimatum quinquaginta siclis, ancillam triginta. Samuelis quoque secundo libro, cap. 18: 11, כסף Graece vertitur σίκλος ἀργυρίου [*sicli argentei*]. Quare neque de libris neque de talentis hic cogitandum est. Facit hoc ad notandum Iudae animum ita avaritiae mancipatum ut quovis pretio impelli ad scelus potuerit.

16. Εὐκαιρίαν, *opportunitatem*] כן.

17. Τῇ δὲ πρώτῃ τῶν ἄζυμων, *prima autem die Azymorum*] Addit Marcus ὅτε τὸ πάσχα ἔθνον [*quando Pascha immolabant*], Iudaei scilicet, quod exprimit Syrus; id est, quo die moris erat Pascha mactari. Lucas, ἐν ᾗ ἔδει θύεσθαι τὸ πάσχα [*qua oportebat mactari Pascha*]: quibus locis inter se collatis evinco eo die a Iudaeis mactatum πάσχα quo oportebat, si δὲ pro eo quod oportet sumi debere contenditur. Azymorum dies modo septem
nu-

numerantur, quibus integris nefas erat fermentato vesci; modo octo, annumerato die Paschali, quia parte eius postrema incipiebat Azymorum observatio. Citavimus modo locum ex Iosepho in quo Azymis dies attribuit octo, cum alibi septem dies Azymis assignet. Ita *prima Azymorum* saepe dicitur prima septem dierum quibus integris non nisi Azyma edebantur. Hic dies prima qua edi incipiebant Azyma, id est, dies Paschalis: is enim peculiaris est character decimae quartae Nisan, ut supra diximus. Non dicunt autem hi Scriptores iam adventasse horam mactationis, sed ipsum diem adventasse. Quod non ita intelligo quasi iam occidisset Sol; mox enim sequitur *ὥπρας δὲ γενομένης* [*vespere autem facto*]: sed puto describi tempus quo Sol erat prope occasum: quod Lucas dicit *ἦλθε δὲ ἡ ἡμέρα* [*venit autem dies*], id est, τὸ *συχθήμερον* [*dienoctium*]. Nam et popularis sermo *venisse diem* dicit qui de proximo imminet. Et Lucas alibi dixit *γενομένης ἡμέρας* [*facta die*], ubi Marcus *πρὸς ἔννεγον ἡμῶν* [*diluculo valde*]. Sic infra comm. 71 *ἐξελθόντα* [*ex-euntem*] significat *exire parantem*: nondum enim tum exiisse Petrum sequentia ostendunt. Facta ergo haec sub occasum diei decimae tertiae, quo tempore incipiebat apud Iudaeos dies decima quarta. Haec multum faciunt ad illustrationem controversiae inter viros eruditos in omnem partem diu versatae, cui lucis ut spero nonnihil adferemus.

Ποῦ θέλεις ἐτοιμάσωμέν σοι φαγεῖν τὸ πάσχα, *ubinam vis paremus tibi comedere Pascha?*] Dominus noster, observantissimus legis Paternae, solitus erat comedere Pascha ex praescripto quo tempore Iudaei omnes, fine decimae quartae Nisan. Incipiebant autem Iudaei locum in quo comesturi erant Pascha parare ab ea nocte quae antecedit Solem decimum quartum, et pars est τοῦ *συχθήμερον* [*dienoctii*] decimi quarti, quod nunc etiam faciunt. Eius praeparationis magna est pars anxia *ἐκκαθάρις τῆς ζύμης* [*expurgatio fermenti*], ad quam alludit Paulus 1 Cor. 5: 7. Sollicite enim ea nocte et antemeridiano tempore sequenti inquirunt ecquid usquam fermentatum supersit, etiam micas colligentes. Deinde sternuntur lecti, instruitur coenaculum, coquantur cibi. Haec omnia sunt
ope-

opera illius diei, qui propterea παρασκευή [*praeparatio*] vocatur a parte maiore, ut πάσχα a parte digniore. Cum ergo nox haec inciperet, interrogant Discipuli quem locum Christus velit sibi parari edendo Paschati, existimantes nempe edendum de more fine eius νυχθημέρον [*dienocitii*] quod tum coeperat. Plane enim assentiri illis nequeo qui putant eo anno a Iudaeis Pascha celebratum alio quam oportuit tempore. Nam etiamsi aliqua translatio diei festi in eum annum incidisset, quod probatu difficile est, et qui probare conantur valde inter se dissentiunt, ea tamen causa propter quam a Iudaeis dies festus transferri solebat adeo mihi iusta videtur ut Legis interpretatio potius quam mutatio sit censenda. Nam si continuaretur dies festus Azymorum, qui Paschale sacrificium sequi necessario debebat, cum Sabbato, non erat quidem secuturum id quod quidam putant incommodum ex dilata coctione (nam coquere Sabbato quidem non licebat, at licebat die festo, Exod. 12: 16), sed post multiplicem διασποράν [*dispersionem*] Iudaeorum, quorum multi habitabant in locis calidissimis, periculum erat ne asservata cadavera putiscerent. Iam vero credibile non erat legem ritalem a Deo praescriptam cum tali necessitate quae nulli periculo, nullis incommodis cederet, cum alibi saepe demonstratum sit in his potissimum legibus valere debere τὸ ἐπιεικὲς [*aequitatem*]. Aequa igitur erat ac proinde observanda diei festi tralatio in diem Sabbati: neque id magis cum Lege pugnare censendum erat quam quod Ezechiae tempore Pascha tralatum est a 14 Nisan in 14 mensis sequentis. In his enim rituum rebus Synedrii auctoritatem populus tuto sequebatur, et sequi debebat ex lege Deut. 17: 8 et deinceps. Qua de re vide quae prudenter notavit Maimonides Duce dubitantium III. 41, et Moses de Corzi Praecepto iubente 46. Adde iam quod Christus, cum dixit *Scitis intra biduum Pascha instare*, egit de re omnibus nota. Ac proinde diem Paschatis non alium agnovit quam eum qui publice de more observabatur. Quibus addenda quae paulo ante ex Marco et Luca in hanc rem attulimus.

18. Πρὸς τὸν δεῖνα] מִן Syrus, Hebraice מִן אוֹר אוֹרָא;
ut Ruth. 4: 1, ubi Graeci quidam verterunt πρὸς [incog-

II.

T

ni-

nite]. At Matthaei interpres hoc loco Graece admodum vertit τὸν δεῖνα. Ita enim Graeci loquuntur cum non quemvis hominem sed *unum aliquem* designatum volunt, *quem nominari nihil attinet*. Hunc autem Christus non nominarat, sed notis quibusdam descriperat, ut apud Marcum videre est. Intersevit autem verbis Christi Matthaeus illud מִן de suo: cuiusmodi narrandi modum invenire est 2 Sam. 15: 2. Arabes dicunt eadem voce نالني, unde Hispanis mansit *Fullano*.

Ὁ καιρός μου ἔγγυς ἐστὶ πρὸς σε ποιῶ τὸ πάσχα μετὰ τῶν μαθητῶν μου, *tempus meum instat: apud te facio Pascha cum Discipulis meis*] Discere hinc iubemur, quod non observatum multos sefellit, et anticipatum Pascha a Christo, et causam cur anticipaverit. Nam illud ποιῶ est *iam facio*, hac ipsa nocte, non pomeridiano tempore quod erat legitimum. Causa est, non quod Iudaei alio quam oportebat tempore constituissent Pascha mactare et edere, sed quia mortis tempus Christo imminebat, ita ut ad legitimum usque Paschatis tempus non esset provicturus. Nam alium sensum habere meo iudicio non potest illud ὁ καιρός μου ἔγγυς. Et apud Lucam πρὸ τοῦ με παθεῖν [antequam patiar]. Divina autem providentia factum est ut nulla mora esset opus. Iam enim paratum erat coenaculum et omnia in promptu quae ad Pascha comedendum desiderabantur; ita ut statim post haec dicta in domum iverit Christus et discubuerit. Neque id mirum in urbe plena advenis quibus passim hospitia et coenae parabantur. Obiiciunt Graeci, si antevertit Christus Pascha, violatam ab eo Legem. Quem nodum alii aliter solvunt: mihi res videtur expedita adhibita distinctione Paschatis. Pascha enim est aliud θύσιμον [victimale], solemne, plenum; aliud μνημονευτικόν [commemorative], Θύσιμον (quod πάσχα θυσιῶν vocat Iosephus) celebrari non poterat nisi uno in loco, quo populus omnis conveniret, qui locus a Davidis temporibus fuit Hierosolyma. Lex est Deut. 16: 2, 5. Exemplum videre est 2 Par. 30 et 35, Luc. 2: 41, apud Iosephum multis in locis. Tryphon in Colloquio cum Iustino: Γνωρίζομεν ὅτι οὔτε πρόβατον τοῦ πάσχα ἀλλαχόσε θύειν δυνατόν [Scimus enim Pascha victimam, alibi occidi non posse]. Hoc θύ-

αι-

εἶμον voco, quia in eo agnus mactabatur, non privatim a patribusfamilias, ut multi existimant, sed a Sacerdotibus, post constitutum sacerdotium: nam ante patresfamiliarum erant velut Sacerdotes. Scio Philoni dictum *θύειν* [*sacrificare*] die Paschali *ἐκαστον τοῦς ἱερεῖς οὐκ ἀγαμέμοντας ἱερῶσύνην τοῦ νόμου χαρισάμενον τῷ ἔθνει παντὶ μίαν ἡμέραν ἐξαίρετον ἀπὸ πάντων ἔτος εἰς αὐτοουχίαν θυσιῶν* [*unumquemque non expectatis Sacerdotibus, hac una die eximia Lege dante sacerdotium genti toti ad faciendum sacrum anniversarium*]. Sed in moribus Hebraeis ipse Alexandrinus non satis certus est auctor. In Paralipomenis, ubi Iosiae describitur historia, aperte narratur Sacerdotes, adiuvantibus Levitis, amovisse quae amovenda erant, idque in Templo, et deinde pecudes Paschales reddidisse familiis: ubi Iosephus, *ἐκαστον τῶν ἱερῶν ἐξηγουμένου τοῖς ὄχλοις* [*unoquoque Sacerdotum praeunte populo*]. Atque hinc factum ut Sacerdotes, Cestio quaerenti quis numerus esset Iudaeorum Hierosolyma convenientium, exacte dixerint quot fuissent in Paschate agni aut haedi sacrificati. Aiunt enim fuisse *θυμάτων εἰκοσι πέντε μυριάδας, πρὸς δὲ πεντακισχίλια ἑξακόσια* [*victimarum ducenta et quinquaginta millia, praeterea quinque millia et sexcentas*]: quod profecto exacte dicere non potuissent nisi ipsi intervenissent mactationi. Hoc *θύσιμον* Pascha sicut locum habebat praefinitum extra quem celebrari non poterat, ita et tempus designatum, nempe inter duas *ὀφίας* [*vesperas*] decimae quartae diei exeuntis et inchoantis decimae quintae. Tale Pascha hoc anno non celebravit Christus. Sacrificare enim extra tempus concessum non licuit: adde quod et Sacerdotum, ut dixi, interveniebat opera, qui nunquam eam navassent nisi stato tempore. Sed quia belli temporibus convenire populus non poterat, multoque magis post Babylonicum exsilium aliasque *διασκορὰς* [*dispersiones*] longius sparsis plerisque Iudaeorum quam ut possent venire Hierosolyma, in locum Paschatis *θυσίμον* surrogatum est Pascha *μνημονευτικόν*, voluntarium magis quam Lege praeceptum. Nam ne excideret liberationis Aegyptiacae memoria, instituerunt Iudaei, etiam cum sacrificare Pascha non possent (posse autem extra Chananaeae fines, non immerito ipsi negant) memoriam

tamen Paschatis quandam ob oculos ponere. Sicut ergo in Paschate quod *θύσιμον* vocamus ante coenam iustam antecedeat coena ritualis, qua agnum aut haedum cum asymis et herbis amaris ex Legis praescripto comederant; dicis, inquam, causa, non ad saturitatem; neque enim agnus sufficere poterat ad coenam iustam hominibus nunquam paucioribus decem, saepe etiam viginti; nam eousque excrevisse τὰς φαρμακίας [sodalitates] Iosephus memorat; intra quem numerum stetisse et Lacedaemoniorum Phiditia ex Porphyrio discimus: sequebatur deinde coena iusta: ita et in Paschate commemorativo coena quaedam *ὀσας χάριν* [dicis causa] coenae praemittebatur, sed sine sacrificio. Itaque in eo edebatur tantum aliquid asymorum cum herbis amaris. De caeteris cibis appositis nihil gustabatur ante coenam secundam, quae erat ordinaria: quod nunc quoque Iudaei observant. Haec autem coena commemorativa Paschatis, quanquam *ἄθυστος* [sine victima], ut dixi, vocatur *πάσχα ὁμωνύμως* [Pascha vocabulo ambiguo]. Nam ita habet carmen istius coenae, quod venire a Babylonicis temporibus non est dubium,

כל רצון רמס

id est, *Omnis indigens Pascha faciat*. Atque in hunc sensum accipio quod dicit Chrysostomus suo etiam tempore Iudaeos Antiochiae Pascha fecisse; et quod Procopius in Arcana historia ait eos *γεύσασθαι προβάτων κριῶν* [gustare de carnibus ovillis]: nam sacrificasse eos non est credibile. Atque ideo Tryphon dicto loco non Pascha celebrare alibi ait vetitum, sed τὸ πρόβατον τοῦ πάσχα θύειν [pseudem Paschalem sacrificare]. Unde lucem accipit illud Augustini in primo Retractationum: *Iudaei nunc non sacrificant nisi forte quod per Paschata immolent ovem, hoc in sacrificia deputatur*. Hoc *πάσχα παρημονεύσιμον*, utpote voluntaria devotione susceptum, sicut loco non adstringebatur, ita nec tempore. Christus igitur cum *πάσχα θύσιμον* morte praeviniendus usurpare non posset, voluit tamen cum Discipulis suis memoriam Paschatis, quae poterat, celebrare: quod fecit eodem modo quo solebant ii qui Hierosolyma venire non poterant, et quo proximo poterat tempore, id est, horis 18 aut

cir-

circiter ante ipsum sacrificii tempus. Non sacrificavit igitur Pascha Christus: neque enim potuit, ipse verum Pascha vero Paschatis die sacrificandus: sed manducavit Pascha quod dixi *μνημονευτικόν*, quod hic recte Iudaico more *Pascha* appellatur. Itaque *ἔθνε πάσχα* [*sacrificavit Pascha*] nusquam legimus: imo non sacrificasse Christum vel hinc appareat, quod statim ut in domum venit discumbit: sed *ἔφαγε τὸ πάσχα* [*manducavit Pascha*]. Neo aliud hic est *πάσχα ποιῆν* [*Pascha facere*] quam *τοῦ* verbum in rituali carmine, quasi dicas *πασχαλίζειν*. Hinc apparet nihil a Christo factum contra Legem; imo contra, adeo observantem Legis Christum fuisse ut cum sacrificium implere non posset, memoriam tamen sacrificii ritu recepto coluerit. Quod de Paschate dixi, idem videre est: et in aliis diebus festis, quorum memoriam etiam extra Iudaeam Iudaei sine sacrificiis celebrabant. Ita Philo adversus Flaccum narrat a Iudaeis Alexandriae habitantibus celebratam *τὴν ἐν σκηναῖς ἐορτὴν* [*festum tempus Tabernaculorum*]. Ne quis vero novam hanc nostram sententiam suspicetur, sciat esse antiquissimam. Meminit Photius Scriptoris anonymi adversus Tessarescaecatitas, qui dixerit *τῇ ἀγίᾳ πέμπτῃ μὴ τὸ νομικὸν φαγεῖν πάσχα τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν, μηδὲ γὰρ εἶναι τότε τὸν καιρὸν, ἀλλὰ τῇ ἐπιούσῃ, καὶ ὅτι οὐδὲ νομικῶς; τελῶν ἔφαγεν* [*die quinta quam sanctam dicimus; Christum Dominum nostrum non manducasse Pascha legale, neque enim tunc tempus fuisse; sed neque eum id edisse secundum ritus Lege praescriptos*]. Idem ait defensum ab alio Scriptore valde erudito, qui de Paschate libros ediderat.

Μετὰ τῶν μαθητῶν μου, cum Discipulis meis] Erat enim haec iusta *φρατρία* [*sodalitas*] inter decem et viginti; similis Phiditiis apud Lacedaemonios, quae et ipsa; ut modo diximus, constabant quindecim aut paulo pluribus paucioribusve convivis; et Pythagoraeorum *συσσιτίοις* [*conviviis*] quae decem hominibus constabant: Arabum Nabataeorum tredecim.

19. *Ἐτοίμασαν τὸ πάσχα, paraverunt Pascha*] Locus erat paratus, ut ex Marco discimus. Restabat ut apponerentur quae ad coenam illam *μνημονευτικὴν* [*commemo-*

rativam] pertinebant, ἄζυμα καὶ πικρὶδες [*asyrna et herbae amarae*].

20. Ὀψίας δὲ γενομένης, *vespers autem facto*] Cum iam sol occidisset: quod non intelligendum ἐν στιγμή [in puncto]. Nam quicquid est temporis post solis occasum solet interdum eo nomine appellari, ut Num. 9: 15, ubi opposita sunt דַּי [*de die*] et לַיְלָה [*de vespere*]. Ier. 5: 6, לַיְלָה כִּדְלִי *lupus nocturnus*, ut Kimchi interpretatur ex Ps. 104: 20, loca alia omittam. Ita sumi Ὀψίας manifestum est Ioh. 20: 19 et Marc. 2: 32. Indicatur ergo iam nocte celebrata coena, quod consulto factum a Christo, ne se periculo ingessisse videretur. Neque in eo quicquam erat novi. Nam nunc quoque Iudaei πάσχα μεσημεριανὸν multa nocte celebrant. Imo et πάσχα θύσιμον mactari quidem inter duas Ὀψίας, at edi non nisi noctu solebat. Ita enim usus interpretatus erat legem quae exstat Exod. 12: 8, inque eam interpretationem Iudaei omnes consentiunt.

Ἀνέκλιτο, *discumbebat*] Stationem in agno edendo non in perpetuum praeceptam, sed pro illo exitus tempore multi sentiant. An tamen accubitus, signum securae libertatis, ut Iudaei interpretantur, usurpatum sit ab aevo Iosuae dubitari potest. Nam sicut in herba iacentes cibum sumsisse primos hominum satis constat, quo pertinere videtur id quod est in Gen. 18: 4, וַיָּשָׁן [*requiescite*], ita sedendi morem aut non minus antiquum, aut primo mori proximum fuisse docet eadem Genesis 43: 33, cui loco addi potest alter 1 Sam. 20: 25. Tacitus de Germanis: *Lauti eibum capiunt: separatas singulis sedes et sua cuique mensa*. Tantundem de Hispanis et Gallis veteribus traditum Straboni. Quod autem de eo tempore dicit Philo, μήπω τῶν ἀνθρώπων ἐν ταῖς συμποτικαῖς συνουσίαις κατακλίσει χρωμένων [*cum nondum homines in convivii accubitu uterentur*], de accubitu in lectis accipiendum omnino est, qui haud dubie serius coepit, Assyriorum, ut credibile est, exemplo: cuius moris primam apud Iudaeos mentionem doctissimus Casanbonus apud Amos. 2: 8 observavit: nisi vetustior eius mentip Cant. 1: 11, ubi דֹּסָה קָטָה כִּדְלִי [*accubitus*] vertunt Graeci. Quin Graecorum ac postremo Romanorum exemplo mos accumbendi in-

increbuerit, non est dubitandum. Hodie Iudaei sessionem in coena illa commemorativa, sed solito molliorem atque honoratiorem, usurpant; et cum reclinacione corporis, quae ab accubitu non longe abscedit.

21. *Kal ἐσθίωντων αὐτῶν*] Id est, cum iam serio coenarent. Nam prior coena, ut dixi, dicis causa erat: neque in ea habebantur ulli sermones praeter formulas. Et *τρύβλιον* [catinus] illud de quo sequitur, habebat in se iusculum, ut ostendit *ψωμίον* [panis intincti] mentio apud Iohannem. Quare probare non possum eorum sententiam qui haec ad herbas amaras aceto tinctas referunt, quibus locus erat in coena priore.

23. *Ὁ ἐμβαίψας μετ' ἐμοῦ ἐν τῷ τρύβλιῳ τὴν χεῖρα, qui intingit mecum manum in catino*] Omnino videtur propius quiddam indicari quam quod supra dixerat Christus, *Unus ex vobis duodecim*. Quare persuasum mihi est Iudam prope Christam accubuisse, ita ut cum plures essent in coena catini, ille ex eodem catino ederet ex quo edebat Christus. Ita enim facilius fieri potuit ut Christus illi interroganti an ipse esset de quo loqueretur, submisso et plerisque non audientibus responderet, *Σὺ εἶπας* [Rem dixisti], utque eo non audito Iohannes a Petro monitus, quaerens quis ille esset qui tantum scelus esset ausurus, certum a Christo signum acciperet, eum hunc esse cui ipse Christus daturus esset de catino tinctam iure offulam. Quae omnia, ni fallor, indicia eo nos ducunt ut credamus quod dixi. Atque ita hic quoque accidit quod in multis aliis vaticiniis, ut verba Davidis Ps. 41: 10 in Christo non tantum secundum proverbialem loquendi modum, sed etiam secundum exactissimam verborum significationem implerentur. Accedit huc quod Marcus cum prius dixisset *ὁ ἐσθίων μετ' ἐμοῦ* [qui manducat mecum], postea subiecit: *Εἷς ἐκ τῶν δώδεκα, ὁ ἐμβαπτρόμενος μετ' ἐμοῦ εἰς τὸ τρύβλιον* [Unus ex Duodecim, qui intingit mecum manum in catino]. Quare cum bis idem dictum censi non debeat, sequitur in posteriori restrictiorem esse demonstrationem. Atque ita Christus praescientiae suae documenta per gradus edidit, primum duodenario numero includens futurum proditorem, deinde numero minore proxime accumbentium, postremo ipsum hominem a notis certis designans.

24.

24. *Ἰπάρχει, καθὼς γέγραπται περὶ αὐτοῦ, abis sicut scriptum est de illo*] Προβλέπει Lucas, id est, moritur: ita enim Hebraei *יָחַד* [*vadere*] usurpant, ut Gen. 15: 2, ubi LXX *יָחַד* *וָאֵנִי* [*ego vado*] vertunt *ἐγὼ δὲ ἀπολύομαι* [*ego abeo*]. Sic et Latini mortuum *abiisse* dicebant. Alibi *ὑπάγειν* de Christo positum *ἀνάληψιν* [*assumptionem*] eius in coelum significat.

Οὐαὶ δὲ τῷ ἀνθρώπῳ ἐκείνῳ, *vae autem homini illi*] Sapientissimum Divinae permissionis decretum eique iuncta praescientia, cum nullam imponat sceleris necessitatem, neque culpam neque poenae meritum minuit.

Καλὸν ἦν αὐτῷ, εἰ οὐκ ἐγεννήθη ὁ ἀνθρώπος ἐκεῖνος, bene illi esset, si natus non fuisset homo ille] Non quod esse bene ei possit qui non sit, sed quod homines ita possunt esse miseri ut merito optent non esse: quod a quibusdam nimium subtiliter philosophantibus negari miror, a quorum inopinata sententia ad sensum communem et hoc Christi effatum provoq. Nam quod viris piis Iobo et Ieremiae impatientia ut dicerent expressit, id hic vere ac serio de Iuda Christus affirmat. Οὐ βούλεται [*Non vult*], inquit Hierocles, ὁ κακὸς ἀθάνατον εἶναι τὸν αὐτοῦ ψυχὴν, ἵνα μὴ ὑπομείνῃ τιμωροῦμενος [*is qui malus est immortalem esse animam, ne in poenis maneat*]. Interiore autem est perinde ac *natum non esse*; iuxta illud Senecae:

Quaeris quo iaceas post obitum loco?

Quo non nata iacent.

De impiis igitur vere dici potest quod olim dixisse Silenum ferant, et Theognis istis verbis expressit:

Ἀρχὴν μὲν μὴ φῦναι ἐπιχθονίοισιν ἄριστον,

Μηδ' εἰδέναι αὐγὰς ὄξτος ἡελίου.

[*Optima sors homini natum non esse, nec unquam Adspexisse diem flammiferumque iubar.*]

Hieronymus: *Simpliciter dictum est, Multo melius esse non subsistere quam male subsistere.* Rabbi Israël De Anima ait ei qui in hoc mundo Divinae contemplationi non vacat, melius futurum esse nunquam existitisse. Idem in Zoar de ignorantibus Legem.

25. *Σὺ εἶπας*] *Rem dixisti.* Est enim non in medio relinquentis sed concedentis quaesitum ista oratio; ut col-
la-

latia locis, infra hoc cap. 64 et Marc. 14: 62, liquido apparet. Non dissimile est illud Euripidis:

— Σὺ δὲ λέγεις ταῦτ', οὐκ ἐγώ.

[— *Dicis haec tu, non ego.*]

Sed hoc ita Iudae dictum est, ut caeteri non exandirent.

26. Ἐσθιόντων δὲ αὐτῶν] Ita et Marcus; id est, *adhuc illis coenantibus*. Nam vinum quidem ex more Iudaeorum, qui nunc quoque in die Paschatis aliisque diebus festis id observant, et in coena et post coenam cum gratiarum actione bibebatur: at panis frangebatur et distribuebatur coena adhuc durante, sed ferme peracta. Hinc de poculo speciatim dicunt et Lucas et Paulus sumtum a Christo μετὰ τὸ δεῖπνεσαι, quod in Missa Latina exponitur *postquam coenatum est*. Lucas autem et in coena et post coenam propinatum memorat; sed post coenam cum mansuri ritus institutione. Etiam apud Graecos postremum poculum, idque pro sacro habitum, bibebatur eo ipso tempore quo tollebantur mensae. Ni-costratus:

Ἄλλ' ἐγχείασα θάπτον ἀγαθοῦ δαίμονος,

Ἀπειργνάτω μοι τὴν τράπεζαν ἐκ ποδῶν.

[*Sed infundentes poculum Genii boni,*

Mihi de pedibus protinus mensam auferant.]

Xenophon: Ὅς δὲ ἀφηρέθησαν αἱ τράπεζαι καὶ ἰσπίσαντο καὶ ἐπαιάνισαν [*At postquam sublatis mensis libarunt et paeana cecinerunt*]. Scholiastes Aristophanis ad Vespas: Ἔθος ἦν ὅποτε μέλλοι ἡ τράπεζα αἵρεσθαι ἀγαθοῦ δαίμονος ἐπιθήσειν [*Moris erat cum tollenda esset mensa poculum sorbere boni Genii*]. Seneca Thyeste:

— Hoc, hoc mensa claudatur scypho.

Meminerunt et Scholiastae ad tertium et quintum Odysseae. Primi quoque Christiani inter coenandum celebrarunt hoc mysterium: Κλῶντές τε καὶ οἶνον ἄρτον μετελάμβανον τροφῆς ἐν ἀγαλλιάσει καὶ ἀφελότητι καρδίας [*Frangentes domatim panem, sumebant cibum cum exultatione et simplicitate cordis*] inquit Lucas Act. 2: 46. Vide et confer quod dicitur Act. 20: 7 et 11. Hoc est quod Plinius ait, *Coisse Christianos ad capiendum cibum, sed promiscuum et innoxium*. Idque ipsum est quod δεῖπνον κυριακὸν [*coenam Dominicam*] Paulus ad Corinthios vo-

cat; Ignatius in epistola ad Smyrnenses *δοχὴν* [convivium], ut et Scriptor vetustissimus Constitutionum quae Clementis nomen praeferunt, qui et *δοχὴν* interpretatur *ἀγάπην* [dilectionem]. Nomen *Agapae*, quod in Iudae Epistola est, in hoc sensu venisse putat Tertullianus inde quod inopes isto refrigerio iuvarentur. Sed videndum an non *συνεδοχικῶς*; [per complexionem] ex poculo mystico id datum sit nomen toti convivio, quomodo *εὐχαριστία* [Eucharistia] dicta est *ἐκ τοῦ ἄρτου τοῦ εὐχαριστηθέντος*; [a pane super quo actae gratiae]. Nam poculum illud, certissimum quippe testimonium amoris quo nos Christus dilexit, quemque nobis imitandum proposuit, *ἀγάπην* dicebatur. Ignatius: *Πότα θέλω τὸ αἷμα αὐτοῦ, ὃ ἐστὶν ἀγάπη, ἄφθαρτος καὶ ἀέννος ζωὴ* [Potum volo sanguinem eius, qui est dilectio, incorruptibilis et aeterna vita]: unde intelligendus alter eiusdem locus ad Ephesios: *Ἀναζωπυρήσαντες ἐν αἵματι Χριστοῦ* [Exsuscitantes per sanguinem Christi]: vult enim *μεταληπτικῶς*; [per transnominationem] significare dilectionem mutuam. Mos ille in convivio celebrandi hoc sacramentum prima illa aetate nihil habebat vitii plerisque in locis. Edebatur, ut ait Tertullianus, *quantum esurientes capiebant, bibebatur quantum pudicis esset utile*: quod et de Iudaeorum conviviiis quae *σύνδειπνα* vocantur praedicant Iosephus et Philo. Sed quorundam irreverentia effecit ne diu retineretur. Nam Corinthiorum inaequales epulas, contra naturam *τῆς ἀγάπης*, castigat Paulus; et Socrates Historicus Aegyptiorum notat *ἀκρασίαν* [intemperantiam], quod *παντοίων ἐδεσμάτων ἐμφορηθέντες* [omnifariis dapibus impleti] participarent mysteria. Hinc constitutum ne mysteria sumerentur nisi a ieiunis; quod ab initio ita non esse factitatum recte observat Chrysostomus. Iustinus nobis *τὴν τῆς εὐχαριστίας μετοχὴν* [Eucharistiae participationem] extra convivii formam describit: et Clemens istis quae suo tempore celebrabantur conviviiis de nomine *ἀγάπης* controversiam movet, nimirum cum iam ab iis conviviiis mysteria essent segregata. At Tertullianus indicare videtur iam suo tempore celebrata mysteria antelucanis maxime coetibus: mansit tamen antiquissimi moris testimonium in eo quod fiebat ipso die Coenae Dominicae anniversario. Canon

Con-

Concilli Carthaginensis tertii huc spectat ut sacramenta altaris non nisi a ieiunis hominibus celebrentur, excepto uno die anniversario quo Coena Domini celebratur: quicum convenit epistola Augustini ad Ianuarium. Sed et segregatis iam mysteriis fidelium convivium (ut Pauli tempore) in ipsis Ecclesiarum aedibus celebrabantur ad tempora Synodi Laodiceae, in Africa etiam serius.

Τὸν ἄρτον, panem] Azyum, contra quam sentiunt Graeci: quanquam enim anticipato tempore omnia tamen πασχαλιζόντων, [pascha celebrantium] servavit Christus quae quidem servari poterant.

Εὐλογήσας, benedixit] Moris semper Iudaeis fuit, ut ex Thalmudicis Scriptoribus et Philone apparet, cibum nullum aut vinum sumere nisi prius Deo tanquam conditori donatorique laudes et grates egissent, addita precatione: quod γεραιμεν τὸν Θεὸν ὡς χορηγὸν τῆς τροφῆς [honorare Deum ut alimenti datorem] dixit Iosephus: ipsam precationem εὐχὴ id est, ἁγιασμὸν [consecrationem] vocant, aut ברכה, id est, εὐλογίαν [benedictionem]. Diotogenes ex Pythagorae Schola: Καλῶς δὲ καὶ τὸ τὸν Θεὸν ἐν ἀρχῇ τοῦ δείπνου καὶ τοῦ ἀρίστου ἐπικαλεῖσθαι, οὐχ ὡς δεόμενόν τινος τῶν τοιούτων, ἀλλ' εἰς τὸ μνησθέντα κατακοσμηθῆναι τὰν ψυχάν [Rectum est in principio prandii ac coenae Deum invocare, non ut opus habentem tali re, sed ut per eius memoriam ornatior fiat anima]. Antequam id fieret, cibus pro profano habebatur; hoc facto ἅγιος [sanctus], id est, quo vesci fas esset. Quem morem ut pium approbans Paulus, Πάν τισμα Θεοῦ καλόν, inquit, καὶ οὐδὲν ἀπόβλητον μετὰ εὐχαριστίας λαμβανόμενον, ἁγιάζεται γὰρ διὰ λόγου Θεοῦ καὶ ἐντεύξεως [Omnis creatura Dei bona est, et nihil reiiciendum quod cum gratiarum actione percipitur; consecratur enim per verbum Dei et orationem]: quo sensu ἁγιάζεσθαι, quanquam in re alia, usurpavit et 1 Cor. 7: 14. Bene autem Paulus dicto loco εὐχαριστίαν explicat voce ἐντεύξεως erant enim ista coniuncta. Iosephus: Ἀκατάλας οὐσης φύσει τῆς εὐχαριστίας, καὶ γενομένης ἐπ' ἀμοιβῇ μὲν τῶν ἤδη γεγονότων, ἐπὶ δὲ προτροπῇ τῶν ἐσομένων [Cum naturaliter iusta sit gratiarum actio, quae fit ut agnoscantur percepta et percipiantur futura]. Hinc est quod passim pro eodem ponuntur in hoc negotio

εὐ-

εὐλογεῖν καὶ εὐχαρισεῖν [*benedicere et gratias agere*]. Quod Matthaeus 14: 19, Marcus 6: 41, Lucas 9: 16 dixere in historia panum multiplicatorum ἀναβλέψας εἰς τὸν οὐρανὸν εὐλόγησε [*adspiciens ad coelum benedixit*], Iohannes εὐχαρισήσας διέδωκε [*cum gratias egisset distribuit*] 6: 11, Marcus dixit εὐχαρισήσας ἔκλασε [*gratias agens fregit*] 8: 6, quomodo et hic noster Matthaei Interpres 15: 36, in quibus locis Marci et Iohannis Syrus εὐχαρισήσας vertit ἤν [et benedixit]: hoc autem loco apud Matthaeum pro εὐλογήσας dixit ἤν ἤν, id est, εὐχαρισήσας καὶ εὐλογήσας [*gratias egit et benedixit*]. Sic et Paulus 1 Cor. 14: 15, 16, 17 pro eodem ponit προσεύχεσθαι, εὐλογεῖν, εὐχαρισεῖν [*orare, benedicere, gratias agere*], eodemque loco Latinus Interpres εὐχαριστῶν vertit benedictionem. Sic ubi mox est de poculo εὐχαρισήσας, Cyprianus epistola ad Caecilium citat benedixit: et Paulus hinc calicem vocat ποτήριον εὐλογίας [*calicem benedictionis*]. Non mirum igitur si in recitandis his verbis de sacramento pane Lucas et Paulus dixerunt εὐχαρισήσας quod Matthaei Interpres et Marcus εὐλογήσας. Imo et hoc ipso loco quidam Graeci codices habuerunt εὐχαρισήσας [*gratis actis*], atque ita citant Veteres, inter alios Basilias Regulis moralibus, ex interpretamento scilicet. Plena autem et propria locutio est εὐχαρισεῖν τῷ Θεῷ [*Deo gratias agere*], quod passim invenimus, et quidem in mentione frangendi panis Act. 27: 35, cui tantumdem valet εὐλογεῖν τὸν Θεόν [*Deo benedicere*], Luc. 1: 64 et 2: 28, 24: 53, Iac. 3: 9. Sed Hebraei, et hos secuti Hellenistae, amant dictionum compendia: itaque εὐλογεῖν τινα vel τι dicunt pro εὐλογεῖν Θεὸν ὑπὲρ τινος [*benedicere Deo super re aliqua*]: quod loquendi genus apud LXX et hos nostros passim reperire est, ut Marc. 10: 16, Luc. 2: 34, 9: 16, 24: 50, 51. Sic ἱλάσκεσθαι τὰς ἁμαρτίας [*propitiare peccata*] dixit Scriptor ad Hebraeos πρὸς ἱλάσκεσθαι Θεὸν περὶ τῶν ἁμαρτιῶν [*propitiare Deum de peccatis*]. Pari modo ἠν ἡν εὐλογεῖν τὴν θυσίαν [*benedicere sacrificio*] 1 Sam. 9: 13 est εὐλογεῖν τὸν Θεὸν ὑπὲρ τῆς θυσίας [*benedicere Deo de sacrificio*]. Sic εὐλογεῖν τὸ ποτήριον [*benedicere poculo*] in hoc argumento dixit Paulus 1 Cor. 10: 16, et hic εὐλογήσας recte construitur cum eo quod praecessit τὸν ἄρτον [*panem*].

nem]: Similique modo, quod mox sequitur, εὐχαριστίας [gratias egit] cum eo quod praecessit τὸ ποτήριον [potul- lum]. Nam et εὐχαριστεῖν ἄρτον aut ποτήριον non minus recte dicitur quam εὐλογεῖν. Atque ita loqui solitos Apostolorum exemplo Christianos veteres Iustinus nos docet, qui dixit εὐχαρισθεῖτα ἄρτον καὶ οἶνον [panem et vinum, de quibus gratias actas], deinde εὐχαρισθεῖσαν τροφήν [alimentum, de quo gratias actas]. Formula communis τῆς εὐλογίας sive τῆς εὐχαριστίας apud Hebraeos haec erat: γρηץ ידו קדש קדש קדש ידו ויבא קדש קדש, *Euloghetos: ó Theós hēmōn ó Kyrios tou kósmou, ó eulhēsas tōn árton én tēs gēs* [Benedictus Deus noster Dominus mundi, qui invenit panem de terra]. Similiter de vino dicebant ויבא קדש קדש קדש ידו ויבא קדש קדש, *Euloghetos ó Theós hēmōn ó Kyrios tou kósmou, ó ktīsas tō génnēma tēs ámpéλου* [Benedictus Deus noster Dominus mundi, qui creavit fructum vitis]. Sed diebus festis accedebat mentio beneficii cuius tum memoria celebrabatur; ut Paschate liberationis ex Aegypto. Sic et Christus panes multiplicaturus haud dubie ad communes preces addidit proprias rei quae tum agebatur. Et hoc loco non pro veteri tantum creatione sed et pro nova, cuius ergo in hunc orbem venerat, preces fudit gratiasque Deo egit pro redemptione humani generis quasi iam peracta, utpote cui implendae non multum temporis restaret: quae causa est cur et praesentis temporis verba hic usurpent sacri Scriptores, τὸ δίδόμενον [quod datur], τὸ ἐκχυνόμενον [qui effunditur]. Secuti hac in re Christum sunt veteres Christiani, coniungentes in hac gratiarum actione beneficia vetera cum novis. Testis Iustinus: Τὸν ἄρτον τῆς εὐχαριστίας εἰς ἀνάμνησιν τοῦ πάθους οὗ ἔπαθεν ὑπὲρ τῶν καθαιρομένων τὰς ψυχὰς ἀπὸ πάσης πονηρίας ἀνθρώπων, Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Κύριος ἡμῶν παρέδωκε ποιεῖν, ἵνα ἅμα τε εὐχαριστήμεν τῷ Θεῷ ὑπὲρ τε τοῦ τὸν κόσμον ἐκτικέναι σὺν πᾶσι τοῖς ἐν αὐτῷ διὰ τὸν ἄνθρωπον, καὶ ὑπὲρ τοῦ ἀπὸ τῆς κακίας ἐν ᾗ γεγόναμεν ἡλευθερωθῆναι ἡμᾶς, καὶ τὰς ἀρχὰς καὶ τὰς ἐξουσίας καταλελυκέναι τελείαν κατάλυσιν διὰ τοῦ παθητοῦ γινομένου κατὰ τὴν βουλὴν αὐτοῦ [Panem Eucharistiae in memoriam passionis quasi suscepit pro omnibus hominibus qui animas a vitiis emundantur, Iesus Christus Dominus noster nos facere praecepit, ut

si-

simul gratias agamus Deo et quod mundum condiderit cum omnibus quae in eo sunt hominis causa, et quod a malitia in quo fueramus nos liberaverit, et perfecta destructione destruxerit imperia et potestates per illum qui secundum ipsius voluntatem factus est putibilis]. Exstat et in Clementis quae dicantur Constitutionibus Libro VII cap. 27 gratiarum actio, in qua dicitur τὰ πρὸς μεταλήψιν προεργεσίας ἀνθρώποις [qui hominibus paravit quo vescerentur]. Sequitur mox, ὁ ἐπεμψας ἐπὶ γῆς Ἰησοῦν τὸν Χριστόν [qui misit in terras Iesum Christum], et alia quae eo pertinent. Irenaeus libro V cap. 11, *Et quoniam membra eius sumus, et per creaturam nutrimur, creaturam autem ipse nobis praestat, solem suum oriri faciens et pluens quemadmodum vult, eum calicem qui est creatura, suum sanguinem, qui effusus est, ex quo auget nostrum sanguinem, et eum panem qui est creatura, suum corpus confirmavit, ex quo nostra auget corpora. Quando ergo et mixtus calix et fractus panis percipit verbum Dei, fit Eucharistia sanguinis et corporis Christi, ex quibus augetur et consistit carnis nostrae substantia.* Origenes VIII adversus Celsum: Ἀλλὰ τὸ ἀγάριστοι εἶναι πρὸς τὸν Θεὸν περιζάμεθα, οὗ τῶν εὐεργεσιῶν πλήρεις ἐσμέν, καὶ δημιουργήματα ὄντες αὐτοῦ, καὶ προνοούμενοι ὑπ' αὐτοῦ κριθέντες ὅπως ποτὲ εἶναι καὶ ἔξω τοῦ βίου, τὰς παρ' αὐτοῦ ἐλπίδας ἐκδεχόμενοι· ἔτι δὲ καὶ σύμβολον ἡμῶν τῆς πρὸς τὸν Θεὸν εὐχαριστίας ἄστος εὐχαριστία καλούμενος [Cavemus ingrati esse adversus Deum, cuius beneficiis pleni sumus; quippe qui et opificium eius sumus, et digni ab ipso facti ut etiam extra hanc vitam simus aliquando, cum implebitur spes quam ab ipso accepimus. Est autem et symbolum gratiarum quas Deo agimus, panis dictus Eucharistia]. Oratio vetus exstans in Missa Latina: *Deus qui humanas substantiae dignitatem mirabiliter condidisti, et mirabilius reformasti; ibidem: Per Christum Dominum nostrum, per quem haec omnia, Domine, semper bona creas, sanctificas, vivificas, benedicis et praestas nobis; deinde: Quod ore sumimus, Domine, pia mente capiamus et de munere temporali fiat nobis remedium sempiternum.*

Ἐλαστ, fragit] Haec fractio tunc perpassiones Christi,
in

in cruce praesertim, significat, (unde Paulus adiecit de corpore τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον [*quod pro vobis frangitur*], et Liturgiae non paucae hanc significationem exprimunt, praesertim Syriaca) tum simul etiam liberalitatem Christi nos invitantis ad communionem omnium bonorum quae per crucem erant parienda. Nam quia panes Hebraeorum erant κλαστοί [*fragiles*], ideo receptam apud illos erat ut *frangere panem* dicerent pro *eius participes alios facere*, ut Esai. 58: 7, Thren. 4: 4. Marc. 8: 19, Ὅτε τοὺς πέντε ἄρτους ἔκλασα εἰς τοὺς πεντακισχιλίους [*Quando quinque panes fregi in quinque millia*]: erant enim panes Hebraeorum ita magni ut omnibus convivis sufficerent. Diogenes Laërtius Pythagora: Ἐπὶ ἓνα ἄρτον οἱ πάλοι τῶν φίλων ἐφοίτων· καθάπερ καὶ νῦν οἱ βάρβαροι. [*Olim amici ad unum panem conveniebant, ut etiam nunc Barbari*]. Xenophon Expeditionis VII de Zeuthe Rege Thracum: Ἀνελόμενος τοὺς παρακειμένους αὐτῷ ἄρτους διέκλα κατὰ μῆκρον καὶ διερέπτει οἷς αὐτῷ ἰδοῦναι [*Tollens appositos sibi panes fregit in partes et dedit quibus voluit*]. Iamblichus: Τὸ ἀρχαῖον βαρβαρικῶς πάντες ἐπὶ ἓνα ἄρτον συνήσαν οἱ φίλοι [*Olim mors barbarico omnes amici ad unum panem conveniebant*]: ideo cum de communiione agunt veteres, nominant partes, fragmenta, κλάσματα. Vide Augustinum Sermone II De verbis Apostoli.

Φάγετε, comedite] Inter varia sacrificiorum genera illustre erat apud Hebraeos id quod vocabant εἰρή [*pacificum*]; Philo σωτήριον [*salutare*] vertit, Iosephus χαριστήριον [*de beneficio*], alii εὐχαριστικὸν [*gratiarum actionis*], sed εὐχαριστικὸν proprie est πῶν [*Laudis*] species τοῦ σωτηρίου. Nam σωτήρια sacra non tantum pro obtinendis sed et pro obtentis beneficiis fiebant. Notum autem est Hebraeis εἰρή dici omne bonorum genus: sed sicut εὐχαρισεῖν [*gratias agere*] late sumtum est ab Hellenistis, ita non mirum si et εὐχαριστικὴν θυσίαν [*sacrificium gratiarum actionis*] largiore significato dixere. In his igitur sacris illud erat quasi peculiare, quod victimae pars Deo eiusque Sacerdotibus, pars vero offerentibus cedebat: id Deus bonitatis suae erga ipsos testimonium esse volebat, quasi scilicet amicorum more communes cum ipsis epulas sumeret: nam οἱ ἐσθιόντες τὰς θυσίας [*qui edunt hostias*],

ut

ut inquit Paulus, κοινωνοὶ τοῦ θυσιαστηρίου εἰσὶ [participes sunt altaris], 1 Cor. 10: 18. Atque itidem apud Graecos aliasque gentes usurpabatur ut qui victimas offerrent de earum carne epularentur, ut passim apud Poëtas videre est: sive id ab Hebraeorum exemplo originem traxit, seu, quod est probabilius, a communium parentum institutis. Itaque et Catalinarii, narrante Plutarcho, καταθύσαντες ἄνθρωπον ἐγείναντο τῶν σαρκῶν [mactato homine de carne eius ederunt]. Christus ergo sacrificium peracturus in se credentes vult participes facere eius sacrificii quod oblatum erat ab eo qui ipsorum naturam suscepit, μετέσχε γὰρ σαρκὸς καὶ αἵματος [participavit carnem et sanguinem] Hebr. 2: 14. Hanc sacrificii sui efficaciam, ita ut clare posset intelligi, ipsis explicabat cum diceret ad Patrem, Ἐγὼ ἀγιάζω ἑμαυτὸν, ἵνα καὶ αὐτοὶ ὥσιν ἡγιασμένοι ἐν τῇ ἀληθείᾳ [Ego consecro me ipse, ut sint et ipsi consecrati in veritate], Ioh. 17: 19, et mox, Θέλω ἵνα ὅπου εἰμι ἐγὼ κἀκεῖνοι ὥσι μετ' ἐμοῦ [Volo ut ubi sum ego et illi sint mecum], 24. Utrumque scilicet, tum veri cognitionem atque obsignationem, ut verum pastum animorum, tum gloriosa gaudia quae post hanc vitam expectantur, etiam vulgo sciebant Iudaei manducandi verbo significari. Prioris testis est Philo cum ita ait libro De Allegoriis: Τὸ φαγεῖν σύμβολόν ἐστι τροφῆς ψυχικῆς· τρέφεται δὲ ἡ ψυχὴ ἀναλήψει τῶν καλῶν καὶ πράξει τῶν κατορθωμάτων [Edere symbolum est pastus animorum, pascitur autem anima perceptione honestorum dogmatum et effectione rerum honestarum]. Et libro De Sacrificiis Abel et Cain: Ἰσασιν οἱ κεκοινωνηκότες ἤδη, καὶ οἷς ἡ φύσις ἡλεως, πάλιν γινώσκονται, κληθέντες εἰς μετουσίαν θοίνης, οὐκ ἐξ ἧς αἱ γαστροὶ ἡδοναὶ πιμπλαμένης τὸ σῶμα παινοῦσιν, ἀλλ' ἀπ' ἧς διάνοια ἐκτρεφόμενη καὶ ἐγχορεύουσα ἀρεταῖς γήθει τε καὶ εὐφραίνεται [Norunt qui participarunt, et si natura ipsis propitia est scient et in posterum vocati ad communicandas epulas, non ex quibus voluptates ventris impleti corpus saginant, sed quibus mens enutrita et in virtutum choro agens gaudet et lastatur]. Sic et Moses Maïmonides in Hebraeorum ὑπονοήσεως [latenti locutione] comedere dicit id valere quod intellectu apprehendere: locus est in Ductore dubitantium lib. I cap. 29: quod verum esse ostendunt

dant et: Prophetarum loca Ier. 15: 16, Ezech. 3: 3, Prov. 9: 5, Apoc. 10: 9 et Eccl. 15: 3, 24: 29. Scriptor de coena Domini: *Quod esca est carni, hoc animas fides.* Servius ad illud in III Aeneidos,

——— *Vittasque resolvit,*

In ratione sacrorum par est et animas et corporis causa. Nam plerunque quas non possunt circa animam fieri, fiunt circa corpus. Et alibi libro IV, *In sacris quas exhiberi non poterant, simulabantur, et erant pro variis.* Tertullianus De Baptismo: *Ea forma qua semper carnalia in figuram spiritualium antecedunt.* Alterius indicia passim in libris Rabbiorum, ubi *edere et bibere in mundo futuro* saepe occurrit: itaque receptum hunc loquendi modum sequens Pharisaeus dicebat: *Μακάριος ὁ φάγεται ἄρτον ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ* [*Beatus qui edit panem in Regno Dei*], Luc. 14: 15. Et Christus, cuius sermo ubique erat conspicuus ac popularis, futura gaudia eadem imagine adumbrabat, non tantum apud Apostolos, ut Luc. 22: 30, sed et apud plebem, Matth. 8: 11. Sicut autem Christus apud Iohannem vocem *ἀγιάζειν* [*consecrandi*] a sacrificiis desuntam usurpaverat, ita eadem utitur Scriptor ad Hebraeos cum dicit: *Ὁ θεὸς γὰρ ἀγιάζων καὶ οἱ ἀγιαζόμενοι ἐξ ἐνὸς πάντες* [*Qui consecrat et qui consecrantur ex uno omnes*]. Et Paulus sicut dixerat *κοινωνοὶ εἶναι θυσιαστηρίου τοῦ ἐσθίουσας τὰς θυσίας* [*participes esse altaris eos qui hostias edunt*], ita τὸν ἄρτον [*panem*] vocat *κοινωνίαν τοῦ σώματος* [*communione corporis*]. Ac passim docent Christiani veteres institutum hoc sacramentum ut perpeccionibus ipsius qui propter nos factus est *παθητὸς* [*patiens*], os ex ossibus nostris, caro ex carne nostra, et rursum gloriae communicaremus, coalescentes velut εἰς *σάρκα μίαν* [*in unam carnem*] ad complementum eius quod olim per matrimonii institutionem fuerat adumbratum, 1 Cor. 6: 17. Loca afferre longum esset. Bene autem panis species adhibita ad corporis significationem, quia ad eius naturam proxime accedit. *Ἄπαντα τρέφεται τοῖς αὐτοῖς ἐξ ὧν τέκον* [*Omnia nutriuntur ex iis unde constant*], inquit Aristoteles. Et *σίλον ὄλη σαρκὸς* [*frumentum materia carnis*] apud Galenum. Atque adeo non Arabibus tantum vox *عَنْ*, quae panis

II.

V.

pro-

proprie est Hebraeis, *carnem* significat, sed et Hebraeis vox eadem illo significato reperitur, ut Sophoniae 1: 17, Levit. 2: 7, 21: 6, 22: 7, Os. 9: 4 caro victimarum vocatur **לֶחֶם** [*panis*], pro quo Chaldaei ponunt **ܠܝܬܐ ܡܨܝܢܐ** [*oblationem*]. Nec aliter nonnulli interpretantur illud Iob. 6: 7, ut sensus sit, *languores carnis meae*.

27. **Τὸ ποτήριον**, *calicem*] Saepius calix circumferebatur in coena: sed hic de postrema potatione agitur, quae caeteris sollemnior etiam apud Gentes, ut iam ante ostendimus. Fuisse autem in eo calice vinum aqua temperatum docet nos liber Misnaioth De benedictione VII. Et videtur hoc postulasse coeli eius ingenium, ut vina, praesertim paulo largius solito, nisi aqua temperata non biberentur: vide Prov. 9: 2, 5, Apoc. 18: 6, et Scriptorem de quaestionibus Hebraicis, qui inter opera Hieronymi legitur. Hic quoque mos ad Christianos veteres transiit. Iustinus: **Ποτήριον ἕδρας καὶ κέρατος** [*Calix aquae et vini*]. Hinc *mixtum calicem* dixit Irenaeus. Clemens: **Μίχεται ὁ οἶνος τῷ ὕδατι** [*Miscetur aquae vinum*]. Cyprianus *Dominicam traditionem* vocat ut calix qui in commemorationem Domini offertur mixtus vino offeratur. Adde Canonem XL inter Africanos, et Liturgias veteres Syriacas, Graecas, Arabicas, Latinas.

Εὐχαριστίας, *gratias agit*] Idem valet quod **εὐλογίας** [*benedixit*], ut supra diximus. Ipsum nomen receptum poculi expressit Paulus cum dixit **ποτήριον εὐλογίας** [*calicem benedictionis*]. Nam Hebraei vocabant **לְהַלֵּל**: solent autem **לְהַלֵּל** [*laudare*] et **לְבָרֵךְ** [*benedicere*] sumi *synonymos* [*eodem significato*], ut apparet Ps. 10: 3, ubi altera vox alteram explicat. Et Esai. 64: 11 **לְהַלֵּל** ab Interpretibus LXX vertitur **εὐλόγησαν** [*benedixerunt*].

Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες, *bibite ex hoc omnes*] In sacris (ac proinde et in federibus quae interposito sacro peragebantur, Ps. 50: 5) sanguis quidem in pateras fundi solebat, ut quarto Thebaidos Papinianae et aliis in locis legimus: sed quia bibere sanguinem inhumanum erat (quanquam id quoque in federibus nonnullis factum legimus: sic enim Plutarchus Publicola iuvenes patrioios ait inter se federatos **ἀνθρώπου σφαγίοντος ἐπισπένδοντες αἷμα** [*libantes sanguinem hominis occisi*], et *fedus cruore sa-*

gra-

cratum dixit Tacitus Annalium XII et Diodorus in fragmentis a Valesio editis firmatam ab Apollodoro coniurationem esu humanae carnis et sanguinis humani potu; et morem eundem Magellanus apud Americanos reperit; et Tigrani in Armenia id factitatum narrat Valerius Max. lib. IX. cap. 11, unde mos ille venit ad Comanos, mansitque ad tempora usque Ludovici Sancti Francorum Regis, ut testatur Joinvillius: Scythiis idem factum memorat Solinus et Mela, Saracenis Nicetas Choniates, Danis Saxo Sialandicus), institutum est apud populos mansuetiores ut vinum sanguinis loco biberetur, unde *נֶחֱם נֶחֱם* *Hebraeis est vinum profanorum sacrificiorum*: quo alludit Ezech. 39: 19, 20, et vinum *sanguis uvas* dicitur, et ipso colore (nam rubebant fere vina, Ps. 75: 9) sanguinem referebat. Hoc vinum qui potabant ipso victimae sanguine imbuti censebantur. Philo: *Ἀπὸ τούτου γέ τοι φασι τὸ μεθύειν ὀνομάσθαι ὅτι μετὰ τὸ θύειν ἔθος ἦν τοῖς προτέροις οἰνεῖσθαι* [Inde dictum putant *μεθύειν* quod *Veteres post sacrum potarent*]. Federa quoque, ut dixi, admoto calice firmari solita ostendit Aristophanes Lysistrata, qui et alibi ad eum morem alludens *σπονδὰς ἐκπλομαί* [*federa abibo*] dixit: et Diodorus Siculus a vini libatione natum dicit nomen *σπονδῶν* [*federum*]. Hinc Homero *σπονδαὶ ἀκητοὶ* [*vinosa federa*]. Originem ostendit Plutarchus libro de Iside de Aegyptiis loquens: *Οὐκ ἐπινον οἶνον οὐδὲ ἐσπενδον ὥς φίλιον θεοῖς, ἀλλ' ὥς αἷμα τῶν πολεμησάντων ποτὲ τοῖς θεοῖς* [*Non bibabant neque libabant vinum ut Diis gratum, sed ut sanguinem eorum qui in Deos bellassent*]. Coniunge quae mox sequentur de sanguinis usu in federe. Certe non in hoc tantum sed et in Baptismi sacramento videtur omnino Christus se non Hebraeorum tantum sed et Gentium in idem fedus cooptandarum, captivi accommodasse.

28. *Τὸ αἷμά μου τὸ τῇ καινῇ διαθήκῃ, sanguis meus novi Federis*] Recte sentiunt, me iudice, Grammatici veteres, qui *sanctionem* dictam aiunt a *sanguine*. Nam in legibus *sanctio* dicebatur ea pars quae vitam hominis legi obligabat; in federibus ipsa effusio sanguinis victimalis, qui inerat comminatio similis excidii adversus eum qui federi non statisset, Exod. 24: 8. Sic apud Ho-

merum ἐν ταῖς σπονδαῖς [in *federibus*] haec legitur imprecatio in eos qui pactis non stetissent:

Ἰδὲ σὺ ἐγκέφαλος χαμάδις ῥέτοι ὡς ὅδε οἶνος.

[*Ut fluit hoc vinum, cerebrum sic effluat illi.*]

Eustathius ad III Iliados: Τῶν θυθησομένων ἐπὶ ὄρκους ἀρ-
νῶν τρίχας ἐκ κεφαλῆς τέμνων ὁ βασιλεὺς ἔνειμε τοῖς τῶν
Τρώων καὶ Ἀχαιῶν ἀρίστοις διὰ τῶν κηρύκων, ἵνα πάντες
δοκᾶσι συνεφάπτεσθαι τῆς θυσίας: σύμβολον δὲ ἦν τοῦτο τοῦ
εἰς κεφαλὴν τραπήεσθαι τὰ κατὰ τοῖς ἐπιορκήσουσι [*Agnorum
super quos iurabatur pilos de capite absecans Rex dis-
tribuebat primoribus Troianorum et Grascorum per prae-
cones, ut omnes viderentur victimas tetigisse: symbolum
autem hoc erat, mala ventura in caput eius qui iuratis
non stetisset*]. Hinc illa vetus formula: *Si prior defe-
xit, tu illum, Jupiter, sis ferito ut ego hunc porcum ho-
die fefiam, tantoque magis quanto magis potes pollesque.*
Nec alio respicit severa illa comminatio in Epistola ad
Hebraeos adversum τοὺς κοινὸν ἡγησάμενους τὸ αἷμα τῆς
διαθήκης [*eos qui sanguinem federis pro profano habent*],
quo in loco, ut et hic et Exod. 24: 8. et Zach. 9: 11,
αἷμα τῆς διαθήκης est sanguis quo fedus solemniter sanc-
itur, quod ἐγκαινίζεσθαι [*dedicari*]. dixit dictae Epistolae
divinus Scriptor. *Sacrificiis conspirationem sancire* dixit
Tacitus Agricolae Vita: atque inde recte suppleas quod
apud Lucam et Paulum est, ἡ καινὴ διαθήκη ἐν τῷ
αἵματι μου vel ἐν τῷ ἐμοῦ αἵματι [*novum Fedus sangui-
ne meo*] scilicet ἐγκαινισθεῖσα [*dedicatum*]. Dicitur autem
calix διαθήκη ut panis κοινωνία [*communio*]. Ab hac an-
tiqua federum natura non abludit historia 1 Sam. 11,
ubi pecudes discinduntur cum comminatione poenae in
desertores, sed quae in res ipsorum non in personas di-
rigitur. Zenobius: Οἱ Μόλορτοι ἐν τοῖς ὀρκισμοῖς κατα-
κόπτοντες εἰς μικρὰ τοὺς βοῦς τὰς συνθήκας ἐποιεῦντο [*Mo-
lossi iurabant federa bobus in minutas partes dissectis*].
In Apollodori Bibliotheca legimus de Peleo, qui Acasti
uxorem dissecuerat, καὶ διελὼν μέλη διήγαγε δι' αὐτῆς τὸν
ἐσχατὸν [*et membra in duas partes ponens inter ea tra-
duxit exercitum*]. Sic et Abrahamus cum Deo fedus fa-
cit dissectis pecudibus, Gen. 15: 10, atque eum morem
Chaldaeis fuisse sancienti fidem tradit Cyrillus adversus In-

Fulienum ultimo. Livius lib. XXXIX, *Caput mediae castris praeclisae et prior pars ad dextram cum extis, posterior ad laevam viae ponitur: inter hanc divisam hostiam copias armatae traducuntur.* Plutarchus Quaestionibus Romanis: *Βουνοῖς δημοσίᾳ καθαρμός ἐστὶ, κυνὸς διχοτομηθέντος: τῶν μερῶν διεξιλθεῖν* [*Bosotis publica purificatio est, cane in duas partes secto inter eas partes transire*]. Adde ad loci huius intellectum locum Lucae. Act. 23: 21.

Τὸ περὶ πολλῶν ἐκχυρόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, qui pro multis effunditur in remissionem peccatorum] Πολλοὺς hic intelligo eos tum ex Iudaeis tum ex Gentibus qui federis conditiones amplectuntur. Vide quae Rom. 5: 15. Sic et in Barnabae quae dicitur epistola: *Καὶ αὐτὸς ὑπὲρ τῶν ἡμετέρων ἁμαρτιῶν ἡμελλε σκεῦος τοῦ πνεύματος προσφέρειν θυσίαν* [*Et ipse pro peccatis nostris hostiam offerre debuit vas illud Spiritus*]. Simul autem transit Christus, a comparatione federum ad comparationem sacrificiorum, piacularium, in quibus anima pecudis offerebatur velut succidanea animae hominis qui mortem meruisset; unde *victima ferre peccata* dicebatur in Lege. Hinc *mori victimam pro homine, emi aut redimi hominem victimis*, etiam Graeci et Latini dixere. Vide quae supra 20: 28. Animam autem non visibilem visibiliter sanguis repraesentabat: *Anima carnis in sanguine*, inquit Lex, *ego vero destinavi eum vobis in altari ad expiationem faciendam pro animis vestris. Nam sanguis est qui pro anima expiationem facit.* Neque aliud Gentes per sanguinem in sacris eiusmodi significabant. Hinc Virgilius illud, *Sanguine quaerendi reditus*, exponit, *animaque litandum.* Et passim *pacem sanguine exposci, Numen sanguine placari, sanguinem dari pro sanguine*, apud Poetas aliosque legimus: quem morem Iudaeis aliisque populis communem respiciens Scriptor ad Hebraeos ait, *χωρὶς αἱματεκχυλας οὐ γίνεσθαι ἄφεσιν* [*sine sanguinis effusione non fieri remissionem*]. Sicut autem per corporis nomen Veteres intellexerunt communicationem per passionem et gloriae Christi, ita per *sanguinem* communicationem mortis et immortalitatis, quia sanguis, ut diximus, vitam significat. Hinc Ignatius αἷμα Χριστοῦ [*sanguis*].

gatum Christi] vocat ἀφθαρτον καὶ αἰῶνον ζωὴν [vitam perpetuam et incorruptam]. Clemens: Τοῦτ' ἐστὶ πίνειν τὸ αἷμα τοῦ Ἰησοῦ, τῇ κυριακῇ μεταλαβεῖν ἀφθαρσίας [Hoc est bibere sanguinem Iesu, participem fieri Dominicae immortalitatis]. Oratio in Missa Latina: Sanguis Domini nostri Iesu Christi custodiat animam meam in vitam aeternam. Auctor libri De coena Domini: Panis est esca, sanguis vita; deinde: Bibimus autem de sanguine Christi ipso iubente, vitae aeternas cum ipso et per ipsum participes. Quod optime cohaeret cum remissione peccatorum; quia cum mors sit ex peccato, tunc remissionis peccatorum fructus perfecte percipietur cum mors abolebitur. Ἐκχυνόμενον significat iamiam effundetur: praesens pro proximo futuro: ita supra 3: 10, ἐκκόνεται: valet iamiam exidetur: et δὲ ὁπίσω μου ἐρχόμενος, qui iamiam me est secuturus: et 5: 23, ἐὰν οὖν προσφύγῃς, si iamiamque sis oblaturus: 6: 6, ὅταν προσεύχῃ, iamiam oraturus: et 22: 22, βαστίζομαι, id est, tingar. Marc. 9: 31, παραδίδοται, id est, tradetur; ut apparet Matth. 17: 22, 20: 18. Luc. 17: 12, εἰσερχόμενον δὲ αὐτοῦ εἰς τινὰ πόλιν, id est, cum iamiam intraturus esset: et 23: 54, Σάββατον ἐπέσχε, id est, in eo erat ut brevi illucesceret: 24: 48, ὑμεῖς δὲ ἐστε μάρτυρες [vos autem estis testes], id est, ἐσσεσθε [eritis], ut idem ipse Lucas interpretatur Act. 1: 8. Luc. 24: 49, ἀποστέλλω [mitto], id est, ἀποστέλλω [mittam], ἐρχεται pro ἐλεύσεται [venit pro veniet] Ioh. 4: 21, νίπτεις pro νίψεις [lavas pro lavabis] Ioh. 13: 6, καθαίρει pro καθαρεῖ [purgat pro purgabit] Ioh. 15: 2. Itaque vetus Interpres Latinus, et cum eo Canon Missae qui dicitur, hoc ipso loco ἐκχυνόμενον vertit qui effundetur: ac similiter Marc. 14: 24, et quod de corpore Christi in hoc eodem argumento dicitur 1 Cor. 11: 24, τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλόμενον [quod pro vobis frangitur], idem Interpres vertit quod pro vobis tradetur.

29. λέγω δὲ ὑμῖν, dicō autem vobis] Ex Luca apparet dicta haec in ipsa coena, et proinde ante panis et vini consecrationem. Sed quia vini mentio hic praecesserat, ideo visum est Matthaeo id dictum hic subtexere. Lucas etiam esus meminit. Solebat autem apud Iudaeos felicitas vitae alterius per verba edendi et bibendi populariter de-

describi: quo sensu et ἀνακλίνεσθαι [*recumbere*]. habuimus. supra 8: 11.

Τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέλου, *de hoc fructu vitis*] Ita loqui Christus maluit quam nude *vinum* appellare, quia in coena Paschali atque adeo in ipsa formula τῆς εὐλογίας [*benedictionis*] aliter nominari non solebat quam *ἡ γὰρ τῆ* [*fructus vitis*]. Allusit et Philo περὶ μέθης [*De ebrietate*] libro, τοῦ γεννώτος φυτοῦ τὸν οἶνον ἀμπέλου [*vitis, quae plantat vinum gignit*].

Καινὸν, *novum*] Id est, τὸν οἶνον νοητὸν [*vinum quod mente percipitur*], laetitiam immortalem, quae per vinum adumbrata intelligebatur. Nam sic in Onirocritico Rabbi Hai vita aeterna significatur vocibus *vini servati a creatione mundi*: cuius vini mentio etiam apud Jonathanem Paraphrasten et alios. Vide eos ad Ps. 35: 9 et ad Cant. 8: 2, et librum Berachot et Zoar titulo *Toldot*. Simile est Ἱερουσαλὴμ καὶ νηὴν [*Hierosolyma nova*] in Apocalypsi: nam solent τὰ ἀλληγορούμενα [*quae ad aliud significandum dicuntur*] aliquo additamento emolliri. Sic τὴν ἀνω Ἱερουσαλὴμ [*Hierosolyma quae sursum sunt*] dixit Paulus Gal. 4: 26. Tale est οἶκος πνευματικὸς [*domus spiritualis*] et ἀνενέγκαι πνευματικὰς θυσίας [*offerre spirituales hostias*] 1 Pet. 2: 5. Sic Apocalypsis urbem Hierosolymorum vocari ait πνευματικὸς Σόδομα καὶ Αἴγυπτον [*spiritualiter Sodoma et Aegyptum*]. Ex simili Lucae loco ubi de Paschali coena agitur exponere liceat, τὸν οἶνον τὸν πληρούμενον [*vinum quod impletur*]. Sunt enim τὰ νοητὰ πληρώματα τῶν αἰσθητῶν [*intelligibilia implementa sensibilium*]: qua de re ad Lucam plenius. Neque novum est ut idem nomen, quemadmodum hic γέννημα τῆς ἀμπέλου, duobus sensibus serviat. Ita aqua Ioh. 4: 13, 14 dicitur et illa vulgaris et alia spiritualis. Ita Marc. 10: 15 βασιλεία τοῦ Θεοῦ [*Regnum Dei*] et doctrinam coelestem significat et gloriam vitae alterius: nam δέξεται τὴν βασιλείαν [*recipere Regnum*] ad priorem sensum pertinet, οὐ μὴ εἰσέλθῃ εἰς αὐτήν [*non intrabit in illud*] ad secundum, ut docet collatio locorum quos citavimus supra 5: 20. Bene hunc locum explicat Nazianzenus secundo sermone De Paschate.

30. Τμησαντες, *hymno dicto*] Censent viri eruditi

cantatos a Christo hymnos qui Paschate cani solerent; quales sunt Ps. 114 et sequentes. Sed sicut ad veterem gratiarum actionem Christus novam addidit suo instituto congruentem, ita et de hymno fecisse credibile est. Ac forte ea ipsa hymni in modum dixit Christus quae apud Iohannem 17 legimus. Nam solebant pro re nata ex tempore hymnos, quos *σῦντα* vocant, effundere Hebraei, nullis numeris adstrictos: qualia sunt carmina Deborah, Annae, Zachariae, Mariae, Indaeorum 2 Macc. 10: 38 et hymnus ille Christianorum qui exstat Act. 4: 24. Philo De vita Contemplativa: "Ὡς ἐν θεοπούσῃ μόνον, ἀλλὰ καὶ ποιούσῃ ἄσματα καὶ ὕμνους εἰς τὸν Θεὸν διὰ παντοίων μέτρων καὶ μελῶν, ἃ ῥυθμοῖς αἰνυσιγόοις ἀναγκαστικῶς χαράττουσι [Neque contemplantur modo, sed et faciunt carmina et hymnos in Deum variis mensuris ac sonis, quos non nisi severis numeris figurant]. Nec dubito quin et hoc canendi genus vel praecipue commendet Paulus Eph. 5: 19, Col. 3: 16. Mansit diu is mos in Ecclesia vetere. Tertullianus: *Post aquam manualet et lumina, ut quisque de Scripturis vel de proprio ingenio potest, propocatur in medium Deo canere.* Meminit et Plinius carminum quae Christo dicebantur; et Synodus Toletana IV, canone 12, et Scriptor contra Artemonem memoratus Eusebio.

Εἰς τὸ ὄρος] Id est, *versus montem*: nam Gethsemane erat inter torrentem Cedron et montem ipsum.

31. *Τότε]* Circa hoc tempus: nam haec ante exitum e domo dicta ex Luca et Iohanne videtur colligi.

Σκανδαλισθήσεσθε ἐν ἐμοί, offendemini in me] Simile loquendi genus habuimus supra 11: 6. Est autem late patens significatio, sed ex locorum circumstantiis restringenda: *σκανδαλίζεσθαι* hic est ab officio discipuli atque amici deficere, minusque digne de Magistro sentire: *ἐν ἐμοί*, occasione eorum quae mihi evenient.

Γέγραπται γάρ, Πατάξω τὸν ποιμένα καὶ διασκοπισθήσεται τὰ πρόβατα τῆς ποιμνῆς. Scriptum est enim, Percutiam pastorem et dispergentur oves gregis] Videtur hoc dicto proverbii in modum uti Christus: ut sensus sit: *Fiet quod dici solet, quodque alicubi scriptum meministis, Pastore percusso oves disperguntur.* Atque ideo
Chris-

Christus imperativum modum in indicativum mutavit, quia proverbiali locutioni magis id congruebat. Neque illud πατάξω certam personam designat, sed prima persona pro quavis ponitur: nec aliud est πατάξω τὸν ποιμένα quam πατάσσεσθαι ὁ ποιμήν [percutietur pastor]. Neque ab hac interpretatione abducere nos debet Zachariae locus. Nam quae in historiis posita νοήματα [cogitationes] sunt, extra historias posita γνώμαι [sententiae] fiunt: neque tum respicitur qua occasione sint primitus dicta, sed quam late se vis γνώμης porrigat. Simile est illud Virgilii de apibus:

— *Rege incolumi, mens omnibus una;*

Amisso rupere fidem.

Et Livii: *Sicut acies funditur Duce occiso, ita dilapsi passim alii alio.* Homerus circa Sarpedonis mortem dixerat:

— *Ἄλλ' ἐφόβηθεν*

*Πάντες, ἐπὶ βασιλῆα ἴδον βεβλαμμένον ἦτορ
Κελμερον ἐν χειρῶν ἀγύρει.*

[— *Timuere sed omnes*

*Postquam adspexerunt perfossum pectore Regem.
In medio caedis cumulo.]*

32. Προάγω ὑμᾶς, praecedam vos] Translationem Christus continuat: Rursum pastoris more vos praeibo in Galilaeam. Ioh. 10: 4 de pastore: Καὶ ὅταν τὰ ἴδια πρόβατα ἐκβάλῃ ἔμπροσθεν αὐτῶν πορεύεται [Et cum proprias oves emiseric, ante eas vadit]. Haec ipsa Christi verba in memoriam reducit Discipulis Angelus infra 28: 7, Ἴδου προάγει ὑμᾶς εἰς τὴν Γαλιλαίαν [Ecce praecedit vos in Galilaeam].

34. Πρὶν ἀλέκτορα φωνῆσαι, antequam gallus cantet] Nimirum τὸ ὄρθριον [matutinum], ut Aristophanes loquitur: quod ἐξ εὐνάς [= lecto] dixit Theocritus. Nam aliqui, ut recte a Theophylacto ad Marcum atque aliis notatum est, bis canit gallus, primum medinocitio; deinde sub adventum lucis, quarta vigilia, ut ait Plinius lib. V. Histor. Nat. cap. 22. Et Casii montis e vertice conspici Solem quarta vigilia Solinus dixit, secundis galliciniis Ammianus: quae vox secundorum galliciniorum etiam apud Melam est: ὅτε τὸ δεύτερον ἀλεκτρίων ἐφθέγ-

give [postquam secundum gallus ediderat sonum] apud Aristophanem. Posterior cantus, ut nobilior atque alacrior, proprie vocatur ἀλεστροφωνία Marci 13: 35, *gallicinium* Gellio, Macrobio, Apuleio, Censorino. Videtur Marcus ipsa Christi verba expressisse a Petro accepta *ἐπεὶ ἡ δις ἀλεστροφὴ φωνήσας*, id est, *antequam gallus iterum cenat*; quod ad cantum galli secundi dixit Iuvenalis: Synesius δευτέρων ὀρνίθων ὠδήν [secundum gallorum cantum] vocat. At Matthaeus, Lucas, Iohannes cantum galli simpliciter nominare contenti fuerunt, gnari ubi nihil additur matutinum intelligi.

Τολὲ ἀπαρνήσῃ με, ter me negabis] Mire emphatica sunt haec Christi verba. Negaverat Petrus se ab officio discessurum: Christus ostendit discessurum non leviter, sed graviter, id est, non solum fuga sed Magistri abdicatione: id enim est ἀπαρνεῖσθαι, negare se Iesum qui esset nosse, ut Lucas παραφράζει [latius exponit]. Dixerat Petrus, οὐδέποτε [nunquam], Christus docet facturum eum quod facturum se negabat ea ipsa nocte antequam dies oriretur, et facturum non semel sed ter: quod signum erat non qualiscunque πάθος [motus animi] sed expectoratae constantiae. Gallus Deum opificem suum laudat, Petrus Servatorem negat. Post galli cantum Christus munus suum Sacerdotale auspicatur, ut Pontifex Maximus Hebraeorum facere solebat. Scriptum id in Iema.

36. *Οὐ μὴ σε ἀπαρνήσομαι, non te negabo*] Dicit hoc Petrus bona fide boni propositi sibi conscius, sed neque vitium suarum imbecillitatem neque periculi ingruentis magnitudinem satis ponderans. Ita nimirum fieri solet. Voluntas aliqua honesti cognitione imbuta facile eo fertur quamdiu nihil est quod sensus et per sensus τὸ τῆς ψυχῆς ἄλογον [partem animae irrationalem] moveat. At ubi res ipsae excitare coeperunt τὸ πάθος [affectus], saepe illa pulchre cogitata excidunt, quia male verum examinat blanditiis aut metu corruptus index animus. Hinc Philemon:

Ἐρέπων τὸ τε ἀλγὺν καὶ θεωρεῖν ἔς' ἴσως.

[Credo, una volunt dolor esse et curatio.]

Adversus hanc imbecillitatem implorandas nobis est Spiritus ille fortitudinis, quem ne Apostolis quidem suis initio

tio disciplinae dedit Deus, ut infirmitatem humanam lapsu suo discentes tanto magis aliorum infirmitatibus condolescerent; iuxta illud:

Non ignara mali miseris succurrere disco.

36. *Χωρὸς*] Ita Graeci vocant vicum extra urbem; quem posterior Latinitas *villam* coepit appellare, quo sensu hic sumenda ea vox apud Latinum Interpretem. Arabs vertit *قَرْيَة* quod in veteri Glossario interpretatur legitur *Villa*, *Vicus*. In hoc vico erat is hortus in quem ivit Christus.

Γεθσημανή] *גת שמנים* vocatur Esai. 28: 1 pars agri Israelitici quae ad pedes est Libani Montis. Similem ob causam, aut forte ad id exemplum, vicus iste sub Montem Olivarum situs idem nominis habuit. Fieri potest ut vulgo dictus sit hic locus *גת שמנים*, id est, *Vallis cum oleitate*. Notat Aben Esdra iunicem illam piacularum, cuius mentio Num. 19, in Monte Olivarum solitam comburi. Eo credibile est Christum respexisse cum huc locorum concessit inchoandae perpositioni.

Καθίσαι αὐτοῦ, sedete hic] Verba Abrahami cum filium iret oblatum, Gen. 22: 5.

37. *Πέτρον καὶ τοὺς δύο υἱοὺς Ζεβεδαίου, Petro et utroque Zebedaei filio*] Tanquam *ἐκλεκτῶν ἐκλεκτοτέρους* [*electionum selectiores*], ut alibi loquitur Clemens Alexandrinus. Testes tres, ne quid excipi possit. Vide Deut. 17: 6.

ἤρξατο λυπῆσθαι καὶ ἀθρονεῖν, coepit contristari et moestus esse] Voce *ἀθρονεῖν* utitur Plutarchus in Antonio et in praeceptis ad Sanitatem.

38. *Περίλυπός ἐστιν ἡ ψυχὴ μου ἕως θανάτου, tristis est anima mea usque ad mortem*] *סובב ליסורי מות* [*Circumderunt me dolores mortis*]. Verba sunt Davidis, Christi plerumque typum gerentis, Ps. 116: 3. Graece *περίσχορον με ὀδίνες θανάτου*. Ita vocantur dolores maximi et quales circa mortem esse solent, quibus non immerito comparatur horror ipse mortis et quidem tam cruentae tam ignominiosae ob oculos versantis. Ovidius:

Morsque minus poenae quam mora mortis habet.

Errant qui *ἕως* hic pro temporis limite accipiunt. Confer et Ps. 42 et 43.

39. *Ἐπεσεν ἐπὶ πρόσωπον αὐτοῦ, procidit in faciem suam*]

ευαγγ] Mos cum summa demissione precantium; Genes. 17: 17, 1 Macc. 4: 40, Eccl. 50: 19.

Προσευχόμενος, orans] *Μετὰ κραυγῆς ἰσχυρᾶς καὶ δακρύων* [cum clamore valido et lacrymis], ut ait Scriptor ad Hebraeos: quod quanquam ad alias etiam Christi preces referri potest, ad has tamen peculiariter pertinet.

Πάτερ μου, εἰ δυνατόν ἔστί, παρελθέτω ἀπ' ἐμοῦ τὸ ποτήριον τοῦτο, Pater mi, si fieri potest, transeat a me calix iste] Quod hic et apud Lucam est *ποτήριον*, Marco et *ποτήριον* et *ᾠρα* [hora] dicitur. Dubitari poterat de imminente morte ageret Christus, an de isto horrore quem tum animus sentiebat. Sed prae horroris sensu ob mortem concepto haec ipsa de morte eum esse locutum ut credam facit affine isti quod apud Marcum loquendi genus in Iohannis historia, ubi Christus ita loquitur: *Νῦν ἡ ψυχὴ μου τετάραται· καὶ τί ἔπω; Πάτερ, σῶσον με ἐκ τῆς ᾠρας ταύτης; ἀλλὰ διὰ τοῦτο ἤλθον εἰς τὴν ᾠραν ταύτην* [Nunc anima mea turbata est: et quid dicam? Pater, serva me ex hac hora? Atqui ob hoc veni in horam hanc], ubi *ᾠρα* omnino mortis tempus denotat. Cum autem verba haec Christi et quae sequuntur uno nexu cohaereant, non est putandum quicquam illi velut impraemeditatum excidisse, et quod prius dixerat vera ac proprie per id quod posterius est emendari; cum multo rectius dicatur uno eodemque tempore Christum exprimere voluisse tum quid vellet, tum quid velit. Saepe enim accidit ut quis aliquid faciat:

————— *Ἐκὼν ἀκούει γὰρ θυμῷ.*

[————— *Pariter nolensque volensque;*]

imo in omnibus molestiis subeundis talem *μικτὴν πράξιν* [mixtam actionem], ut Aristoteles nominat, est animadvertere; cuius exemplum ipse ponit in eo qui cum vellet merces habere salvas, vult tamen maioris mali vitandi causa iactum facere: *οὐδεὶς γὰρ ἂν ἔλοιτο καθ' αὐτὸ τῶν τοιούτων οὐδὲν* [nemo enim tale aliquid eligat propter id ipsum]. Si ergo mors sola coniuncta tanta cum ignominia ac cruciatu spectetur, haud dubie vellet Christus eam declinare; quippe cum natura omnis praecipuaeque animantium saluti suae studeat, vitetque nocitura: at Patris voluntatem respiciens, mortem talem non invidet

subit, καὶ γίνεσθαι ὑπήκοος μέχρι θανάτου, θάνατον δὲ σταυροῦ
 [et fit obediens usque ad mortem, mortem autem crucis],
 Phil. 2: 8. Hoc modo ipse καίτερος υἱὸς ὧν ἔμαθεν ἀπ' ὧν
 ἔπαθε τὴν ὑπακοήν [quamvis esset filius didicit ex iis
 quas passus est obedientiam], experiendo scilicet quam
 sit arduum ac difficile, tali praesertim tempore, omnes
 obedientiae partes explorare. Quomodo autem cohaeret con-
 ditio illa εἰ θανάτον ἐστὶ, quam cum Matthaeo etiam Mar-
 cus ponit, cum eo quod apud Marcum sequitur πάντα
 δυνατά σοι [omnia tibi fieri possunt]? Nimirum recur-
 rendum hic est ad illam tritam in Scholis distinctionem,
 eius quod ἀδύνατον [impossibile] sit per se, et eius quod
 ἀδύνατον sit hoc vel illo posito. Nam per se nihil est
 Deo ἀδύνατον, ut vidimus supra 19: 26, extra ea quae
 sunt in semetipsis ἀντίστα [repugnantia], aut quae Di-
 vine naturae repugnant. At sensus est: Si tua decreta
 ferunt ut alio modo tuae gloriae et hominum saluti ae-
 que consulatur.

Πλὴν οὐχ ὡς ἐγὼ θέλω, ἀλλ' ὡς σὺ, veruntamen non ut
 ego volo, sed sicut tu] Scilicet γενέσθω [fiat], quod ad-
 dit Lucas. Hic more Hebraeorum, qui neque potentia-
 lem neque optativum modum habent, θέλω est. pro θέλωμι
 [vellem], vel, ut Graeci loquuntur, ἐθέλω. Sic Rom. 9: 3,
 ἠγόμην est optarem. Sic infra καὶ παραστήσει est dictum
 pro παραστήσαι αὐν [exhiberet], nisi scilicet decretum illud
 definitum obstaret. Sic supra 12: 34, πῶς δύνασθε ἀγαθὰ
 λαλεῖν ποτήροισι ὄντες; [quomodo poteritis bene loqui cum
 siccis malis?] id est, quomodo poteritis? et 18: 6, συμφέρει
 αὐτῷ, id est, praestaret illi: λυσιτελεῖ [utilis est illi]
 sensu eodem Luc. 17: 2 et 18: 9, ὅτι εἰσὶ δίκαιοι, quasi
 essent iusti: et 16: 26, οἱ θέλοντες, si qui vellet. Sensus
 ergo hoc loco est: Vellem quidem quam maxime decli-
 nare hoc malum si velles, Pater: veruntamen volo fiat
 non quod aliaqui ego vellem, sed quod tu vis. Illud
 quod Christus alioqui se voliturum naturaliter dicit, Lu-
 cae vocatur θέλημα [voluntas], nimirum κατὰ τὴν [relati-
 ve], nam ἀπλῶς [absolute] et simul assumptis omnibus rei
 circumstantiis idem Christus volebat quod Pater volebat:
 atque haec praecipua pars erat obedientiae, quod volun-
 tatem suam contra naturale desiderium Patris voluntati sub-

subiecit. Simili sensu Petro dicitur Ioh. 21: 18, *οὐκ θύου εὐ θύλας* [*aget te quo nolles*], cum tamen ipsi non minus quam aliis Dei testibus conveniat illud Apoc. 12: 11, *οὐκ ἠγάπησαν τὴν ψυχὴν αὐτῶν ἕως θανάτου* [*usque adeo non amarunt vitam, ut mortem oppetierint*], et quod Paulus de se dicit Act. 31: 13, *ἑτοίμος ἔχω ἀποθανεῖν ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος τοῦ Κυρίου* [*paratus sum mori propter nomen Domini*]. Bene ergo Origenes septimo adversus Colsum: *Μετὰ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν εὐσεβείας καὶ ἡ εὐχὴ εἰρηται· παντὸς οὐτινοσούν τὸ περιστατικὸν εὐ προηγούμενον εἶναι συμβαλλόντος, ἀλλ' ἐπομένοντος τὸ μὴ προηγούμενον εἶναι συμβαλλόντος, ὅταν καιρὸς καλῇ· ἀλλὰ καὶ οὐκ ἐνδεδικυμένος ἦν, εὐαρεστούμενον δὲ τοῖς συμβαλλόντοις, καὶ προτιμώμενος τὰ ἀπὸ προνοίας περιστατικὰ, ἣ λέγουσα φωνή, Πλὴν οὐ τί ἐγὼ θέλω, ἀλλὰ τί οὐ* [*Cum pietate in Deum coniuncta est haec praecatio: cum nemo sit qui adversa putet esse principalia, sed feruntur quae non principaliter et ob se ipsa eveniunt, ubi poscit tempus. Caeterum erat non succumbentis, sed contenti qualibuscunque eventibus, et praeposcentis suae voluntati illa adversa quae ex Divina providentia accidebant, vox ista, Feruntamen non ut ego volo, sed ut tu*].

40. *Τῷ Πέτρῳ*] Ei praecipue, et per eum caeteris. Nam et nimium de se pollicendo Petras aliis praecerat, supra commate 35.

Οὐτως οὐκ ὁμολογεῖτε, εἰσέτις non potuistis] Non assentior iis qui οὐτως a sequentibus interstinguunt. Solet enim οὐτως, usqueadeo, siccine, adone, connecti cum oratione interrogativa aut admirativa potius. Sic apud Marcum optime legi arbitror: *Οὐτως μοι οὐκ ἔχετε πίστιν; [Adone nondum habetis fidem?]*

41. *Γενησθε, vigilate*] Vocis una duo significat: neque enim hoc tantum vult tempus esse somno temperandi, sed et quam maxime se parandi ad praelium intentis meditationibus. Nam *γεννησθε* est *προσέχετε* [*attendete*], ut supra cap. 24 et 25 aliquoties, Act. 20: 31, 1 Cor. 16: 13, Apoc. 3: 2 et alibi passim.

Προσευχῇ ἵνα μὴ ἐπεισθῇτε εἰς πειρασμόν, orate ne intretis in tentationem] Non possum iis subscribere qui praecipit putant Apostolum ut orent Deum ne ullus ipso

περὶ αὐτῶν adveniat, quod, posito decreto de iis quae Christo erant eventura, videtur esse τῶν ἀδυνάτων [*inter ea quae fieri non possunt*], itaque rectius est, ut et supra ad caput 6 diximus, εἰσέλθῃς hic esse, quod 1 Tim. 6: 9, ἐκπίπτειν *immergi* scilicet et *succumbere*. Est autem μετωνομία [*transnominatio*]: nam effectus pro causa ponitur. Monentur enim a Christo Discipuli orare, ut detur ipsis auxilium quoddam maius solito, quo fulti possent id consequi ne oppugnati succumberent. Atque hinc liquet non ita destrictè subtractum ipsis spiritus etiam robustioris auxilium ut non potuerit attentione et precibus impetrari. Sed cum hoc quoque neglectum ab ipsis esset, permissi sunt alii plus alii minus labi, quo magis, ut supra diximus, discerent μετριοπαθεῖν τοῖς ἀγνοοῦσι καὶ πλαρασμένους [*condolere iis qui ignorant et errant*]: quae non exigua pars erat muneris ipsis crediti.

Τὸ μὲν πνεῦμα πρόθυμον, ἡ δὲ σὰρξ ἀσθενής, *spiritus quidem promptus est, caro autem infirma*] Causa redditur cur implorandum sit solito maius auxilium, nimirum quod ita adhuc essent constituti ut τὸ φρόνημα τῆς σαρκὸς [*affectus carnis*] non satis audiret habenas mentis. Hebraei animae facultatem vitalem ac sensitivam vocant נַפְשׁ [*animam*], illam vero quae ratione utitur, τὸ ἡγμονικόν [*principale animae*], appellant רֹחַ [*spiritum*]: ita πνεύματος vocem usurpat Paulus Rom. 8: 16, 1 Cor. 2: 11, 6: 20, et Scriptor ad Hebr. 4: 12, πνεῦμα νοῦς [*spiritus mentis*] dicitur Eph. 4: 23. Dicitur Paulus alibi tum νοῦς tum ὁ ἄνθρωπος ἑνθεος [*homo interior*] quae pro eodem poniliquet Rom. 7: 22, 23, Eph. 3: 16. Alibi vero πνεῦμα totum animum significat comprehensis etiam affectibus, ut supra diximus 5: 3, sic Act. 19: 21. Animus igitur, utpote doctrina Christi, adde et mysteriorum participatione imbutus, habebat in se πρόθυμον [*promptitudinem*] sed nondum profecerat ad τὸ ἐμμεντικόν [*constantiam*], nempe ut instante periculo facile posset edomare affectus illos quos anima vitae, tutatrix et incommodorum inimica suggererat; quae hic et alibi σὰρξ dicitur, quia corpori consulit. Hoc sensu hi qui prima ponunt Christianae pietatis rudimenta, οἱ νεῖτιοι ἐν Χριστῷ [*parvuli in Christo*] etiam σαρκῖνοι [*carnales*] vocantur 1 Cor. 3: 1, 3, quia

τὸ

τὸ φρόνημα τῆς σαρκὸς [*affectus carnis*] nondum satis est ab ipsis edomitum. Sed notandum est id quod in Apostolis eo tempore adhuc menti rebellabat, non fuisse de crassiore illa faece affectuum circa opes et sensuum voluptates et si quae sunt similia, sed desideria maxime naturalia, ut puta vitae curam, dolorum fugam. Non igitur erant in illorum genere quos Aristoteles ait ἡττᾶσθαι καὶ ὦν εἰ πολλοὶ κρείττους [*vinci ab iis quas a multis vincuntur*], aut ἐλλείπειν πρὸς ἃ πολλοὶ καὶ ἀντιτείνονται καὶ δύνανται [*deficere in iis in quibus multi et contra nituntur et pernituntur*], sed in eorum ordine quos ait λοχυρῶν καὶ ὑπερβαλουσῶν λυπῶν ἡττᾶσθαι καὶ ἀντιτείνοντας [*a magnis et eximiis doloribus vinci quamquam contra nitentes*], quod maxime ait esse συγγνωμονικὸν [*venia dignum*]. Σάρκα autem ἀσθεῖν vocat Christus, non quod vires non haberet, sed quod non haberet veram sanitatem, ut solent qui morbo insaniant. Nam sanitas animae est, mentis imperium ἀκούειν καὶ οὐ παρακούειν [*audire et ei se non opponere*]. Egregie Papinius:

— Odi artus, fragilemque hunc corporis usum
Desertorem animi.

42. Εἰ οὐ δύναται, εἰ non potest] Si positum pro *quandocumque*: neque enim ignotum erat Christo decretum Patris.

Τοῦτο τὸ ποτήριον, hic calix] Vide supra 20: 22.

Παρελθεῖν ἀπ' ἐμοῦ ἵνα μὴ αὐτὸ πίνω, abire a me, nisi bibam illum]. Id est, quando ita tibi visum est ut me non serves a morte nisi per mortem. Παρελθεῖν hic et Marc. 14: 35, est *abire*, quomodo ὤπν est *amovere* 2 Reg. 24: 10, Zach. 3: 4, Ps. 119: 39.

Γενηθῆτω τὸ θέλημά σου, fiat voluntas tua] Voces sunt non ferentis tantum quod vitari nequeat, sed toto anime acquiescentis, ut Act. 21: 14.

43. Οἱ ὀφθαλμοὶ βεβαρημένοι, oculi gravati] Prae moestitia, ut Lucas docet, unde torpor ille somnolentus oritur quem καταφορὰν Graeci vocant.

44. Ἐκ τρίτου, tertio]. Solemnis numerus iterandarum precum quoties quid maius inviderat, Paulus 2 Cor. 12: 8. Τρίς τὸν Κύριον παρεκάλεσα [*Ter Dominum rogaui*]. Frequens hic numerus in Sacris literis, ut Numer. 22: 28,

24: 10, 1 Sam. 3: 8, 20: 41, 1 Reg. 18: 34, Prov. 22: 20, Jer. 7: 4, 22: 29, Ezech. 21: 14, Ioh. 21: 14 et sequentibus.

45. Καθεύδετε τὸ λοιπὸν καὶ ἀναπαύεσθε, dormitis iam et requiescitis] Supra dixerat: Οὐκ ἐγρηγόρατε μίαν ὥραν γρηγόρησαι μετ' ἐμοῦ; [Non potuistis una hora vigilare mecum?] Iam ostendit nulli amplius sibi esse posse ipsorum pervigilium; cum iamiam ab ipsis avellendas esset. Sensus ergo est: Per me iam vobis licet dormire et requiescere quantum habet. Neque aliter ut interpretemur cogit nos quod apud Marcum sequitur ἀπέχει ὁμοίως enim ἀπέχει et Marco et Ανακρεonti significat idem quod Latine Virgilius, Terentius, Seneca dicunt habet, cui vocis interpretamenti loco Seneca addidit peractum est, Atque ita apud Marcum vertunt Arabs et Syrus, adest finis: quo datur intelligi praeteriisse tempus quo Apostoli Christo poterant esse solatio.

Ἡγγικεν ἡ ὥρα, καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου παραδίδοται, appropinquavit hora, qua Filius hominis traditur] Hebraico more coniunctio copulativa vim habet relativi; sensus enim est, prope esse tempus quo tradendus sit Christus.

Ἀμαρτωλοῦν, peccatorum] Militum Romanorum. Nam ἀλλοφύλους [alienigenas] gentiliter viventes Iudaei proprie vocabant ἀμαρτωλοῦς, Gal. 2: 15, id est, ἀνόμους [homines sine Legge], ut Act. 21: 23, 1 Cor. 9: 21. Solebant Romani Praesides diebus festis, quia tum magnae erat populi conventus, ad Templi custodiam, ne quid ibi contra mores Iudaeorum tentaretur, cohortem mittere, quam σπειραν [vocat Iohannes 18: 3, τάξιν Iosephus: cuius verba supra quoque allata a nobis hic repetenda sunt ex libro Ἀρχαιολογίας [Originum] XX cap. 4, Τῆς πάσης προσερχομένης ἑορτῆς ἐνστάση, καὶ ἦν ἔθος εἶναι ἡμῖν ἄξιμα προσφέρεισθαι, πολλοῦ καὶ πανταχόθεν πλήθους συναχθέντος ἐπὶ τῇ ἑορτῇ, δαΐσας ὁ Κούμανος μὴ νεώτερόν τι παρὰ ταύτων προσπέσῃ, κελύει τῶν στρατιωτῶν μίαν τάξιν ἀναλαβούσαν τὰ ὅπλα ἐπὶ τῶν τοῦ ἱεροῦ ζώων ἵσταναι, κατασιλοῦντας τὸν νεωτερισμὸν· εἰ ἄρα τις γένοιτο· τοῦτο δὲ καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ τῆς Ἰουδαίας ἐπιτροπεύσαντες ἐν ταῖς ἑορταῖς ἐπραττον [Cum instaret festum tempus Paschale, quo nobis mos est azy-

ma offerre, et magnâ vis hominum undique ad hanc celeberrimam conuentiâ, metuens: Cumanus, ne quid ab eis moveretur, iussit militum cohortem unam sumtis armis stare super Templi porticus, ad reprimendum tumultum, si quis exoriretur. Idem autem facere soliti fuerant tali tempore et alii Iudasas Præsides]. Unde expertum est hoc praesidium festis diebus translatum ex Antonia, quae erat in potestate Romanorum, in porticus Templi. Idem Iosephus: *Ἀλώσεις* [*Balli Iudaici*] V cap. 18, agens de Antonia: *Καθὰ δὲ συνήκτο ταῖς τοῦ ἱεροῦ τοαῖς εἰς ἀμφοτέρω εἰχε καταβύσις, δὲ ὦν κατὰρτες οἱ φρουροί* (καθῆζο γὰρ ἀπὸ αὐτῆς τὰγμα *Ρωμαίων*) καὶ διαγυμνοὶ περὶ τὰς τοαῖς μετὰ τῶν ὀπλων, ἐν ταῖς ἐσπέραις τὸν ὄμιον, ὥς μήτε νικωτεριόδη, παρεφύλαττον· φρούρεον γὰρ ἐπέκειντο τῇ πόλει μὲν τὸ ἱερόν, τῷ ἱερῷ δὲ ἡ *Ἀντωνία* κατὰ δὲ τὴν οἱ τῶν τριῶν φύλας ἦσαν [*Qua autem connectebatur porticibus Templi in utramque partem descensus habebat, per quos descendentes vigilas (semper enim in Antonia erat Romana legio) et variis locis ad porticus stantes cum armis, festis diebus populum, ne quid moveret, condebant. Custodia enim Urbis erat Templum, Templi Antonia: ibi vero erant trium illorum locorum custodes*]. Extra festos dies Sacerdotes per suos vigilas Iudaeos Templum asservabant, qui ὑπηρέται [*ministri*] vocantur Act. 5: 22, 26, Marc. 14: 65, Ioh. 7: 52, 45, 18: 3, 12, 22, 19: 6. Sacerdotes autem uni ex suorum numero imperitum tam in vigilas quotidianos tam in additos milites mandabant: is ἐρατηγός τοῦ ἱεροῦ [*Praetor Templi*] vocabatur: non dissimilis Magistratus ei quem *Praefectum vigilam* Romani vocabant. Iosephus eum Summo Pontifici dignitate proximum fuisse ostendit *Ἀρχαιολογία* VIII, 5, Τοὺς δὲ περὶ *Ἀνανίας* τὸν ἀρχιερέα καὶ τὸν ἐρατηγὸν *Ἀνανίον* [*Is qui apud Ananiam erat Pontificem Maximum et Ananum Templi Praetorem*]: et cap. 8, *Συλλαμβάνοντες ὅντα τὸν γραμματεῖα τοῦ ἐρατηγοῦτος Ἐλειαζάρου*: καὶ δὲ ἦν οὗτος *Ἀνάιον* τοῦ ἀρχιερέως [*Vivumprehendunt Seribam Eliazari qui Templi erat Praetor, filius autem Anani Pontificis Maximi*]. Eius Magistratus mentio est apud eundem Iosephum aliquot in locis, et apud Lucam Act. 4: 1, 5: 24, 26, unde simul discimus eiusdem officio

clo commissum fuisset, ut ex Synedrîi iussu in Legem delinquentes vel in Templo vel etiam extra Templum prenderet. Nam prehensionis ius et coercionis extra mo-
tem Iudaeis Romani permiserant. At in hac historia Lur-
cas plurali numero *σπαργυοὺς* nominat qui et consiliis in-
terfuerant, 22: 4, et per quos facta est prehensio, 22: 52;
nimirum Praefecto vigilarum connumerans adiutores ipsius
officio additos, qualis ille quem *γραμματεῖα* vocari a Io-
sepho vidimus, id est, *ὑψ.*, quod generale nomen est
omnium eorum qui maiores Potestates consilio aut opere
iuvant. Sic et *ραζοφύλακας* [*azararii sacri Praefecto*] suum
fuisse *γραμματεῖα* ex eodem Iosepho discimus. Iam ergo
σπαργυοὶ metaentes sibi a Christi sectatoribus, praeter
quotidianos Templi vigiles Iudaeos, etiam Romanam co-
hortem assumerant ut Iesum prehenderent. Hi sunt quos
hic Christus *ἀμαρτωλοὺς* vocat, utpote exleges, quos nulla
Dei reverentia tenebat. Latine cohors iata Templo cus-
todiende ad id tempus destinata dicebatur *custodia*; quo
nomine hic noster Scriptor utitur. Atque in eam custo-
diam imperium pro eo tempore permissum fuisse Sacerdo-
tibus, illud quoque Pilati docet: *Ἔχετε κειραδίαν* [*Ha-*
betis custodiam]: de quo plura infra cum eo ventum erit.

47. *Ἀπὸ τῶν ἀρχιερέων καὶ πρεσβυτέρων, α. principibus*
Sacerdotum et Senioribus] *Περίστανος* [*circumlocutio*] Sy-
nedrîi, cuius decreto fiebat prehensio.

Πρεσβυτέρων τῶ λαοῦ, Senioribus populi] Alibi diximus
ita dici Magni Synedrîi Seniores ad discrimen *τῶν πρε-*
σβυτέρων τῶν πόλεως [*Seniorum in oppidis*]. Iidem Lev,
4: 35 dicuntur *οἱ πρεσβύτεροι τῆς συναγωγῆς τῆς νόων Ἰσραὴλ*
[*Seniores congregationis Israelitarum*].

48. *Αὐτοῖς, illis*] Nampe τῇ ὄχλῳ [*turbas*] de qua
dixerat; id est, praecipue militibus Romanis, qui Iesum
non noverant. Videntur Pontifices certo consilio maluisse
Iesum prehendi manibus Romanorum quam suorum vigi-
lum. Vide Ioh. 18: 12.

49. *Κατεφίλησεν αὐτὸν, osculatus est eum*] Hebraei non
tantum post longam absentiam aut valedicentes, ut qui-
dam existimant, sed alias etiam in signum dilectionis
osculum adhibebant, quod praecipue docemur Luc. 7: 44,
45. A Iudaeis hunc morem accepere Christiani, ut Ter-
tul-

salutem: tunc alibi tunc apertissime Ad uxorem secundo nos docet. Hoc est *φίλημα ἀγάπης* [osculum charitatis] et *φίλημα ἁγίων* [osculum sanctum], cuius toties apud Paulum mentio. Iustinus Apologetico: *Ἀλλήλων; φιλήματι καταλαμβάνει πάντες τῶν ἐγγύων* [Consummatis precibus alii alios osculamur]. *Osculum pacis* vocat idem Tertullianus libro De Oratione: quod nunc etiam usurpant Orientis Ecclesiae. Huc pertinet illud quod ex veteri traditione citat Athenagoras: *Ἐάν τις διὰ τοῦτο ἐκ δευτέρου καταφιλήσῃ ὅτι ἤρπεν αὐτοῦ* [Si quis iterum osculatus fuerit quia id ei placuit], supple *uno illi*; item: *Οὕτως εὖν ὑποβαίνουσιν τὸ φίλημα, μᾶλλον δὲ τὸ προσκύνημα δεῖ, ὥς εἶπον μικρὸν τῇ διανοίᾳ παραδολωθέντες, ἔγω ἡμᾶς τῇ; αἰσίου τίσθεται ὥς;* [Tam exacta cura esse debet oculi aut potius adorationis; ut si vel minimus nos mente inquinet, expertes nos faciat vitas aeternae].

50. *Ἐφ' ᾧ ἔπαυμαι* Id est, Quo animo me osculatum invenis? Nonne eo quo olim Iob Amasam? Ita ex Ethica interpretatur. Paucis verbis et conscientiam perfidi hominis verberat et se *καρδιωγμένην* [cordium intraspectionem] ostendit. Recte autem observatum est quod hic pro *τίνα* ponit quod et alibi apud Christianos veteres reperire est. Nam Iustinus Ad Graecos dixit *δεῖ ἡν αἰτίαν* [quam ob causam] interrogando, pro *διὰ τίνα αἰτίαν*.

51. *Τὸ ὠτίον* *ὠτίον* Graecis, *auricula* Latinis, est pars auris infima: unde adagium, *Auricula mollior*. Ictum in caput destinatum Deus ita direxit, ut quam minimo damno abiret: idque ipsum damnum resarsit Christus reposita auricula. Nam *ἰᾶσθαι* [sanare] hoc loco apud Lucam est pro *ἀπρίζειν* [restituere]: ita et supra 15: 31 dicuntur *οἱ πολλοί* [multi] redditi *ὑγιαῖς* [sanis], id est, *ἀγριοί* [integri]: quod propter quosdam dico qui eo verbo moti negant auriculam fuisse abscissam.

52. *Εἰς τὸν τόπον αὐτῆς, in locum suum* *καὶ εἰς τὸν κόλπον αὐτῆς* [in vaginam suam]; 1. Par. 21: 27, *εἰς τὴν θήκην αὐτῆς*, ut hic Iohannes. Genus pro specie. Causam cur gladio uti Petrum prohibeat Christus adfert decretum Patris, qui velit se vincula et mortem pati *καὶ πίνειν τὸ ποτήριον* [et bibere calicem], Ioh. 18: 11; cuius secreti olim per Prophetas obscurius, iam vero per Christum

tam saepius clare enuntiati ignorantia Petrum excusare non poterat. Neque vero ad Petrum tantum admonitio ista pertinet, sed et ad Christianos omnes qui a publicis Potestatibus ad poenam expetuntur ob pietatis professionem. Vult enim Deus, cum talis necessitas imminet, patientiam nostram omnibus testatam esse et nos *κατατίθεσθαι τὰς ψυχὰς τῷ κυρίῳ*. [*Creatori commendare animas nostras*]; quid enim aequius, quam ut vitam impendamus, eius honori a quo vitam accepimus? Hoc nos Petrus Magistri voce edoctus edocuit. 1. Epist. 4: 16, 19. Solet contra hoc adferri ius naturalis defensionis. Sed multum interest id ius usurpetur adversus latrones et si quid est simile; contra quos si quis pugnat (quanquam pios multos etiam hoc iure non usos certissimum est), pugnat auctoritate legum et eorum quibus reipublicae cura mandata est, ut videre est tum alibi tum imprimis titulo Codicis, *Quando liceat unicuique sine iudice se vindicare vel publicam devotionem*: an vero contra Summarum Potestatum imperia vis pareretur. Non frustra dicitur Praetor *ius reddere* etiam cum inique decernit: *ius* enim dicitur etiam id quod quamvis iniustum est, ferendum tamen est, ita ut vi opposita depelli non debeat. Neque id ratione caret. Nam τὰ ἠθικά [*moralia*], in quibus est et reipublicae administrandae ratio, habent regulas suas, ad quarum rectitudinem satis est, ut ἐν τῷ πλείῳ [*plerumque*] sint utiles: neque tamen vim suam amittunt, si quo casu ea utilitas peculiariter deficiat. Manet enim utilis illa generalis exempli. Atqui cum nemo sibi non faveat, si id semel admittatur posse privatos a Magistratu iniuriis affectos vim vi repellere, omnia erant tumultuum plena; nulla legum, nulla iudiciorum auctoritas. Quare ipsa nos ratio eo ducit ut concedamus aliquam esse vim quae sit toleranda, ne effrenae licentiae detur locus. Certe in religionis negotio talem vim quae inferatur *κατὰ τὴν ἀναγκαίαν ἐξουσίαν* [*a sublimiori Potestate*] patienter ferendam docent nos primae Christianitatis exempla. Multum enim errant qui ante Constantini tempora a vi abstinuisse Christianos credent imbecillitatis suae estimatione. Audiamus vel illud Tertulliani: *Sed absit ut aut igni humano vindicetur Divina secta, aut doleat pati in qua*

probatur. Si enim et hostes exertos non tantum videret occultos agere vellemus, deesset nobis vis numerorum et copiarum? Plures nimirum Mauri et Marcomanni, ipsique Parthi, vel quantascunque unius tamen loci et suorum finium gentes, quam totius orbis? Externi sumus et vestra omnia implevimus, urbes, insulas, castella, municipia, conciliabula, castra ipsa, Tribus, Decurias, Palatium, Senatum, Forum. Sola vobis relinquimus templa. Cui bello non idonei, non prompti fuissetis, etiam impares copiis, qui tam libenter trucidamur, si non apud istam disciplinam magis occidi liceret quam occidere? Cyprianus ad Demetrianum: Inde est quod nemo nostrum quando apprehenditur, relucatur, nec se adversus iniustitiam violentam vestram, quamvis nimis et copiosus sit noster populus, ulciscitur. Patientes facit de secutura ultione securitas. Innocentes nocentibus cedunt.

Πάντες γὰρ οἱ λαβόντες μάχαιραν, ἐν μάχαιρᾷ ἀπολοῦνται, omnes enim qui capereunt gladium, gladio peribunt] Solet hoc vulgo exponi quasi ad Petrum haec comminatio pertineat. Atqui sententia ista non ferit eos qui innocentiam alterius ab iniuria defendunt, etsi forte in eo modum excedant, quod hic faciebat Petrus. Nam culpa Petri erat impatientia, non autem libido effundendi sanguinis, quo propriis spectat istud enuntiatum. Sensus igitur mihi hic videtur esse: Noli, Petre, consideratione eius quae mihi inferatur iniuriae concitatio Deo praeripere ultionem. Levia enim sunt vulnera quae a te pati possunt. Stat enim rata sententia, crudeles istos et sanguinarios, etiam tu quiescente, gravissimas Deo daturus poenas suo sanguine. Idem sensisse mihi videntur Origenes, Titus, Theophylactus, Euthymius. Hoc autem argumentum maxime patientiam nobis debet commendare, quod scimus Deum severe, exsecuturam illatas piis iniurias. Hanc interpretationem valde confirmat Divina Apocalypsis: *Εἷς ἐν μάχαιρᾷ ἀποκτενεῖ, δεῖ αὐτὸν ἐν μάχαιρᾷ ἀποκταθῆναι* ὡς ἐστὶν ἡ ὁμολογία καὶ ἡ πίστις τῶν ἁγίων [Qui gladio occidet, oportet eum gladio occidi: hoc est patientia et fides sanctorum]. Paulus Rom. 12: 19, *Μὴ ἑαυτοὺς ἐκδικεῖν ἀγαπήτοι· ἀλλὰ δότε τόπον τῇ ὀργῇ· γέ-*

γράφεται γάρ: 'Ἐμὶ ἰνδίνης' ἐγὼ ἀνταποδίδω, λέγει Κύριος [Non vosmet ipsi defendentes, carissimi; sed date locum irae: scriptum est enim: Mihi vindicta; ego retribuam, dicit Dominus]. Tertullianus: Adeo satis idoneus patientiae sequester Deus. Si iniuriam deposueris poenas eum, ultor est; si damnum, restitutor est; si dolorem, medicus est; si mortem, resuscitator est. Quantum patientiae licet, ut Deum habeat debitorem? Minus obsecurum fuit Christi dictum, quia sententia haec proverbio trita erat inter Iudaeos et de Divino iudicio solebat intelligi. Neque vero unquam manifestior eius veritas fuit quam cum Romanus ensis Iudaicae crudelitatis poenas exegit.

53. Καὶ παραστήσει, et exhibebit] Id est, παραστήσει [exhiberet], nisi scilicet decretum illud obstaret cui non reniti nefas est.

Δώδεκα λεγιῶνας ἀγγέλων, duodecim legiones Angelorum] Satis fuerat duodecim Angelos duodecim Discipulis comparare; sed Christus, ut apertius Patris potentiam ostenderet, totidem legiones nominavit. Vide Dan. 7: 10 et 2 Reg. 6: 17.

54. Πῶς οὖν, quomodo ergo] Si prehensio haec, et quae eam secutura sunt, impediatur quocunque modo.

Αἱ γραφαί, οἳ οὕτω δὲ γένεσθαι, Scripturae, testantes sic oportere fieri?] Esai. 53: 8, ἡ ἡμετέρα ἡμετέρα, ubi ἡ, ut saepe, causam efficientem denotat; ut sensus sit, Christum e vivis ereptum per captivitatem et iudicium.

55. Τοῖς ὄχλοις, turbis] Sed praecipue ducibus τῶν ὄχλων, nimirum γραττηγοῖς [Praetoribus], quibus et alii aderant e Sacerdotum primariorum et e Senatorum numero, quo res tota maiori specie ageretur. Lucam vide. Ad Iudaeos pertinet illud πρὸς ὑμᾶς [apud vos].

Μετὰ ξύλων, cum lignis] Ποκάλων [fustibus], quae ὄντο Hebraeis, ut Prov. 25: 18.

Καὶ οὐκ ἐπατήσατέ με, et me non comprehendistis] Divina scilicet providentia, cum hoc et facile et sine strepitu fieri posse videretur, inhibente, quod nunquam eadem sapientissimo consilio permittit. Ita Lucas.

56. ἵνα πληρωθῶσιν αἱ γραφαὶ τῶν προφητῶν, ut adimplerentur Scripturae Prophetarum] Μετωνόμει [trans-

nominatio]; sensus est: Ut exitum habeat decretum Patris pridem enuntiatum per Esaiam, Danielelem, atque alios.

[*Τότε et μαθηταί πάντες ἀφέντες αὐτὸν ἔφυγον, tunc Discipuli omnes relicto eo fugerunt*] Alii citius, alii serius paulo. Videtur enim post Petrum et Matthaeum aliquandiu substituisse cum aliquot aliis Iohannes, atque eo tempore accidisse ea quae ille peculiariter narrat 18: 4 et deinceps. Nam certe vulnerati Malchi Historia a Iohanne per retrocessum posita est.

57. [Ἦρως Καίaphαν τὸν ἀρχιερεῖα, ad Caiapham Pontificem Maximum] Qui proinde intelligendus quoties nomen ἀρχιερεὺς apud Iohannem nude ponitur. Nam perductionem Christi ad Annam omittunt caeteri, quia nihil ibi insigne gestum: tantum detentus ibi Christus videtur dum apud Caiapham concilium cogitur. Quod autem Iohannes commate 24 narrat, per retrocessum itidem, ut alterum illud de quo iam diximus, interpretandum est. Sed hac de re ad ipsum plenius.

[Ὅπου οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ πρεσβύτεροι, ubi Scribae et Seniores] Ob eruditionem praeponuntur οἱ γραμματεῖς, cum alioqui πρεσβυτέρων maior esset dignitas. Et reticetur ordo τῶν ἀρχιερέων, quia is ex Caiaphae persona satis dabatur intelligi. At mox eos nominat commate 59 et nomen *consessus* proprium exprimit συνέδριον. Illis temporibus nullus fuit κῶν [princeps Senatus] alius a Pontifice Maximo. Itaque quod dictum erat περὶ τοῦ Ναοῦ [de principe Senatus], Paulus Pontifici Maximo aptat Act. 23: 5. Nam κῶν Graeci vertunt ἀρχοντα [principem], ut videre est Levit. 4: 22, Exod. 22: 28. Itaque Pontifex Maximus, ut hic Caiaphas, solebat καθίζειν συνέδριον [convocare Senatum], quod de Anano narrat Iosephus. Alioqui si alius fuisset ἀρχων a Pontifice Maximo, ut olim, ipsius fuisset concilium cogere. Sed de hac re egimus alibi plenius. Consederunt autem Senatores in porticu aliqua, in quam prospectus dabatur ἐν τῇ αὐλῇ, id est, sub dio consistentibus. Quo respectu Petrus, qui sub dio erat, dicitur constituisse κάτω [infra] Marc. 14: 66.

59. [Ἐζητούν ψευδομαρτυρίαν, quaerabant falsum testimonium] Non quod illis consistentibus conquirere testes

va-

vacaret, sed quod inquisitionem, quam ἀνάκρισιν Graeci vocant, ita instituerent ut omnino a testibus consentirent aliquid elicere quod ad damnandum Iesum valeret. Nam id genus inquisitiones, cum in officio ac religione indicis consistant, magnam praebent occasionem improbis hominibus adversum innocentes. Testes enim auctoritate et gratia permoti plerumque dicta sua eo flectunt quo trahi se vident a quaesitore. Et hoc illi fecere quibus Lex talis criminis actionem severe imperaverat, Dent. 19: 19. Vide Ps. 27: 12 et 35 totum.

60. Οὐχ εὑρον, non invenerunt] Utcunque cupide adversus Iesum testabantur, nihil tamen tale adferebant quod capital posset videri. Repetendum enim ἀπὸ τοῦ κοινού [ex eo quod communiter dictum] illud ὅπως αὐτὸν θανατώσῃ [ut eum morti traderent], per Praesidem Romanum scilicet, cui persuadendo tota haec scena struebatur.

Δύο, duo] Nam singulare testimonium in re criminum non admittebat Lex Hebraea, Dent. 19: 15.

Ψευδομάρτυρες, falsi testes] Merito ita appellantur ob depravata Christi verba. Neque enim dixerat Christus, δύναμαι καταλῦσαι τὸν ναὸν [possum destruere Templum], sed, λύσατε τὸν ναὸν τοῦτον [destruite templum hoc]. In quo multum est discriminis. Controversum erat apud Iudaeos an cuiquam. liceret aeva vaticinia contra Templum proferre. Nam in Ieremia id capital iudicabant Sacerdotes et Prophetae, contra consentibus Proceribus, et in Stephani accusatione primum est: Οὐ παύεται ῥήματα βλάσφημα λαλῶν κατὰ τοῦ τόπου ἁγίου [Non cessat loqui verba contumeliosa adversus locum sanctum].

61. Διὰ τριῶν ἡμερῶν, post triduum] Brevis locutio Hellenistarum pro διαγενομένων τριῶν ἡμερῶν [intercedente triduo]. Ita δὲ ἐπτά ἐτῶν [anno septimo], Dent. 15: 1; Lucas Act. 24: 17, δὲ ἐτῶν δέ πλειόνων [post annos plures]. Vide quae infra 27: 63. Sic διὰ πολλοῦ χρόνου [multo post tempore] Pluto Aristophanis.

62. Οὐδὲν ἀποκρίνη, nihilne respondes] Videbat Caiaphas ne illud quidem factum quod maxime ad invidiam Christi pertinebat sufficere ad damnationem: quod Marcus dixit, Ἰσὰι αἱ μαρτυρίαι οὐκ ἦσαν [Sufficientia tes-

testimonia non erant]. Nihil enim mali Temple ominabatur etiam qui demolituum se dicit et restitutum se addat: neque pollicitatio, utcumque vana, capite erat luenda. Itaque testimonis aliorum diffusus quaerit ex ipsius ore aliquid elicere quod ipsam oneret. Sperabat enim in proluxa defensione facile aliquid repertum iri ἐνδιὰ-βλητον [quod in calumniam pateret].

63. Ἐσιώπα, tacebat] Dixit alicubi Tacitus: *Non intererat occidentium quid diceret.* Et Christus sciebat ad defensionem se prolici tantum ut ex defensione crimen eliceretur; quae vero a testibus obiecta erant esse eiusmodi ut refellere ea opus non esset. Bene ergo Origenes adversus Celsam: *Ἡ κατὰ ταῖς μάξι καὶ ταῖς πολλαῖς αἰκίαις αὐτοῦ (Ἰησοῦ) σιωπὴ παντὸς τοῦ ἐν Ἑλλήσιν ἐν περιγασίαις τυγχάνοντος φθελγυμένου μᾶλλον ἐνέδειξε καρτερίαν καὶ ὀψιμονίην* [Silentium Iesu inter flagra et contumelias plurimas multo maiorem ostendit constantiam et patientiam quam omnes voces Graecorum in rebus adversis]. Maximus Tyrius in Dissertatione, *Εἰ καλῶς ἐποίησε Σωκράτης μὴ ἀπολογησάμενος* [An recte fecerit Socrates quod pro se nihil dixerit], multa habet quae ad nostram hanc causam iustius accommodes: Τίνος δ' αἶψα καὶ ἔνεκα ἀπελογήσατο ἐπ' ἐκείνων; ὡς ἐπὶ δικαστῶν; ἀλλὰ ἄδικοι· ὡς ἐπὶ φρονιμῶν; ἀλλὰ μοχθηροί· ὡς ἐπὶ εὐμενῶν; ἀλλὰ οἱ ὀργίζοντε· ὡς ἐπὶ ὁμοίων; ἀλλὰ ἀρομοιώτατοι [Cur apud illos causam suam egisset? an ut apud iudices? at iniusti erant: an ut apud prudentes? at scelerati erant: an ut apud bene sibi volentes? at erant infestissimi: an ut apud similes? at dissimilimi]. Item: Τὰς μὲν γὰρ ἄλλας ἀπολογίας μάρτυρες ἀποφαίνουσι, καὶ πῖσις, καὶ ἔλεγχος, καὶ τεκμήρια, καὶ βάσανοι, καὶ ἄλλα τοιαῦτα, ἵνα τὸ ἀφανὲς τίως ἐπὶ δικαστηρίου φωραθῇ· ἀρετῆς δὲ καὶ καλονόμουθιαις ὁ ἔλεγχος εἰς ἣ πρὸς ταῦτα αἰδῶ; ἥς ἐξεληλαμένης τότε, τί ἔδει λόγου; [Alias defensiones approbant testes et eorum fides et probationes, signa, tormenta et si qua sunt eiusmodi, ut quod ante latuit apud tribunal pateat; virtutis vero et probitatis exploratrix est earum reverentia: quae cum tunc exularet, quorsum verba?] Sed et hoc: Ἡ τίς ἠνέσχετο ἐξώτα ἐν δικαστηρίῳ ταπεινὸν καὶ ἐπτήχῳτα καὶ τὴν ἐλπίδα τοῦ ζῆν ἐρανίζαμενον παρ' ἄλλων; τοῦτο γὰρ πού τις αἶ-

ἀπολογίας τὸ σχῆμα ἦν. ἢ λέγειν ἐχρῆν ταπεινὸν μὲν οὐδέν, οὔτε ἐπιγῆρος, οὔτε ὑπερήφανον, ἀλλ' ἐλευθέρων τι καὶ ἀξίαν φιλοσοφίας; οὐκ ἀπολογίαν μοι λέγεις, ἀλλ' ὀργῆς ζωπύκωσιν καὶ φλέγμονήν [Quis ferre potuisset stantem illum coram tribunali humilem et trepidum et spem vivendi ab aliis emendicantem? Talis enim esse debuit pro se dicentis figura. An vero dicere aliquid oportuit neque humile, neque trepidum, neque submissum, sed plenum libertatis et Philosophias? Iam non purgationem mihi monstras, sed iras incitamen et fomitem]. Huc et Euripidis illud pertinet: Σιωπῇ τοῖς σοφοῖς ἀπέκρισις [Sapientibus tacere responsi vice est]. Philo De legatione: Ἐγὼ γάρ πως καὶ δι' ἡσυχίας ἀπολογισθῆναι [Interdum et tacendo nos ipso defendimus]. Vide Esai. 53: 7 et Act. 8: 32.

Ἐξορκίζω σε Ἐξορκίζω aut ὀρκίζω, Hebraice נִשְׁבַּח, modo est iureiurando adigere, ut Gen. 24: 3, 50: 6, 25, Exod. 13: 19, Ios. 2: 20, Esdr. 10: 5, in qua historia et Iosephus hoc verbo utitur: interdum vero gravi obtestatione per nomen Divinum religionem alicuius animo iniicere, quod Latini veteres dicebant obsecrare, ut Num. 5: 19, Ios. 7: 19, 1 Sam. 14: 27, 28, 1 Reg. 2: 43, Cant. 5: 19, qui sensus huic loco est proprius, ut et apud Marcum 5: 7. Solebant indices talem ὀρκισμόν adhibere, ut aut testibus testimonium aut reis confessionem exprimerent. De testibus lex exstat Lev. 5: 1, ubi culpae obnoxius pronuntiatur testis qui verum subicit postquam audierit φωνήν ὀρκισμοῦ [vocem adiurationis] הִמָּן הָרָא. Ea enim vera est legis illius a multis perperam intellectae sententia. Erant autem formulae quaedam solemnes talium ὀρκισμῶν in iudiciis usitatae, ut נִשְׁבַּח שְׁמִי כִּי אֱלֹהִים אֱמִי וְכִי אֱלֹהִים אֱמִי 1 Reg. 22: 16, 2 Paral. 18: 15. Graece: Ἐγὼ ὀρκίζω σε θεὸς λαλήσεις πρὸς ἐμὲ ἀλήθειαν ἐν ὀνόματι Κυρίου [Ego te obsecro ut loquaris mihi verum per nomen Domini]. Vel sic, נִשְׁבַּח נְבִיא מִי שָׁמַיָא Ios. 7: 19, ubi Graece est, Δὸς ὁρῶν τῷ Θεῷ [Da gloriam Deo], quae ipsa formula exstat apud Iohannem 9: 24.

Εἰ σὺ εἶ ὁ Χριστός, δούλος τοῦ Θεοῦ, an tu sis Christus, Filius Dei] Supra 14: 33 notavimus etiam apud Iudaeos expectatum illum Messiam vocari solitum Dei Filium ex Ps. 2, itaque et hic apud Lucam pro eodem ponitur pri-

mum:

minu: *Εἰ σὺ εἶ ὁ Χριστός;* [*Tunc es Christus?*] deinde; *Σὺ οὖν εἶ ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ;* [*Tunc es igitur Filius Dei?*]

64. *Σὺ εἶπας, tu dixisti*] Cum prius dixisset non recte eos interrogare qui neque affirmanti sibi essent credituri, neque responsuri ad argumenta quae esset allaturus (id enim est *ἐρωτᾷν* [*interrogare*] apud Lucam), urgente Pontifice tandem iam edidit professionem. Omnino enim persuadent mihi circumstantiae plurimae eundem esse conventum de quo hic agitur cum eo, quem Lucas describit post historiam de Petro absolutam, quia eam ab initio ad finem pertexere quam interruptam tradere malebat. Illud autem *ὥς ἐγένετο ἡμέρα* apud Lucam est *cum dies adventaret*; et *συγκληθὴ τὸ πρεσβυτέρων* *Senatus habebatur*: nam ad diem usque protractus est coetus nulla facta discessione.

Πλὴν λέγω, veruntamen dico] Id est: Quanquam mihi Christum me affirmanti non creditis.

Καθήμενος ἐν δεξιῶν τῆς δυνάμεως, *sedentem a dextris virtutis*] Inter nomina Dei recentent Hebraei *יְהוָה*, quod est *δύναμις*. Lucas hic dixit *δυνάμει τοῦ Θεοῦ* [*virtutis Dei*]. Ex Tobia quod assertur huc pertinere non arbitrator: nam receptior et melior lectio habet *τῇ Βααλ τῇ δαμάλει* [*Baal iuvencae*]. Neque solebant Hebraei Gentium Deos Dei veri indigetamentis decorare. Quod autem hic Christus dicit fore ut Iudaei se videant sedentem ad Dei dexteram, referendum arbitrator ad diem missionis Spiritus Sancti, quod certissimum erat indicium sessionis ad dexteram, ut nos docet Petrus Act. 2: 33, quanquam si quis adiungat admirabilem profectum Evangelicae praedicationis, non refragabor. Favere interpretationi videtur illud *ἀπ' ἄρτι* [*abhinc*], quod Lucae est *ἀπὸ τοῦ νῦν* [*ex hoc tempore*], quae rem iamiam futuram videntur notare.

Καὶ ἐρχόμενον ἐν τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ, *et venientem in nubibus coeli*] Supra diximus posse hoc etiam de virtute Christi per Evangelium intelligi, iuxta id quod in Daniele est et alibi; aut etiam de poenis quas Christus infligi curavit populo Iudaico, quia *descensus in nubem* ac vindictam solet significare, ut Maimonides annotavit. Attamen cum visibili etiam modo in nube des-

cen-

consuetudo sit Christus ad iudicium, sicut in nube adscendit, nihil prohibet ad eum adventum haec referre, quo cogentur eum agnoscere qui ex signo missi Spiritus agnoscere eius maiestatem noluerunt.

65. *Αἰσχροῦσε τὰ ἱμάτια αὐτοῦ, acidiu vestimenta sua*] Quod facere Iudaei solebant, quoties verba audirent in Deum contumeliosa, praesertim prolata ab homine Hebraeo: unde Rabsacen fuisse Iudaeum qui ad ἀλλοφυλικισμόν [*Gentilium sacra*] defecerat colligant Iudaeorum Magistri, quia verbis eius auditis Hierosolymitae vestem lacerant, 2 Reg. 19: 1. Errant qui putant Pontifici Maximo non licuisse ullo casu vestem lacerare. Nam interdictum quod in Levitico hic exstat ad causam funebrem pertinet, ut antecedentia et consequentia ostendunt. Alioqui in luctu publico etiam Pontifex Maximus disscindebat vestimenta, Clarum id 1 Mac. 11: 71, ubi Ionathan Pontifex Maximus post cladem acceptam in Gades Galilaeae narratur *διασφῆσαι τὰ ἱμάτια αὐτοῦ* [*scidisse vestimenta sua*]. Iosephus quoque *Ἀλώσεως* [*Bellu Iudaico*] II, Οἱ δὲ πάροις οὖν τοῖς ἀρχιερεῦσι τοῖς ἐσθῆτας περιεσφῆξαντο [*Primores cum Summis Sacerdotibus vestes suas lacerabant*]. Et postea: Τοὺς δὲ ἀρχιερεῖς αὐτοῦ ἦν ἰδεῖν καταμυκνόνους μετὰ τῆς κεφαλῆς κέντρων, γυμνοὺς δὲ τὰ στήθεα τῶν ἐσθῆτων περιεσφῆγμένων [*Videre erat Sacerdotes etiam Summos cinerem capiti inspergere, nudatis vero conspici pectoribus ideo quod vestes lacerassent*]. Etiam Rex Persarum in luctu vestem scindit apud Aeschylum Persis. Sed notant Hebraeorum Magistri Maximo Pontifici id fuisse proprium quod vestem ab inferna parte laceraret, cum a superna alii solerent.

Ἀγων, ὅτι ἐβλάσφημας, ἄδικος, Βλασφημασίν] *Βλασφημία* [*blasphemia*] vocat quod Iesus se Christum profiteretur. Et sane erat, ni Christus fuisset. Nam qui sibi eam potestatem falso arrogat, in Deum est contumeliosus. At hoc quaesitum oportuit, an non in ipsum vaticinia congruerent, an non apertissimis miraculis probasset se eam esse. His illi praeteritis pro manifesto sumunt Iesum Christum esse non posse, futilibus nixi argumentis; ut, quod Nazaretae natus crederetur, Ioh. 1: 46, 7: 52, quod originem eius paternam maternamque notam

om-

omnino arbitrantur, 7: 27. Praecipue vero quod fabri-
lem artem exercuisset, nihilque externi apparatus secum
ferret, supra 13: 55, Marc. 6: 3.

66. *Τὸ ὅτι οὐκ ἔδειξε, quid vobis videtur*] Ut Princeps
Senatus sententias exquirat.

Οἱ δὲ ἀποκριθεὶς εἶπον, illi respondentes dixerunt
Ordo fecisse dicitur quod fecit pars maior: imo et omnes
id fecisse dicuntur, ut hic apud Marcum. Id enim ut
in Senatusconsultis, ita et in iudiciis usurpatur. Nam
Nicodemum dissensisse non dubium est; ei tamen adfuit.
De Iosepho Arimatheensi alibi videbimus.

Ἔρχοις θανάτου ἐσθί, reus est mortis] *Ἰωὴν [filius mor-
tis]*, ut 2 Sam. 12: 5. Ita pronuntiare solebant indices
Hebraei, dum capitalia iudicia penes ipsos erant. Ablatis
capitalibus iudiciis, quod post confiscatam ab Augusto
Iudaeam factum est (nam antea Herodis beneficio man-
serat aliqua iudiciorum species) quonquam cum effectu
sententiam proferre non poterant, veterem tamen formu-
lam retinebant: cuius ea vis erat, ut de quo ita pronun-
tium esset, is apud Iudaeos omnes morte dignus, id
est, sacer atque instabilis haberetur, in eum denique
nihil esset illicitum. Quo praedicio populus concitatus
saepe per vim ac tumultum poenas expetivit, quamquam
Romanis legibus id facere vetabatur. Pertinebat autem
hoc *πρόδικμα* [praedictum] in Iesum eo, ut scilicet Se-
natores Iudaei possent salva religione Iesum acensare
apud profanum iudicem, eiusque supplicium flagitare,
velut qui nulla amplius necessitudine opae attingeret,
et omnia hominis Iudaei *προνόμια* [privilegia] amisisset.

67. *Τότε, tunc*] Post istam pronuntiationem scilicet;
qua audita Iudaei *ἐπηλθον* [misisti] Iesum ut hominem
devotum omni ludibriorum atque contumeliarum genere
vexare coeperunt.

*Ἐνέπνουν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ, conspuabant faciem
eius*] Contemptus signum frequens apud Hebraeos, Num.
12: 14. Quod de se dicit Esaias, forte figurato loquendi
genere, 50: 6, id in Christo impletum est *κατὰ τὴν τοῦ
ἡγου ἀκριβείαν* [iuxta exactam verborum proprietatem].

Ἐκολάφισαν, colaphis eum caedebant] *Κολαφίζω*, ut
Graeci Scholiastae interpretantur, est *παῖς ἐπὶ κόρυς*
[tem-

[*tempora ferire*], contracto pugno scilicet: neque aliter hic Origenes et Theophylactus. Terentius: *Colaphis turber est tatum caput*. Quam contumeliosum id verberandi genus habitum est, ex Demosthenis adversus Midiam oratione intelligi datur, citius verba citant Romani Iurisconsulti in Pandectis, titulus De poenis.

[*Ἐξέπνισαν, alapis incessabant*] Per *ἐκπίπτοντα ἀλαπάς* intelligi dubitandum non puto. Nam ita et supra id verbum usurpat hic Interpres 5: 39. Quibus adde quae ex Glossario, Iurisconsultis Graecis et Sedulio vir eruditissimus ad huius vocis intellectum annotavit. Adde Syrum Marc. 14: 65. Nec aliud est apud Marcum *ἐκπίπτοντα ἱβανίζον*. Nam *βαλλέειν* est *ferire*, *incessere*. Ignatius ad Trallianos hanc de Christo historiam referens, *ἐκτὶ καὶ ἐκτὸς ἐκπίπτοντα* [*genam alapis caesus est*] inquit: quomodo est Nazianzenus loquitur: ubi *καὶ ἐκτὸς* *genam* significat, non, ut alias, *tempora*. Confer cum huius loci historia et iis, quae Lucas habet 22: 64, vaticinium Esai. 50: 6 et 53: 3, 4, 5, 6, 7.

68. [*Προφητεύον, divina*] Hoc ideo quia oculos obvelaverant, ut Marcus addit. Prophetarum autem erat non tantum futura praedicere (quod proprie vox indicat), sed et alia quae naturali cognitione sciri nequibant. Sic et vox *μαντεύεσθαι* [*vaticinandi*]: Graecis ponitur. Aristoteles III Rhet. 17 de Epimenide Crete: *Περὶ τῶν ἐσομένων οὐκ ἐμαντεύετο, ἀλλὰ περὶ τῶν γεγενημένων μὲν, ἀδύνατον δὲ* [*De futuris non vaticinabatur, sed de iis quae iam erant, sed incognita*].

69. [*Ἐκάθυστο, sedebat*] Modo sedens, modo, ut fieri solet, assurgens, ut collatio docet.

[*Ἐν τῇ αὐλῇ, in subdiali*] Quae pars domus inferior portica: unde *κάτω* [*infra*] dixit Marcus. In eius mediotullio prunae erant in batillo, ut credibile est, positae; ut ex Luca et Iohanne discimus.

[*Μία παιδίονη*] *Ancilla*: ita vox haec sumitur tum alibi tum Gal. 4: 22. Erat autem haec ancilla *ἡ θυρωρὸς* *ianiatrix*, ut est apud Iohannem. Vide et Act. 12: 13.

[*Ἦσθα μετὰ*] Id est, *fuiisti partium ipsius*. Hebraismus: 2 Reg. 6: 16; 9: 32, Rom. 8: 31. Non pugnat autem quod hic affirmare dicitur cum eo quod Iohannes exprimit

in-

interrogandi sono. Nam Hebraeis interrogatio cum negatione vehementissime affirmat.

Τοῦ Γαλιλαίου, Γαλιλαῖος]. Discriminis causa. Iesus enim nomen eo tempore erat inter communissima, ut ex Iosepho quoque apparet. Eodem modo infra Ἰησοῦ τοῦ Ναζωραίου [Iesu Nazareno]. Aut mira est Iudaeorum ἀγνοησία [imperitia circa historias], aut ante Dominum nostrum alter fuit Iesus, idem a Nazarethā, quem Hyrcano Simonis filio coevum faciunt Thalmudistae.

70. Οὐκ οἶδα τί λέγεις; nescio quid velis] Neque ipsum novi, neque satis intelligo quid velis: ita enim hoc quod apud Matthaeum cum eo quod Lucas et Iohannes habent connectit Marcos, haud dubie Petro suggerente.

71. Ἐξελθόντα]. Egređi parantem. Neque enim exiit, ut sequentia ostendant.

Πυλῶνα, ianuam] Πύλας Marco. Subdiale minus extra fores: ita et Syrus hic accipit.

Ἄλλῃ, alia]. Παιδίον [ancilla]: Marcus, ubi articulus non certam sed incertam personam designat, quod et in his et in aliis Scriptoribus saepe occurrit. Apud Lucam est ἕτερος [alius]. Sed commune est omnium linguarum ut masculinum usurpetur ἀντὶ τοῦ κοινού [pro communi], quando sexum scire non multum refert: itaque ἕτερος est alius quidam e servorum grege, sequas non femina. Sic Plutarchus dixit γαλαταίνοντος Ἀπόλλιον [iratus Apollini], cum de Thaside sermo esset. Euripides Τροάδibus:

— Ἀνταμὸν αἰχρὸς ἔλῳ,

[— Nabias probrosas nuptias,]

de Helena. Sopater in Declamatione τὸν μηδὲν ἀδικήσαντα [nullius iniuriae compertum], loquens de femina captiva: et Laertius masculino genere exprimit personam incertam in Vita Socratis, quam mulierem fuisse ostendit Plato Critone et Cicero De Divinatione I.

Καὶ λέγει αὐτοῖς; et dicit illis] Ita codices antiqui et Syrus: quare illud τοῖς ἐκεί [iis qui illic erant] putem interpretamentum esse praelatum ab iis qui non meminerant αὐτοῖς Hellenistis more Hebraeo dici etiam ubi nomen non antecessit. Vide quae supra 11: 1.

73. Μετὰ μικρὸν δέ, post pusillum] Post horas interval-

gallum: aut eo amplius (nam *ἀλλή* [quasi] addidit Lucas) quantum scilicet inter primum et secundum gallum intercedit: ita enim Marcus.

Οἱ ἑσθῆς, qui stabant] Malchi cognato praesente, ad stipulantibus caeteris qui una ad ignem adstantibus, ut docent nos Marcus, Lucas, Iohannes.

Ἀληθῶς] Certe: ita verti solere Hebraicum *אמת* alibi dictum.

Ἡ λαλία σου, loquela tua] Ad Samaritanum et Syriacum idioma propius accedens quam sermo Hierosolymitarum: quali nota olim Ephraimitas a suis popularibus dignoscebant Galaaditae, Iud. 12. Pronuntiatio Petrum Galilaenum docebat: porro Galilaei suspecti tanquam leae discipuli aut fautores. Accedebat et aliud indicium ab eo qui Petrum a se in horto visum meminisse sibi videbatur.

74, *Καταθεματίζεις*] Non possum iis assentire qui *καταθεματίζεις* hic idem esse volunt quod Act. 26: 11, et Iustino in Apologetico est *βλασφημεῖν*, apud Plinium *maledicere Christo*. Ut enim extenuandum non est delictum quod Petrus tanto cum dolore desilevit, ita non video earum causas conquerere debeamus onerandae ipsius culpa. Imo *καταθεματίζεις* hic, ut *ἀναθεματίζεις* Act. 23: 14, Hebraeis *קטני*, est *sibimet male precari*. Formula quae saepe in Veteris Fœderis historia occurrat *ἐν ἀναθεματισμῷ* [devovendi se] haec est, *Haec mihi Deus faciat et haec addat si hoc ita se habet*. Eo tum modo Petrus diris se obligavit si Christum nosset, superius iurandum quod et secundae negationi accesserat: sit solemus ex malis in peiora prolabi, nisi matura poenitentia succurrat. In manuscripto vetustissimo qui ex Graecia in Angliam venit est hic *καταθεματίζεις*, sicut et Apocal. 22: 3 *παράθεμα*, quae vox eodem sensu est apud Iustinum.

Ὅν οἶδα τὸν ἄνθρωπον, non novi hominem] Magnam apparet consternationem fuisse quae Petrum adegit ad tam incredibile mendacium. Vix enim quisquam erat Iudaeus qui Iesum de vultu non nosset, tot miraculis celebrem. Neque causam adferre Petrus ullam poterat quorsum eo venisset, si eum non noverat.

75. *Kai ἐκινήθη ὁ Ἰησοῦς, et recordatus est Patris*] Simul excitatur et galli cantu, ut somnolenti solent, et Domini adspectu qui de superiore loco aciem oculorum in ipsam dirigebat, ut apud Lucam est.

Ἐσλαβες πικρῶς; flavis amare] Sic Es. 22: 4, כָּדָב וְדָמָא Graeci vertunt πικρῶς κλαύεσθαι [*amare flebo*].

CAPUT XXVII.

1. *Συμβούλιον ἔλαβον, consilium inierunt*] Tantillo temporis spatio discessisse tot Senatores, iterumque ex tot Urbis regionibus convenisse, neque credibile est, et sine causa fingitur. Sensus est, post auditum verbum seorsim Senatores inter se deliberasse quid esset faciendum. Ita *συμβούλιον ἔλαβον* et alibi sumitur ut *oaptum consilium* significet, supra 12: 14, 23: 15. Sed de hac re ad Lucam plenius.

Ὅτι θανατώσαι αὐτόν, ut eum morti darent] Non per insidias, quod infame; nec per tumultum, quod periculosum: sed publico iudicio, quod fieri non poterat nisi per Romanum Praesidem. Quare tota deliberatio in eo vertebatur, quomodo Praesidi id persuaderetur.

2. *Δησαντες, cum vincti essent*] Id est, *δεδεμένον* [*vinctum*]. Ita solent *ἀόριστοι* significare etiam id quod ante contigerat. Nam vinctus erat Christus statim post prehensionem, ut ex Iohanne discimus. Vide quae ad Marc. 16: 7.

3. *Παρέδωκαν, tradiderunt*] Ut moris illis erat si quem prehendissent capitaliter noxium. Ita solebant in Provinciis Irenarchae quos apprehenderant interrogare, deinde cum interrogationibus ad Praesidem mittere. L. Divus *M. Adrianus*, Digestis De custodia et exhibitione reorum. Hieronymus de Iudaeis: *Habebant hunc morem, ut quem adiudicassent morti, ligatum Iudici traderent*.

4. *Τῷ ἡγεμόνι, Praesidi*] Sic et Iosephus: *Ἡκέατος δὲ τῷ Μουδαλας ἡγεμόνι* [*Pilatus vero Iudaeae Praeses*]. Bene vertit Latinus Interpretes *Praesidi*, quanquam Procuratorem fuisse Pontium satis constat vel ex Tacito et Philone, qui *ἐπίτροπον* vocat. Nam *Praesidis* nomen, quod

ἡγεμόνα plerumque Graeci vertunt, ut ait Macrob. citatus Lege prima Pandect. De officio *Præsidis*, generale est, quo omnes Provincias regentes appellantur. Quamquam vero Procuratorum officium proprie erat τὰ αὐτοκρατορικὰ χρήματα διοικεῖν [*Imperatoris pecunias administrare*], ut Dio loquitur, usurpatum tamen in minoribus Provinciis ut etiam extra fisci causas ius dicerent, atque etiam gladio animadverterent. Tales Procuratores dicuntur *vice Præsidis* fungi, Lege II. C. De poenis, et L. IV. C. Ad Legem Fabiam De plagiaribus; et apud Ulpianum lib. IX De officio Proconsulis, ut citatur in veteri collatione legum Mosaicarum cum Romanis: *partibus Præsidis* fungi L. Ex consensu, § *Cum Procurator*, D. De Appellationibus. Ideo Iosephus de talibus agens Procuratoribus addit τῇ ἐπὶ πᾶσι ἐξουσίᾳ [*cum potestate rerum omnium*], aut μέχρι τοῦ κτελεῖν λαβὼν ἐξουσίαν [*etiam vitæ ac necis accepto iure*].

3. Ὅτι κατακρίθη, *damnatum esse*] Omnino referendam hoc ad Synedrîi prædammationem de qua supra 26: 66, quam Iudas accipiebat ut secuturæ mortis indicium. Raro enim elabi solebant tali præiudicio confossi.

Μεταμεληθεῖς, *poenitentia ductus*] Non video observari discrimen quod a multis traditur μεταμέλειας et μετανοίας. Nam et οἱ ἔξω [*Scriptores profani*] ista permittunt, et nostri itidem Scriptores, ut ecce Hebr. 12: 17 μετάνοια est id quod μεταμέλειαν dici volunt, *contractus initi poenitentia*, ut Iuriconsulti etiam loquuntur; contra μεταμεληθεῖς, supra 21: 29, is dicitur qui mentem meliorem recepit. Et Clemens Alexandrinus duplicem esse ait τῶπαν μετανοήσας, τὸν μὲν κοινώτερον, φόβον ἐπὶ τοῖς πράγμασι, τὸν δὲ ἰδιαιτέρον τῇ θεωρίᾳ τῇ πρὸς αὐτὴν τῆς ψυχῆς ἐκ συνειδήσεως [*poenitendi modum, alterum vulgarem, qui metus est ob res actas; alterum variarem, qui est animæ apud se ipsam ex conscientia pudor*]. Neque tamen vocabuli ambiguitas his favere censenda est qui de Iuda misericordius quam par est pronuntiant. Aliud enim suadet et Petri oratio in Actis, et districta Christi verba υἱὸν ἀπωλείας [*filium perditionis*] appellantis, addentisque melius ei futurum fuisse si natus omnino non esset. Ex circumstantiis igitur historiae magis quam ex sola vocis

præprietate eum innoxerem hic intelligere debemus cui non adhaerit vera animi emendatio, idque tum ipsius culpa, tum Dei obdurantis iudicio. Neque interim improbo quod adversus Celsum secundo notat Origenes, tantam vim fuisse documentorum Christi ut etiam deploratae malitiae homini pudoreus quendam peccandi et ex peccato cruciatum gravem inuasserint.

4. *Αἷμα δόξον, sanguinem iustum*] *Αἷμα* Hellenistic mortem quamvis violentam significat, ut et infra comm. 6. Hic *μετωνομίας* [per transnominatorem] ipsum eum qui morti destinatur.

Σὺ ὄψῃ, tu videris] Sic infra comm. 24, *ὅψεσθε* [vos videritis]. Est autem loquendi genus ex Latino sermone desumptum. Nam Romani curam rei alicuius a se in alium reicientes aiunt, *Tu videris*: quod Graeci dicerent, *Σὺ μάλιστα* [Tibi id curae est]. Quare mirum non est haud satis recte acceptam a Syro vim huius locutionis. Ad modum Caini loquuntur vera progenies Caini.

5. *Ἐν τῷ ναῷ, in Templo*] In ea parte Templi in qua considebat Synedrium, qui locus vocabatur *בית הסף* [*Baedra cassi lapidis*].

Ἀνύψω] Est quidem Graecis *ἀνὰ ψαλῶν* suspendio sibi vitam adimere, ut

— *Ἀνὰ ψαλῶν με ποίησιν,*

[— *Facies me pensilis ut sim,*]

apud Theocritum. Sed difficulter id conciliatur cum Petri narratione Act. 1, ubi aliud mortis genus Iudae tribuitur, effusis scilicet intestinis, cum pronus in faciem eorruisset. Notum satis est quae sint excogitata ut ista inter se conciliarentur. Neque satis se expediunt qui laqueo fracto corruisse Iudam volunt. Videtur enim Petrus omnino casui inopinato, quem Divina providentia direxerit, non Iudae ipsius facto exitii causam adscribere. Nisi illis malum accedere qui Iudam putant se iecisse praecipitem; ut *ἐλάσσει* sit *dissiluit*, quod evenire solet ex tali iactu. Videamus igitur an hoc loco Matthaeus non agat de morte Iudae, ut quae serius contingerit et forte post resurrectionem, ut multorum fert coniectura; sed de gravissimo exultatae conscientiae tor-

mentō. Nam compressionem spiritus, e moerore summo hac voce indicari vel unus Tobiae liber nos doceat, ubi de Sara dicitur 3: 12, Ἐλυπήθη σφόδρα ὥστε ἀπώλεσθαι [*Tristata est valde ut suffocaretur*]. Et de Achitophela, in quem quae dicta sunt a Davide in Iudam apprime congruunt, et de quo similiter legitur ἀπώλετο [*suffocatus est*], ubi in Hebraeo est *מָוּת*, quod verbum et Syrus et Arabs hic usurpant, sentiunt Hebraeorum non inermiditi non laqueo sed moestitia eum perisse. Sic Πολιάγρος ἀπώλετο [*Poliagrus proserens se confecit*], apud Aelianum: τῷ ἀναιδέϊ ἀπάχκεσθαι [*conscientia strangulati*], apud Chrysostomum Homilia XXII ad Antiochenos. Videri potest suspendii mortem Iudae adscribere Ignatius in Epistola ad Philippenses, ubi de Diabolo dicitur: Μετάμελον ἐμβάλλει τῇ προδότῃ δ βρόχον εὐνῶ δεικνύει, ἀργύρον δίδασκει [*Poenitentiam proditori eam iniicit quae laqueum ei ostendit, suspendium docet*]. Sed qui eam epistolam cum iudicio leget facile deprehendet dictionem et χάρακτῆρα τοῦ λόγου [*dicendi ductum*]. Floridiorem quam est Ignatii, Nimirum scripsenat ad Philippenses Ignatius, ut Polycarpus meminit. Sed cum ea epistola non exstaret, alia supposita est: quare nec Theodoretus nec Hieronymus nec Rufinus hanc agnoscunt.

6. Τὸν κορβονᾶν, in Corbonam] Iosephus Ἀλώσεως [Bell. Iudaeici] II, Τὸν ἱερὸν θησαυρὸν καλεῖται δὲ Κορβονᾶς: [*Sacrum thesaurum; is autem Corbonas dicitur*]. Alibi γαζοφυλάκιον idem Iosephus et Lucas appellant. Iosephus etiam ἱερὰ χρήματα [*sacras pecunias*] et Θεοῦ θησαυρὸν [*Dei thesaurum*], atque in eo fuisse aliquando duo millia talentorum.

Ἐπὶ τιμῇ αἱματός ἐστὶ, quia pretium sanguinis est.] Argumentum a ratione Legis desumptum. Vetat Lex stupri, pretium sacris inferri. At apud Hebraeos, cultus idolorum, stuprum, caedes velut paria censentur. Damnant hic se impuri Pontifices cum in venditore id facinus execrantur cuius ipsi emtores erant. At certe cui prodest scelus is fecit.

7. Τὸν ἀγρὸν τοῦ περαμέως, agrum figuli] Exigui pretii locum fuisse oportet qui triginta siclis argenteis non pluris licuerit. Quare ἀγρὸν περαμέως hic intelligo eum.

causae ubi omne ad signa opera exhaustum fuerit, ita ut nullus inde fructus sperari posset.

· 8. *Εἰς ταφὴν τοῖς ξένοις, in sepulchram peregrinis*] Non ἀλλοφύλοις [*alienigenis*], quorum cura minime tangebatur Sacerdotes, sed Iudaeis qui ex longinquis regionibus Hierosolyma adventabant religionis ergo, ac morte occupati non habebant ubi sepelirentur, qui οἱ ἐπιδημοῦντες [*advēntas*] Act. 2: 10. Credibile est et ante prospectas fuisse eorum sepulturae. Sed frūgens confluentium et subinde morientium multitudo plus loci desiderabat.

· 8. *Ἄγρος αἱματος, ager sanguinis*] Dialecto Hierosolymitana κατὰ τὴν Act. 1: 19. Id nomen huic agro datum Deus voluit quo celebrior esset rei memoria. In Petri oratione Iudas hunc agrum acquisivisse dicitur, non tanquam rem suam, sed tanquam aeternum infamiae monumentum. Dicebat enim populus praeteriens, Hic est ager ille emptus ex pecunia pro qua Iudas Magistrum suum vendidit.

· 9. *Διὰ Ἱερემίου, per Ieremiam*] Pro certo haberi debet multa apud Iudaeos Vatum veterum oracula conservata fuisse non scripto sed memoria, quanquam postea qui a parentibus acceperant ea privatim annotarunt: unde factum est ut ea oracula in libris ab Esdra digestis non extarent. *Ἐκπυρόσεως* [*incendii*] universalis expectatio, etiam Graecis celebrata, non potuit non ab aliquo vaticinio ortum habuisse; quod quidem vaticinium ipsi Adamo adscribere non veretur Iosephus. Tale est et Enochii illud: *Ἰδοὺ ἦλθε Κύριος ἐν μυριάσιν ἁγίαις αὐτοῦ* [*Eccē venit Dominus cum sanctis millibus suis*], et quae sequuntur apud Iud. 14, 15. Tale illud: *Ὁ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδε, καὶ οὐκ οὐκ ἤκουσε, καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπων οὐκ ἀνέβη, ἃ ἡτοίμασεν ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτὸν* [*Quod oculus non vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis adscendit, quae praeparavit Deus illis qui diligunt illum*], quod inter Eliæ dicta antiquitus celebrabatur. Talis et ille παλαιὸς λόγος ἀνδρῶν [*vetus hominum sermo*] Iosepho memoratus: *Ἐνθα τότε τὴν πόλιν αἰλώσεσθαι καὶ καταφλεγέσθαι τὰ ἅγια νόμῳ πολέμου, χάσις ἐὰν κατασκήψῃ καὶ χεῖρες οἰκτεῖαι προμιάνωσι τὸ τοῦ Θεοῦ τέμενος* [*Tunc fore ut Urbs capiatur et Templum belli lege incendatur; ubi seditio*

in-

invaserit et indigentium manus polluerit sacratum Deo locum]. Et illud λόγιον [oraculum] apud eundem: Ἀλλ' αὐθιγα τῆς πόλεως καὶ τοῦ ναοῦ, ἐκείθεν τὸ ἱερὸν γένηται τετραγώνον [Tunc fore ut capiatur Urbs et Templum, ubi Templum quadratam formam acciperit]. Iam vero et illud sciendum est; veterum Prophetarum verbis uti solitos Prophetas posteriores. Ita Ezechiel multa habet verbotenus ex Ieremia desumpta, ut apparet collatis locis Ier. 31: 29, 30, Ezech. 18: 2, 3, et alibi. Sic et in Apocalypsi Iohannis multas περὶ κλημάτων [sections] invenire est ex Ezechiele et Daniele. Et illud quod ex antiqua traditione, cuius Origenes meminit et post eum Hieronymus, ut Eliae citavimus; ab Elia mutuatus est Esaias 64: 4. Imprimis autem Zacharias amat imitari locutiones Ieremiae. Quis enim non videt quod apud eum est 1: 4, sumtum ex Ier. 18: 11. et 35: 15, quod est apud eum 1: 6; ex Thren. Ier. 2: 17, quod est 3: 8, ex Ieri. 23: 5, atque alia eiusmodi. Quapropter dicere etiam solent Iudaei spiritum Ieremiae fuisse in Zacharia, atque adeo Ieremiam eundem esse et Zachariam. Quare non video quid obstat quominus et dictum hoc de triginta stolis ab Ieremia primitus usurpatum, hominumque memoria conservatum, per Zachariam repeti Deus voluerit; quod tamen hic et Christo citetur primi auctoris nomine, quanquam in libris ab eo scriptis non exstat. At Hieronymus ostensum sibi ait a Nazarenae sectae homine librum in quo id exstaret sub Ieremiae nomine, qui liber privatam continuit annotationem fuisse antiquitus traditae per ora Hebraeorum. Tales autem annotationes, quia publica auctoritate factae non sunt, merito vocantur ἀκανόνιστοι [extra canonem positae]; neque tamen id obstat quo minus in eis multa contineantur et vera et vetera. Sic idem Zacharias illud, Increpet te Deus, o Satan! sumsit ex antiqua traditione, quae deinde perscripta est in libro ἀποκρύφου [spurio] cui titulus Ἀνάληψις Μωσέως [Assumptio Moysi]. Quin et illud apud Ephesios: Ἐγείραι ὁ καθεύδων καὶ ἀνάστα ἐκ τῶν νεκρῶν, καὶ ἐπιφάνῃς σοι ὁ Χρῆστος [Surge qui dormis, et exsurge e mortuis, et illuminabit te Christus], Graeci notant desumptum ἐκ τῶν Ἱερειῶν λεγομένων ἀποκρύφων [ex Ieremiae iis quae spuria dicuntur]. Sicut

culus uber omne ad siglina opera exhaustum fuerit, *et* ut nullus inde fructus sperari posset.

8. *Εἰς ταφὴν τοῖς ξένοις, in sepulturam peregrinis*] Non *αἰλλοφύλοις* [*allenigenis*], quorum cura minime tangebatur Sacerdotes, sed Iudaeis qui ex longinquis regionibus Hierosolyma adventabant religionis ergo, ac morte occupati non habebant ubi sepelirentur, qui οἱ ἐπιδημοῦντες [*advenas*] Act. 2: 10. Credibile est et ante prospectum fuisse eorum sepulturae. Sed frigus confluentium et subiinde morientium multitudo plus loci desiderabat.

8. *Ἀγρός αἱματος, ager sanguinis*] Dialecto Hierosolymitana *κρη ἡρη* Act. 1: 19. Id nomen huic agro datum Deus voluit quo celebrior esset rei memoria. In Petri oratione Iudas hunc agrum acquisivisse dicitur, non tanquam rem suam, sed tanquam aeternum infamiae monumentum. Dicebat enim populus praeteriens, Hic est ager ille emptus ex pecunia pro qua Iudas Magistrum suum vendidit.

9. *Διὰ Ἱερემίου, per Ieremiam*] Pro certo haberi debet multa apud Iudaeos Vatum veterum oracula conservata fuisse non scripto sed memoria, quanquam postea qui a parentibus acceperant ea privatim annotarunt: unde factum est ut ea oracula in libris ab Esdra digestis non extarent. *Ἐκπυρώσεως* [*incendii*] universalis exspectatio, etiam Graecis celebrata, non potuit non ab aliquo vaticinio ortum habuisse; quod quidem vaticinium ipsi Adamo adscribere non veretur Iosephus. Tale est et Enochii illud: *Ἰδοὺ ἦλθε Κύριος ἐν μυριάσιν ἁγίας αὐτοῦ* [*Eccce venit Dominus cum sanctis millibus suis*] quae sequuntur apud Iud. 14, 15. Tale illud: *καὶ οὐκ οὐκ ἤκουσε, καὶ ἐπὶ καρδίᾳ αὐτοῦ οὐκ ἠτοίμασεν ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσι αὐτόν* [*et non ausus est, et in corde suo non paravit Deus illis qui diligunt eum*] quae praeparavit Deus illi. *Ἐλίας* dicta antiquis *παλαιὸς λόγος ἀνδρῶν* [*vetus sermo virorum*] moratus: *Ἐρθα τότε καὶ οἰκίσαι προμύναται τὰ ἁγία τόμα* [*venite et aedificabitur domus sancta*] *οἰκίαι προμύναται* [*domus aedificabitur*] *capiat* et *το*

invenit et indigentium manus pollicetur sacratum Deo locum]. Et illud *לִיְיָ* [oraculum] apud eundem: *אַל־עֲשֶׂהוּ כִּיפּ מִלֵּךְ וְכִי יֵשׁוּעַ, לְעִשְׂתָּהּ כֹּהֵן יִשְׂרָאֵל וְעַמּוּדָא* [Tunc fore ut capiatur Urbs et Templum, ubi Templum quadratam formam acciperit]. Iam vero et illud sciendum est, veterum Prophetarum verbis uti solitos Prophetas posteriores. Ita Ezechiel multa habet verbatim ex Ieremia desumpta, ut apparet collatis locis Ier. 31: 29, 30, Ezech. 18: 2, 3, et alibi. Sic et in Apocalypsi Iohannis multas *σκηνοί* [secciones] invenire est ex Ezechiele et Daniele. Et illud quod ex antiqua traditione, cuius Origenes meminit et post eum Hieronymus, ut Eliae citavimus, ab Elia mutatus est Ezech. 64: 4. *Imprimis autem Zacharias amat imitari locutiones Ieremiae.* Quis enim non videt quod apud eum est 31: 4, sumptum ex Ier. 18: 11. et 26: 16, quod est apud eum 1: 6, ex Thren. Ier. 2: 17, quod est 3: 8, ex Ier. 23: 5, atque alia eiusmodi. Quapropter dicere etiam solent Iudaei spiritum Ieremias fuisse in Zacharia, atque adeo Ieremiam esse et Zachariam. Quare non video quid obstat quominus et dictum hoc de triginta stellis ab Ieremia prius sumptum, hominumque memoria conservatum, per Zachariam repeti Deo voluerit; quod tamen hic a Christo citetur primi auctoris nomine, quanquam in libro ab eo scriptis non exstat. At Hieronymus ostendit ubi a *Βασιλειαν* sectae homine librum in quo id exstat sub Ieremias nomine, qui liber privatam cantum annotationem fuisse antiquitas tradidit per ora Iohannis.

Tales autem annotationes, quia publica auctoritate sunt

obstat quo minus in eo citetur

hic Iohannis

et in libro

et in libro

et in libro

et in libro

et in libro

et in libro

et in libro

et in libro

et in libro

et in libro

et in libro

et in libro

et in libro

et illud: *ὅτι ἀποδοῦναι τι ἔστιν, οὐκ ἀγορεύειν, ἀλλὰ καὶ πράξειν*. [*Neque circumcisio valet aliquid, neque praepitium, sed sola creatura*], antiquitas sub Moysi nomine celebrabatur. Quod autem quidam existimant ab audace librario adiectum nomen *Ieremiae*, cum Matthaeus Prophetam nominasset, probare non possum, quia video iam ab Origenis temporibus laboratum ut hic nodus solveretur; qui labor supervacuus fuerat si qua exemplaria caruissent nomine *Ieremiae*. Multo credibilis est a Syro id nomen omissum, quia constabat in scriptis Ieremiae istud non reperiri. At agnoscit Arabs et Latinus et quicquid est Veterum. Dictum autem hoc Ieremiae, repetitum a Zacharia, in eorum est genere quae primitus res illorum temporum significarent, ita tamen ut in Christi tempora etiam magis congruerent; quod Deus manifestum fecit singulari eventum directione. Nam apud Zachariam sensus hic est primo intentus, qualem et apud Ieremiam fuisse credibile est: Deus ut sua beneficia in populum Hebraeorum collata ingratis nimis accepta doceat, ait operae in illos impensae mercedem a se postulatam; assignatam autem sibi a populo vile pretium, quo minima aestimari solent mancipia, triginta syclos; se vero illud pretium iussisse proici in agrum aliquem in quem fragmenta scitilium proijci solebant: quo facto demonstratum voluit omnem pompam deremoniarum, qua impleta egregiam se beneficiis Divinis gratiam referre Hebraei existimabant, cum abesset pius animus, indignam esse quae a se acceptaretur. Hoc vero omne sicut ad Ieremiae et Zachariae tempora pertinebat, ita multo magis congruebat Christi temporibus. Atque ideo factum est Divinae providentiae gubernatione, ut, quod ἀλλυγοῦντος [*sermone aliud innuente*] tunc erat dictum, Christi aetate, manente sensu illo κατ' ἀλλυγοῦντος [*ad aliud respiciente*] etiam secundum proprietatem verberum impleretur. Quod genus impletionis ratiociniorum in hac mortis Christi historia saepe occurrit. Deus enim in Christo aestimatus est a Pontificibus sicis triginta, cum tanti emptus est in Christum proditor: atque ea pecunia vere in agrum figlinum non tam impensa quam contentim proiecta est, facto quidem Pontificum, consilio autem Di-

vi-

vino: unde quod illi fecerunt, recte Deo dirigenti ascribitur.

Kai ēlathon, et acceperunt] *Ἐλαθον* et quod sequitur *ἐδόξαν* [dedarunt] sumenda; hic sunt indefinite sine ulla personae aut numeri consideratione. Factum enim notatur, non quis faciat. Apud Zachariam ipsi Zachariae ut id faciat, atque eo modo ingratam populi animum testatum reddat, imperatur; hic vero Deus curavit id ipsum per Pontifices fieri: quod ostendit sequens clausula, *Καθὼς συνέταξε μοι Κύριος* [Sicut constituit mihi Dominus]. Sed per quemcumque fiat, eadem manet significatio. Quare nihil peccavit Syrus qui hic primae personae verbis usus est: quem si sequi volumus erit illud *ἐδόξαν* mutandum in *ἐδωκα* [dedi].

Τὰ τριάκοντα ἀργύρια, triginta argenteos] Supple *νομίσματα* [numeros], ut diximus supra. LXX, Symmachus, Aquila, *τριάκοντα ἀργυροῦς*: supple *σίκλους* [siclos]. Vide quae diximus supra.

Τὴν τιμὴν τοῦ τετιμημένου, pretium appretiati] *τῇ τῷ* apud Zachariam. *τῷ* est *τιμῇ*, non tamen qua *pretium* sed qua *honorem* significat; sed haec solent inter se commutari. Legisse autem videtur Matthaei Interpres *τῇ*; nam *τῇ* est adiectivum, significatque *τὸν τιμήντα*, aut, ut hic effertur, *τὸν τετιμημένον*, cum *τῇ* sit substantivum significans *gloriam* aut *reverentiam*. LXX vertunt, *Σέψαι εἰ δοκιμὴν ἔσῃ* [Vide an probum sis], nimirum per illud *αἰεῖσαι* ostendentes dicti *εἰρωνείαν* [illusionem]. Aquila satis ad verbum, *Ἐγρεγίμῃς ἡ τιμή*, *Egregium vero pretium*.

Ὅν ἐτιμήσαντο ἀπὸ υἱῶν Ἰσραὴλ, quem appretiaverunt e filiis Israel] Matthaei Interpres quod sequitur *τῷ* retulit ad *τὸν τετιμημένον*, quomodo acceptum ab eo *τῇ* iam diximus: Aquila ad *τὴν τιμὴν*: ideo *ἣν ἐτιμήθην ὑπὲρ αὐτῶν* [quo aestimatus sum ab illis] transtulit. LXX pro quomodo sumunt, *ὃν τρόπον ἔδοκιμάσθην ὑπὲρ αὐτῶν* [quomodo honoratus sum ab illis]. Nam *δοκιμάζειν* omnino illi pro *τιμᾶν* [honorare] posuerunt; ut Plato, cum dicit *πρὸς ἀνθρώπων δοκιμάζεσθαι* [ab hominibus honorari]. *Ἐτιμήσαντο* hic positum est pro eo quod apud Prophetam

ἐπιμήθη· recte: quia tibi Deus loquitur, hic res narratur. Ἀπὸ υἱῶν recte exponitur ἐξ υἱῶν [ex filiis]: nam istae praepositiones sunt ἰσοδύναμοι [idem pollentes]: ita infra commate 21 dicitur τίνα ἀπὸ τῶν δύο [utram ex duobus]. Sed hic est ἑλλειψις [defectus] vocis τινὲς [aliqui]. Similem notare est supra 23: 34, Marc. 6: 43, Luc. 11: 44, 21: 16, Act. 21: 16. Sic et Abydenus in historia de Σισιθρό, quo nomine Noam appellat, μίλει τῶν ὀρνίθων [misit avium] id est, τινὰς τῶν ὀρνίθων [aliquas avium]. Ioh. 16: 17, εἶπον οὖν ἐκ τῶν μαθητῶν [dixerunt igitur ex Discipulis], id est, τινὲς ἐκ τῶν μαθητῶν [quidam ex Discipulis]. Tale est et illud supra αἶρει ἀπὸ τοῦ ἱματίου [tollit a vestimento], id est, τι ἀπὸ τοῦ ἱματίου [aliquid a vestimento], 9: 16.

10. Εἰς ἀγρὸν τοῦ κεραμέως, in agrum figuli] ὡς ἔ, ad figulum. Videtur ignobilis fuisse locus ita vulgo appellatus, simili figura ut eam dicitur;

Iam proximus ardet

Uonlegon:

Neque longe a Templo hunc agrum, cuius Zacharius meminit, fuisse indicie est id quod additur τῇ οἴᾳ [in domum Domini], quod an et in Ieremiae dicto fuerit dubitari potest. Forte ex eo agro sumi solebat humus ad fictilia Templi, ut idem sit locus qui οὐρτι ὡς [Porta fictilium] Ier. 19: 2, ὃ nimirum posito pro ὡς, quod non caret exemplo. Nam quod ὡς Kimchi interpretatur τὸ γαζοφύλακον [Praefectum aerario] sine exemplo est: ubicunque enim reperitur figulum significat, et proinde κεραμέα vertunt LXX Esai. 41: 25, Thren. 4: 2. Aquila hoc loco: Πίπον αὐτὰ πρὸς τὸν πλάστην [Proiice illa ad fictorem]. Apud LXX videtur πωνευτήριον [conflatorium] dictum καταχρηστικῶς [per abusionem] pro eo quod dicendum erat κεραμεῖον [figlinam]: cuiusmodi abusiones passim apud eos reperire est.

Καθὰ συνέταξέ μοι Κύριος, sicut constituit mihi Dominus] Hoc ex superioribus Prophetarum verbis non frustra hic additum, ut intelligantur haec omnia Divini consilii dispensatione accidisse. Cum autem hoc dictum Ieremiae per Zachariam repetitum hic recitat Matthaeus, simul ostendit tacite eas poenas imminere Iudaeis quas iidem Pro-

Prophetae olim sint temporis hominibus praedixerant; fore enim ut populus ille, a Deo fastiditus et extra eius tutelam positus, intestinis discordiis ageretur.

11. *Ἐν εἰς τὸ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων, tunc es Rex Iudaeorum*] Nam cum hoc elogio Pontifices Iesum Pilato tradiderant, quia hoc crimen affectati Regni maxime putabant valitarum ut Pilatus Iesum morti addiceret; semet interim capitis damnantes, ut qui Messiam Regem Regni adspectabilis et eversorem Romanae dominationis, avidissime expectarent.

Ἐν λέγεις, tu dicis] Haec est *praeclara illa confessio* cuius meminit Paulus 1 Tim. 6: 13. Cum vero Iesus hunc Regem se fateatur, negari mihi videtur non posse *Regnum* eius aliquo modo inchoatum esse cum veritatem coepit docere: nam ita ipse apud Iohannem Regnum interpretatur. Neque obstat quod passim Regni eius initium duci videtur ab ejectione in caecum: id enim de plena Regni possessione intelligendum est. Et sane videri potest David etiam hac in re imaginem Iesu gessisse. Nam et is primum in Regem unctus est, post id, Regni portione aliqua accepta, mox ius Regni in solidum accepit, 2 Sam. 2 et 5. Certe potestas remittendi peccata, quam Iesus vitam mortalem agens exercuit, ad Regnum pertinebat, ut et liberrima illa miraculorum pro arbitrio dispensandorum potestas.

12. *Καὶ ἐν τῷ κατηγορεῖσθαι αὐτὸν, et cum accusaretur*] Haec erat secunda et intentior accusatio, cum vidissent Pontifices Pilatum priori criminatione non multum moveri, ut ex Luca discimus. Haec reo coram facta, more Romano, Act. 25: 16.

Ὁὐδὲν ἀπεκρίνατο, nihil respondit] Causa silentii, praeter deliberatam mortis patientiam, haec erat, quod apud religiosum iudicem accusatio ista sua sponte evanesceret. Nam *in criminibus Maiestatis*, ut Modestinus inquit, *persona spectanda est an potuerit facere*: Iesum autem, plebeiae sortis hominem, nullas habentem armorum copias, praesidia nulla, res ipsa satis ab hac suspicione liberabat. Quodsi Pilatus, ut factum est, vellet suam religionem Iudaeis gratificari, supervacua erat omnis defensio. Vide quae dicta sunt supra 26: 63. Et confer illud Esaiæ *καὶ ἠν* [neque aperuit os] 53: 7.

13. *Πόσα σοὺ καταμαρτυροῦσι, quanta adversum te dicunt testimonia*] Multa quidem adferebant, sed partim ea quorum fidem implere non poterant, ut de non solvendis tributis; partim nihil pertinentis ad Maiestatem, ut de doctrina sparsa per omnem Iudaeam. Neutra refutationis egebant.

14. *Ὁς θαυμάζει τοὺς ἡγεμόνας ἡμῶν, ita ut miraretur Praeses vehementer*] Confer. Esai. 49: 7. Cogitabat forte Terentianum illud:

An quisquam iudex est qui possit noscere

Tua iusta, ubi tute verbum non respondeas?

At profecto in criminum causis non modo tacentes, nisi convicti certissimis testimoniis, damnari non possunt, sed ne confessio quidem perire volentium admittenda est.

15. *Κατὰ δὲ ἑορτῇ, festo autem tempore*] Τὸ πάχα [Paschate], ut ait Iohannes. Nam ea eminenter ἑορτῇ dicebatur, ut supra 26: 2, 5 et Ioh. 4: 45, collato loco eiusdem libri 2: 13. Iosephus; τῆς πάχα προσαγορευομένης ἑορτῆς [festi temporis quod Pascha dicitur]: alibi, αἰῶμον ἑορτῇ Φάσχα [Azymorum festum tempus Phasca]: rursum alibi, ἑορτῇ καλουμένην Φάσχα [festum tempus vocatum Phasga]: quomodo et Lucas, ἐν τῇ πάχα ἐν τῇ ἑορτῇ [Paschate, tempore festo]: quibus in locis Pascha συνεκδοχικῶς [per complexionem] vocatur totum tempus Azymorum. Veterem hunc morem fuisse non credo. Nam Lex Mosis erat γὰρ οὐκ ἔστιν ἡμεῖς [sic: ulla miseratione], ut ait Scriptor ad Hebr. 10: 28. Ὁ νόμος τὸ ἀνέγνωτον ἔχει [Lex ignorare nescit]; inquit Scriptor Responsionum ad Orthodoxos. Nec cuiquam homini data ignoscendi potestas, non Regi, non Synedrio, non populo universo. Nam Jonathan, cuius poenam populus deprecabatur, aut contra aequum ad poenam posebatur a patre, aut certe non ex Lege Mosis, sed ex novo edicto Regio: nam in Legem nihil peccaverat. David Absalomo veniam dare ausus non est, donec forte propositum paterno affectui, Ioabō annitente, encubuit. Ioab quoque homicidii poena dilata, non donata est. Ipsi Synedrio Sameas exitium vaticinatus est quod Herodem accusatum non condemnasset. Quare credibile est a Roma-

nis

ut hoc esset. Nam in Livii historia invenimus *dictistit-
ni indicti diebus vinetis densa vincula; religioni deinde
fuisse quibus eam opem Dii tulissent vinciri*. Ad hoc
exemplum patem ab Augusto hanc gratiam concessam po-
pulo Iudaico; idque mandatis Procuratorum fuisse com-
prehensum. Nam alioqui Praesides Romani nullam ha-
bebant ignoscendi libertatem, ut leges nos docent. Sic
Christiani Imperatores Valentinianus, Theodosius et Ar-
cadius, generali lege indicibus mandarunt ut primo die
Paschali omnium in carcere clausorum, nisi ob certa cri-
mina quae Lex enumerat, vincula dissolverentur.

16. *Εἶπον*] Impersonaliter dictum; quod genus loquen-
di saepe iam annotavimus. *Habebant vinotum quendam*,
id est, *quidam vinctus habebatur*.

Ἐπίσημον] *Famosum*; ut qui inter capita fuisset sedi-
tionis ad caedem usque progressae. Quare *ἀρχὴς* apud
Iohannem significat *φονέα* [*homicidam*] quo nomine hunc
Barabbam Petrus appellat Act. 3: 14. Sed et Iosephus
seditionum principes *ἀρχαίς* appellat, ut et *σικαρίους* [*sica-
rios*], quia scilicet arma habebant publico iniussu. Leger
Cornelia de Sicanis teneri eum qui auctor seditionis fue-
rit ait Marcianus L. *Eiusdem*, D. Ad Legem Corneli-
am. Sic *σικαρίους* vox sumitur et Act. 21: 38.

17. *Συνεγγμένον ὃν αὐτῶν*, *congregatis ergo illis*] Syn-
edrio scilicet eoacto, adstante populo: ita colligimus ex
Luc. 23: 13, et ex eo quod infra sequitur 20. Solitum
id fieri ex Iosepho apparet, apud quem ad Flori tribunali
accedunt οἱ τε ἀρχιερεῖς καὶ δυνατοί, τό τε γνωσιμώτατον
τῆς πόλεως πᾶν [*primi Sacerdotum et Magistratus, et
quicquid in urbe conspicuum erat*].

Λεγόμενον Χριστὸν, *qui dicitur Christus*] *Χριστὸν* hic non
ponitur vice cognominis: nondum enim ita increbuerat
id vocabulum ut Iesus eo velut proprio vocaretur. Sed
λεγόμενον Χριστὸν significat eum qui a multis credebatur
esse promissus Messias. Vide Ioh. 9: 22; Marcus hic
pro eodem dixit ὃν λέγετε βασιλέα τῶν Ἰουδαίων [*quem
dicitis Regem Iudaeorum*].

18. *Ἦνεν γὰρ*, *sciebat enim*] Tum ex antegressa fama;
tum ex ipsius Iesae modestia, et quod nulla in eum cri-
mina adferrentur.

Ὅτι

· *Ὅτι διὰ φθόνον παρέδωκεν αὐτὸν, εἰς τὸ per invidiam tradidisse eum*] Ut olim fratres Iosephum.

19. *Ἐν τῷ βήματι, pro tribunali*] Factum hoc mihi videtur non in ultima cognitione qua Christus cruci damnatus est, sed in alia priore. Nam aliquoties in tribunal processit Pilatus ex eo scilicet loco in quo habebat Consilium suum: nam de Consilii sententia Praesides pronuntiare solebant. Is locus a tribunali velo interposito discernebatur: unde illud. *velo levato* in iure, id est, nulla adhibita consultatione; cui contrarium est *παρὰ τὰς πόδας μέσσω*, id est, *velo interposito* in Constitutionibus quae dicuntur Clementis lib. II cap. 52. Hunc locum τὸ ἀπόκρυπτον δικαστήριον [*secretum iudicii locum*] vocat Philostratus Vita Apollonii lib. IV cap. 15, τὰ σήκρητα τῶν δικαστηρίων, *secreta iudiciorum* Synodus Africana. *Secretarium* saepe est in Martyrologiis, ut apud Adonem Pridie Eidus Augusti de Emulo: *Cum esset extra velum secretarii, intrmissus est iubente Calvisiano Consulari in auditorium*. Exstat eadem vox in Collatione Carthaginensi; et L. 3 C. *Ubi Senatores*; et L. *In causis*, C. De accusat. et alibi. Priorem hanc cognitionem secuta est interlocutio de Christo flagris caedendo, nimirum quaestionis in eum habendae ergo: quod *πᾶσις ἀνέταλτο* [*flagris inquiri*] dixit Lucas Act. 22: 24. Tacitus de Herennio Gallo: *Scissa veste, verberato corpore; quo pretio; quibus conscii prodidisset exercitum dicere iubent*. Cicero Verrina de suppliciis, *virgam, ait, magis in tormento esse quam in supplicio*. Gordianus Imperator L. *Nullam*, C. Ex quibus causis infamia irrogatur: *Nullam existimationis infamiam avunculus tuus pertimescat ictibus fustium subiectus ob crimen quaestione habita*. Est huius moris viva descriptio in Chrysestomi oratione XIII De statu. Sperabat quidem Pilatus aliud quoque ex hac flagellatione, populi scilicet misericordiam; verum interim oportebat speciem aliquam iuris adhiberi iniuriae. Quod quidam volunt caesum flagris Christum in partem poenae ex more Romano, consistere non potest. Nam Iohannes aperte docet, post Christum flagris caesum aliquantum temporis intercessisse antequam cruci Christus addiceretur. At in his qui sup-

pli-

plurimae caesae caedebantur una erat sententia, quibus haec erant verba legitima: *Summove, licitor, despolia, verbera, lege age, animadvert.* Quare quod, infra est. cum, 26 *φραγελλώσας*, dictum est per retrogressionem; id est, cum cum iam ante flagris cecidisset. Iosephus de Iudaeis quibusdam a Floro comprehensis, οὐ; μάστιγι προαιχμαλύν-
 vos ἀνέκαυσεν [quos flagris cum cecidisset, mox adfixit cruci]. Ita nihil necesse est tantillo tempore bis flagris caesum Christum comminisci, quod quidam sine causa ac probabilitate faciunt.

Ἡ γυνὴ αὐτοῦ, uxor eius] Invaluerat Tiberii tempore contra morem veterem, ut in Provincias missos uxores suae comitarentur. Notat Tacitus Annalium III. Addit ibi Caecina ab his negotia suscipi, transigi; duorum egressus coli; duo esse praetoria.

Τῇ διστάτῃ] Id est, innocenti; ut et infra 24. A Deo enim patefacta ipsi per insomnium Iesu innocentia, forte et mala quae Pilatum ex iniusta damnatione manebant; et fieri potuit ut fuerit mulier θεοσεβής [Dei timens], quales interdum et aliorum Praesidum Romanorum uxores fuisse apparet.

23. Τί γὰρ κακὸν ἐποίησεν] Subintelligitur recusatio postulationis: *Non faciam, Quid enim mali patravit?* Nam Scriptores nostri non ipsa verba Pilati expriment, sed sensum: atque ideo etiam cum ille loquens inducitur observare est Hebraismus, ut infra 24. Hebraeis autem mos est reticere id cuius ratio redditur. Exempla alibi allata sunt.

Περὶ αὐτοῦ ἐκραζόν, λέγοντες, Σταυρωθήτω, magis clamabant, dicentes, *Crucifigatur*] Tales sunt illi clamores populi apud Tertullianum, *Christianos ad leonem; Christianos ad bestias.* Apud Lampridium, *Delatores ad leonem.* Sic in Actis clamant Iudaei, Αἶψα αὐτὸν [Tolle eum], et Αἶψα ἀπὸ τῆς γῆς [Tolle de terra], 21 36, 22; 22. Similia sunt, *Tiberium in Tiberim*, apud Suetonium; *Ardeat Valens*, apud Ammianum. Tales vanas populi voces quanquam non audiendas esse Imperatores pronuntiarunt, ut L. *Decurionum*, C. De Poenis, multi tamen Magistratus iis supra aequum movebantur. Crucem autem Christo optant, quia id ignominiosissimum erat sup-

supplicium. *Summo supplicio*; id est, cruce, inquit Paulus in Sententiis: Apuleius *extremam poenam* dixit. Vide et Ciceronem Verrina ultima.

24. Θόρυβος γίγεται, tumultus fieret] Cum narret Iohannes dictum a Iudaeis, *Nos Legem habemus secundum quam debet mori, quia Filium Dei se fecit*, et magnis clamoribus rem agitatam omnes Scriptores sacrae huius historiae tradant, vero simile est metum iniectum Pilato ne populus per tumultum Iesum ad mortem raperet, et si ipse obsisteret, defectionem moliretur, tanquam Mosia Lege contempta. Nam et ante fuerant qui Christum lapidibus obruere tentarent; et postea in Stephano idem accidit. Qui metus quanquam indignus viro constante, ac ne Romanis quidem nedum Divinis legibus Pilatum liberaturus a crimine condemnatae innocentiae, multum tamen culpam eius in comparatione Iudaicae saevitiae elevat: quod Christus significare videtur Ioh. 19: 11. Atque ita interpretor quod apud Marcum est βουλόμενος τῷ ὄχλῳ τὸ ἱκανὸν ποιῆσαι [*volens populo satisfacere*]; non quod popularem auram Pilatus captaverit (ἦν γὰρ τὴν φύσιν ἀκαμπῆς καὶ μετὰ τοῦ αὐθάδους ἀμείλιχτος [*erat enim ingenio inflexibilis et cum arrogantia implacabilis*]), ut de eo scribit Philo; a quo non dissident quae tradit Iosephus), sed quod cum signa inferret Hierosolymis et cum gazophylacium vellet attingere, expertus esset quam facile ad vim parandam impelli populus ille posset obtenta patriae legis. Hoc igitur periculum innocentis supplicio redemptum voluit; eorum more qui ius et aequum violent reipublicae, ut aiunt, causa, cum interim eo facto reipublicam ex imis sedibus convellant.

Ἀντιπαρα τὰς χεῖρας, lavit manus] Iis assentio qui mandum lotionem ad testandam innocentiam putant non Iudaeorum fuisse propriam, quam ad rem viri eruditi pridem locum Dent. 21: 6, Ps. 26: 6, et alium Aristae attulerunt. (quibus addi potest et Iosephi locus Originum XX cap. 2), sed notam aliis quoque gentibus, quia puritatem aquae elemento designare admodum naturale est. Certe qui Diis Gentium sacrificare volebant, afferre debebant ὀβίαις χεῖρας [*puras manus*], idque ipsum testari solemni manuum lotionem: unde qui scelere aliquo erant

con-

contaminati solebant, ut Demosthenes loquitur; *χευρὶ πόσιν
εἴρησθαι* [pollubro arceri]. Sophocles:

— *Μῆτε θύματα*

Κοῖβόν ποτῖσθαι, μῆτε χερσὶ βῶν εἴμεν.

— *Nec de victimis*

Tribuere partem, lavare nec pariter manus.

Meminit eius moris et Scholiastes Aristophanis plus uno loco. Vide quae supra notavimus ad cap. 3. Sed et moris antiqui fuit ut iudices ex legibus aliquem damnaturum manibus ad solem elevatis testarentur *ἀδῶσι ἐπαρχειν τοῦ αἵματος τοῦ ἀνθρώπου* [insontes se esse circa sanguinem hominis illius], ut videre est in libro satis antiquo cui titulus est *Constitutionum Apostolicarum Clementis* lib. II cap. 52. Philoni, tertio De vita Moysi, *Λουτήριον σὺμβόλιον ἀνομιᾶς τοῦ νόμου* [Lavacrum symbolum vitiae inobstantis]. Iudaeis mos vetus nunc etiam manet a funere venientibus manus lavandi, quo testantur se causam morti non praebuisse et omnia ministrasse necessaria.

Τμεῖς ὀφείθε, vos videritis. Vide supra 4.

25. *Τὸ αἶμα αὐτοῦ ἐφ' ἡμᾶς; sanguis eius super nos*

Id est, nos tenebimur. Ita LXX Levit. 20: 9. et 11,

וְעַל [sanguis eius super eum] et *וְעַל* [sanguis eo-

rum super eos] bene vertunt ἐν ὄχρῳ ἐγώ [non erit] et

ἐν ὄχρῳ εἰδὶν [sonites erant]. At 2. Sam. 1: 16 servarunt

Hebraismum: *Τὸ αἷμά σου ἐπὶ τὴν κεφαλὴν σου* [Sanguis

tuus super caput tuum] quomodo et Romani dicebant;

Sit capiti tuo. Testes solebant dicere, *Sit sanguis istius*

super nos. Vide Praeceptorum iubentium OV.

Καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα ἡμῶν, et super filios nostros

Mos vetus non se modo sed et filios devotandi. In federe

Smyrnaeorum cum Magnetibus est: *Ἐπιτοκοῦντι γὰρ ἑσ-*

λαιᾷ, καὶ αὐτῷ καὶ γένει τῷ ἐξ αὐτοῦ [Iurata violentam

exitum sequatur atque etiam posteris eius]. Seneca Ru-

rum ait optasse ut quod male erat ominatus id in se et

filios suos recideret. Certe magnis sceleribus etiam pos-

teritatem obstringi, non Hebraeorum tantum sed et om-

nium prope gentium fuit opinio. Docent passim historiae

Thucydides libro I, ubi de Cylonio piaculo agit: *Καὶ*

ἀπὸ τοῦτου ἐπαχύνει καὶ Ἀλιτῆριαι τῆς θεοῦ ἐκείνοι τε ἐνα-

λόντο καὶ τὸ γένος τὸ ἀπ' ἐκείνων [Ex eo contacti piaculo

II. Z De-

Quaeque esset: habitis et ipsi et eorum posteritas. Adde quod narratur 2 Sam. 21, et locum ex Hebraico libro Praeceptorum adductum a Iohanne Drusio, viro optime de his literis merito. Multa haec de re habet Plutarchus libro περί τῶν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ βραδείας τιμωρομένων [De sera Numinis Vindicta]. Quae eo minus iniqua nobis videbuntur, si addamus, potuisse posteros seria ac sollemni detestatione paternorum scelerum piaculo solvi. Certe Hebraeis praecipitur ut non sua tantum singuli sed et parentum delicta suppliciter agnoscant; quod et populi nomine facit Daniel 9 et Nehemias 9.

26. *ῥαγελλόμεναι, flagellatum* Vide quae supra diximus ad comm. 19. Est autem haec vox e Latina translata in usum Graeci sermoneis, ut *κρυψιδία* [custodia] et quae apud Ignatium leguntur, *διδασκαλῆς, δεινύσινα, ἀκρίτων, ἐμπλάσιον* [desertor, deposita, accepta, exemplar].

Παρέδωκεν ἵνα σταυρωθῇ, tradidit ut crucifigeretur Dubitant quidam permiserit, duntaxat Iudaeis Christum Pilatus, an iudicis more damnaverit. Ambigue loquitur Tertullianus: *Ad doctrinam vero eius, qua revincebantur, magistri principesque Iudeorum, ita exasperabantur, maxime quod ad eum ingens multitudo defleceret, ut postremo oblatum Pontio Pilato, Syriam tunc ex parte Romana procuranti, viilentia suffragiorum in crucem Iesum dedi sibi extorserint.* Lactantius autem prolatam a Pilato sententiam discrete negat lib. IV Institutionum cap. 8, quomodo et Chrysostomus sensit Oratione secunda de Eleemosyna. Sed contrarium multa evincunt; primum locus tribunalis in quem processit Pilatus; deinde quod per solos milites Romanos exactum supplicium; ipsa poena propria Romani iuris: nam crux Iudaeis legibus ignota: titulus a Pilato dictatus; corpus ab eo postulatum, aliaeque circumstantiae. His adde, quod iam ante, eum Pilatus dixisset, *Vos de eo ex lege vestra iudicate*, Iudaei responderant, sibi capitalium indiciorum potestatem ablatam: quare et omnes insecuti clamores non ali tendebant quam ut Pilatus sua voce Iesum damnaret: atque hoc est in quo populo furenti contra ips et aequum et mentis suae sententiam obsequium commodavit. Sed et provocatio Catholicorum et *Τισσαριωναϊδευατιστῶν* [Qua-

luer-

fuordecimanorum] ad Acta Pilati ostendit eam indicii specie gestam. Adde Tacitum: *Auctor nominis eius Christus, qui Tiberio imperitante per Procuratorem Pontium Pilatum supplicio affectus erat.* Ipse Christus supra 20:19 dixit de se: *Παραδόντων αὐτὸν τοῖς ἔθνεσιν εἰς τὸ σταυρώσθαι* [*Tradent eum Gentibus ad crucifigendum*]. Neque aliter senserunt veteres Christiani: Ignatius de Christo: *Ἀπόφασιν ἐδέξατο παρὰ τοῦ Πιλάτου* [*Sententiam accepit a Pilato*]. Cyprianus adversus Demetrianum: *Hunc magistrorum eorum atque primorum, hoc est, quos et doctrina ille et sapientia revocabat, accensi ira, et indignatione provocati, Pontio Pilato, qui tunc ea parte Romana Syriam procurabat, tradiderunt, crucem eius et mortem suffragibus violentis ac pertinacibus flagitantes.* Crucem autem abrogatam Christo, tanquam seditionis auctori, vetissime ab aliis notatum est: nam quoniam poenam ei criminis statuunt Romanae leges, ut notat Paulus V. Sent. Tit. XXII, pro qua nunc *furcam* in Pandectis legimus, quippe crucis usu in suppliciis per Constantinum sublato. Exemplis crucifixorum seditionis crimine in ipsa Iudaea et a Varo et a Floro habes apud Iosephum: *27. Εἰς τὸ πραιτώριον, in praetorium*] Non erat tribunal Pilati intra praetorium, sed in stadio, quod erat non longe a praetorio. Iosephus: *Ὁ Πιλάτος καθίσας ἐν βήματι ἐν τῷ μεγάλῳ σταδίῳ* [*Pilatus tribunali insidens in magno stadio*]. Pars huius areae lapidibus erat constructa, ut ex Iohanne discimus: ibi erat et consistorii locus et tribunal.

Ὀλὴν τὴν σπεῖρον, universam cohortem] Aliam cohortem ab ea quae Templo et Sacerdotibus erat assignata, et quae custodia vocabatur. *Ἀπείρα δὲ ἐστὶν ὁ καλούμεν νῦν κοῦρμιον* [*Cohors id quod nunc numerum vocant*], Oculi mentis.

28. Περιέθηκαν αὐτῷ χλαμύδα ποικίλην, chlamydem coccineam circumdederunt ei] *Πορφύραν* [*purpuram*] Marcus et Iohannes, id est, *eius coloris qui purpuram mentiretur*. Atque eodem modo hic coccinea dicitur *chlamys*, quod coccinam referret: nam eius et purpurae vicinus color. Vide L. *Si cui lana*, D. *De Legatis* III, *Parversicoloribus*. Sic Horatius Satyrarum II, 6 vestem eandem

dem vocat *noceo tinctam* et *purpuream*. Hebraei *חָמָה* vocant id quod nos vulgo *Cramosinium*, quod Graeci Interpreteres vertunt *κόκκινον*. Pertinebant haec ad exprobrationem velut stulto affectati Regni. Simile est quod Alexandrini ut Agrippam, qui se Regem diceret tanquam eius nominis maiestate indignum, irriderent, Carabam quendam, hominem mentis parum competentem, per ludibrium ornarunt quibusdam quasi regni insignibus: quae narratio apud Philonem in Flaccum meretur cum hac comparari. Nam quod hic est. *χλαμὺς κόκκινη*, ibi est *Χαμαιρώτω δὲ τὸ ἄλλο σώμα περιβάλλοντι ἀπὲρ χλαμύδος* [Stragulo phala in terra sternitur, corpus eius caeterum pro *chlamyde* obvolant].

29. *Στέφανον δὲ ἀκανθῶν, coronam de spinis*. In dicta Philonis narratione: *Βύβλον αὖτ, ἐφύναστίς ἀπὲρ διαδήματος ἐκτετασμένης αὐτοῦ τῇ μεγαλῇ* [Papyrus extensam vicia diadematis vapiti eius imponunt]. Maledictio in spinis coepit, Gen. 3. 18, in spina desit. *Lilium* in medio spinarum, Cant. 2. 2.

Καὶ κέλευμεν ἐν τῇ δεξιᾷ αὐτοῦ, et arundinem in dextram eius Philo: *Ἀπὲρ δὲ σκαπτροῦ βραχέ τι παπύρου τμήμα τῆς ἑγχορίου καὶ ὁδὸν ἐφύμμενον ἰδὼν εἰς ἀναγνώσκων* [Pro scripto fragmentum papyri indigenae huius proiectionem quia videns et tradit]. Quinde addit quod et hinc idco quadrat: *Ἐν τῇ δὲ ὡς ἐν θεατρικοῖς μίμοις τὰ παράσημα τῆς βασιλείας ἀνελήφει καὶ διακένωσεν εἰς βασιλείαν* [Postquam vero tanquam in theatricis mimis insignia regni accepit et in Regem ornatus est].

Ἀγούρις, Χαῖρε ὁ βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων, dicentes, Ave Rex Iudaeorum Philo: *Εἶθ' ἔτεροι προσήσαν οἱ μὲν ὡς ἀσπαρμένοι* [Acossere postea alii quidam ut salutaturi] deinde: *Εἶθ' ἐκ περιεσώτος ἐν κύβλα πλήθους ἐξήγει βοή τις ἄτοπος Μάρην ἀποκαλούντων· οὕτως δὲ φασιν τὸν πόρον ὀνομάζεσθαι παρὰ Σύροις* [Post haec ex circumstante multitudinis vox sonuit ridicula Μάρην vocantium: sic aiunt a Syris dominum appellari]. Recte, *Ἰω* enim Syrum est. Sic Livius narrat Philippum Megalopolitanum a Philippo Rege ad ludibrium Regem consalutari iussam. Mos autem salutandi etiam Principes addito *ave*: sic Caesar *ave* apud Martialem Apophoretis, et Macrobius II Saturn. 4.

31. Ἀνταγωνιστὰς αὐτὸν εἰς τὸ σταυρώσαι, duxerunt eum ut crucifigerent] Per milites supplicium exactum a Romanis Magistratibus etiam extra castra notatum est a viris doctissimis. Hinc tribunus exactor mortis Tacito; Suetonio miles decollandi artifex, qui spiculator Marco; Iuriconsultis Romanis, Iulio Firmico. Tertullianus ubi Christiano militiam dissuadet: *Et vincula et crucem et supplicia administrabit, nec suarum ultor iniuriarum?*

32. Ἐξερχόμενοι δὲ, exeuntes autem] Extra Urbem, ut narrat Iohannes, et observat Scriptor ad Hebr. 13: 12. Congruerat id Hebraeo mori: nam fontes Mosis tempore extra castra morte affliciebantur, Num. 15: 35, constituta Republica extra urbes, 1 Reg. 21: 13. Sed et Romano: De castris docet Seneca: *Damnatus extra vallum ad supplicium seductus fuerat.* Vegetius: *Decumana deducebantur olim extra vallum ut capite plecterentur.* Scriptor belli Africani Caesaris: *Sic extra vallum ducti sunt et cruciabiliter interfecti.* De urbibus Aggeina: *Sunt in suburbanis loca noxiorum poenis destinata.* Cicero Verrina V: *Cum Mamertini more atque instituto suo crucem fixissent post urbem in via Pompeia.* Plantus:

————— Credo ego istuc extemplo tibi

Esse eundem actutum extra urbem dispoisis manibus

Patibulum cum habebis.

Prolata in rem eandem ab aliis testimonia ex Lampridio et Theodoret.

Κυρηναῖον] Ex Libyae Pentapoli Cyrenaeica ortundum quae plena Iudaeis, ut apertissime docet Iosephus *Ἀλωσεως* [Bellii Iudaici] VII cap. 38, et Lucas Act. 2: 16 et 6: 9. Nec dubium falli qui de alia Cyrene haec accipiant. Origenes recte interpretatur.

Ἰνα φορὴ τὸν σταυρὸν αὐτοῦ, ut tolleretur crucem eius] Cum iam ante Christus ipse patibulum tulisset per urbem, ut Plantus loquitur, Ioh. 19: 17, more haud dubie Romano, iuxta quem ὁ μέλλων προσήλωσθαι πρότερον σταυρὸν ἑβάσταξε [qui cruci affigendus erat prius crucem portabat], ut iam omnibus notum. Videntur autem milites hunc Simonem arripuisse qui in omni Christo succederet, Iudaeorum instigatur, qui eum sciebant Christo favere;

quod. Marcus confirmat, filios quoque eius, Christi nimirum discipulos, nominans. Ita conspicio signo expressum est quod Christus omnibus discipulis suis praeceperat, sublata in humeros cruce ipsam sequi. Nam et hoc exprimit Lucas in hac historia: Ἐπέθηκαν αὐτῷ τὰν σταυρὸν ὀπισθεῖν τοῦ Ἰησοῦ. [*Imposuerunt illi crucem portare post Iesum*].

33. Γολγοθᾶ] Elisionem literae non carere exemplo aperte a viro doctissimo demonstratum est. In Zohar, ut et hic in Syriaco et Arabico, plene legitur. Quare non aliud significat quam quod Graece exprimitur a Matthaei Interprete Κρανίου τόπος [*Calvariae locus*]. Nec causam nominis aliunde quaerendam arbitror quam quod ibi decollari homines solerent, qualia loca Romae erant Sestertium et Gemoniae. Mansisse eo loco diu post mortem nada capitum ossa vix credo; nam neque Iudaico neque Romano mori id satis congruit; et Hebraei מלחא quodvis caput appellant; quorum imitatione κρανίον ab Interprete factum puto: quod tamen ipsi quoque Graeci interdum de viventium capite usurpant, ut *calvam* Latini. Videtur autem mihi expressio huius nominis non ad historiam tantum sed et ad vaticinii implementum pertinere, quod ibi scilicet avolutum a nobis sit opprobrium nostrum, quemodo loquebatur Iesus nostri Iesu imago, qui exinde locum quendam גלגל nominavit, quod cum additamento Syriaco est מלחלח, ut ex נח factum est נחלח: id nomen גלגל Iosephus ἑλευθέριον [*Liberatorium*] interpretatur. Sic et Nakarasi vox patriam significans, alio sensu abstrusiores habebat significationem.

34. Ὅξος μετὰ χολῆς μεμιγμένον, *vinum cum amarore mixtum*] Ita pleraque exemplaria et Syrus. Nec aliter legit Origenes diligens exemplarium inquisitor. Neque tamen Latinum Interpretem culpo qui *vinum* vertit, ut nec eos qui Graeco margini ad vocem ὅξος adiecere οἶνον [*vinum*], interpretamenti gratia, quod postea in contextum quorundam librorum inrepsit. Nam ὅξος Graeci vocant vinum factitii saporis; quale ὅξος σφητάρ [*coctum acetum*] ex palmulis Xenophonti atque aliis memoratum: idem autem et *vinum* ubi minus recte dicitur, sicut cervisiam οἶνον

αἰθῆρας [vinum hordeaceum] appellat Athenaeus. Tale erat et hoc vinum, sive thure, ut Hebraeorum Magistri tradunt, sive myrrha, ut Marcus ait, conditum, quod recepto more ad supplicium euntibus dari solebat. Sed et non Hebraeum, quod in Psalmo est, *id quod infectum est* significat; ut observatum est a summae diligentiae viro; cui et in hoc accedo quod *χολή* laxius sumit pro *omni amaritie*: quippe cum ea voce *absinthium* significent Graeci Interpretes Prov. 5: 4, Thren. 3: 15. Nam et Hebraeum *מר* sive *מר* [*fel*] late patet, et voce *πικρὸν* [*amarum*] vertitur Ier. 23: 15, atque adeo ad herbas etiam venenatas amari gustus porrigitur; ut liquet collato loco Deut. 29: 18 cum Hebr. 12: 15. Atque ita vocem *χολή*; hic sumit. Syrus vertens *αἰθῆρας*, quod *amarorem* significat, et propterea absinthio non minus quam felle aptatur. Neque aliter ad Marcum Theophylactus; et Augustinus lib. III De consensu Evangelistarum: *Fel quippe pro amaritudine ponit*. Non dimovet me ab hac sententia quod myrrhatum vinum quasi pro beneficio sentibus dabatur. Nam hoc ipsum crudelitatem Iudaeorum abunde notat, quod Christum curassent eo malorum perducere ut quasi pro solatio offerendus ei esset potus qui mentem exterminaret: quo facto verba Davidis *κατὰ λέξιν* [*secundum verba*] simul et *κατὰ διάνοιαν* [*secundum mentem*] in Christo impleta sunt. Etiam de virginibus Maxima et Donatilla in persecutione Valeriani ante supplicium aceto et felle potatis in Martyrologio legimus.

Πρωτόπινος. Cum leviter degustasset, implendo tantum vaticinio; non ut imbibaret, quod est *λαμβάνειν* [*accipere*] Marco: sicut *λαμβάνειν τὸ ποῦλον* est *panem in sculo tinctum devorare*. Noluit autem imbibere Christus, quia, ut diximus, menti exterminandae adhibebatur: in cruce autem pendens postea, quia eriebat, *ἔλαβεν τὸ ὄξος* [*accipit acetum*], id est, *imbibit*, Ioh. 19: 30.

36. *Διμερίσαντο τὰ ἱμάτια αὐτοῦ, βαλόντες κλήρον*, *diviserunt vestimenta eius, sortem mittentes*. Id est, partim diviserunt, partim alea addixerunt victori, ut nos docet Iohannes; Deo scilicet rem ita dirigente, ut quod David de se dixerat figurate, in Christo secundum exactissimam proprietatem impleretur. Veniebat autem hoc ex

more Romano. Milites enim supplicii exactores sortum spolia tibi vindicabant, quod Adrianus Imperator vetuit fieri nisi Praesidum inssu: *Pannicularia*, inquit, sunt ea quae in custodiam receptus secum attulit: spolia quibus indutus est cum quis ad supplicium ducitur, ut et ipsa appellatio ostendit: ista neque speculatores ultra sibi vindicent, neque optiones ea desiderent quibus spoliatur quo momento quis punitus est. Quod in quibusdam libris hic sequitur *ἵνα πληρωθῇ*. [ut impleretur] ex Iohanne adiectum non dubito; quia Graeca optima exemplaria, multa etiam Latina non habent, nec agnoscit Syrus Arabe haud dubie antiquior. Etiam Origenes non legit.

36. *Καὶ καθήμεναι ἐξήκουον αὐτὸν ἐκεῖ, et sedentes servabant eum ibi*] Et hoc ex more Romano. Petronius Arbitrator Satyrico: *Miles qui cruces asservabat.*

37. *Τὴν αἰτίαν, causam*] *Γράμματα τὴν αἰτίαν τῆς θανάσεως ἀγλῶντα* [literas causam mortis indicantes] dixit Dio Cassius: *titulum*, ut Iohannes, Suetonius duobus locis, et Tertullianus Apologetico; *πίνακα* [tabellam] Eusebius, ubi de Attalo agit. Brevibus verbis causa supplicii indicari solebat scripto aut praeconis voce: scripto, ut apud Suetonium: *Impie Locutus Parmularius*: apud Eusebium dicto loco: *Οὗτός ἐστιν Ἀττάλος ὁ Χριστιανός* [Hic est Attalus Christianus]. Voce praeconis, quod *super-indictum* Iurisconsulti vocant, ut, *Προσέτιός μὴ ᾄδων* [Temere ne iura], L. Si duo, D. De iureiurando. *Κοινοφάντησις* [Calumniatus es], L. Fustibus, Ex quibus causis infamia. *Ὅτι τὴν πόλιν ἐπέσειν ἐλεῖσθαι τὸν πόλιν* [Quia civitati auctor fuit belli sumendi], apud Diodorum Siculum. Legatum Populi Romani Homam Plebeius Temere Amplecti Noli, apud Spartianum. Quod Tibi Non Vis, Alteri Ne Feceris, apud Lampridium. Fumo Banatur Qui Vendidit Fumum, apud eundem. *Πολυκαρπὸς ὁμολόγησεν ἑαυτὸν Χριστιανὸν εἶναι* [Polycarpus confessus est se esse Christianum], apud Eusebium. Agnem Sacrilegam Virginem, Diis Blasphemiam Inferentem Scortum Lupanaribus Datam, apud Ambrosium. Latino sermone scripta haec *ultra* ob maiestatem Imperii; Hebraeo, ob locum in quo supplicium sumebatur; Graeco, ob maximam

turbam Hollenitarum quae ad Pascha convenerat, quam alioqui Graeco sermoni a Macedonicis temporibus et in Palaestina Iudaei vicinaeque gentes assueverant. Itaque apud Iosephum C. Caesar Dictator Sidonis, atque M. Antonius Triumvir Tyrīs imperant, ut edicta quaedam sua in publicas tabulas referantur tum Latino tum Graeco etiam sermone. Et edictum quo vetabatur alienigenae procedere intra τὸν ὄριον [horicam] Templi, proscriptum erat, tam Graeco quam Latinis litteris. In sepulchro etiam Gordiani Imperatoris regius fuisse et harum trium linguarum litteras, et Persicas praeterea atque Aegyptiacas. Justinianus uti se ait Graeco sermone διὰ τὸ τὸ πλῆθος πανάλληλον [ob id quod plebs iustitatus est], Latino διὰ τὸ σχῆμα τῆς πολιτείας [ob Imperii maiestatem]. Ne hoc quidem indignum notatu, Deo res dirigente, factum ut more Imperatorum Christi crux praeferret titulos gentium nondum quidem subactarum sed brevi subigendarum. Ille enim erat cui cedere debebat religio Iudaica, eruditio Graeca, robur Latinum. Neque novum est quod Pilatus per Indibrium, sed, si fallor, Iudaeis magis quam Iesu illasum cupiens, eum in titulo vocavit. Regem Iudaeorum, cum apud Livium quoque praeco insu Fulvii in supplicio Taurae Subellii pronuntiasset edictur, *Lictor, viro forti addo virgas*. Inscriptionem Latinam fuisse arbitror Iesus Nazareus Rex Iudaeorum, quomodo eam ponit Iohannes. A Matthaeo et Luca additam οὗτός ἐστι [hic est], ex Hebraeo in quo fuerit קרן מלך [hic Iesus].

38. Σταυροῦνται οὖν αὐτὸν διὰ ἡμεῖς crucifixi sunt cum eo duo latrones] Nam crux poena latronum. Petronius: Cum interim Imperator provinciae latrones iussit crucibus affigi. Seneca: Latrocinium fecit aliquis? Quid ergo meruit? Ut suspendatur. Firmicus: Homicidam et latronem afficiat: istis facinoribus comprehensus patibulo suffixus in crucem crudeliter erigitur. Vocabantur autem ἡσάρ, et sicariorum nomine etiam qui vinissa publico arma cepissent, ut modo ad comma id notavimus. Hi autem deo asservati erant ad tempus adventantium Azymorum, ut quam maximo populi conventu puerirentur: id enim in Iudaea receptum erat, meritoque a Romanis re-

tentum, cum ad eorum instituta non dissideret. Nam et Romae olim in comitio, postea quoque ad classicum exigi poenae solebant. Quintilianus quoque in suppliciis curatum ait, ut plurimi intueri, plurimi commoveri metu possint; causa addita. Omnis enim poena non tam ad delictum pertinet, quam ad exemplum.

39. Κινοῦντες τὰς κεφαλὰς αὐτῶν, moventes capita sua] Signum insultationis: quo sensu κεῖν κεφαλῇ reperies Ps. 22: 8; 21 Reg. 19: 21; Esai. 37: 22; Thren. 2: 15, ἐκείνους κεφαλῇ [concomitantes caput], Ps. 109: 25. Secunda est hunc Hebraismus Scriptor Eccl. 13: 8, Τὴν κεφαλῇ αὐτοῦ σηθήσει ἐπὶ σοι [Caput eum movebit super te]. Notandum hic quam facile diversa lesu fortuna omnia eius beneficia vulgi animis excusserit. Bene Sophocles:

Φεῦ φεῦ θανόντες ὡς ταχέϊα τοῖς βροτοῖς

Χάρις διαρρέει καὶ προδοῦσ' ἀλίσκεται.

[O quam caloriter ante partas gratias

Præcipite cassos luce destituunt fuga.]

40. Εἰ υἱὸς εἶ τοῦ Θεοῦ, εἰ Filius Dei es] Non ad nativitatem hoc pertinet, de qua plebs nihil inaudiverat, sed ad specialem Dei amorem, qualis est quo patres filios suos prosequuntur. Sic, quod infra 43 est Θεοῦ υἱὸς Lucas dixit Θεοῦ ἐκλεκτός, id est, Deo eximie dilectus. Scriptor Sapientiae, impios viro pio sic obtrectantes inducit: Ἐπαγγέλλεται γνώσιν ἔχειν Θεοῦ καὶ παῖδα Κυρίου ἐαυτοῦ ἐνομαζέει [Promittit se scientiam Dei habere et filium Dei se nominat], 2: 13. Et mox: Ἀλαζονεύεται πατέρα Θεοῦ ἰδομεν εἰ οἱ λόγοι αὐτοῦ ἀληθεῖς, καὶ πειράσσομεν τὰ ἐν ἐμβάσει αὐτοῦ· εἰ γάρ ἐστιν ὁ δίκαιος, υἱὸς Θεοῦ, ἀντιληφεται αὐτοῦ, καὶ ῥύσεται αὐτὸν ἐκ χειρὸς ἀνθροπίνων [Gloriatur patrem se habere Deum. Videamus ergo an sermones illius veri sint, et tentemus quae ventura sunt illi, et sciamus quae erunt novissima illius. Si enim est verus filius Dei, suscipiet eum, et liberabit eum de manibus contrariorum].

42. Εἰ βασιλεὺς Ἰσραὴλ ἐστὶ, Si Rex Israelis est] Apparet hinc a Messia expectata miracula, quod quidam Iudaeorum contentionis studio negare coeperunt, aliis fatentibus.

Καταβάτω νῦν ἀπὸ τοῦ σταυροῦ, descendat nunc de cruce] Satanae filius ita loquitur, ut Satanas supra 4: 3.

Πιστεύομεν αὐτῷ, credamus ei] Hanc lectionem veritatem arbitror. Non enim hoc volunt, si id praestat fiduciam se in eo collocaturas. (quod dici solet *πιστεύειν ἐπ' αὐτὸν* vel *ἐπ' αὐτῷ* [*credare in eum*]), sed fidem habituros asseverationi eius de Divina in se benevolentia; ut modo citabamus ex libro Sapientiae: *Ἰδομεν εἰ οὐ λόγος αὐτοῦ ἀληθής*. Is autem credendi sensus in his libris dativo exprimi solet.

43. *Πέποιθεν ἐπὶ τὸν Θεόν, confidit Deo*] Divina dispensatione factum est ut eadem verba scelerati Senatores et Pontifices de Christo usurparent quibus olim se incessi David miserabiliter querebatur Ps. 22, quem ipsum Psalmum vaticinium de Messia continere agnoscit Scriptor Midras Thehillim: ibi enim verba impiorum *μυμησάντες* [*per imitationem*] ita exprimuntur, *אנני בך ה' ובי* ubi quidam putant esse imperativum, insultantis significatu; sed Kimchi atque alii nomen participiale, quasi dicas *πίστευος* [*confidens*] supple *ἐστὶ* [*est*]. Quod secuti videntur LXX, *ἤλπιθεν ἐπὶ Κύριον* [*speravit in Dominum*].

Ῥυσάσθω νῦν αὐτόν, εἰ θέλει αὐτόν, liberet nunc, si amat eum] Nullo modo sollicitanda est haec lectio. Nam Hellenistae *θέλει* cum quarto casu construunt in *amandi* notione. Nam quod in Psalmo sequitur *אני רוצה בך וברוך*, ita verterunt LXX, *Ῥυσάσθω αὐτόν, οὐκάρτω αὐτόν, ὅτι θέλει αὐτόν* [*Eripiat eum, salvum faciat eum, quoniam amat eum*]. Sic Ps. 18: 20 *ἡθέλησέ με*. Ps. 41: 12 *τεθέλησάς με*. At 1 Sam. 18: 22 iidem Interpretes dixerunt *θέλει ἐν σοὶ ὁ βασιλεὺς* [*placet Regi*]. Est et ubi Hebraeum hoc loquendi genus exprimunt per *ἐκπεῖσθαι* [*adhærere*], ut Gen. 34: 9, et per *αἰδέσθαι* [*diligere*], 1 Sam. 19: 1, et per *εὐδοχεῖν* [*probare*], Ps. 147: 11.

Εἶπε γὰρ, Ὅτι Θεοῦ εἰμι υἱός, dixit enim, Filium Dei sum] Hoc quoque ex eo quem diximus Psalmo; sed *εἶπε γὰρ* est supplementum *ἐλλείπουσι* [*reticentias*]. Hebraicae. *Ὅτι Θεοῦ εἰμι υἱός* simplicior enuntiatio eius quod poëtice ibi dicitur, *אני פתח רחמי*, *Ὅτι οὐ εἰ ὁ ἐκπαύσας με ἐκ γαστροῦ* [*Tu es, qui extraxisti me de ventre*].

44. *Ἀγασί, latrones*] Pluralem numerum usurpari ubi unum e multis sed indefinite indicatur, veteres novique Interpretes monuerunt. Ita Scriptor ad Hebraeos de ins-

tis

ais loquens Veteris Fœderis, *Clauserunt*, inquit, ora leonum et terra dissoci sunt; quorum illud ad unum Danielem, hoc ad unum Esaiam pertinet. Sed quia nominari eos eo loco nihil attinebat, satis erat πληθυντικῶς [plurali sono] rem efferrī. Sic in hac ipsa historia Lucas: Ἐγένετο δὲ ἀνὴρ καὶ οἱ στραῖται, προσερχόμενοι καὶ οἶνον προσφέροντες αὐτῷ [Illudebant autem ei et milites, accedentes et vinum offerentes ei]: et Iohannes similiter: Ἰληθάρτες σπόγγον ὄξους προσηύκων [Spongiam plenam vino obtulerunt ei]; atqui ab uno militum id factum dixerit mox dicit Matthæus. Haec a multis indicata eo libentius conguessi, ne quis cum antiquis aliquot ad eam interpretationem confugiat quae parum probabiliter statuit latronem qui in Christum credidit subito a convitiis ad eam pietatem conversum: quo commento sublato manet nihilominus beneficium in ipsam multis modis insigne et non temere trahendū in consequentias exempli.

45. Ἀπὸ δὲ τρίτης ὥρας, a sexta autem hora]. Tertia hora diei indicia apud Romanos exerceri incipiebant:

Exercet raucos tertia candidieos.

In id tempus incidit et Pilati cognitio. Bene Ignatius ad Smyrnenses: Τῇ οὖν παρασκευῇ, τρίτῃ ὥρᾳ, ἀποφασὶς ἐδείχθη παρὰ τοῦ Πιλάτου [In Parasceue, tertia hora, sententiam accepit a Pilato]: ita ut ante sextam Christus sit crucifixus; post sextam coeperint tenebrae, mortuus autem Christus paulo post nonam. Idem Ignatius: Ἐστὶν ὥρα ἐλευθεώσης, ἑννάτῃ ἀπέπνευσε [Sexta hora crucifixus, nona exspiravit]: qui sensus legitur et in libro vatis antiquo: cui nomen est *Constitutiones Clementis*, lib. V. cap. 54 et VIII. cap. 34., quae movere nos debent ne quid in scriptura Marci aut Iohannis immutemus contra vetustissimorum codicum et μεταφρασῶν [eorum qui transtulerunt] auctoritatem. Neque vero illi inter se pugnant. Nam mos loquendi natus ex Templi consuetudine, ubi sacrificia et preces fieri solebant: hora tertia, sexta, nona; ut praeter Hebraeos Hieronymus notat ad Dan. 7., quae ipsa tempora festis maxime diebus tubae sono significabantur, ut docemur Numi 10: 10., quo factum ut haec horae tanquam notiōres vulgo celebrarentur. Neque alia nomina horarum reperies ubi statarum precationum sit

Et mentio. Vide Act. 3: 1, 10: 3, 9, et Tertullianum, De ieiuniis, ubi has horas insigniores ait in rebus humanis, quae diem distribuunt, quae negotia distinguunt, quae publice resonant. Quicum congruant quae scribunt Cyprianus De oratione Dominica, et Hieronymus tum ad Laetam, tum ad Demetriadem. Atque eo pertinet quod est supra act. 3, 5, ubi inter tertiam, sextam, et nonam, nulla hora nominatur, cum post nonam undecimae fiat mentio. Factum autem *tertia* aut *sexta* hora dicitur quicquid inter illa stata precandi tempora evenerat, ut solent quae in medio sunt posita nunc ad hunc nunc ad illum terminum referri. Periinde enim hoc est ac si diceretur factum aliquid *ἐν τῇ δευτέρῃ ὥρᾳ* [in secundo trahorio], ut loquuntur Genethliaci. Tuhae sonae partes diei etiam apud Graecos quodam significatas docet nos Hesychius, quo loco ἀσάλπυκτον ὥραν [horam tubae silentis] Sophocli vocari ait conticinium noctis.

Σκότος ἐγένετο ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν, tenebras factas sunt super universam terram] Sole scilicet obscurnato, ut Lucas nos docet, non interposita luna, ut quae tum plena esset, neque nube obducta, sed modo quodam hominibus ignoto. Ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν hic, quod Marcus dixit ἐπὶ ὅλης τῆς γῆς [per totam terram], sicut pro toto telluris globo sumi non potest (multa enim in partibus dies non erat), ita de sole Iudaei nolim accipi; cum veteres Astronomi et Chronographi hanc caliginem annotaverint, nullo addito loci nomine: unde late eam patuisse datur intelligi. Phlegon XIII Olympiadum, Τῷ Ἀΐστῳ τῇ ΣΒ. ὀλυμπιάδῃ ἐγένετο ἔκλειψις ἡλίου, μάλιστα τῶν ἐκνωτισμένων πρώτων, καὶ νύξ ὥρα 5 τῆς ἡμέρας ἐγένετο, ὥστε καὶ ἀστέραι ἐν οὐρανῷ φανῆναι· σεισμός τε μέγας κατὰ Βιθυνίαν γεγένηός τε πολλὰ Νικαίας κατασφάλατο [Quarto anno Olympiadis CCH factum est deliquium solis, omnibus cognitis matius, et nos facta est hora diei sexta, ita ut, et stellae in caelo conspicerentur: praeterea terrae motus per Bithyniam magnam partem Nicaeae urbis evertit]. Terrae motus locum nominat, tenebrarum non nominat, et eum maiores ante visis memorat, ita ut merito meridie velut nox esset, satis demonstrat non fuisse proprium Iudaeae hoc spectaculum. Eusebius Graecum alium citat quem

quem non nominat, ita scribentem de hac ipsa re: ὁ ἥλιος ἐξέλειπεν· *Βιβλονία τρεῖς ὅρες· Νεκαία· τὰ πολλὰ ἔπαυεν* [*Sol defecit: Bithyniae terra movit: Nicaeus pars magna cecidit*]. Is Scriptor Eusebio non nominatus haud dabitur est Thallus, cuius ita meminit Africanus: Τὸντο τὸ σκοτεινὸν ἐκλείπειν ἥλιον Θάλλος ἀποκαλεῖ ἐν τριτῇ τῶν ἱστοριῶν, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, ἀλόγως· Ἑβραῖοι γὰρ ἀγοῦσι τὸ πάσχα κατὰ αἰκλήνης· *14*, πρὸ δὲ μιάς τοῦ πάσχα τὰ περὶ τὸν Σωτῆρα ἑβραίων ἐκλείπεις δὲ ἥλιον σελήνης ὑπελθούσης τὸν ἥλιον γινταί· ἀδύνατον δὲ ἐν ἄλλῳ χρόνῳ πληρὴ ἐν τῷ μεταξύ μῆς καὶ τῆς πρὸ αὐτῆς κατὰ τὴν συνόδον αὐτῶν ἀποβῆναι· πῶς οὖν ἐκλείπει νομισθεῖται κατὰ διάμετρον σχεδόν ὑπαρχούσης τῆς σελήνης ἥλιος; [*Has tenebras solis deliquium Thallus vocat Historiarum III, ut mihi videtur non recte. Hebraei enim Pascha celebrant ad lunam decimam quartam, et ante primam Paschatis evenere ea quae de Servatore nostro narrantur. At deliquium solis fit tunc cum luna solem subit: quod tunc fieri non potuit nisi inter primam Paschatis et praecedentem diem essissent lata sidera. At quomodo deliquium credi potest cum tunc luna ferme tota dimittente a sole distaret?*] Quod loco Africanus Thalli illud ὁ ἥλιος ἐξέλειπεν stricte interpretatur, quasi Thallus voluerit naturalem fuisse ἐκλείπην [*defectum solis*], cum ἀλλοτρίῳ ἐκλείπειν [*desicere*] sol. dici possit eam quovis modo deficere. Sic et in Lucae quibusdam exemplaribus Origenes conqueritur mendose scriptum fuisse ἥλιου ἐκλείπτορος [*solis deficiente*], quod ille itidem ut Africanus pertinere arbitratur ad sensus iniuriam! Tertullianus in Apologetico: *Tamen sufficiens multa mortis illius propria ostendit insignia. Nam spiritum cum verbo sponte dimisit, praevenerit carnis suae officio. Eodem momento dies, medium orbem signante aegle, subducta est. Deliquium utique putaverunt, qui id quoque super Christo praedicatum non sciunt. Et tamen eum mundi casum relatum in archivis vestris habetis. Ubi non video cur archiva alia quam Acta publica Romana accipiamus, ad quae, si fallor, et Lucianus martyr provocat apud Eusebium. Et cum mundi casum vocat, satius cavet ne Iudaee peculiari crederetur. Quare nūττω τὴν γῆν hic ita sumendum arbitror ut apud Lucam αἰ 2, πάσαν τὴν οἰκουμένην* [*uni-*

verendum orbem] de orbe Romano, aut certe de potestate
eius parte.

Quid Deus hic tenebris significatum voluerit multi dis-
putant. Ego omnino arbitror non ad Judaeos tantum per-
tinuisse hoc ostentum, quorum Prophetæ tristissima tem-
pora solis caligine depingunt, sed ad alias etiam gentes.
Nam hoc quoque inter ea fuit quibus Centurio in stupore
rem est datus. Quære ea significatio æmenda est quæ
quam latissime possit intelligi. Apud omnes autem po-
pulos receptum erat ut crederent talibus ostentis ad alium
aliquod inauspicium patraturum indicari. Nota est coena Thyestea,
ubi Seneca,

O nos dura sorte creatos,

Sau perdidimus solam miseri,

Sive expulimus,

De qua re sic Euripides Iphigenia:

Ἀλλὰ τί;

Ἄ. ἔτι δὲ καὶ ἰσὺν ὅμῳ ἀνὰ τὸν ἥλιον.

[*Κυρία.*]

Sol avarus lumina terras.]

Eodem pertinet illud Medea:

Σπαστὸς ἡμεῖς τοῦτο τοῦτο τοῦτο.

Sal generis et spectatur, et aurem insidens.

Per solita puri spatium, degurrit poli.

Et Phædra:

Tuque viderum caput,

Radiante Titan, tu nefas stirpis tuæ

Speculare?

Virgilinus de Sole:

Cum caput obscura nitidum ferrugine tinctum,

Impiæque æternam timuerunt sæcula noctem.

Marcus Antonius Triumvir in epistola ad Hyrcanum Pon-

tificem Maximum: *Διὸ καὶ τὸν ἥλιον ἀπεσπάρθαι, δαζοῦμεν,*

ὃς καὶ αὐτὸς ἀγδῶς ἐν τῷ τοῦ Καίσαρος μύθῳ. [Unde et

avertisse se Solem putamus quod non sine moerore dem-

spiceret scelus in Caesarem patratum]. Lucanus:

Ipsæ caput medio Titan cum ferret Olympo

Condidi ardentes atræ caligine curras,

Involuitque orbem tenebris, gentesque coegit

Desperare diem, qualem fugiente per ortus

Sole Thyestææ noctem duxere Mycenæ.

Ore-

Ceteram Iudaeis peculiariter ostentum hoc in mensuram revocare potuit Amosi verba, qui dixerat *futurum ut sol meridie occideret*; addens *innotum fore voluit super nascentem*; 8: 9, 10. Nam et quae olim impleta erant in sensu *periphrastico* [translato], ea tunc implebantur etiam in sensu proprio, ut saepe diximus. Quamquam vero quae hic describitur caligo, ut in oraculo Iudaeorum, et Romanorum scelere, summa fuit, non negandum tamen arbitror aliis quoque temporibus, si non pares, et similes irae Divinae adversus graviora peccata significationes existisse. Certe veteribus Christianis constanter id creditum. Unum adferam Tertulliani locum: is est ad Scapulam: *Omnia haec signa sunt imminantis irae Dei, quam necesse est quoquo modo possumus, ut et annuntiemus, et praedicemus, et deprecemur, interim localem esse. Universalem enim et supremam sub tempore sentient qui exempla eius attiter interpretantur. Nam et sol ille in conventu Deiconi vestitus pene lumine adeo portentum fuit, ut non potuerit ex ordinario deliquio hoc pati, positus in suo hyssomate et domicilio. Habetis Astrologos.*

[*Eos ἀπὸς ἑστέρης, usque ad horam nonam*] Id est, ad tempus usque oblationis vespertinae. Nam sic Hebraei diem partiebantur. Vide quae supra hoc cap. 42.

46. *חל, חל, לאמא סאβαοθאב*] Et hinc et affunde colligitur Christum neque veteri usum Hebraeorum sermone, neque Syriaco, sed mixta dialecto quae tum in Iudaea vigeat. Ea lingua quaedam retinebat vitae pronuntiationis, ut *חל*, *ח*, pro quo Syri dicere solent *חל*, quaedam cum Syris habebat communia, ut *אב* pro *אב*. *Eli* a Christo pronuntiatum ipse sonus ad *ELI* proxime accedens evincit. Quare mihi persuadeo in Syriacae versionis tum *חל* tum apud Marcum transpositas litteras, et quod *ח* scriptum fuerat mutatum in *ח*, inde nato errore quod *ח* Syris esset incognitum, quidam autem Syrorum Deum *ח* appellarent. *חל* scribebat Philo Byblinus ex Sanchuniatone. Sic apud Ezechielem, quae interdum *חל* *חל* [Chaldaiat], 3: 11, ubi nunc *ח* legimus, libri Orientales Iudaeorum habebant *ח*, et ubi nunc est *ח* Ezech. 3: 21, iidem codices habebant *ח*. Etenimvero,

ut dixi, a Syro non ⁷ scriptum, sed aut ⁷, aut certe ⁷, indicio est ipsius interpretatio quam subiungit apud Marcum, quae est ⁷ cum affixo primae personae. Marcum quoque non ⁷ scripsisse sed ⁷ cur arbitremur dicemus ubi eo ventum erit. Quod autem Latina quaedam exemplaria hoc loco pro *lamma sabactani* habuerunt *lamma azabtani*, si quid recte iudico, ab Hieronymi est manu, qui ipsa Psalmi verba hic ponenda existimavit.

"*Ἰνα τί, κύριε*"] Vox est deprecantis. Ita Moses Exod. 32: 11, "*Ἰνα τί, Κύριε, θυμοὶ ὀργῇ εἰς τὸν λαόν σου*;" [*Cur, Domine, irascitur furor tuus contra populum tuum?*] Ps. 10: 1 (in Graeco est pars noni), "*Ἰνα τί, Κύριε, ἀπέστης μακρόθεν*;" [*Cur, Domine, recessisti longe?*]

'Εγκατέλειπε] *ἡν εγκαταλείπειν* est *auxilio destituere*, ut Es. 49: 14 et alibi.

47. *Τινὲς δὲ τοῦ ἐκεί ἐσώτων, quidam autem illic ad-*
stantium] Hos puto fuisse non Romanos milites, quibus
de Elia nihil erat cognitum, neque Iudaeos Palaestinos,
sed Hellenistas, qui cum Hebraea verba non intelli-
gerent, Eliae nomen sibi notum audire se existimabant.
De redituro autem Elia vetus fama ex vaticiniis male
intellectis hausta non Palaestinos tantum Iudaeos sed et
Hellenistas pervaserat, ut ex Ecclesiastici libro manifes-
tissimum est. Eius tempus iam instare putabatur, Matth.
17: 10.

48. Πλήσαυτε ὄξους, *implevit vino*] Quia sitire se dixerat Iesus, ut Iohannes docet. Adstabat autem vas ὄξους (id est, *vini factitii*, ut supra exposuimus) plenum, non accelerandae morti, ut quidam putant, sed adversus animi deliquium. Hinc Christo potandum aliquis dedit, quasi in spem adventantis coelitus auxilii vitam ei sustentans.

Περιθεῖς κάλαμον, circumposuit arundini] Ὅσοῦν περιθεύς [hyssopo circumponentes], inquit Iohannes. Verbum idem ostendit κάλαμον idem fuisse quod ὕσσονον, id est, bacillum ex hyssopo; quam in aliquam magnitudinem arbori convenientem excrescere in Iudaea, non minus quam sinapi, cur negemus satis causae non video. Unum est quod contra affertur argumentum ex historia Salomonis, 1 Reg. 4: 33. Atqui non ibi de quavis hy-

sopo agitur, sed de una eius minima specie quae vocatur *ῥῥος κρ*, quasi Latine *parietariam* dicas. Huic opponitur *cedrus*, non quaevis, sed *Libani*, quae caeteris celsior. Et sane *לְבָנוֹן* Hebraeis latius patet quam *ῥῥος* Graecis; adeo ut septem eius genera dicat esse Kimchi, qui et *origanum* exponit. Simile quid apud Plinium de Malva lib. XIX, *Tradunt auctores in Arabia malvas arborescere baculorumque usum praebere*. Vide eundem de origano.

49. *Οἱ δὲ λοιποὶ, caeteri vero*] Simul cum ipso qui *ᾄξο*; [*vinum factitium*] porrigebat, ut ex Marco docemur. Itaque *λοιποὶ* non oppositè dicitur, sed ut plures uno id dixisse intelligantur.

**Ἀφες*] Vox est *πλεονάζουσα* [*abundans*], ut *ἄφετε* [*sinite*] apud Marcum; non prohibentis, sed subiunctivo sequenti inserviens: quasi dicas, *Age videamus*. Et sic nunc etiam populi nonnulli loquuntur. In Actis urbis Constantinopolitanae, quibus describitur seditio, cui *Νίκα* [*Vince*] nomen, **Ἀφες κολαζόμεθα* [*Sine puniamur*] nihil aliud est quam *Puniamur*. Dixerunt pro eodem et *ἔς* [*quaeso*] Graeci sub Iustino, ut *ἔς ἀνέλθε* [*quaeso adscendas*], *ἔς πείσῃ* [*quaeso persuade*] in acclamationibus Synodi sub Menna. Apud LXX *ἐὰ* simili sensu, ut Iob. 19: 5.

50. *Κράξας φωνῇ μεγάλῃ ἔφηκε τὸ πνεῦμα, clamans voce magna emisit spiritum*] Simul cum ipso clamore, ut Tertullianum dicentem audivimus, *Spiritum cum verbo sponte dimisit*. Clamor is fuit *Τετέλεσται* [*Consummatum est*] apud Iohannem, et *Πάτερ, εἰς χεῖράς σου παρατίθειαι τὸ πνεῦμά μου* [*Pater, in manus tuas commendo spiritum meum*]. Hoc autem ipsum pro miraculo accepit Centurio, *ὅτι οὕτως κράξας ἐξέπνευσεν* [*eum sic clamantem exspirasse*]: nam verbis eius res ipsa statim respondens ostendebat vere animam eius a Deo suscipi. Accelerata quippe mors erat Divino consilio antequam vires eius naturales defecissent: alioqui nondum mors exspectari poterat: Marc. 15: 44; ideo latrones crucifragio perempti. Videtur Origenes ad acceleratam hanc a morte liberationem referre illud ad Hebr. 5: 7, *Ὁς ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς σαρκὸς αὐτοῦ δεήσεις τε καὶ ἱκετηρίας πρὸς τὸν δυνάμενον σώζειν αὐ-*

αὐτὸν ἐκ θανάτου μετὰ κραυγῆς ἰσχυρῆς καὶ δακρύων προσε-
 νέγκας, καὶ εἰσακουσθεὶς ἀπὸ τῆς εὐλαβείας, καίπερ ὢν υἱὸς,
 ἔμαθεν ἀφ' ὧν ἔπαθε τὴν ὑπακοήν [Qui in diebus carnis
 suae preces supplicationesque ad eum qui posset illum
 saluum facere a morte, cum clamore valido et lacrymis
 offerens, exauditus est ut ab isto metu liberaretur, et
 quamvis esset Filius Dei, didicit ex iis quae passus
 est obedientiam]. Cyprianus adversus Demetrianum: Cru-
 cifixus, praevecto carnificis officio, spiritum sponte di-
 misit. Illa autem ἀφῆκε τὸ πνεῦμα exprimunt unam vo-
 cem Hebraeam נָו, pro qua ἐξέπνευσε posuere Marcus et
 Lucas. Sensus autem est apud Esaiam 53: 12.

51. Τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ ἐσχίσθη εἰς δύο, *velum*
Templi scissum est in duas partes] Et veteres et novi
 Interpretes parum constare arbitrantur agaturne hic de
 velo interiore, quod oppansum erat penetrali, an de velo
 exteriori, quod erat oppansum foribus templi sacerdotalis.
 Mosis temporibus tria erant aulaeae, extimum τῆς αὐλῆς
 [subdialis], Exod. 27: 16, medium τοῦ ἁγίου [Locī sancti],
 Exod. 26: 36, intimum τοῦ ἁγίου τῶν ἁγίων [Sancti sanc-
 torum], Exod. 26: 31, id est, adyti sive penetralis. In
 templo Salomonis et quod ei surrogatum vice extimi au-
 laei fuit porta, ut ex Iosepho discimus: προπύλαιον vocat
 Philo. Manserant ergo duo aulaeae, quae τὰ ἐνδότερα κα-
 ταπέτασματα [vela interiora] vocat Iosephus Ἀρχαιολογίας
 [Originum] VIII. 11. Et hinc aulaeum adyto oppansum δεύ-
 τερον καταπέτασμα [velum secundum] vocat divinus ad
 Hebraeos Scriptor γ: 3. Caeterum ubi nude dicitur κατα-
 πέτασμα, omnino intelligendum est illud quod adyto erat
 oppansum: id enim proprie ac peculiaris discriminis causa
 id nomen occupaverat. Philo De vita Mosis: Ἐκ δὲ τῶν
 αὐτῶν (id est, ex hyacintho, coccino, purpura, bysso)
 τὸ τε καταπέτασμα καὶ τὸ λεγόμενον κάλυμμα κατασκευάζεται·
 τὸ μὲν εἶσω κατὰ τοὺς τέσσαρας κίονας, ἵν' ἐπικρύπτηται τὸ
 ἄδυτον, τὸ δ' ἔξω κατὰ τοὺς πέντε, ὥς μηδεὶς ἐξ ἀπόκτου
 δύναιτο τῶν μὴ ἱερωμένων καταθεάσασθαι τὰ ἅγια [Ex iis-
 dem autem materiis constabant velum et id quod dice-
 batur operimentum; illud quidem inter quatuor columnas
 velando adyto; hoc vero inter quinque, ne quis extra
 Sacerdotalem Ordinem posset ex improvviso conspiciere

Locum sanctum]. Et post: Ἐν δὲ τῷ μεθορίῳ τῶν τεσσάρων καὶ πέντε κίονων, ὅπερ ἐστὶ κυρίως εἰπεῖν πρόπασιν ἐρχόμενον δυοῖν ὑψάσμασι, τὸ μὲν ἔνδον ὃν καλεῖται καταπέτασμα, τὸ δ' ἐκτὸς προσαγορεύεται κάλυμμα [*Inter vero quatuor illas et has quinque columnas, quod est, ut accurate loquamur, protemplum duobus conclusum aulaeis, eorum quod erat interius dicebatur Velum, quod exterius Operimentum*]. Distincte aulaeum adyto oppansum vocat καταπέτασμα, alterum oppansum templo sacerdotali appellat κάλυμμα. Nam et Mosi distincte illud inferius vocatur כַּוֶּשֶׁת Exod. 26: 33, istud exterius קַוֶּשֶׁת. Vocem כַּוֶּשֶׁת etiam LXX vertunt καταπέτασμα, Exod. 26: 33, 36: 35, at vocem קַוֶּשֶׁת, quam Philo transfert κάλυμμα, ἐπίσκατρον [*operimentum*] Exod. 26: 36, 36: 37. Quare non dubito quin τὸ καταπέτασμα intelligi debeat aulaeum quo penetrabile defendebatur. Sed neque magis inter Veteres convenit quae propria fuerit significatio huius scissurae. Mihi vero ne dubitandum quidem videtur eam fuisse quam Iudaei non pertinaces ex re ipsa facillime coniectare poterant. Cum dicit nunquam satis laudatus ad Hebraeos Scriptor τὰ ἅγια, id est, τὰ ἅγια τῶν ἁγίων (nam post discrimen positum initio capitis noni semper brevitati studens adytum vocat ἅγια) esse ἀντίτυπα τῶν ἀληθινῶν [*verorum figuram*] summi illius coeli scilicet, nihil novi dixit, sed id sumsit quod erat apud Iudaeos omnes confessum: quod perspicuis testimoniis ostendam. Iosephus Ἀρχαιολογίας III, 5; Τὸ μὲν γὰρ τρίτον αὐτῆς μέρος τὸ ἐντὸς τῶν τεσσάρων κίωνων, ὃ τοῖς ἱερεῦσιν ἦν ἄβατον, ὡς οὐρανὸς αὖν εἴη τῷ Θεῷ [*Tertia pars aedificii quae intra columnas quatuor, quod nec Sacerdotibus fas accedere, erat velut coelum illud Deo sepositum*]. Et cap. 8, Τὴν δὲ τρίτην μοῖραν μόνον περιέγραψε τῷ Θεῷ, διὰ καὶ τὸν οὐρανὸν ἀνεπίβατον εἶναι ἀνθρώποις [*Tertiam autem partem soli Deo seposuit, quia id coelum inaccessum hominibus*]. Philo De vita Mosi: Τὰ ἄδυστα τῆς σκηνῆς, ἅπερ ἐστὶ συμβολικῶς νοητά [*Adyta Tabernaculi, quae symbolice sunt ea quae intelliguntur tantum*]. Quare de hac parte praecipua Templi praecipue accipi debet quod in libro est Sapientiae, Templum fuisse μίμημα σκηνῆς ἁγίας ἣν ὁ Θεὸς προητοίμασεν ἀπ' ἀρχῆς [*imitamentum sacri Tabernaculi quod Deus praeparavit ab ini-*

ini-

initio], eius scilicet de qua agitur Ps. 15, quod et Ps. 78: 69 innuitur. Quae enim extra adytum erant, non obscure adumbrabant Mundum hunc adspectabilem. Nam in aulaeo coccinum Ignem, byssus Tellurem, hyacinthus Aera, purpura Mare, septem Lychni totidem Planetas, panes duodecim totidem Zodiaci signa et Menses notabant: quanquam potuerunt horum quaedam aliam Israelitis propriam habere significationem. Obscurum igitur non erat, adytum κόσμον τοῦ νοητοῦ εἶναι σύμβολον [*symbolum esse mundi intelligibilis*], ut Clemens loquitur Stromateon quinto: in quo adyto antiquitus fuerant Χερουβίμ δόξης κατασκιάζοντα τὸ ἱλαστήριον [*Cherubim gloriae obumbrantia propitiatorium*], quorum interpretationem in aliud tempus differt Scriptor ad Hebraeos. At Philo haud dubie ex veteri disciplina ἱλαστήριον quidem ait fuisse σύμβολον τῆς ἰλῆω τοῦ Θεοῦ δυνάμεως [*symbolum Divinae misericordiae*]. Per Cherubim vero arbitratur designari τὰς τοῦ Ὁντος δυνάμεις, τὴν τε ποιητικὴν καὶ βασιλικὴν [*facultates eius qui Est creatricem et regalem*]. Iosephus Cherubim vocat τὸ ἄρμα τοῦ Θεοῦ [*currum Dei*]: tanquam sit per μετάθεσιν [*literarum traiectionem*] ex verbo כַּר [quod est *carrus*]. Confer Ps. 18: 11 et 2 Sam. 22: 11. Puto his intellectis non esse obscurum quid significet aulaei scissura. Significat enim aditum per Christi mortem apertum Christo primum, deinde eius beneficio sanctis Prisci Novique Federis ad coelum illud inadspectabile quod οὐρανὸν τῶν οὐρανῶν [*coelum coelorum*] vocant sacri Scriptores, quae Maiestatis Divinae velut propria est sedes. Paulus Rom. 3: 25 de Christo: Ὁν προέθετο ὁ Θεὸς ἱλαστήριον διὰ τῆς πίστεως ἐν τῷ αὐτοῦ αἵματι [*Quem proposuit Deus piaculum per fidem in sanguine ipsius*]. Scriptor ad Hebr. 9: 8, Ταῦτο δηλοῦντος τοῦ Πνεύματος ἁγίου, μήπω πεφανερῶσθαι τὴν τῶν ἁγίων ὁδόν [*Hoc significante Spiritu Sancto, nondum propalatam esse Sanctorum viam*]: mox 24, Οὐ γὰρ εἰς χειροποίητα ἅγια εἰσῆλθεν ὁ Χριστὸς, ἀντίτυπα τῶν ἀληθινῶν, ἀλλ' εἰς αὐτὸν τὸν οὐρανόν [*Non enim in Sancta manu facta introivit Christus, exemplaria verorum, sed in ipsum coelum*], utique οὐκ ἐν αἵματι ἄλλοτρίῳ [*non per sanguinem alienum*] sed per suum ipsius sanguinem. Quanquam enim

possessionem non statim est adeptus, sed post quadraginta et quod excedit dies, ius tamen ipsi et per ipsum aliis quaesitum est eo tempore quo se dedit *θυσίαν περὶ ἁμαρτίας* [*victimam pro peccato*], ut vaticinatus erat Esaias; scisso scilicet velo peccatorum quod inter hunc mundum adspectabilem et *τὴν ἰσχύον τοῦ Θεοῦ δύναμιν* [*Dei misericordiam*] interiiciebatur, Es. 59: 2. Quod autem per *velum* peccatum intelligam minime repugnat Scriptori ad Hebraeos, qui ipsam Christi carnem Divinitati ipsius oppansam vocat *καταπέτασμα* [*velum*]. Nam ea ipsa caro non tantum erat *ἐν ὁμοιώματι σαρκὸς ἁμαρτίας* [*in similitudine carnis peccati*], sed partim, etiam apud Apostolos, figuram gerit peccati ipsius; ut apparet iis ex locis quae de peccati crucifixione, morte, sepultura agunt. Atque ita Veterum nonnulli explicant illud Rom. 6: 10, "Ὁ γὰρ ἀπέθανε τῇ ἁμαρτίᾳ ἀπέθανεν ἐφάπαξ [*Quod enim mortuus est, peccato mortuus est semel*], id est, corpore mortali. Quomodo forte intelligi posset et illud ad Hebr. 5: 3, *Διὰ ταύτην ὀφείλει, καθὼς περὶ τοῦ λαοῦ, οὕτως καὶ περὶ ἑαυτοῦ προσφέρειν ὑπὲρ ἁμαρτιῶν* [*Et propterea debet, quemadmodum pro populo, ita etiam et pro semet ipso offerre pro peccato*], quatenus scilicet universalis ista locutio etiam Christum complectitur, ubi *ἁμαρτίας* vocat quod paulo ante *ἀσθενειαν* [*infirmi- tatem*]: et apertius eadem epistola cap. 7: 27, "Ὁς οὐκ ἔχει καθ' ἡμέραν ἀνάγκην, ὥσπερ οἱ ἀρχιερεῖς, πρότερον ὑπὲρ τῶν ἰδίων ἁμαρτιῶν θυσίας ἀναφέρειν, ἔπειτα τῶν τοῦ λαοῦ τοῦτο γὰρ ἐποίησεν ἐφάπαξ ἑαυτὸν ἀνένεγκας [*Qui non habet necesse quotidie, quemadmodum Sacerdotes, prius pro suis delictis hostias offerre, deinde pro populi delictis: hoc enim fecit semel, semet offerendo*]: ut ἴδια ἁμαρτίαι sint qualitates inseparabiles mortalis corporis, quae ut in nobis sunt effecta, partim etiam causae peccati, ita in Christo erant figura peccati; quomodo contactus cadaveris, et alia quae insciis aut invitis accidunt, in Lege peccata dicebantur. Nam et pro illis obtulisse dici potest Christus quatenus ex decreto paterno liberari ab illis non potuit, nisi per mortem, nobis in exemplum. Apud Romanos autem et aliarum gentium homines idem hoc miraculum non obscure indicabat commissi in Christum faci-

cinoris atrocitatem. Philippides in Comœdia de Demetrio, quod se Diis aequari passus esset, verba faciens, ita inquit:

Δι' ὃν ἀσεβοῦνθ' ὁ πέπλος ἐρράγη μένος.

[Ob cuius impietatem disruptum est pepulum.]

Plutarchus eandem historiam tangens: Ἐπισήμαινε δὲ τοῖς πλείους τὸ θεῖον· ὁ μὲν γὰρ πέπλος ὥσπερ ἐρηφίσαντο μετὰ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς προσευφηναμένων Δημήτριον καὶ Ἀντίγονον, πεμπόμενος διὰ τοῦ Κεραμικοῦ μένος ἐρράγη θυέλλῃ; ἐμπεσοῦσης [Iram suam ostendit vis Divina: nam cum in poplo iuxta Iovem et Minervam ex novo decreto intexuissent Demetrium et Antigonum, id pepulum, cum per Ceramicum transduceretur, incidante procella, disruptum est in partes duas]. Quod autem narrant Thalmudistae 40 ante Excidium annis Templi fores sponte patuisse, valde dubito an huc referri debeat. Vereor enim ne, ut sunt ἀγισόρητοι [historiae ignari], confuderint signa illa quae in Christi passionem inciderunt cum illis quae Excidium proxime antecesserunt, quod et aliis accidit in narratione vocis auditae in Templo Μεταβαίνωμεν ἐντεῦθεν [Exeamus hinc]. Aut valde fallor, aut id quod dicere volunt Thalmudistae idem est quod breviter dixit Tacitus, *Expasae repente delubri fores*; latius autem Iosephus, ita ut de aulaeo adyti nullo modo possit intelligi. Verba apponam: Ἡ δὲ ἀνατολικὴ πύλη τοῦ ἐνδοτέρου [Porta Orientalis partis interioris]. (melius forte legitur τοῦ ἐξωτερου [exterioris]: nam portae interiores erant auratae, exterior ex aere Corinthio), χαλκῇ μὲν οὖσα καὶ σιβαρωτάτῃ, κλειομένη δὲ περὶ δέιλῃ; μόλις ὑπ' ἀνδρῶν εἴκοσι, καὶ μοχλοῖς μὲν ἐπερειδομένη σιδηροδέτοις καὶ καταπῆγας δ' ἔχουσα βαθυτάτους εἰς τὸν οὐδὸν ὄντα διηνεκοῦς λίθου καθιεμένους, ὥσθῃ κατὰ νυκτὸς ὥραν ἑκτὴν αὐτομάτως ἠνεωγμένη· δραμόντες δ' οἱ τοῦ ἱεροῦ φύλακες ἤγγελλαν τῷ στρατηγῷ· κἀκεῖνος ἀναβὰς, μόλις αὐτὴν ἴσχυσε κλεῖσαι [Cum ex aere esset et firmissima, aegre clausa vesperi per homines viginti, ferro munitis vectibus sustentata, tum vero liminibus inferis alte in solum plane lapideum descendens, visa est nocte circa horam sextam sponte aperta: quod Templi custodes currentes ad Templi Praetorem ei indicarunt: ille vero adscendens aegre eam claudere potuit].

Kal ἡ γῆ ἐσεισθή, et terra mota est] Aliquot in locis; non in Iudaea tantum. Voluit enim Deus ostenti huius memoriam exstare. Vide quae ex Phlegonte et Thallo citavimus. Verissimum est apud Prophetas terrae motu alibi rerum mutationem, alibi Dei maiestatem significari: sed hic apertior est ea significatio quae pariter a Iudaeis et gentibus aliis poterat intelligi, irae scilicet Divinae ob hominum scelera, Ps. 18: 8, Joel. 3: 16. Ita Virgilius solis caligini addidit terrae motum, nec aliter Lucanus et Seneca. Sane Centurio et qui cum eo erant ita interpretati sunt hoc prodigium. Inde enim colligebant Iesum inique damnatum, Luc. 23: 47.

Kal αἱ πέτραι ἐσχίσθησαν, et petrae scissae sunt] Puto consequens esse terrae motus. Saepe enim cum terra movet ἐπιπολάζει πλῆθος λίθων [*emergunt multi lapides*], ut ait Aristoteles II Meteor. 8. Seneca Troadibus:

Cum subito caeco terra mugitu fremens

Concussa, caecos traxit ex imo sonos,

Movere silvas capita, et excelsum nemus

Fragore vasto tonuit, et lucus sacer;

Idaea ruptis saxa ceciderunt iugis.

Sed et hoc apud Hebraeos irae Divinae habebat significationem, Nah. 1: 6, 1 Reg. 19: 11. Terrae motum et saxa rupta coniungit et Psalmus 114: 7, 8.

52. *Kal τὰ μνημεῖα ἀνεφύθησαν, et monumenta aperta sunt*] In ipso mortis Christi articulo aperta sunt monumenta, quo clarius appareret ipsum διὰ τοῦ θανάτου καταργῆσαι τὸν τὸ κράτος ἔχοντα θάνατον [*per mortem destruxisse eum qui habebat mortis imperium*], Hebr. x 14. Aristides in descriptione terrae motus quo Rhodus eversa est: *Μνῆματα ἀνερρήγνυντο* [*Monumenta dirupta sunt*]: et mox: *Ἐξῶ μὲν τὰ μνῆματα ἀνέρρῃπτε τοὺς κοιμένους* [*Monumenta foras eiciebant mortuos*].

Kal πολλὰ σώματα τῶν κοιμημένων ἁγίων ἡγέρθη, et multa corpora sanctorum qui dormierant surrexerunt] Quidam statim putant mortuo Christo hos mortuos resurrexisse: quod aliquos movit ut in eo quod sequitur legerent non μετὰ τὴν ἔγερσιν αὐτοῦ [*post resurrectionem eius*] sed αὐτῶν [*eorum*], inter quos est Arabs Interpres et inter Graecos Glycas. Sed vero est similis in morte vim mor-

mortis Christi apertione monumentorum demonstratam; neque tamen ad vitam pervenisse hos mortuos nisi postquam Christus revixerat, ut sic appareret ipsum esse *πρωτότοκον ἐκ τῶν νεκρῶν* [*primogenitum ex mortuis*]. Nemo enim mortuorum antea ad vitam immortalem surrexit; quod de his credi par est, in qua sententia est Scriptor Responsionum ad Orthodoxos ad quaestionem LXXXV. Confer Dan. 12: 2.

53. *Εἰς τὴν ἁγίαν πόλιν, in sanctam civitatem*] Sepulti enim in suburbanis locis fuerant. *Ἀγίαν πόλιν* dixit ex populari more loquendi, ut supra 4: 5.

Ἐνεφανίσθησαν πολλοῖς, apparuerunt multis] Credentibus in Christum, ut et Christus ipse οὐ παντὶ τῷ λαῷ [*non omni populo*], ut Petrus loquitur Act. 10: 41.

54. *Ἐκατόνταρχος, Centurio*] Centurio supplicio praepositus, ut Seneca loquitur libro I De ira, cap. 7.

Τηροῦντες, custodientes] Vide quae supra ad comma 31. Et nota etiam post mortem mansisse milites, ne quis scilicet, ut Petronius loquitur, *ad sepulturam corpora detraheret*: adde, nisi publico permissu.

Καὶ τὰ γινόμενα, et quae fiebant] Caliginem solis, et, quod non frustra Marcus addit, expirationem statim post clamorem.

Ἐφοβήθησαν σφόδρα, timuerunt valde] In se, ut saevitiae ministros, iram Dei metuentes.

Ἀληθὺς Θεοῦ υἱὸς ἦν οὗτος, vere filius Dei erat iste] Cum Romani fuerint qui hoc dicebant, puto eos de Iesu ita existimasse quomodo de Hercule, Baccho, Castoribus, Aesculapio, Quirino existimabant. Et maxime ad celebrem de Quirino fabulam respexisse eos credibile est, circa cuius mortem et tenebrae et fragor contigisse dicebantur. Tertullianus de Christo: *In coelum est receptus multo verius quam apud vos asseverare de Romulo Proculi solent*. Lucas, ut diximus, dictum ab ipsis ait Iesum esse innocentem. Credibile est id initio ab illis dictum; sed aliis ostentis ad alia accedentibus auctam admirationem, ita ut iam non hominem tantum innocentem; sed et homine maiorem crederent.

55. *Ἀπὸ μακρόθεν, e longinquo*] Παρὰ τῷ σταυρῷ [*iuxta*

A a 5

cru-

crucem] quidem, ut ait Iohannes, sed non ut crucem attingerent, quae militum turba cingebatur.

Διακονοῦσαι αὐτοῖς, ministrantes ei] Nimiram ἀπὸ τῶν ἐπαρχόντων αὐταῖς [*de facultatibus suis*], Luc. 8: 3.

56. *Μαρία ἡ Μαγδαληνή*] Galilaea femina, ut ex Luca discimus.

Μαρία ἡ τοῦ Ἰακώβου καὶ Ἰωσὴ μήτηρ, Maria Iacobi et Iose mater] *Cleopae* Iohanni. Nam eandem esse indicio est quod praeter matrem Domini non fuerant plures duabus Mariae nomine quae Iesum sectarentur, infra 61. Inter multas sententias expeditissima est quae *Cleopam* eius patrem, *Alphaenum* maritum statuit. Pro *Iose* veteres quidam codices et Graeci et Latini habebant *Ioseph*. Sed idem est nomen pronuntiatione diversa; qua de re alibi.

Ἡ μήτηρ τῶν υἱῶν Ζεβεδαίου, mater filiorum Zebedaei] *Salome*, de qua supra.

57. *Ὁπίας δὲ γενομένης, cum autem sero factum esset*] Statim post nonam. Festinata res, ut posset Iosephus, Christo tumulto, ex more ante duodecimam Pascha mactare.

Πλοῖσις, dives] *Εὐσχήμων*, inquit Marcus, id est, *vir honesti loci*, quippe *βουλευτή*; [*Decurio*], ut ipse addit et Lucas exprimit. Quaeritur an in Synedrio Magno Iosephus hic fuerit. Fuisse multi credunt, quia Lucas *eum* dicit non consensisse consilio et actibus aliorum: sed id non satis certum est argumentum. Improbant enim multi etiam qui ius suffragii non habent. Deinde non est quod verba illa praecise sumantur de illa consultatione postremae diei, cum antea quoque deliberatum aliquoties de re Iesu fuerit, ut cum constitutum est ut ἀποσυνοίγωγοι [*extra Synagogam*] haberentur qui Iesum esse Messiam dicerent; in qua historia Iohannes non Synedrii meminit, sed dicit *συνέθιντο οἱ Ἰουδαῖοι* [*conspiraverant Iudaei*]; ut credibile sit eam rem actam in Conventu maiore, quam *συναγωγὴν μεγάλην* [*Synagogam magnam*] vocari diximus, et in quam praeter Synedrii Indices alii etiam magistratum gerentes vocabantur: sicut et Gorionides narrat convenisse super rebus gravioribus Senatum et minorem et maiorem, id est, urbanum et communem

po-

populi. Iosephum igitur hunc oriundum quidem ab Arimathaea, caeterum domicilium et sedem fortunarum suarum habentem Hierosolymis (quo commigrare opulentiores solebant) credo fuisse Senatorem Senatus urbis Hierosolymitanae. Ideo non vocatur ἄρχων [*Princeps*], quod nomen erat τῶν συνέδρων [*eorum qui in Synedrio*], ut Nicodemus Ioh. 3: 1, sed βουλευτής, quae duo etiam Iosephus in Belli Iudaici historia distinguit lib. II cap. 29. *Βουλευτής* a Latino Interprete non male vertitur *Decurio*. Sic et in Glossario vetere non uno, *Decurio*, βουλευτής. Putat Pomponius in coloniis Romanis primam natam eam vocem, quod initio cum coloniae deducerentur decima pars eorum qui ducerentur consilii publici gratia conscribi solita esset. Postea certe ad alias quoque urbes transferri coepit, ut nos Leges docent et ἀμοιβαῖος [*mutuae*] literae Plinii et Traiani, ubi corpus ipsum *Bule*, eius participes in Bithyniae urbibus *Decuriones* vocantur. Ipsa vox Graeca *Buleutae*, ut a Syro Marci Interprete, ita apud eum quem dixi Plinium et Spartianum in Latino sermone legitur. Quod vero putat vir doctus Iosephum hunc ex Pilati consilio fuisse, id plane Romanis moribus repugnat. Nam Romanorum civium consilio Praesides utebantur: imo etiam qui ius nacti erant Romanae civitatis, in ea provincia ex qua orti erant adsidere vetabantur. Accurate autem huius viri dignitas describitur, ut videamus statim a morte quaedam gloriae Christo destinatae apparuisse initia. Honos enim ei mortuo habetur qualis Iacobo gentis principi, cuius nomen in Prophetis saepe fert Christus. Huic discipulus, qui item *filius* recte dicitur, illi filius, ambo Iosephi, ambo in dignitate positi, pollinctores.

[Ἀπὸ Ἀριμαθαίας, ab *Arimathaea*] Quae forte ארמא Ind. 9: 41. Plures sunt voces ad hoc nomen accedentes, ut ארמא Ephraimitarum, 1 Sam. 1: 1, ארמא, quae et ארמא et ארמא in Isacharis parte, Ios. 19: 21, 21: 29. Alia ארמא discriminis causa ארמא dicta intra Gaditarum terminos, Ios. 13: 26. Rursum ארמא in portione Aseritarum, Ios. 19: 29. Neque mirum id videri debet, cum vox ipsa nihil aliud quam *locum eminentiorem* significet; unde quod in Hebraeo Deut. 3: 27, est ארמא Chaldaeus vertit ארמא.

Sed

Sed cum Lucas diserte hanc vocet *πόλις Ἰουδαίας* [civitatem Iudasae], ubi non dubito quin *Ἰουδαίῳ* stricte dicantur. ii qui circa Hierosolyma habitabant, adducor ut credam designari hic oppidum Beniaminis *מור*, memoratum Jos. 18: 25. Eadem putatur esse *מור* 2 Reg. 23: 36. Hanc suis temporibus *Remtin* appellatam Hieronymus et Eusebius tradunt. Syrorum est pro *מור* dicere *מורמ*: quomodo Iosephus illam Ephraimiticam Samuelis sedem vocat *Ἀκουθᾶ*. Sic *Cana* Syro est *κνπ*: et pro Hebraeo *קנפ*, quod *urbem* significat, Syri dicunt *κνפ*, unde *Tigranocerta*, et alia ad eam formam. Simile est *מור* apud Chaldaeam pro Hebraeo *מור* Gen. 14: 5, et pro *קנפ*, quod Hebraeum nomen est Tigridi flumini, omissa prima gutturali *מקנפ* *Diglito* apud Plinium.

Ἐπαθήκεν τῷ Ἰησοῦ, discipulus erat Iesu] Vir quippe probae vitae, *ἀγαθὸς καὶ δίκαιος* [bonus et iustus], Samuelis in iudiciali munere imitator, et Regnum Divinum per Prophetas promissum *avide expectans*, ut Marcus et Lucas docent; ac proinde veram agnoscens Christi doctrinam, sed, quod Iohannes addit, profiteri eam non audens hactenus, metu prohibente. Ita videmus quomodo fidei semina, humanis vitiis oppressa aliquandiu, subito interdum erumpant, Deo ita disponente occasiones.

58. *Ἠρώταρε τὸ σῶμα, petiit corpus*] *Eorum*, inquit Ulpianus, L. I. De cadav. punit, *in quos animadvertitur corpora non aliter sepeliuntur quam si fuerit petatum et permissum*. Faciles autem in hanc rem Romani Magistratus. Ulpianus dicto loco: *Corpora eorum qui capitibus damnantur cognatis eorum neganda non sunt*. Diocletianus et Maximianus: *Obnoxios criminum digno supplicio affectos sepulturae tradi non vetamus*. Verri inter alia obiicitur a Cicerone quod *securi percussorum corpora feris obieciisset*, aut *pretio vendidisset sepeliendi potestatem*. Excipit Ulpianus dicto loco *Maiestatis damnatos*: unde colligi potest Pilatum Christo non tam maiestatis (quippe nequaquam credibile) quam seditionis crimen adscriptum voluisse. Quanquam et perduellionis damnatis indulta interdum sepultura, ut his qui cum Catilina coniuraverant. Nam, ut bene Fabius declamatione VI tractans hoc argumentum de sepeliendis facinorosis: *Etiamsi*
qua

quae sunt iura quas obstant, si tamen angustus saltem detur accessus per quem intrare humanitas possit, vera clementia occasione contenta est. Corpora tamen crucifixorum, etiam latronum, solebant aliquandiu in cruce servari ostentui, ut ex Petronio discimus. Sed quia cum Iudaeorum institutis pugnabat corpora peremtorum ultra vesperam ostentari, Deut. 21: 23, credibile est Praesides Romanos ea in re, ut in multis rebus aliis, secutos morem regionis. Iosephus: *Τοσαύτην Ἰουδαίων περὶ τὰς ταφὰς πρόνοιαν ποιουμένων ὥστε καὶ τοὺς ἐκ καταδίκης ἀγασσόμενους πρὸ δύντος ἡλίου ἀνελθεῖν τε καὶ θάπτειν* [Tanta Iudaeis erat cura sepulturae ut etiam post damnationem suspensos ante solem occasum tollerent et humarent]. Quare non hoc proprie rogatum a Iudaeis, Ioh. 19: 31, ut ante noctem corpora demerentur, sed ut paulo maturius, ne milites in eo opere occupatos initium Sabbati deprehenderet. Nam maioris cautionis, ergo hora ferme una ante solem occasum Iudaei otium suum auspicabantur; ac tunc quidem eo religiosius, quia, qui imminebat dies, festus erat, etiam absque Sabbato fuisset.

59. *Σινδόνι καθαρᾷ, in sindone munda*] Hebraea vox *סרד*, quo significatur non *sericum*, quod nos nunc simili voce appellamus (nam cum serico sepeliri ne quidem Senatus Princeps poterat), sed operimentum ex lino pretii haud magni, ut a Gamaliele seniore institutum notant Hebraei: quod et ex ea historia colligere est quae exstat apud Marcum 14: 52. Sindonem e lino fuisse testis inter Graecos Pollux, inter Hebraeos David Kimchi. Quaedam sindones ex bysso. Herodotus Aegyptiorum pollincturam describens: *Λούσαντες τὸν νεκρὸν κατελίσσουσι πᾶν αὐτοῦ τὸ σῶμα σινδόνης βυσσίνης* [Corpus mortui lotum totum involvunt in sindone byssina]. Quanquam autem unum nominat Matthaeus, praecipuum videlicet, quo corpus involvebatur, plura tamen fuisse certum est: quare *ὀθόνια* [lincea] recte dixit Iohannes 19: 40 et 20: 6, inter quae erat et sudarium velando capiti, quod a reliquis operimentis distinguit Iohannes 20: 7. Idem in Lazari historia ostendit praeter sudarium fuisse et *κειρία* [institas], de quibus suo loco agemus 11: 44. *Ὀθόνας* apud Homerum interpretes exponunt *ὑφάσματα λιγᾶ* [e lino texta].

In

In Glossario est, Ὀσόρη, *linteamen*: et alibi, Σινδών, *tunica lintea*. Nonnus de Lazaro:

Καὶ λεγέω πεπνύχαο καλύμματα κυλάδα πόρην.

[*Lineus illi orbem capitis velabat amictus.*]

60. Ὁ ἐλατόμησεν ἐν τῇ πέτρᾳ, quod *excavaverat in petra*] Is enim mos erat Iudaeorum e rupe specum *excavare* condendis corporibus, ut observavit vir summae eruditionis ac diligentiae. *Ἀξεντὸν μνήμα* [*monumentum excisum*] Lucas dicit: Hebraeis פְּטָח. Nam *λατομεῖν excavare* est LXX Interpretibus Deut. 6: 11, ubi de cisterna: et Es. 21: 16, ubi de sepulchro: et Straboni, qui Hierosolyma describens ait τάφρον λατομητὸν ἔχον [*fossam habens excisam*]. Idem in Aegypti descriptione: Ὑπὲρ δὲ τοῦ Μεννονείου θήκαι βασιλέων ἐν σπηλαίοις [*Ultra Memnoneum in specubus Regum loculi*]. Haec autem omnia tam exacte notata sunt ab Evangeliorum Scriptoribus, quia valde pertinent ad stabiliendam fidem de Christi morte et resurrectione; in quibus duobus capitibus velut fundamentum totius Christianismi continetur. Vide Paulum 1 Cor. 15: 3, 4, 5, et orationes Apostolorum passim in Actis.

Προσκυλίσας λίθον μέγαν, *advolvit saxum magnum*] ἢ Thalmudistis. Polybins: Οὐ μὲν ἀλλὰ κομίσαντες αὐτὸν εἰς τὸν καλούμενον θησαυρὸν οἶκημα κατάγειον, οὔτε πνεῦμα λαμβάνον οὔτε φῶς ἔξωθεν, οὔτε θύρας ἔχον, ἀλλὰ μεγάλην λίθον περιαγομένῳ κατακλειόμενον, ἐνταῦθα κατέθεντο [*Verum portantes eum in locum subterraneum, cui Thesaurus nomen, qui locus nec ventos nec lucem accipiebat, nec ianuas habebat, sed magno saxo quod verti posset claudabatur, ibi deposuere*].

62. Μετὰ τὴν παρασκευὴν, *post Parasceuen*] Intelligit primam septem αἰνύμων [*Azymorum*], cuius παρασκευὴ erat is dies quo agnus edebatur. Quia enim dies edendi agni erat celeberrimus, ideo non male consequens dies ab eo nomen accepit; ut et Exod. 12: 14, 15. Alioqui Sabbatum ordinarium non conveniebat notari ex pro-sabbato.

Οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ Φαρισαῖοι, *principes Sacerdotum et Pharisei*] Non potuit eo die Synedrium haberi; ideo nec πρεσβυτέρων [*Seniorum*] nec γραμματέων [*Scribarum*]
hic

hic fit mentio. Sed privato consilio Sacerdotum principes quidam et Senatores aliqui Pharisaicae factionis Pilatum convenerunt, tanquam acturi de negotio ad summam rempublicam pertinente: nec difficulter ab eo impetrarunt rem in qua ille nihil situm existimabat. Videmus autem credidisse tunc Iudaeos, quod et nunc credunt eorum doctissimi, otii Sabbatici lege alienigenas non teneri, cum ipsi auctores sint Romanis ut ea faciant quae ab Iudaeis salva Sabbati religione expediri nequibant.

63. Ὁ πλάνος, *seductor ille*] πωπ. Hoc cognomen referre solent verae ac solidae pietatis magistri ab hominibus lucifugis. Ita Iudaeos quosdam de Christo dixisse ait Iohannes, πλανᾷ τὸν ὄχλον [*seducit turbas*], 7: 12. Apud Lucam legati Synedrii accusant Iesum ut διαστέφοντα τὸ ἔθνος [*subvertentem gentem*] 23: 2, id est, ἡκον τὴν [*subvertentem Israel*], ut de Elia dicebat Achab. Nam et ibi LXX habent, ὁ διαστέφων τὸν Ἰσραήλ. Iustinus adversus Tryphonem narrat ab Iudaeis Palaestinis missos legatos ad Synagogas post Iesu mortem, κηρύσσοντας ὅτι αἰρεσίς τις ἄθεος καὶ ἀνομος ἐγγίγεται ἀπὸ Ἰησοῦ τινος Γαλιλαίου πλάνου [*vulgantes sectam quandam excitam, impiam et Legi adversam, ab Iesu Galilaeo impostore*]. Paulus, 2 Cor. 6: 8, ait se aliosque Apostolos habitos ut πλάνους [*seductores*]: idem a Philosophis vocatur περιμολόγος, ξένων δαιμονίων καταγγελεὺς [*circumforaneus, novorum Numinum annuntiator*], Act. 17: 18. Similibus vocabulis Christum eiusque Apostolos Celsus vocabat ut ex Origene apparet. Ulpianus, qui de poenis Christianorum libros aliquot scripsit, cum dicit, *si, ut vulgari verbo impostorum, utar, exorcizaverit*, Christianos hand dubie notat; forte et Iudaeos.

Εἶπεν ἔτι ζῶν, *dixit adhuc vivens*] Nunquam id Christus aperte ipse dixerat. Sed quae de Iona signo et de Templo obscurius dixerat, animus male sibi conscius in eam quam timebat partem interpretabatur: nisi forte etiam de familiari sermone Iudas aliquid prodidit.

Μετὰ τρεῖς ἡμέρας] Id est, *Intra tres dies*: ימים שלשה Gen. 40: 13, ubi LXX ἔτι τρεῖς ἡμέρας [*adhuc tres dies*], cum tamen quod ibi dicitur impletum sit ipso die tertio, ut

ut apparet ibidem commate 20. Ita Christus ipse, apud Marcum 8: 31, dicit oportere se *μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἀναστῆναι* [*post tres dies resurgere*]. Ita *שבע נצח יצא*, Dent. 15: 1, LXX vertunt δι' ἐκτὰ ἐτῶν [*per septem annos*] (quomodo et Iosephus loquitur; et supra 26: 61 et Marc. 14: 58 scriptum est *διὰ τριῶν ἡμερῶν* [*per triduum*]): at eadem verba Hebraea, ubi de eadem re agitur Ier. 34: 14, Graece non tam *κατὰ λέξιν* [*ad verbum*] quam *κατὰ διανοίαν* [*ad sensum*] vertantur *ὅταν πληρωθῇ ἔξ ἔτη* [*cum completi fuerint sex anni*], quomodo et Rabbiorum eruditissimi exponunt, Abraham et Kimchi. At Dent. 31: 10 Hebraismo retento verterunt *μετὰ ἐκτὰ ἔτη* [*post septem annos*]. Simile est Ioh. 20: 26, *μεθ' ἡμέρας ὀκτώ* [*post dies octo*], ubi Syrus ut et hoc loco illud *μετὰ* reddidit verbum verbo *נצח* [*inter*], cum apud Marcum explicet per *ב*, quod respondet voci *ἐν* [*in*].

64. *Καὶ ἔσαι ἡ ἰσχάτη πλάνη χείρων τῆς πρώτης*, et erit *novissimus error psior priore*] Locutio proverbialis, ut supra 12: 45, Luc. 11: 26, 2 Petr. 2: 20.

65. *Ἔχετε κουνωδίαν, habetis custodiam*] *Habetis*: ita recte Latinus et Syrus; non, *Habete*. Sensus omnino est: *Habetis cohortem quae hoc tempore ad omnes tamultus arcendos vestro imperio commissa est: ea utimini pro arbitrio*. Nam quanquam proprie ea cohors Templo serviebat, tamen etiam alibi eius usum fuisse docet ipsa prehensio Christi. *Custodia* vocantur hic qui Iosepho *φύλακες* [*custodes*], ut ex loco ante citato apparet. Ita Tibullus, *Custodia victa est*, id est, *custos*. Et Tertullianus de hac ipsa historia agens, „*Custodia pavoris disiecta*. Atque ita recte hic accepit Arabs: cum aliqui *custodia* Latine et *locum* et *eum qui custoditur* significet. Vox haec Graeca facta ex Latina apud Historicos et Lexicographos invenitur. Verum est quod vir rarae diligentiae et doctrinae Nicolaus Fullerus nuper observavit, cum Syrus hic pro *custodia* posuit *κουνωδ*, non voluisse eum vocem *custodiae*, sed alteram recentioris Latinitatis exprimere, „*Quaestionarii* scilicet; quomodo posteriori aevo vocati sunt *οἱ βασάνων ὑπηρέται* [*tortensorum admistri*]: quo sensu ea vox tum alibi exstat tum apud Iuvenalis Scholiasten Sat. VI, et apud Hieronymum ad Ps.

107; et in edicto Valentiniani, Theodosii et Arcadii; quod edidit vir reverendus Iacobus Sirmondus. Unde etiam apparet non tam antiquum esse hunc Interpretem quam Syri credant. Sed sententiam non satis expressit. Nam et qui Christi supplicii exactores adfuerant non erant peculiariter ei ministerio addicti, sed delecti ad hoc milites sub Centurionis imperio. Theophylacto *Κουζωδία ἐξήκοντά ἐς στρατιωτῶν* [*Custodia est militum sexaginta*] ut *Σπείρα διακοσίων* [*Cohors ducentorum*]. At vero de his non agit Pilatus qui iam expletum id officium renuntiaverant, sed de illis qui Iudæorum primoribus eo tempore attributi erant adversus omnes *πρωτερίζοντας* [*qui res novas moliri possent*].

Ὡς οἶδατε, sicut scitis] Ut fieri oporteat pro solertia vestra iudicabitis.

66. *Σφραγίσαντες τὸν λίθον, signantes lapidem*] Ita in Danielis historia 6: 17, *Καὶ ἤνεγκαν λίθον ἓνα, καὶ ἐπέθηκαν ἐπὶ τὸ σῶμα τοῦ λακκοῦ καὶ ἐσφραγίσαντο ὁ βασιλεὺς ἐν τῷ δακτυλίῳ αὐτοῦ* [*Allatusque est lapis unus et positus est super os foveas: quem obsignavit Rex annulo suo*]. Iosephus in eadem historia ait illos *σφραγίσαι τὸν ἐπὶ τοῦ σωμαίου κείμενον ἀντὶ θύρας λίθον* [*signasse eum lapidem qui pro ostio erat in ore specus*]. Hoc autem Danielis loco adducor ut credam Pilati annulo et hunc lapidem signatum, hoc Deo agente ut res anteactae res Christi undique adumbrarent. Quemadmodum publica sigilli fide constitit Danielem nulla ope humana periculo exemptum, ita simili fide constitit Christi corpus nulla humana manu exemptum sepulchro. Adde Apoc. 20: 3.

Μετὰ τῆς κουζωδίας, cum custodibus] Construendum est cum verbo *ἡσφαλίσαντο* [*munierunt*] eo sensu quem Tertullianus exprimit: *Sepulchro conditum magna militari manu custodiae diligentia circumsederunt*. Quare istud *σφραγίσαντες τὸν λίθον* accipiendum est per modum παρεμβολῆς sive μεταξυλογίας [*interpositionis*].

CAPUT XXVIII.

1. *Ὅτι δὲ σαββάτων*] Cum Marcus ita Matthaei legat vestigia ut saepe ei praestet interpretis vicem, sensum in his vocibus eundem esse non dubito qui est in illis Marci verbis *διαγενομένου σαββάτου* [*cum transisset Sabbatum*]. Neque me dimovet quod apud Marcum est *ἡρώδης ἀρώματα* [*emerant aromata*], unde nonnulli putarunt hic agi de re gesta statim post occasum solis Sabbati. Nam cum apud Lucam apertissime liqueat aromata ab his mulieribus non Sabbato sed die *τῆς παρασκευῆς* [*Parasceues*] comparata, *ἡρώδης* illud apud Marcum interpretandum est, *habebant emta aromata*. Nam quando exiissent mulieres dici multum attinebat; habuisse eas secum aromata itidem, quia id causam exitionis indicat; quando autem ea aromata comparassent nihil referebat sciri: quare id *ἀόριστος* [*tempore indefinito*] expressum est. Sic Matth. 14: 3 *ἔθυσεν αὐτὸν* significat non *vinxit* sed *vinxerat*. Adde quae supra 27: 2. Nulla igitur peculiaris itio ad sepulchrum apud Marcum quaerenda est. Apud Matthaeum vero hoc loco agi de aliqua itione vespertina qua nihil relatu dignum acciderit, matutinam ad quam sequentia omnia pertinent silentio omitti, nihil habet probabilitatis. Poterat dici *ὄπλων* [*vesperam*] Hellenistis dici interdum *noctem*, ut Hebraeis *לילה*, quod supra annotavimus; atque ita *ὄπι* hic esse *noctu*, quomodo cepisse hunc locum videntur Syrus et Arabs et Graecorum nonnulli; quo et illud aptari potest quod totam noctem quae est post Sabbatum Hebraei vocant *ליל שבת* *exitus Sabbati*. Sed duo obstant, primum quod *ὄπι* cum casu secundo plane Graeca est constructio; deinde quod ut *לילה* Hebraeis, ita *σαββάτω* Hellenistis multitudinis numero plerumque dicuntur non ipsi dies otio dati, sed tota dierum hebdomas ab unius Sabbati initio ad initium alterius: quarum dierum prima eam ob rem vocatur *μία σαββάτω* (ex Hebraismo quem et LXX Interpretes sequuntur) tum hic tum apud Marcum, Iohannem, Lucam in Evangelio et in Actibus, et apud Paulum. Imprimis

aa-

antem novum videri poterat hoc loco quatuor duntaxat voculis interpositis idem nomen σαββάτων sine ulla causa significatu diverso usurpari. Quare nulla est simplicior interpretatio quam ὅπερ σαββάτων hic esse, *exacta dierum hebdomada*. Nam ὅπερ cum casu secundo Graecis non modo significat *id quod sero fit* (quod multis testimoniis probatum huc proprie non pertinet) sed et *quicquid temporis ordine est posterius*. Philostratus de Pythiis Iudis: Τὴν Πυθῶ τούς εἰς αὐτὴν ἤκοντας αὐλῶ τε παραπέμπειν καὶ ᾠδαῖς καὶ ψάλλει, κωμῳδίας τε καὶ τραγῳδίας ἀξιοῦν· εἶτα τὴν ἀγωνίαν παρέχειν τὴν γυμνὴν ὅπερ τούτων [*Pytho, sive Delphorum urbem, eos qui ad se veniunt tibia excipere et cantu et fidibus, quin et comoediis et tragoediis oblectare: post haec armis exhibere nudorum certamen*], id est, *his omnibus peractis*: et alibi ὅπερ τῶν Τρωϊκῶν post res Troianas, ὅπερ τῶν βασιλείως χρόνων [*post huius Regis tempora*]. Similiter Plutarchus Vita Numae: Πυθαγόραν ὅπερ γένεσθαι τοῦ Νοῦμᾶ χρόνων [*Pythagoram fuisse post Numae tempora*].

Τῇ ἐπιφωσκούσῃ εἰς μίαν σαββάτων, *cum lucesceret in primam septimanae*] Post temporis latius patentis indicium altera pressior notatio requirebatur. Neque dubium est quin in huius temporis designatione optime conveniat horum librorum Scriptoribus. Nam quid est quod maiore diligentia ab illis inquiri debuit aut fidelius tradi quam certum tempus eius rei in qua fidei nostrae cardo vertitur? Quare et hic et aliis multis in locis si quid est obscurum aut ἐναντιοφανές [*speciem habens repugnantiae*] id proficiscitur non ex scribentium sed ex legentium vitio. Ἐπιφώσκειν aut ἐπιφαίνειν (sunt enim haec significatus eiusdem) de quavis luce dicitur cum primum se ostentare incipit, sive illa solis sit sive siderum: μήτε ἡλίον, μήτε ἄστρον ἐπιφαίνοντων [*neque sole neque sideribus apparentibus*] inquit Lucas Act. 27: 20. Apud eundem Lucam in Evangelica historia 23: 54, σάββαρον ἐπέφωσκε [*Sabbatum illucescebat*] dicitur aut lunae aut siderum ratione. Maxime autem proprie de solis luce dicitur; quomodo dictum a Polybio τῇς ἡμέρας ἐπιφανιούσης [*die apparente*] ostendit is cui non Polybius tantam sed et quantum est literarum plurimum debet. Hinc illa translatio in car-

mine Zachariae Luc. 1: 78, 79, Ἐπεσκέψατο ἡμᾶς ἀνατολή
 ἔξ ὕψους, ἐπιφᾶναι τοῖς ἐν σκότει [Visitavit nos splendor
 ex alto, apparens iis qui in tenebris]. Sic et ex Ignatio
 ἐπιφωσκούσης κυριακῆς [cum illucesceret dies Dominica] et
 ex Epiphanio ἐπιφωσκούσῃ τῇ τετράδι [cum quarta dies
 illucesceret] idem vir doctissimus annotavit. Sed et He-
 rodoto dictum ἡμέρα διαφωσκούσῃ [die appacente]. Neque
 aliter hic sumendum τῇ ἐπιφωσκούσῃ deest enim ἡμέρα
 [dies], ut cum Graeci dicunt τῆς ἐπιούσης [postera].
 Noster hic Scriptor supra τὴν αἰρίων [crastinum] 6:
 34, ut et Lucas Act. 4: 3, 5, et Iacobus 4: 14, Iohan-
 nes vero 1: 35 et 12: 12, Lucas Act. 20: 7, τῇ ἐπαύριον
 [crastina]. Est autem notandus Hebraismus in eo quod
 dicitur εἰς μίαν σαββάτων, sensus enim est, cum ea dies
 illucesceret: quae erat futura prima hebdomadis. Desig-
 natur igitur hic diluculum; ut et apud Lucam 24: 22, Γε-
 γόμεναι ὁδοὶ ἐπὶ τὸ μνημεῖον [Quae ante lucem fuerunt
 ad monumentum]. Diluculi primam partem Iohannes de-
 scribit, dicens πρῶτ, σκοτίας ἔτι οὖσης [mane, cum adhuc
 tenebrae essent] 20: 1, cum adhuc noctis aliquid resta-
 ret; quomodo πρῶτ etiam Marcus usurpat, addens ἔννυχον
 λίαν [cum adhuc multum de nocte restaret] 1: 35. Sic
 Philemon: Περὶ ταύτην πρῶταν ἀφ' ἧς ἡ δειλὴ ἀρχεται [Eo
 mane unde diluculum incipit]: notatum id Eustathio ad
 sextum Iliados: et Lucas pro eodem hic dicit ὄρθρου βα-
 θεός [valde diluculo]. Finem ipsum, quod est mane pri-
 mum Latinis, notat hic Marcus cum dicit λίαν πρῶτ [be-
 ne mane], ἀνατείλλοντος [orto] aut, ut alia exemplaria
 habent, ἀνατέλλοντος [oriens] vel, quod eodem recidit,
 ἔτι ἀνατείλλοντος τοῦ ἡλίου [adhuc oriente sole]. Ego quid
 in his narrationibus tantum sit difficultatis non video.
 Nimirum primo diluculo surrexerant mulieres: dum alia
 aliam opperiantur, dum parant aromata, dum progre-
 diuntur per Urbem et extra Urbem ad sepulchrum, facile
 tantum temporis transiit ut cum ad sepulchrum ventum
 esset aliquid iam solis appareret. Habent autem singulae
 circumstantiae suum pondus. Quod primo diluculo sur-
 gant mulieres ostendit metuisse eas ne Sabbato iam trans-
 acto corpus alio transferretur, quasi illic duntaxat depo-
 situm pro tempore propter imminens Sabbatum. Quod
 iam

iam illuxerat nonnihil cum ad sepulchrum ventum est, eo facit ut certa oculorum fide comperta constet quas mulieres renuntiarent. Quae die de septem creatio inchoata est, eadem et nova creatio. Ibi *μία* in Graeco Gen. 1: 5, hic *μία*.

Μαρία Μαγδαληνή] Quam ut ducem agminis Iohannes nominat: et credo ab ea factos praecipue sumtus. Sane caeteris nobilior fuisse videtur, quia nomen eius aliis praeponi solet, supra 27: 56 et 61, hoc loco, et apud Marcum 15: 40, 16: 1, Lucam 8: 2, 3, 24: 10.

Καὶ ἡ ἄλλη Μαρία, et altera Maria] Cleopae filia, mater Iosae et Iacobi, ut supra diximus. Omittit Matthaeus *Salomen*, quam Marcus nominat, et *Iohannam*, uxorem scilicet Chuzae, qui Herodis erat Procurator, Lucae memoratam. Fuerunt ergo mulieres quatuor nominatae, praeter *ἀνωμόους* [non nominatas] quas Lucas indicat.

Θεωρεῖσαι τὸν τάφον, ut viderent sepulchrum] *ἵνα ἀλείψουσιν* [ut unguerent] addit Marcus, quod et Lucas non obscure indicat. Venerunt igitur ut viderent an sepulchrum ad unctionem pateret. Hic est *ἐνταφιασμός* [pollinctura] de quo diximus supra. Solebat id fieri antequam corpora sepulchro mandarentur: sed sepeliendi festinatio id officium anteverterat.

2. *Σεισμός ἐγένετο μέγας, terrae motus factus est magnus*] Motus hic signum fuit secuturæ *ὀκτασίας* [visionis] satis notum Iudaico populo, Pa. 68: 8, 9, 99: 1, 114: 1, 7. Ostendit hoc quod sequitur, *Ἄγγελος γὰρ* [Angelus enim] et caetera. Quare nulla alia quaerenda est ratio. Putem autem hoc, ut et lapidis devolutionem, sed et fugam custodum, evenisse dum mulieres in itinere essent; neque id ex mulierum testimonio notum, sed ex aliorum militum relatu qui accepta pecunia redemptum silentium non praestiterunt: ut fieri solet. Argumento est quod Marcus de mulieribus narrat: *Καὶ ἀναβλέψασαι θεωροῦσιν ὅτι ἀποκύλισται ὁ λίθος* [Et respicientes viderunt devolutum lapidem]. Devolutum igitur viderunt cum id minime sperarent; devolvi non viderunt: neque ausae fuissent accedere si monumentum obseptum vidissent militari custodia.

Kαταβὰς ἐξ οὐρανοῦ, descendens de coelo] Habet Deus Angelos quotidianae providentiae ministros: habet et velut Satrapas, quorum opera ad res maximi momenti utitur, ut alibi annotavimus. Hi peculiariter dicuntur ἐξ οὐρανοῦ καταβαίνειν [*ex coelo descendere*], hoc est, tanquam a latere mitti. Itaque ubicunque *καταβάσεις ἐξ οὐρανοῦ* [*descensus ex coelo*] est mentio, ut Apoc. 10: 1, 18: 1, 20: 1, magnum quiddam atque eximium agi intelligas.

Ἀπεκύλισε τὸν λίθον ἀπὸ τῆς θύρας, devolvit lapidem ab ostio] An ut ignitoris officio non necessario quidem sed honorifico fungeretur? Certe Veterum quosdam ita existimasse negari non potest, et torquent eorum verba qui id praefracte negant. Alii aliter: quos inter ille quisquis est Scriptor antiquus (non unum esse libri istius pro certo habeo, sed ex multorum non unius aevi scriptis factam collectionem) in Responsionibus ad Orthodoxos: *Οὐ γὰρ διὰ τὴν αὐτοῦ ἔγερσιν τοῦ λίθου ἐκ τοῦ μνήματος ἐγένετο ἡ ἀφαίρεσις, ἀλλὰ διὰ τὸ δηλωθῆναι τοῖς ὁρῶσι τὴν ἀνάστασιν* [*Non enim ut ille resurgeret lapis de monumento ablatus est, sed ut videntibus constaret eum resurrexisse*]. Prior sententia, ut certa non sit, qui refelli possit non video. Praefiguratum videri hoc potest in Iacobo Gen. 29: 8. Verba eadem.

Καὶ ἐκάθητο ἐπάνω αὐτοῦ, et sedebat super eum] Unum nominat Matthaeus, ut et Marcus; Lucas duos, ut et Iohannes: nam apud Iohannem eadem quae hic historia narratur 20: 13, nihil enim video cur aliam putemus cum tot circumstantiae congruant. Iohanni Maria Magdalena hanc *ὁπτασίαν* [*visionem*] videt; aliis eadem cum caeteris: nam initio Iohannes Magdalenam pro reliquis nominaverat. Cui simile est quod Iohanni *duo Angeli*, Lucae *δύο ἄνδρες* [*duo viri*], id est, Angeli virili specie, nominantur, Matthaeo unus *Angelus*, ut et Marco unus *νεαῖσκος* [*iuvenis*]: nimirum quia unus ille et propior et pro duobus verba fecit: quod solemne notant Hebraei ex loco Gen. 18: 1 et 3. Itaque quod Lucas Angelos dixisse perhibet, *Non est hic, sed surrexit*, id ab Angelo dictum narrant Matthaeus et Marcus. Sic quod Matthaeo est *Μὴ φοβέσθε* [*Ne timete*], Marco, *Μὴ ἐκθαμβησθε* [*Ne expavescite*], Iohanni, *Τί κλαίει;* [*Quid ploras?*]. Vestes

can-

candidas Iohannes memorat, item ut tres alii: *sestionis* meminit ut Matthaeus et Marcus. Cur diversae narrationes credantur plane nihil est, nisi quod Iohannes suam et Petri itionem prius narrat, deinde ea quae Magdalena viderat, cum alium fuisse temporis ordinem tum ex Lucae historia hoc loco appareat, tum apertissime ex iis quae Cleopas dicit in itinere Emauntem versus, Luc. 24: 22, 23, 24. At me id non movet, qui sciam ut alios Annae conditores ita et hosce nostros non semper se adstringere ad eas angustias, ut quod prius gestum est prius etiam narrent, cum multa ubique sit reperire *πρὸβύςτες* [*praeputera*], multas *προλήψεις* [*anticipationes*], multas *ἐπαρόδους* [*retrogressiones*]. Neque Iohanni cur naturalem hic ordinem inverteret iusta causa defuit. Sciebat quam imbecille futurum esset apud multos testimonium muliebres ob eam quae sexui isti tribui vulgo solet iudicii imbecillitatem. Nam et Celsus contra Christianos id testimonium eludens Magdalenam *γυναικα πάροισσον* [*seminam fanaticam*] vocavit. Quare Iohannes acturus de re ut verissima ita creditu difficili, suum et Petri testimonium narrationi praestruxit; Petri, ut qui id ipsum morte sua iam obignasset; suum, ut qui tunc etiam cum scriberet paratus esset omnia perpeti propter eius testimonii veritatem. Hoc posito fundamento, quod apud aequos indices valere plurimum debebat, tuto deinde addit sexus sequioris testimonium. Neque tamen omnino abiecit temporis ordinem: sed cum de itione Magdalenae dicere coepisset, 20: 1, adiicit deinde ea quae ipse cum Petro compererat, mox ad Magdalenam rediens ea pertexit quae prius quidem gesta, sed posterius tamen accurate et cum suis circumstantiis per Magdalenam Apostolis erant renuntiata. Quare illud *Μαρία δὲ εἰσήκει*, 20: 11, intelligendum est *Steterat autem Maria*, et ita deinceps caetera, reditu facto ad id quod post comma primum Iohannes intermiserat. Haec ideo hoc loco dicenda sum arbitratus ut probato, unam esse eandemque historiam apud Scriptores quatuor, ea quae ab aliis sunt prodita aliorum interpretationi serviant. Videamus quid restet difficultatis. *Sedere*, ut dixi, *Angelos* dicit Iohannes, cum Matthaeo et Marco; ait Lucas eos *stetisse* videtur dicere: sed videtur tantum: nam

ἐπιβάναι: est supervenire: ut cum Hippocrates dicit: Ὡς περ γὰρ δμοῖες καὶ δμοῖδες ἐν τοῖς οἴκοις θορυβέοντες καὶ γασιάζοντες δούταν ἑξαπιναιῶς ἢ δέσποινα ἐπιστῆ πτοηθέντες ἐφθονυγάζουσι [*Sicut enim servi et ancillae si domi tumultuosi dissideant, subito apparente hera prae metu silent*]. Et Herodianus: Ἐλπίδος θάττον τοῖς Βρητανοῖς ἐπέστη [*Citius expectato Britannis se ostendit*]. Ac Lucae peculiariter ea vox de coelestibus visis usurpatur Euang. x 9, Act. 12: 7 et 23: 11. Sic cum Demosthenes in ea quae est De corona dixisset, Ἀφ' ἧς ἡμέρας ἐν ταῦτα ἐπέστη ἐγὼ [*Ex quo tempore ego super haec apparui*], notat Ulpianus: Ὡς περ τινὸς δαίμνης ἐπιστάσαν λέγει τοῦ αὐτοῦ κηδεμόνος τὴν παρουσίαν [*Curae suae praesentiam eloquitur tanquam Numinis alicuius superventum*]. De loco ubi sederint Angeli itidem dubitatur. Nam extra specum sedisse Angelum illum cuius Matthaeus meminit inde colligitur quod lapidi supersedissee dicitur; is autem lapis maior ore specus haud dubie extrorsum, non introrsum erat devolutus. At contrarium dicere putantur tum Marcus, tum Iohannes: unde sunt qui dixerunt Angelum sedisse non super lapidem ab ore devolutum, sed super lapidem alium qui Christi loculo impositus fuerit. At quid est Matthaeo contradicere si hoc non est? Is enim apertissime ait: Ἀπεκύλισε τὸν λίθον ἀπὸ τῆς θύρας, καὶ ἐκάθηντο ἐπάνω αὐτοῦ. Mihi res videtur expedita, si Marci verba commode interpretemur. Is ait εἰσελθοῦσαι εἰς τὸ μνημεῖον εἶδον νεανίσκον [*Introeuntes in monumentum viderunt iuvenem*]. Atqui in specum nondum intraverant: nam postea dicit eis Angelus, Ἀεὶτε ἴδετε τὸν τόπον ὅπου ἔκειτο [*Venite et videte locum ubi situs fuit*]. Vocat ergo Marcus μνημεῖον partem horti quae ab horto reliquo, sepimento aliquo sive lorica, separabatur. Nam μνημεῖον laxius sumti partes erant duae, ὑπὲρ τὸ ὑπαιθρον [*subdiale*] et ἡρῶν σπήλαιον [*spelunca*]. In oratione Demosthenis adversus Macartatum: Τὸ μνημα Βεσιλιδῶν πολλὸς τόπος περιβεβλημένος, ὥς περ οἱ ἀρχαῖοι ἐνόμιζον [*Monumento Basilidarum multum loci circumiectum est, ex veteri ritu*]: et illud ὑπαιθρον iure Pontificio Romano forum vocabatur. Strabo ubi Augusti et cognatorum monumentum describit: Ἐν μὲν σ.π. δὲ τῷ πεδίῳ ὁ τῆς καίσεως αὐ-

αὐτοῦ περίβολος (id est, *forum*) κύκλῳ περικείμενον ἔχων διδηροῦν περίφραγμα [*In medio autem campo forum busti ipsius habens circum ferreum septum*]. Sic et apud Romanos in pedes aliquammultos monumentum patebat, ut nos docent Inscriptiones. Omnino autem errare eos arbitror qui totum hunc hortum putant fuisse vice ὑπαίθρου. Nam quod monumenti pars erat, exemptum erat humanis usibus. At hortus ille colebatur et suum habebat κηπουρὸν [*hortulanum*], Ioh. 20: 15. Erat ergo hortus extra loricam terra pura, qualis illa quam Romani *tutelam monumenti* vocabant, ut in veteri inscriptione: *Huic monumento tutelae nomine cedunt agri puri iugera decem*: et apud Frontinum: *Habent enim et Mausolaea* (ita enim legendum) *iuris sui hortorum modus circumiacentes*. Loricam illam, quae Hebraeis קרנב Deut. 22: 8, recte Graece γείσων dici arbitror. Neque enim *projecta* tantum ita appellari satis Iosephus nos docet, apud quem in Templi descriptione γείσων vocatur *sepimentum ὅσον πηχυνῶν ὕψος* [*altitudinis cubiti*] quod populum a Sacerdotibus arcebat. Sic et alterum *sepimentum* quo ἀλλόφυλοι [*alienigenae*] arcebantur vocat δρύφακτον λίθινον [*loricam e lapide*]. Idem alibi itidem Templum describens quod Graeci vocant θριγκὸν [*septum*], id ait γείσων vocari κατὰ ἐπιχώριον γλῶτταν [*lingua patriae*], cum tamen ea vox Hebraea non sit origine, sed, ut multae aliae, ex Graeco sermone in Hebraeum traducta. Rursum alibi περίβολον, alibi ἐρχίον appellat: Philo τοῦτον θωρακίου τρόπον [*parietem ad loricae modum*]. Vocem θριγκῶ de monumento etiam Pausanias usurpat: Ἐνταῦθά ἐστι μὲν Ὀφέλτου τάφος· περὶ δὲ αὐτὸν θριγκὸς λίθων, καὶ ἐντός τοῦ περιβόλου βωμός [*Est hic Opheltae monumentum: circumpositum e lapidibus septum, et in eo ambitu ara*]: ubi περίβολον est τῆν [*subdiale*]. Latini quam loricam diximus etiam *munimentum* vocant, ut videre est in L. *Funeris*, Dig. De Religiosis: Homerus θεμελίῃα illo versu:

Τορνῶσαντο δὲ σῆμα θεμελίῃα τε προβάλλοντο.

[*Tornato septum circumposuere sepulchro.*]

Tale δρύφακτον, θριγκὸν sive γείσων, id est, loricam haud dubie Cyrillus σκέπην vocat, qua vallata ait fuisse Iu-

daeorum monumenta. Sed et Augustinus, ex vetere haud dubie fama, ingressas ait mulieres in spatium maceria communitum. In hanc ergo partem horti intra loricam cum venissent mulieres, in isto *ὑπάλθρον* super lapidem sedentem Angelum conspexere ad dextram speluncae partem, quam versus caput mortui positum fuisse credo. Nam etiam in mortuo caput pars potissima est, ut Paulus Iurisconsultus respondet. Quare idem esse puto Iohanni *πρὸς τῇ κεφαλῇ* [ad caput], et Marco *ἐν τοῖς δεξιαῖς* [in dextris]. Itaque alter Angelus, Matthaeo et Marco dissimulatus, sedit ad sinistram speluncae partem quam versus pedes positi fuerant. Si vera est Bedae descriptio, dextra pars versus Aquilonem fuerit, sinistra versus Austrum; os ipsum specus Orientem spectaverit.

3. *Ἰδέα*] Puto non aliud esse quam *πρόσωπον* [faciem]. Vide supra 17: 2. Quanquam alioqui latius patet; ut cum Plutarchus dicit *ἰδέαν τοῦ σώματος ἀμεινον* [formam corporis in qua culpari nihil possit]. At hic manifeste distinguitur a parte corporis vestita. Adde quod non obscure Danielis locus respicitur 10: 6, *ἔνθα ἵκνω τῆς*, ubi Graece, *Τὸ πρόσωπον αὐτοῦ ὡς ἡ ὄρασις ἀστραπῆς* [Facies eius velut species fulguris].

Τὸ ἔνδυμα, vestimentum] Vestimentum id ad talos erat demissum; *ζολήν* [stolam] enim vocat Marcus; qualis erat *ποδήρης* [vestis talaris] Pontificis Maximi Iudaeorum: quae *ζολή* saepe Iosepho. Sic Christus Iohanni apparet *ἐνδεδυμένος ποδήρη* [vestitus talaris] Apoc. 1: 13. Angelus Danieli *lineis indutus* 12: 6.

Λευκὸν ὡς ἐν χιῶν, album sicut nix] Vide Act. 1: 10. Summus candor nivi comparatur, ut apud Graecos et Latinos, ita et apud Hebraeos, Num. 12: 10, Ps. 51: 9, Thren. 4: 7. Candor haud dubie signum puritatis ac sanctimoniae, Dan. 7: 9, Apoc. 3: 4, 5, 18, 4: 4, 6: 11, 7: 9, 13. Ideo apud omnes gentes receptum *λευχεμόνεν* [albis indui] cum rem Divinam facerent: quo illud alludit comoediae Graecae:

Θεῷ δὲ θύε διὰ τέλους δίκαιος ὢν,

Μὴ λαμπρὸς ὢν ταῖς χλαμίσιν ὡς τῇ καρδίᾳ.

[Deo sacrificia semper ingenio proba,

Nec tu albas vestes magis quam mores induas.]

Sed

Sed hinc canderi in veste Angelorum splendor suus aderat, quemadmodum et Christo ἐν τῇ μεταμορφώσει [*in transformatione*], supra 17: 2, ideo Lucas, ἐν ἐσθήσεσιν ἀστραπούσαις [*in vestibus fulgentibus*], quod signum honoris est coelestis. Hoc est quod imitari voluit Herodes Agrippa, de quo Iosephus: Ἐνθα ταῖς πρώταις τῶν ἡλιακῶν ἀκτίων ἐπιβολαῖς ὁ ἄργυρος κατανασθεῖς θαυμασίως ἀπέσιλβε, μαρμαίρων τι φοβερὸν καὶ τοῖς εἰς αὐτὸν ἀτενίζουσι φρικῶδες [*Deinde illapsu solis radiorum illustratum argentum miro modo refulsit, rutilans sic ut horrorem incuteret oculos in id defigentibus*]. Quo conspecto populus eum vocavit κρείττονα τῆς θνητῆς φύσεως [*superiorem naturam humanam*]. Lucas Act. 12: 22, ait ei acclamatum, Θεοῦ φωνὴ καὶ οὐκ ἀνθρώπου [*Vox Dei et non hominis*], quod eodem redit. Nam per Angelos Deus loquitur.

5. Μὴ φοβεῖσθε ὑμῖς, nolite timere vos] Nam et illas timor pervaserat, non ex imbroba conscientia, ut milites, sed ex naturae humanae imbecillitate: quomodo plerumque pios timuisse legimus in Veteri Novoque Federe quoties viderunt ὀπτασίας [*visiones*], praesertim angustiores, ut Ezech. 1: 28, Iob. 4: 13. Addit Lucas vultus mulierum in terram deiectos fuisse: quod itidem stuporis indicium est. Vide quae supra 17: 6. Magdalena vero etiam flevit: quod lugentibus accidit. Solent autem Angeli pios percussos hunc in modum consolari, Iud. 6: 23, Luc. 1: 13, 30, Dah. 10: 12. Sic et Christus Iohannem erigit, Apoc. 1: 17.

Ζητεῖτε, quaeritis] Percussae oculos immittebant intra specum, videntes an Christi corpus in eo specus cavo conspicerent ubi positum viderant ἐν τῇ παρασκευῇ [*tempore Parasoues*]. Nam cavum illud, testante Beda, quae patebat obversum erat ori specus, ita ut pars aliqua corporis in cavum immissi (is enim mos erat Hebraeorum) ex ore specus conspici posset. Nam et die παρασκευῆς Magdalena aliaeque mulieres non intrarant in specum, sed erant καθήμεναι ἀπέναντι τοῦ τάφου [*sedentes contra sepulchrum*], supra 27: 61, id est, ἐν τῷ ὑπαίθρῳ [*in subdiali*] ad os specus. Inde videbant ὡς καὶ ποῦ ἐτέθη τὸ σῶμα [*ubi et quomodo positum esset corpus*], Marc. 15: 47, Luc. 23: 55. Sic et hic Magdalena stans πρὸς τὸ μνη-

μνημείον [*iuxta monumentum*], id est, ad specum, quē stricte μνημείον dicitur Ioh. 20: 1, atque ita ut in ore esset specus (quamobrem Lucas hic dixit εἰσελθεῖναι [*ingressae*], κατὰ συνειδοχὴν [*per complexionem*] plurale pro singulari usurpans), oculos in specum iniicit, sed corpus non videt. Lucas συνειδοχὴν persequens, Οὐχ' εὑρον, inquit, τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ [*Non invenerunt corpus Domini Iesu*]. Hic stanti dicit Angelus *videre se Iesum ab iis quaeri*, Matthaeus hic, Marc. 16: 6, Luc. 24: 5; quod ipsa fatetur dicens Angelo, ἤρασαν τὸν Κύριόν μου, καὶ οὐκ εἶδα τοῦ εἶθ' αὐτὸν [*Sustulerunt Dominum meum et nescio ubi posuerunt eum*], Ioh. 20: 13. Postea deum ab Angelo monetur ut intret specum et propius omnia consideret, infra 6, Marc. 16: 6. Sic et Iohannes postea non intrans in specum, sed *capite inserto introspectans* (quod est παρακύντιον) videt fascias funerales, 20: 5, nempe projectas ante ipsum cavum, aut in cavo.

6. Οὐκ ἐστὶν ὧδε· ἠγέρθη γάρ, non est hic: surrexit enim] Addit Lucas quod ad eandem sententiam pertinet, Τί ζητεῖτε τὸν ζῶντα μετὰ τῶν νεκρῶν; [*Quid quaeritis viventem inter mortuos?*]

*[Idete, videte] Oculis credite, quae certissima ad veri perceptionem via: Marc. 16: 14, 1 Ioh. 1: 1.

Τὸν τόπος, locum] Cavum illud in specu: Loculum vocat Beda, θήκη Iosephus aliquoties. Atque hinc intelligimus non vanum esse quod producit descriptores Palaestinae de spelunca duplici: nam cavum hoc in latere speluncae, qui proprius corporis locus, vocant interiorē speluncam.

*Οπου ἔκειτο] Proprie, ubi situs fuit. Frequens Graecorum epitaphiis, Ἐνθάδε κεῖται, ut in Latinis, Hic situs est.

*Ὁ Κύριος, Dominus] Absolute: quasi dicat Angelus, Non vester tantum, sed noster quoque Dominus. Nam resurrectione inchoabatur Regnum illud Christi sub quo sunt et Angeli.

7. Ταχὺ, cito] Ut nutantes confirmentur, flentes et lugentes fruuntur solatio. Vide Marcum hic comm. 10.

Προάγει ὑμᾶς εἰς τὴν Γαλιλαίαν, praecedit vos in Galilaeam] Ubi plures discipulos Christus habebat, quibus,
tan-

tanquam *μάρτυσι προεχειροτονημένοις* [*testibus praedictis*], ut loquitur Petrus Act. 10: 41, resurrectionem suam testatam esse voluit: nam quingenti fuerunt quibus videndum se dedit, ut ex Paulo discimus. Plus praestitit Christus quam promisit. Promiserat enim in Galilaea se ipsis appariturum; at cunctantibus eo ire Hierosolymis primum apparuit, deinde in Galilaea saepius. De voce *προάγειν* vide supra 26: 32, et confer verba Mich. 2: 13.

Ἰδού, εἶπον ὑμῖν, ecce, praedixi vobis] Et ille praedixit et ego nunc iterum praedico. Haec omnia pertinebant ad excutiendum *τῆς ὀλιγοπιστίας* [*tenuitatis in fide*] veternum; quod ne sic quidem excussum est,

8. *Μετὰ φόβου καὶ χαρᾶς μεγάλης, cum timore et gaudio magno*] Quae timoris atque etiam stuporis (nam *τρόμον καὶ ἐκτασιν* [*tremorem et pavorem*] ponit Marcus) causa fuerit vidimus supra ad com. 5. Gavisae autem erant non tam quod Christi resurrectionem crederent (quam ne animo quidem comprehendere satis poterant), quam quod dignatae essent viso coelesti. Vide Luc. 24: 22. Simili modo timor ille per quem salus efficitur, Phil. 2: 12, non est abiunctus a gaudio, 1 Petr. 1: 8, 4: 13, 1 Thess. 1: 6.

9. *Ὡς δὲ ἐπαρεύοντο ἀπαγγεῖλαι, cum vero irent nuntiatum*] Ibant quidem ut Apostolis visa referrent; at nemini obvio rem aperire audebant prae metu Iudaeorum: ita interpretamur illud apud Marcum, *Οὐδενὶ οὐδέν εἶπον· ἐφοβοῦντο γάρ* [*Nemini quicquam dixerunt: timebant enim*]. Verba autem haec cum sint in plerisque codicibus, et Syrus Graecique Interpretes agnoscant, delere non ausim. Nam quod vocula *καὶ* [*et*] *παρέλκει* [*abundat*] notissimus est Hebraismus, ut supra 9: 10.

Ἀπήντησεν αὐταῖς, occurrit illis] *Συνεκδοχή* [*complexio*] sive numeri *ἐναλλαγὴ* [*mutatio*]: nisi dicere malumus, quod credibile est, ancillam Magdalenae adfuisse. Magdalenae autem nescio quo mota ex itinere recurrerat ad monumentum: ita enim recte exponi puto quod Iohannes dicit *ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω* [*conversa est retrorsum*]. Eadem est *ἐπιφάνεια* [*apparitio*] quam Marcus commemorat 16: 9, nulla enim causa est cur diversas comminiscamur: *ἀναστὰς* enim apud Marcum est non *simul ac resurrexerat Christus*, sed *ipse qui resurrexerat*. Hoc enim vult

vult indicare, ipsum Christi corpus ipsis apparnisse; quod fieri non poterat nisi revera resurrexisset. *Πρὸς πρῶτην σαββάτων* [*mane primo hebdomadis*] ideo addidit idem Marcus ut ostenderet iam clarum mane fuisse cum id accidit. Nam priora acciderant *ἅπαν πρὸς πρῶτο mane*; hoc *πρὸς*, id est, *mane claro*.

Χαίρετε, ἀνέτε] Etiam Mariam nomine compellans, ut salutantes solent. Ita Iohannes.

Ἐκράτησαν αὐτοῦ τοὺς πόδας, tenuerunt pedes eius] Mariam pedes suos amplexantem abstinere Christus iussit. Haec enim erat causa cur diceret *Μὴ μου ἅπτου* apud Iohannem, id est, *Parce me amplexari*. Futurum ut illius praesentia iam plene frueretur sperabat Maria; quod significabat familiaris amplexatio; at Christus docet istas *ἐπιφανείας* [*apparitiones*] fuisse tantum *οἰκονομικὰς* [*dispensatorias*] firmandae fidei: frui autem ipsius praesentia datum ipsis iri in Regno demum coelesti, quo praeibat hospitium suis paraturus: quo cum ipsae olim pervenis-
sent tum amplexaturae essent Christum, eo scilicet modo quo Christus se in Regno Patris et Pascha esurum et vinum bibiturum pronuntiaverat, *ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν εἰς τὰ νοητὰ ἀνάγων* [*a sensibilibus ad intelligibilia attolens*]. Videtur Magdalena, quia ab amplexu Christi reiecta erat, hinc collegisse id quod Christi viderat non fuisse corpus illud quod sepulchro conditum fuerat: ideo cum rem omnem Apostolis renuntiaret, narravit quidem *ὀπτασίαν* [*visum*] *Ἀγγέλων*, sed *corpus* dixit *non repertum*, Luc. 24: 22, suspicata etiam tunc *sublatum fuisse ex monumento*, Ioh. 20: 2. Certe Apostolorum quoque nonnullis tale aliquid animo insederat, quod ut avellat Christus ait, *Πνεῦμα σὰρκα καὶ ὀστέα οὐκ ἔχει* [*Spiritus carnem et ossa non habet*], Luc. 24: 39, et Thomas conspicari non contentus tactu etiam explorare corpus voluit. Quibus argumentis permotus Origenes contra Celsum II existimat creditum Iudaeis, *ὅτι δύναται ὁφθαλμοῖς αἰσθητοῖς φανῆναι ψυχῆς σῶμα ἀυγοειδές* [*posse oculis exterioribus videri lucidum illud animae corpus*], Pythagoreos secutus: atque eo refert Homeri illud:

Πάντα δ' ὁμοειδὲς μέγεθος τε καὶ ὅματα καλὰ.

[*Cuncta illi similis molemque oculosque micantes.*]

Est

Est illustris περί τοῦ αὐγοειδοῦς σώματος (nam eadem voce utitur) locus apud Hieroclem ad illud Aurei carminis :

Ἡνίοχον γινώσκον ζήσας καθύπερθεν ἀρίστην.

[*Aurigam faciens mentem, verum optima quas sit.*]

Ubi ille ex Pythagoricorum sententia ait animos hamatos, perinde ut astra, μήτε σῶμα εἶναι μήτε ἄνευ σώματος [neque corpus esse neque sine corpore], sed habere σύμφυτὸς ἀθάνατον σῶμα [cognatum corpus immortale]: atque hoc esse Platoni ὑπόπτερον ζεύγος; [volucres vehiculum], cuius auriga sit animus. Ipse etiam ψυχικὸν σῶμα [corpus animae proprium] vocat, quod τῷ θνητῷ σώματι [corpore mortali] opponit; idemque ait ἐν χρησμοῖς; [in oraculis] vocari :

Ψυχῆς λεπτὸν ὄχημα.

[*Tenue vehens animam.*]

Vehiculum animae dixit Augustinus hac de re disputans Epist. 218. Porphyrius: Τὸ αἷμα τροφή καὶ τροφή ἐξ τοῦ πνεύματος· τὸ δὲ πνεῦμά ἐστιν αὐτὴ ἡ ψυχὴ ἡ ὄχημα τῆς ψυχῆς; [Sanguis est pabulum et alimentum spiritus; spiritus vero aut anima aut animae vehiculum]. Chaldaei hoc vocant ܡܝܪܐܠܕܐܝܬܐ, et Arabs Meir Aldati exponit spiritum medium inter animam et corpus: εἰδωλον [simulacrum] apud Homerum dici notant Graeci: nec aliter appellatur in iis carminibus quae adscribuntur Zoroastri. Caeterum an haec opinio de corpore animi, quod tale sit ut humanis oculis conspici possit, veterum Hebraeorum fuerit, an ut multa a Chaldaeis et Graecis ad posteriores Hebraeos venerit dubitari potest. Iosephus Pharisaea scita describens ait ψυχὰς μεταβαίνειν εἰς ἕτερον σῶμα [animas transire in aliud corpus], quod longe est aliud. Quare credibilis est existimasse Magdalenam Angelum sibi apparuisse; idque eo magis quia nec tangere eum licuerit, neque ipse lesam se esse liquido pronuntiaverit: atque inde factam reor ut haec quoque ἐπιφάνεια [apparitio] comprehendatur sub nomine ὀπτασίας ἀγγέλων [visionis Angelorum], Luc. 24: 23.

Καὶ προσεκύνησαν αὐτῷ, et adoraverunt eum] Ita et infra comm. 17 de Discipulis, προσεκύνησαν αὐτῷ. Solebat quidem Christus, ut et Prophetæ olim, ab his qui aliquid oraturi accedebant προσκυνεῖσθαι [gestu flexi corporis ho-

no-

noſari], at non itidem ab iis qui familiarius ipsi aderant. Quare hinc intelligimus has feminas quanquam de resurrectione sepulti corporis nondum satis persuasas, maius tamen quiddam animo concepisse de Christo quam unquam antea.

10. Τοῖς ἀδελφοῖς μου, *fratribus meis*] Non consanguineis, ut quidam volunt, sed *Discipulis*: unde et lectio altera μαθηταῖς μου [*Discipulis meis*] ex veteri interpretamento in textum quorundam codicum penetravit. Hac voce Christus alludens ad locum Ps. 22: 22, significare voluit quod olim inuuerat, supra 12: 48, se per mortem et resurrectionem factum esse Principem novae cuiusdam ἀδελφότητος [*societatis fraternae*], quippe cum iam apertissime declaratus esset Dei Filius. Ioh. 20: 17, Πορεύου πρὸς τοὺς ἀδελφούς μου, καὶ εἰπὲ αὐτοῖς, Ἄναβαίνας πρὸς τὸν πατέρα μου καὶ πατέρα ὑμῶν, Θεόν μου καὶ Θεόν ὑμῶν [*Vade ad fratres meos, et dic eis, Adascendo ad patrem meum et patrem vestrum, Deum meum et Deum vestrum*]. Scriptor ad Heb. 2: 11, Ὁ τε γὰρ ἀγιάζων καὶ οἱ ἀγιαζόμενοι ἐξ ἑνὸς πάντες· δι' ἣν αἰτίαν οὐκ ἐπαισχύνεται ἀδελφούς αὐτούς καλεῖν [*Qui enim consecrat et qui consecrantur ex uno omnes: propter quam causam non veretur fratres eos vocare*], ubi et dictum Psalmi locum citat. Rom. 8: 29, Οὓς προέγνω καὶ προώρισε συμμόρφους τῆς εἰκόνος τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, εἰς τὸ εἶναι αὐτὸν πρωτότοκον ἐν πολλοῖς ἀδελφοῖς [*Quos praescivit et praedestinavit conformes fieri imaginis Filii sui, ut sit ipse primogenitus in multis fratribus*].

11. Πορευομένων δὲ αὐτῶν] Praesens pro praeterito: id est, *Cum iam abiissent*. Neque enim vult hoc factum dum in itinere erant, sed postquam a sepulchro disceserant.

Ἰδοὺ τινες τῆς κουστωδίας, *ecce quidam de custodibus*] Praecipui caeterorum nomine.

Τοῖς ἀρχιερεῦσιν, *principibus Sacerdotum*] Quorum imperiis ita parebant ut tamen ultimam actuum suorum rationem deberent Praesidi, ut diximus.

Ἀπαντα τὰ γινόμενα, *omnia quae facta fuerant*] Terrae motum, visum coeleste, devolutum lapidem, corpus non repertum.

12. Μετὰ τῶν πρεσβυτέρων, *cum Senioribus*] Synedrii de-

descriptio: iam enim convenire poterat Sabbato exacto. Impletur hic vaticinium Os. 12: 1.

13. Ἡμῶν κοιμώμενων, nobis dormientibus] Videmus hic τὸ ἀδυνατῆναι [iudicium propriae condemnationis]. Veritate audita ex non suspectis testibus mendacium pecunia redimunt. Nimirum vitia in praecipua duunt. Ambitio et invidia crudelitatem attraxit, ea expulit quod supererat conscientiae. Bene autem notant hic Veteres improbarum mentium caecitatem. Si quis enim placido animo res consideret,

Ἐφ' ὅδ' ἐνάλωτόν ἐστιν ἡ πονηρία.

[Res non difficilis deprehensu est malitia.]

Quomodo enim constare poterat fides testibus de eo quod se dormientibus dicerent evenisse? Deinde qua fiducia ausi hoc fuissent homines et inermes et piscatores? si impostorem Christum ipsi iam intra mentem animi sentiebant, cur pro ipso subirent periculum? si a Deo missum crederent, quae religio illos impellebat ad furtum et mendacium? Ut pro concepta opinione mortem quis subeat fieri potest; quanquam et hoc rarum est; at ut quis idem faciat pro testimonio rei quam falsam esse novit, et unde nihil aut ipsi aut aliis boni possit sperari, omnibus sani iudicii hominibus incredibile videri debet.

14. Ἐὰν ἀκουσθῇ τοῦτο, si hoc auditum fuerit] Nimirum male curatas excubias et desertam stationem, quae graviter puniebantur apud Romanos acres militaris disciplinae vindices. Vide Digestorum titulum De re militari.

Ἐπὶ τοῦ ἡγούμενου] Bene Syrus ἡμεῖς ἐπὶ [coram Praeside]. Proprie enim de iudicum consistorio ita loquuntur Graeci. Festus ad Paulum Act. 25: 9, Θέλεις εἰς Ἱεροσόλυμα ἀναβᾶς ἐκεῖ περὶ τούτων κρίνεσθαι ἐν' ἐμοῦ [Visne Hierosolyma descendere et ibi de his iudicari apud me?]

Πείσομεν αὐτόν] Id est, placidum reddemus: Πείσομεν τὰς καρδίας ἡμῶν [Animos nostros tranquillabimus] dixit Iohannes 1 Epist. cap. 3: 19. Neque aliunde puto accersendam originem Syriaci verbi ܡܕܢܐ, quo idem illud significatur: nam sic παρρησία [fiducia] quoque et aliae voces Graecae significatum quendam peculiarem apud Syros et Iudaeos accipere.

· *Ἀμείνονες ποιήσομεν*] Vox iuris. Ita enim Graeci dicunt, quod Latini *indemnem praestare*.

15. *Καὶ διεφημίσθη ὁ λόγος οὗτος παρὰ Ἰουδαίοις μέχρι τῆς ἡμέρας, et divulgatum est verbum istud apud Iudaeos usque in hodiernum diem*] Veteres omnes magno consensu intelligunt famam illam mendacem de corpore Christi a Discipulis subtrahito. Quod si recipimus, non male hoc referemus ad eam legationem quam a Synedrio ad totius orbis Iudaeos missam Iustinus duobus locis memorat. Eius enim legationis hanc docet summam fuisse: *Ὅτι αἰρεσίς τις ἄθιος καὶ ἄνομος ἐγγίγεται ἀπὸ Ἰησοῦ τινος Γαλιλαίου πλάνου· ὃν σαυρωσάντων ἡμῶν οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ κλέψαντες αὐτὸν ἀπὸ τοῦ μνήματος· νυκτὸς ὁπόθεν κατετίθη ἀφηλωθεὶς ἀπὸ τοῦ σαυροῦ, πλανῶσι τοὺς ἀνθρώπους, λέγοντες ἐγγίγεται αὐτὸν ἐκ νεκρῶν καὶ εἰς οὐρανὸν ἠηλωθῆναι* [*Secta quaedam impia et Legi contraria excitata est ab Iesu Galilaeo impostore: quem cum a nobis crucifixus fuisset, Discipuli eius nocte eum furati de monumento in quo positus fuerat postquam a cruce erat refixus, decipiunt homines dicendo eum surrexisse a mortuis et in coelum pervenisse*]. Tertullianus: *Nihilominus tamen primores, quorum intererat et scelus divulgare et populum vectigalem et famularem sibi a fide revocare, surreptum a Discipulis iactitaverunt*. Et certe sparsum ab eis omni studio hunc rumorem eo est credibilius, quia sine tali aliquo figmento apertissime sceleris convincebantur. Neque enim fieri poterat ut qui Deum rebus humanis praesidere, simulque Iesum ad vitam resuscitatum crederent, de eius innocentia dubitarent. Quare merito in omnibus disputationum congressibus hic gradum figunt Apostoli. Malunt tamen alii diligentes atque eruditi harum literarum Interpretes ita haec Matthaei verba accipere, quasi dicatur, non potuisse ita celari sceleratam istam inter Sacerdotes et milites mendacii nundinationem, ut non aliquam rimam inveniret veritas per quam in publicum emanaret. Quod ipsum quoque verissimum credo, et hoc initium quoddam fuisse multorum ad Christum conversionis. Nam ad Pilatum quoque pervenisse videtur huius doli notitia; quando Tertullianus his quae ex illo citavimus ista subiicit: *Ea omnia super Christo Pilatus,*

et

Et ipse tam pro sua conscientia Christianus, Cæsari tum Tiberio nuntiavit. His ita expensis, ut neutram improbo, ita priorem interpretationem posteriori praefero. Locutio autem ista μέχρι τῆς σήμερον, quae in Veteris Fœderis Scriptoribus saepe occurrit, et in hoc libro supra quoque invenitur 27: 8, argumentum praebet, aliquanto post scripsisse Matthaeum quam res istae acciderant. Quando autem scripserit non est quod quisquam speret se certius aliquid posse adipisci quam a priscis auctoribus proditum est, quos inter vetustissimus Irenaeus ita haec de re tanquam nota confessaque loquitur: *Ὁ μὲν δὲ Ματθαῖος ἐν τοῖς Ἑβραίοις τῇ ἰδίᾳ διαλέκτῳ αὐτῶν καὶ γραφὴν ἐξήνεγκεν Εὐαγγελίου, τοῦ Πέτρου καὶ τοῦ Παύλου ἐν Ῥώμῃ εὐαγγελιζομένων καὶ θεμελιούντων τὴν ἐκκλησίαν [Matthaeus inter Hebraeos vivens scripturam Evangelii propriam ipsorum lingua edidit, quo tempore Petrus et Paulus Romanae Evangelium praedicabant et Ecclesiam fundabant].* Vetus fama octavum ab assumptione Christi annum huic libro assignat.

16. Ἐνδεκά, undecim] Iuda se a sacro consortio abstinente ob sceleris conscientiam.

Εἰς τὸ ὄρος οὗ ἐτάξατο αὐτοῖς Ἰησοῦς, in montem quod praeceperat illis Iesus] Multas ἐπιφανείας [apparitiones] Christi factas Petro, Apostolis sine Thomá et cum Thoma praeterit Matthaeus, quippe una illustrissima, quae plurimos testes habebat cum hoc scriberet superstites, contentus. Obiter tamen et in transcurso has ἐπιφανείας indicat, cum dicit a Christo nominatum ipsi montem in quem convenirent, ipsi scilicet et qui eiusdem erant instituti. Nam cum nihil ante de eo monte dixerit Christus, datur intelligi mandata ab ipso data Apostolis cum adhuc Hierosolymis agerent. Montem hunc fuisse Itabyrium in quo Christus olim tribus Discipulis maiestatis suae gustum dederat, probabiliter dicitur et veteris famae habet auctoritatem.

17. Προσεκύνησαν αὐτῷ, eum adoraverunt] Ipsi cum collecta credentium manu ad quingentos, ut ex Paulo discimus. Nam cur has ἐπιφανείας [apparitiones] distinguamus non video. Et, ut dixi, credibile est ideo caeteras a Matthaeo dissimulari quia haec erat omnium cele-

berrima. Si Ignatius ita scripsit, ut vult Hieronymus et secutus eum Sophronius, *Kal μετὰ τῆς ἀνάστασιν ἐν σαρκὶ αὐτὸν εἶδεν* [Et post resurrectionem in carne eum vidi], credendum esset Ignatium a parentibus aut eis quorum curae tenera ipsius aetas erat mandata in hunc montem fuisse perductum: ut solemus ad res novas visendas pueros adducere, ut habeant quod olim senes aliis oculata non aurita fide narrent. Sed profecto, si quis locum Ignatii cum cura inspiciat videbit rectam esse lectionem οἶδα [scio], neque de visus sensu ibi agi, sed de fide; quam non suo sed aliorum testimonio confirmat. Adde quod Ignatius Iohanne rebus humanis exempto superfluit. Nusquam enim Iohannis meminit, ne in ea quidem quae est ad Ephesios. At tanta fuit Iohannis longaeuitas ut vix credibile sit quenquam ei supervixisse qui visum a se Iesum posset meminisse.

. Οἱ δὲ ἐδίδασκαν] Indefinitum tempus pro circumstantia loci varias significationes admittit. Quare non video qui minus hic vertere liceat, *quidam vero addubitaverant*, nempe ante id tempus: quod maxime ob Thomam dictum videri potest qui caeteris iam credentibus dubitare perseveraverat. Habet autem et haec pars historiae suum momentum. Nam aequae rei aestimantibus omnem dubitationem de facti veritate adimit certa fides illis etiam facta qui ad credendum tam difficiles fuerant.

. 18. *Kal προσελθὼν ὁ Ἰησοῦς, et accedens Iesus*] Uno compendio Matthaeus complectitur praecipua capita sermonum quos Christus cum Apostolis non in monte tantum, sed et Hierosolymis antea et post, in coelum iam iam adscensurus, Bethaniae habuit. Vide quae ad Lucam hoc loco.

. Ἐδόθη μοι πᾶσα ἐξουσία, data est mihi omnis potestas] *Matth. Dan. 7: 14.* Habuerat et ante vitam mortalem agens ἐξουσίαν [potestatem], ut supra 7: 29, 9: 6, Marc. 1: 27, quam ipsam Regnum etiam laxius appellari notavimus supra in verbis Christi ad Pilatum. At morte acquisivit Regnum infinitum, πᾶσαν ἐξουσίαν ut Paulus dicit Phil. 2: 8, Ἐταπείνωσεν ἑαυτὸν γινόμενος ὑπὸ κράτος μέχρι θανάτου, θανάτου δὲ σαυροῦ διὸ καὶ ὁ Θεὸς αὐτὸν ὑπερέψωκε, καὶ ἐχαρίσατο αὐτῷ, ὄνομα τὸ ὑπὲρ πάντων ὀνόματα [Depressit semet

ip-

ipse factus obediens usque ad mortem, mortem autem crucis: propter quod et Deus exaltavit illum, et donavit illi nomen quod est super omne nomen]. In hac tertia dignitate recte Matthaeus librum finit, cum, ut annotavimus, primum de Prophetico, deinde de Sacerdotali eius officio egisset.

Ἐν οὐρανῷ, in coelo] In hac coelesti potestate comprehensa est ἡ ἐπαγγελία τοῦ Πνεύματος [*promissio Spiritus*] quam Christus a Patre accepisse dicitur Act. 2: 33, et imperium in Angelos, Phil. 2: 10, Hebr. 1: 4, Eph. 1: 10, Col. 1: 16.

Καὶ ἐπὶ γῆς, et in terra] Ius congregandi populum ex omnibus terrae finibus; ut clare praedixerant David, Esaias, Daniel. In hoc iure comprehensa est remissio peccatorum: Marcus hic 16: 16, *Ὁ πιστεύσας καὶ βαπτισθεὶς σωθήσεται* [*Qui crediderit et baptizatus fuerit salvus erit*]: quod Ioel praedixerat, *Quisquis invocabit nomen Domini salvus erit*. Deinde libertas a Lege per Mosem data, quam Christus hic tecte innuit. Nam ut alienigenae adsciscerentur in populum Dei subeundo iugum Moysi nihil erat novi: at Christus ostendit ab his quos in populum suum adscisci cupit nihil requiri aliud quam *observationem eorum quae ipse praecipit*; infra 20, unde et professionis notam ponit, non Circumcisionem, sed Baptismum. Sed quia hoc minus intelligere poterant Apostoli assueti istis ritibus, ideo quod hic dictum erat involutius, Spiritus magisterio postea apertissime revelatum est.

19. *Πορευθέντες οὖν, euntes ergo*] Optime cohaeret cum superioribus. Quando id ius mihi datum est, vos estote eius iuris administri atque legati.

Μαθητεύσατε, discipulos facite] Vox μαθητεύσατε facta adinstar Hebraicae *וְלִמְדוּ*. Utitur hac voce et Ignatius epistola ad Romanos, *Ἀ μαθητεύοντες ἐντέλλισθε* [*Quae vos docete facientes discipulos*]. Sensem explicat Scriptor Constitutionum quae Clementi adscribuntur: *Δεῖ ὑμᾶς πρότερον πᾶσαν ἀσέβειαν ἐξελόντας, τότε τὴν εὐσέβειαν αὐτοῖς ἐγκαταβάλλεσθαι, καὶ τοῦ βαπτίσματος ἀξιώσαι* [*Oportet vos exempta prius impietate omni, deinde pietatem ipsis inserere, et sic eos Baptismo dignari*]. Haec est fides prima credulitatis, canone XLII Eliberino.

Ἄπαντα καὶ ἔθνη, omnes gentes] Non ut hactenus solos Iudaeos, 10: 5.

Βαπτίζοντες αὐτοὺς, baptizantes eos] Populo congregando ex omnibus gentibus competeat professionis nota quae perspicuam apud omnes haberet significationem. Supra ostendimus apud Iudaeos moris fuisse ut baptizarentur qui se a falsorum Deorum cultu ad cultum unius Dei convertebant. Sed apud gentes etiam profanas usurpatum antiquitus fuit, ut qui initiari vellent, prius toto corpore abluerentur, haud dubie eo ipso testantes propositum innocentiae. Nam eius propositi sponsionem ab iis mystagogi exigebant, ut Libanius docet et Lampridius. Iustinus in Apologetico: *Τέλειον δὲ καὶ λούεσθαι ἀπρίοιτας πρὶν εἰσεῖν ἐπὶ τὰ ἱερὰ ἔνθα ἵδονται ἐνεργοῦσαι* [*Postremo curant et ut abluantur priusquam ad templi locum veniant*]. Clemens Strom. VI, *Ἐπεὶ καὶ πρὸ τῆς τῶν μυστηρίων παραδόσεως καθαρμοὺς τινὰς προσάγειν τοῖς μυεῖσθαι μέλλουσιν ἀξιούσιν* ὡς δέον τὴν ἄθειον ἀποθεμένους δοῦσαν ἐπὶ τὴν ἀληθεῖ τρέπεσθαι παράδοσιν [*Nam et priusquam mysteria tradant purificationes quasdam adhibent initiandis: hoc volentes, opinionibus impiis depositis ita demum ad rectam traditionem eundum*]. Idem alibi imaginem quandam Baptismi apud Homerum observat. Rursus alibi: *Τῶν μυστηρίων τῶν παρ' Ἑλλήσιν ἄρχει μὲν τὰ καθάρσια, καθάπερ καὶ τοῖς βαρβάροις τὸ λουτρὸν* [*Mysteriis apud Graecos praemittuntur februa, ut apud Barbaros lavacula*]. Tertullianus De Baptismo: *Sed enim nationes extraneas ab omni intellectu spiritualium potestatum eadem efficacia idolis suis subministrant, sed viduis aquis sibi mentiuntur. Nam et sacris quibusdam per lavacrum initiantur, Isidis alicuius aut Mithrae. Adicit mox: Certe ludis Apollinaribus et Pelusiis tinguntur, idque se in regenerationem et impunitatem periuriorum suorum agere praesumunt. Et De praescriptionibus: Tingit et ipse (Diabolus) quosdam, utique credentes et fideles suos: expositionem delictorum de lavacro repromittit. Augustinus de Baptismo contra Donatistas: In multis idolorum sacrilegis sacris baptizari homines perhibentur. Nec aliunde Athenis Baptarum nomen Eupolidis comoedia celebratum. Eubulus:*

Ἡ νῦν τετάρτην ἡμέραν βαπτίζεται
 Νῆστιν ποταμοῦ περὶ τὸν τρίτον βίον.

[Quae nunc aquis se mersat quartus it dies
 Ieiunam ducens vitam miseri mugilis.]

Idem:

Ἐπεὶ δὲ σηκῶν περιβόλον ἡμεῖς αὖτε
 Ἰδὼν τε ποταμοῦ σάμα διεπεράσαμεν.

[At postquam templi septa transgressi sumus
 Corpusque aquas per amnicas traicimus.]

Et Scholiastes ad primam Epistolam Horatii: *Ter pure: ut ter mergunt qui se expiant.* Habet quidem Baptismus alias plures significationes, quas passim Apostoli nos docent; sed haec maxime erat obvia, et vel nullo docente omnium se animis ingerebat.

Εἰς τὸ ὄνομα, *in nomen*] Cum locutio haec varias habeat ex Hebraismo significationes, eam his praeferendam arbitror quae Baptismo maxime propria est. Est autem *baptizari in aliquem* vel *in eius nomen*, se ei auctorare atque devovere et de eius nomine appellari velle. Paulus 1 Cor. 10: 2, Πάντες εἰς τὸν Μωσῆν ἐβαπτίσαντο [Omnes in Moysen baptizati sunt]; respiciens illud Exod. 14: 31, Crediderunt in Deum et Moysen servum eius, id est, Mosi tanquam Dei ministro cum bona fiducia regendos se committere. Sic Paulus negat quenquam baptizatum in suum nomen, 1 Cor. 1: 13, 15, hoc est, sibi velut novi dogmatis auctori mancipatum. Maimonides de bello capta, כְּבִישׁוֹ שֶׁל מִצְרַיִם, *Baptizet eam in nomen proselytarum*, id est, in eam religionem quam profitentur proselytae. Christiani igitur tres sui dogmatis auctores agnoscere iubebantur, Patrem, Filium et Spiritum Sanctum, nihilque ut necessarium admittere quod non ab iis esset profectum, id est, quod non a Patre ortum, a Filio proditum, a Spiritu vero esset partim explicatum apertius, partim obsignatum. Administrabatur enim Baptismus, ut loquitur Hilarius, *in confessione et Auctoris et Unigeniti et Doni.* In canone Apostolico XXXIII legimus: Δοξασθήσεται ὁ Θεὸς διὰ Κυρίου ἐν ἁγίῳ Πνεύματι [Honorabitur autem Deus per Dominum in Spiritu Sancto]: ubi quae sequuntur a manu posteriore perperam adiecta apparet. In Clementis Constitutionibus lib. III, cap. 17, Τοῦ Πα-

τρὸς ἡ μνήμη ὡς αἰτίου, καὶ Τίου ὡς ἀποστολέως, τοῦ Πνεύ-
 ματος ἡ συμπαράληψις ὡς μάρτυρος [*Mentio Patris ut pri-
 mi auctoris, Filii ut ab eo missi, Spiritus vero ut tes-
 tis assumitur*]. Libro VI, cap. 14, *Ἀηλοῦμεν ὑμῖν Θεὸν*
παντοκράτορα ἕνα μόνον ὑπάρχειν, παρ' ὃν ἄλλος οὐκ ἔσ,
καὶ αὐτὸν μόνον σέβειν καὶ προσκυνεῖν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ
Κυρίου ἡμῶν, ἐν τῷ παραγίῳ Πνεύματι [*Apertum vobis*
facimus Deum omnipotentem unum tantum esse, praeter
quem non est alius: eum solum colendum et adorandum
per Iesum Christum Dominum nostrum, idque in Sancto
Spiritu]. Et lib. VII, cap. 23 dicitur Baptismus dari
in nomen τοῦ ἀποστείλαντος Πατρὸς, τοῦ ἐλθόντος Χριστοῦ,
τοῦ μαρτυρήσαντος Παρακλήτου [*Patris qui misit, Filii qui*
venit, Paracleti qui testimonium perhibuit]. Quae autem
 ea esset doctrina breviter ante Baptismum docebantur.
 Haec est βαπτισμῶν διδαχὴ [*Baptismorum doctrina*] Hebr.
 6: 2, quae institutio et κατήχησις qualis fuerit ex Iustino
 discimus: "Ὅσοι ἂν πεισθῶσι καὶ πιστεύωσιν ἀληθῇ ταῦτα τὰ
 ὑφ' ἡμῶν διδασκόμενα καὶ λεγόμενα εἶναι (egerat autem paulo
 ante Iustinus de Patre, Filio et Spiritu Sancto, et de
 iudicio universali) καὶ βιοῦν οὕτως δύνασθαι ὑπισχυνοῦνται,
 εὐχεσθαι τε καὶ αἰτεῖν νηστεύοντες παρὰ τοῦ Θεοῦ τῶν προη-
 μαρτημένων ἄφεισιν διδάσκονται, ἡμῶν συνευχομένων καὶ συν-
 νηστεύόντων αὐτοῖς· ἔπειτα ἄγονται ὑφ' ἡμῶν ἐνθα ὕδωρ ἔστι,
 καὶ τρόπον ἀναγεννήσεως ὃν καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ ἀναγεννήθημεν
 ἀναγεννώμενται [*Quibuscunque persuasum est et creditum*
vera esse quae a nobis docentur ac praedicantur, et sic
vitam pollicentur se instituere posse, hi docentur cum
ieiunio orare ac poscere Deum indulgentiam eorum quae
ante peccarunt, nobis una et precantibus et ieiunantibus,
deinde a nobis eo ducuntur ubi aqua est, et regeneran-
tur ad eum modum quo et nos regenerati sumus]. In
 Martyrologio Adonis ad III eid. Maiaz: *Quem beatus Cal-*
listus indicto ieiunio catechizavit, et allata aqua bap-
tizavit. Quibus confer illud Tertulliani: Ingressuros Bap-
tismum orationibus crebris, ieiuniis et geniculationibus
et pervigiliis orare oportet: et cum confessione omnium
retro delictorum. Et illud Theodoti: Διὰ τοῦτο νησεῖαι,
δεήσεις, εὐχαὶ χειρῶν, γονυκλισίαι, ὅτι ψυχὴ ἐκ κόσμου καὶ
ἐκ σῶματος λεόντων ἀνασώζεται [*Ob id fiunt ieiunia, pre-*
 ces

*ces sublatiis manibus, genibus flexis, quia anima ex munda et ex ore leonis eripitur]. Obiter notari potest etiam profanas gentes suis lotionibus adhibuisse ieiunium; ut ex Eubuli dictis modo versibus apparet. Ante Baptismum, ut videmus, duo exigebantur a candidatis, fides et propositum vitae emendationis: utrumque per interrogationes et responsiones expediri solebat. De fide hoc modo; *Credis? Credo. Εἰ πιστεύεις ἐξ ὅλης καρδίας, ἔχεις* [*Si credis ex toto corde, licet*] dicebat Philippus Aethiopi. Ille respondebat: *Πιστεύω τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ εἶναι τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν* [*Credo Iesum Christum esse Filium Dei*]. Neque vero in hac fidei interrogatione Pater, Filius, Spiritus Sanctus nominabantur tantum, sed certis notis describebantur. Pater apud Iustinum describitur, ὁ πατὴρ τῶν ὅλων καὶ δεσπότης [*Pater ac Dominus omnium*], in Constitutionibus Clementis, ὁ ἐπὶ πάντων Θεός [*Deus super omnia*]. Apud Irenaeum, qui itidem exponit τὸν κανόνα τῆς ἀληθείας ἀκλινη τὸν διὰ τοῦ βαπτίσματος εἰλημμένον [*regulam veritatis immutabilem quae in Baptismo accipitur*], Pater hoc modo notatur: *Εἰς Θεὸς πατὴρ παντοκράτωρ, ὁ πεποιηκὼς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ τὰς θαλάσσας καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς* [*Unus Deus Pater omnipotens, qui fecit coslum et terram et maria et omnia quae in eis sunt*]. Apud Tertullianum, ubi similiter tradit eam quam vocat Fidei regulam: *Unus Deus, nec alius praeter mundi Conditor, qui universa de nihilo produxerit per Verbum suum primo omnium emissum*. Novatianus itidem describens Regulam veritatis: *Ut prima omnium credamus in Deum Patrem et Dominum omnipotentem, id est, rerum omnium perfectissimum Conditorum*. Filium breviter Iustinus describit: *Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν σαρωθέντα ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου* [*Iesum Christum cruci affixum sub Pontio Pilato*]. In dictis Clementis Constitutionibus: *Χριστὸς ὁ μονογενὴς Θεός, ὁ ἀγαπητὸς υἱός, ὁ τῆς δόξης Κύριος* [*Christus unigenitus Deus, Filius dilectus, Dominus gloriae*]. Latior descriptio est apud Irenaeum, qui eum dicit τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ τὸν σαρωθέντα ὑπὲρ τῆς ἡμετέρας σωτηρίας [*Filium Dei qui carnem accepit pro nostra salute*]: memorans simul τὴν ἐκ παρθένου γέννησιν, καὶ τὸ πάθος, καὶ τὴν ἔγερσιν ἐκ νεκρῶν, καὶ τὴν ἔνσαρκον εἰς τοὺς οὐρανούς ἀνάληψιν, καὶ τὴν ἐκ τῶν οὐρανῶν ἐν τῇ δόξῃ τοῦ πατρὸς*

παρουσίαν αὐτοῦ ἐπὶ τὸ ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα καὶ ἀναστῆναι πᾶσαν σάρκα πάσης ἀνθρωπότητος, ἵνα Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν καὶ Θεῷ καὶ σωτῆρι καὶ βασιλεῖ κατὰ τὴν εὐδομίαν τοῦ πατρὸς τοῦ ἀοράτου πᾶν γόνυ κάμψῃ ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων, καὶ πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσῃται αὐτῷ, καὶ κρίσιν δικαίαν ἐν τοῖς πᾶσι ποιήσῃται, τὰ μὲν πνευματικὰ τῆς πονηρίας καὶ ἀγγέλους τοὺς παραβεβηκότας καὶ ἐν ἀποστασίᾳ γεγονότας, καὶ τοὺς ἀσεβεῖς καὶ ἀδίκους καὶ ἀνόμους καὶ βλασφήμους τῶν ἀνθρώπων εἰς τὸ αἰώνιον πῦρ πέμψῃ, τοῖς δὲ δικαίοις καὶ ὁσίοις καὶ τὰς ἐντολαῖς αὐτοῦ τηρηκόσι, καὶ ἐν τῇ ἀγάπῃ αὐτοῦ διαμεινηκόσι, τοῖς μὲν ἀπ' ἀρχῆς, τοῖς δὲ ἐν μετανόᾳς, ζῶν χαρισάμενος ἀφθαρσίαν δόξης καὶ δόξαν αἰώνιον περιποίησιν [*nativitatem ex Virgine, et passionem, et resurrectionem ex mortuis, et corporalem in coelum assumptionem, et futurum eius ex coelis in gloria Patrie adventum, ut repararet omnia, et omnem hominum carnem suscitaret, ut Christo Iesu Domino nostro et Deo et Servatori et Regi secundum voluntatem Patris invisibilis flectatur genu coelestium et terrenorum et subterraneorum, et omnis lingua ipsi laudes reddat, ipse vero de omnibus iustum faciat iudicium; et spiritualia nequitiae, Angelos transgressores et defectores, hominum quoque impios et iniustos, et exleges, et blasphemos mittat in ignem aeternum; iustis vero et sanctis et qui praecepta eius servarunt et in dilectione eius permanserunt, partim ab initio, partim post poenitentiam, vitam det, immortalitatem largiatur, aeternam claritatem conferat*]. Tertullianus de Filio in dictae regulae recitatione ita loquitur: *Id Verbum Filium eius appellatum in nomine Dei varie visum Patriarchis, in Prophetis semper auditum, postremo delatum ex Spiritu Dei Patris et virtute in virginem Mariam, carnem factum in utero eius, et ex ea natum hominem, et esse Iesum Christum; exinde praedicasse novam legem et novam promissionem Regni coelorum, virtutes fecisse; fixum cruci, tertia die resurrexisse; in coelos ereptum sedere ad dexteram Patris; misisse vicariam vim Spiritus Sancti, qui credentes agat; venturum cum claritate ad adsumendos sanctos in vitae aeternae et promissorum coelestium fructum, ad prophanos iudicandos igni perpetuo, facta utriusque partis resurrectione*. Quibus locis com-

parandus est Ignatii ad Magnesios, qui Christum dicit
 πρὸ πάντων μὲν αἰώνων γεννηθέντα παρὰ τοῦ πατρὸς, γεννώ-
 μενον δὲ ὕπερον ἐκ Μαρίας τῆς παρθένου διχα ὁμίλιας ἀνδρὸς,
 καὶ πολιτευσάμενον ὁσίως, καὶ πᾶσαν νόσον καὶ μαλακίαν θε-
 ραπεύσαντα ἐν τῷ λαῷ, σημεῖα καὶ τέρατα ποιήσαντα ἐπ' ἐν-
 εργεσίᾳ ἀνθρώπων, καὶ ταῖς ἐξοκέλασις εἰς πολυθείαν τὸν ἔνα
 καὶ μόνον ἀληθινὸν Θεὸν καταγγέλλαντα τὸν ἑαυτοῦ πατέρα
 καὶ τὸ πάθος ὑποσάντα, καὶ πρὸς τῶν Χριστοκτόνων Ἰουδαίων
 ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου ἡγεμόνος καὶ Ἡρώδου βασιλείας καὶ ζαυ-
 ρὸν ὑπομείναντα καὶ ἀποθανόντα, καὶ ἀγασάντα, καὶ ἀνελ-
 θόντα εἰς τοὺς οὐρανοὺς πρὸς τὸν ἀποσείλαντα, καὶ καθισθέν-
 τα ἐν δεξιᾷ αὐτοῦ· καὶ ἐρχόμενον ἐπὶ συντελείᾳ τῶν αἰώνων
 μετὰ δόξης πατρικῆς, κρίναι ζῶντας καὶ νεκροὺς, καὶ ἀποδοῦ-
 ναι ἐκάσῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ [*ante omnia secula genitum
 a Patre, rursus vero genitum ex Maria virgine sine ope-
 ra virili; qui vixit sancte, omnemque morbum et infirmi-
 tatem in populo abstulit, signa et ostenta fecit bono ho-
 minum, et eis qui ad multos Deos deflexerant unum ac
 verum Deum annuntiavit, Patrem scilicet suum; qui et
 pati sustinuit, et a Christicidis Iudaeis tempore Pontii
 Pilati Praesidis et Regis Herodis crucem pertulit, mor-
 tuus est, resurrexit, et rediit in coelum ad eum a quo
 missus fuerat, sedetque ad eius dexteram: veniet autem
 in fine seculorum cum claritate Patris, ut iudicet vivos
 et mortuos, et det singulis secundum opera ipsorum*].
 Spiritum Sanctum notat Iustinus Πνεῦμα ἅγιον ὃ διὰ τῶν
 προφητῶν προεικέρυξε τὰ κατὰ τὸν Ἰησοῦν πάντα [*Spiritum
 Sanctum qui per Prophetas omnia ad Iesum pertinentia
 praedixit*]. Irenaeus vero hunc in modum: Πνεῦμα ἅγιον
 τὸ διὰ τῶν προφητῶν κεκηρυγὸς τὰς οἰκονομίας καὶ τὰς ἐλεύ-
 σεις καὶ τὴν ἐκ παρθένου γέννησιν [*Spiritum Sanctum qui
 per Prophetas praenuntiavit dispensationes Dei, et ad-
 ventus Christi et eius ex virgine nativitatem*], et caetera
 quae iam annotavimus; nam Spiritus mentionem rebus
 Filii interiungit: quemadmodum et Tertullianus eius non
 meminit nisi in Filii conceptione. Eius quod de Spiritu
 Sancto Iustinus et Irenaeus in Regula recitant vestigium
 est in Nicena formula: Καὶ εἰς τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τὸ λα-
 λῆσαν διὰ τῶν προφητῶν [*Et in Spiritum Sanctum qui lo-
 cutus est per Prophetas*]. In Clementis Constitutionibus
 est Πνεῦμα ἅγιον ὃ παράκλητος, τὸ ὑπὸ Χριστοῦ πεμπόμενον,
 καὶ

καὶ ἐκείνον κηρύττον [Spiritus Sanctus, Paracletus, qui a Christo mittitur et eum praedicat]. Horum locorum collatio docere nos potest, cum Veteres Regulam Fidei aut Baptismi immutabilem dicant, non ad certam et receptam ubique verborum formulam eos respicere, sed ad vim atque sententiam interrogationum: quam breviter, ut solet, Lucas ita complectitur Act. 8: 12, "Ὅτε ἐπίγευσαν τῷ Φιλίππῳ εὐαγγελιζομένῳ τὰ περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐβαπτίζοντο [Cum vero credidissent Philippo euangelium annuncianti Regni Divini et nominis Iesu Christi, baptizabantur]. Et antiquissima quidem τοῦ βαπτισμοῦ διδαχὴ [Baptismi doctrina] intra eum quem dixi finem stetisse videtur: quam ita compendio recitat Tertullianus De Virginibus velandis: *Regula quidem fidei una omnino est, sola immobilis et irreformabilis, credendi scilicet in unicum Deum omnipotentem mundi conditorem, et Filium eius Iesum Christum, natum ex virgine Maria, crucifixum sub Pontio Pilato, tertia die resuscitatum a mortuis, receptum in coelis, sedentem nunc ad dexteram Patris, venturum iudicare vivos et mortuos per carnis etiam resurrectionem. Hac lege fidei manente, caetera iam disciplinae et conversationis admittunt novitatem correctionis, operante scilicet et proficiente usque in finem gratia Dei*. Basilius in Disputatione adversus Eunomium agnoscit hanc formulam veterem: Πιστεύομεν εἰς ἓνα Θεὸν πατέρα παντοκράτορα, ἐξ οὗ τὰ πάντα, καὶ εἰς ἓνα μονογενῆ υἱὸν τοῦ Θεοῦ, Θεοῦ λόγον τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, δι' οὗ τὰ πάντα, καὶ εἰς ἓν Πνεῦμα ἅγιον τὸν παράκλητον [Credimus in unum Deum Patrem omnipotentem, ex quo omnia, et in unum Filium eius unigenitum, Dei Verbum, Dominum nostrum Iesum Christum, per quem omnia, et in unum Spiritum Sanctum Paracletum]. Hinc et Nicena formula, insertis quibusdam de Filio verbis contra Arium, in nomine Spiritus Sancti desinit. Gliscente secessionum licentia unitati consultum est addita interrogatione de Ecclesia Catholica. Tertullianus libro De Baptismo cum dixisset ablutionem delictorum obsegnatam in Patre, Filio, et Spiritu Sancto, quos arbitros fidei et sponsaiores salutis vocat, Sufficit, inquit, ad fiduciam spei nostrae etiam numerus nominum Divinorum. Quum autem sub tribus et testatio fidei et sponsio salutis pig-

serentur, necessario adiicitur Ecclesiae mentio, quoniam ubi tres, id est, Pater et Filius et Spiritus Sanctus, ibi Ecclesia quae trium corpus est. Eodem tempore videntur de remissione peccatorum aut Baptismate in remissionem, item de carnis resurrectione et vita aeterna speciales factae interrogationes; cum alioqui in descriptione Filii ea ipsa satis aperte continerentur. Tertullianus rationem reddens, cur Christus ipse non tinxerit, *In quem, inquit, tingeret? in poenitentiam? quo ergo illi praecursorem? in peccatorum remissionem, quam verbo dabat? in semet ipsum, quem humilitate celabat? in Spiritum Sanctum, qui nondum a Patre descenderat? In Ecclesiam, quam nondum Apostoli struxerant?* Cyprianus ad Episcopos Numidas: *Sed ipsa interrogatio quae fit in Baptismo testis est veritatis. Nam cum dicimus, Credis in vitam aeternam et remissionem peccatorum per sanctam Ecclesiam? intelligimus remissionem peccatorum non nisi in Ecclesia dari.* Quae ipsa Cypriani verba ostendere mihi videntur Symbolum sive Regulam fidei ipsius aetate nondum adstrictam fuisse illis verbis quibus postea scripta inveniuntur, cum tamen eandem semper fuisse Regulae sententiam minime sit dubitandum. Quin serius etiam apud Scriptores ordo discrepat. Nam apud Hieronymum et Rufinum est: *Credis sanctam Ecclesiam? Credis Remissionem peccatorum?* Apud Cyrillum vero: *Credo in unum Baptisma, in Remissionem peccatorum et in unam sanctam Ecclesiam Catholicam.* Nec indignum notatu multis in partibus adversus Manichaeos adiectam Symbolo et liberi arbitrii mentionem; quod ex Origenis exordio *πρὸς ἀρχαίαν* [*De Principiis*] datur colligere; itemque ex eo Symbolo quod in Hieronymi exstat operibus, quod quanquam a Pelagio subsignatum est, ut fidem suam Romano Episcopo probaret, non tamen sequitur magis hoc esse Pelagii quam illud quod ex Basilio citavimus Eunomii fuit opus, qui illa formula antiqua utebatur. Certe Carolus Magnus et tota Synodus Francofurtensis illud ipsum Symbolum, quod, ut diximus, in Hieronymi exstat operibus, laudat sub Hieronymi nomine et omni ex parte approbat. Et tales quidem fuere fidei interrogationes aut primis temporibus aut proxime prima: quarum respectu *βαπτισμα* Basilio et aliis dicitur *σφραγὶς τῆς πίστεως*, fidei obsignatio

Ter-

Tertulliano libro De Poenitentia. Alterum interrogandi genus ad vitam pertinebat, quod plerisque in locis praecedebat ipsam fidei professionem. Promittere enim baptizandi debebant vitam se exacturos ad normam a Christo traditam, ut ex Iustino audivimus: quo omnino illud pertinet quod Petrus Baptisma vocat *συνειδήσεως ἀγαθῆς ἐπιρώτημα* [conscientiae bonae stipulationem]. Hoc dicebatur *seculo renuntiare*. Neque dubito quin earum vocum antiquissimus fuerit usus in hoc ritu. Cyprianus: *Seculo renuntiaveramus cum baptizati sumus*. Quo forte respiciens Paulus monet baptizatos *μὴ συσχηματίζεσθαι τῷ αἰῶνι τούτῳ* [non conformari huic saeculo], Rom. 12: 2. Solebat simul *renuntiari Diabolo et cultui, pompae et Angelis eius*; aut *Diabolo, pompis, spectaculis et operibus eius*: quae formula apud Tertullianum atque alios saepe occurrit; sed id proprie additum videtur propter eos qui ex idolorum cultu Christo nomen dabant. Responsionem tum de fide tum de vita emendanda breviter complectitur Lucas Act. x 41, *Οἱ μὲν οὖν ἀσμένως ἀποδέξαμενοι τὸν λόγον αὐτοῦ* [Qui libenter receperunt sermonem eius] (nam in oratione utrumque comprehendebatur) *ἐβαπτίσθησαν* [baptisabantur]. Graeca formula erat, *Ἀποτάσσομαι σοι, Σατανᾶ, καὶ συντάσσομαι σοι, Χριστέ* [Renuntio tibi Satana, et adhaereo tibi Christe]. Et plenior, *Ἀποτάσσομαι τῷ Σατανᾷ καὶ πᾶσι τοῖς ἔργοις αὐτοῦ καὶ ταῖς πομπαῖς αὐτοῦ καὶ πάσῃ τῇ λατρείᾳ αὐτοῦ* [Renuntio Satanae et omnibus operibus eius et pompis eius et omni cultui eius]. Post has ergo stipulationes atque responsiones, quas *verba sacramenti* Tertullianus vocat ad militiae morem alludens, sequebatur Baptismus, cui accedebant preces in quibus nominabantur Pater, Filius et Spiritus Sanctus. Orationem hanc proprie ad Patrem directam indicare videtur Iustinus: *Ἐπονομάζεται τῷ ἐλομένῳ ἀναγεννηθῆναι καὶ μετανοήσαντι ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις τὸ τοῦ πατρὸς τῶν ὄλων καὶ δεσπότου Θεοῦ ὄνομα, αὐτὸ τοῦτο μόνον ἐπιλέγοντες* [Nominatur super eo qui velit renasci et poenitentiam egerit de peccatis nomen solum Dei Patris omnium ac Domini]. Deinde: *Καὶ ἐπὶ ὀνόματος δὲ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἐπ' ὀνόματος Πνεύματος ἁγίου ὁ φωτιζόμενος λούεται* [Et in nomine Iesu Christi et nomine Spiritus Sancti illuminatus abluitur]. Solemne eius invocationis verbum erat

erāt *Abba Pater*, ut notat Chrysostomus VIII ad Rom. 2: 16. His si addas id quod Act. 22: 16 refertur ab Anania dictum Paulo *Βάπτισαι ἐπικαλεσάμενος τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου* [*Baptizator invocato nomine Domini*], videbis tum eum qui baptizabatur tum eos qui Baptismo aderant (neque enim in toto coetu exercebatur primis temporibus; quod ostendunt illa apud Iustinum, *Ἀγονται ὑφ' ἡμῶν ἐνθα ὕδωρ ἐστὶ* [*Ducuntur a nobis ubi aqua est*]: et quod pontea sequitur, *Ἡμεῖς δὲ μετὰ τὸ οὕτως λοῦσαι τὸν πεπεισμένον καὶ συγκαταθειμένον, ἐπὶ τοῖς λεγομένοις ἀδελφοῦς ἄγομεν*. [*Nos vero postquam sic ablúimus eum cui ita persuasum est ut nobis consentiat, eundem ducimus ad eos qui fratres vocantur*]: quin et Constantini temporibus fontes in usum Baptismi exstructi non in Ecclesiarum aedibus sed ἐν τοῖς περιβολοῖς [*in locis circumiectis*]) solitos orare Deum Patrem ἐν τῷ ὀνόματι Χριστοῦ [*in nomine Christi*], quomodo ipse orare nos docet, Ioh. 14: 13, 14, ut fidem eius qui baptizabatur et liberam illam Christianismi professionem numeraret Spiritu suo Sancto per gradus quosdam, quorum initium erat ὁ φωτισμός [*illuminatio*]. Cyprianus: *Undae genitalis auxilio superioris aevi labe detersti, in expiatum pectus ac purum desuper se lumen infundit*: unde ipsam Baptisma κατὰ μετάληψιν [*per transnominatorem*] id nomen accepit. Iustinus: *Καλεῖται δὲ τοῦτο λουτρὸν φωτισμός, ὡς φωτιζομένων τὴν διάνοιαν τῶν ταῦτα μαθησάντων* [*Vocatur autem hoc lavacrum Illuminatio; quod qui ista discunt mentem illuminantur*]. Respexisse videri potest locum Pauli Eph. 1: 17; quamquam ibi non de initio sed de augmento huius doni in baptizatis mentio est: *ἵνα ὁ Θεὸς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ὁ πατὴρ τῆς δόξης δώῃ ὑμῖν πνεῦμα σοφίας καὶ ἀποκαλύψῃς ἐν ἐπιγνώσει αὐτοῦ, πεφωτισμένους τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς διανοίας ὑμῶν εἰς τὸ εἶδέναι ὑμᾶς τίς ἐστὶν ἡ ἔλπίς τῆς κλήσεως αὐτοῦ* [*Ut Deus Domini nostri Iesu Christi, Pater gloriae, det vobis spiritum sapientiae et revelationis in agnitione eius, illuminatos oculos animi vestri, ut sciatis quae sit spes vocationis eius*]; et quae sequuntur. Hinc Syrus non male quod est Hebr. 6: 4 et 10: 32 *φωτισθέντες* [*illuminati*] interpretatur baptizatos. Patris, Filii et Spiritus Sancti mentio in eam quam dixi sententiam ut dicto Pauli loco, ita et in Petri ad Iudaeos allo-

cutione apparet, ubi proprie de Baptismo agitur, Act. 2: 38, *Μετανοήσατε, καὶ βαπτισθήτω ἕκαστος ὑμῶν ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, καὶ λήψετε τὴν δωρεάν τοῦ ἁγίου Πνεύματος· ὑμῖν γάρ ἐστιν ἡ ἐπαγγελία καὶ τοῖς τέκνοις ὑμῶν καὶ πᾶσι τοῖς εἰς μακρὰν, ὅσους ἂν προσκαλήσονται Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν* [*Poenitentiam agite, et baptizetur unusquisque vestrum in nomine Iesu Christi in remissionem peccatorum vestrorum, et accipietis donum Spiritus Sancti. Vobis enim est promissio et filiis vestris et omnibus qui longe sunt, quoscunque advocaverit Dominus Deus noster*]. Paulus quoque, Tit. 3: 5, coniungit *λουτρὸν παλιγγενεσίας καὶ ἀνακαινώσειν Πνεύματος ἁγίου* [*lavacrum regenerationis et renovationem Spiritus Sancti*]. Tertullianus De Baptismo: *Carni nostrae emergenti de lavacro post vetera delicta columba Sancti Spiritus advolat, pacem Dei adferens. Verum quidem est primis illis temporibus etiam adspectabilia quaedam Spiritus dona baptizatis contigisse; quorum et Marcus hoc loco meminit: sed ea nihil aliud erant quam accessio et ornamenta doni illius interni atque ad omnia tempora pertinentis, quod praecipue Prophetæ spectaverant, vationati omnes fore θεοδιδάκτους [a Deo edoctos].* Hanc autem vetustissimam baptizandi formam eo libentius hic cum suis testimoniis posuimus, ut liqueat quoties in Actis aut alibi cum de Baptismo agitur *Christi* sit mentio nom item *Patris*, aut *Christi* et *Spiritus* sine *Patris* nomine, ex parte rem totam, quippe satis omnibus notam, describi. Optime Irenæus libro III cap. 20, *In Christi nomine subauditur qui unxit, et ipse qui unctus est, et ipsa unctio in qua unctus est.* Quod autem nonnulli ad infirmandum hoc Christi praeceptum obiciunt Apostolos non esse hoc baptizatos. Baptismate, caret pondere. Nam ipsis qui ex Christi ore coeleste dogma acceperant, non praecepit Christus baptizari, sed alios baptizare, quod fecerunt. Tertullianus libro De Baptismo: *Illis vel primae adlectionis et exinde individuae familiaritatis praerogativa compendium Baptismi conferre potuit.* Sed et ipsos baptizatos non isto sed Iohannis Baptismo, ut de quibusdam certum est, ita de caeteris cur negetur non video, praesertim cum etiam publicani ad id lavacrum venisse legantur.

II.

गङ्गा

γῆρας, ἀκηρότες [*Disciplinati, qui ulteriorem et exacte elaboratum scientias modum edidicere; Audientes vero qui generalia tantum literarum praecepta sine exquisitiore explicatione hauserunt*]. Origenes commune omnibus Sapientum sectis ait fuisse ut alios haberent λόγους ἑωτερικοὺς [*sermones externos*], alios ἑσωτερικοὺς [*internos*]. Vide initium capitis 6 ad Hebraeos.

Καὶ ἰδοὺ ἐγὼ μεθ' ὑμῶν εἰμι, et ecce ego vobiscum sum] Videtur adscensus Christi in coelum adeo notus fuisse omnibus Christianis in Palaestina ut de eo nihil Matthaeo opus fuerit dicere. Nam cum quingentis illis apparuit Christus, haud dubie futuram adscensum ipsis significavit. Obiter tamen hic indicatur. Est enim ἀνθυποφορά [*occupatio contra obiectionem tacitam*]. Abiturus quidem sum in coelum, nec adero vobis adspectabili modo; sed adero Divina efficacia. Notandum enim est cum aliquo esse peculiariter de Deo dici, Iud. 6: 12, 13, Ier. 1: 8; Act. 7: 9. Marcus autem et Lucas cum extra Iudaeam viventibus scriberent merito adscensus historiam adiecerunt. Iohanni id facere opus non fuit, ut qui παραλιπόμηνα [*praetermissa*] scriberet, omittens aliis dicta nisi si quid contextus historiae desiderabat.

Πάσας τὰς ἡμέρας ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος, omnes dies usque ad consummationem saeculi] Quid sit συντέλεια τοῦ αἰῶνος satis apparet supra 13: 39, 40, 49, 24: 3. Post id tempus, cum Christus Regnum traditurus est Patri, aderit nobis, sed non eo modo de quo hic agitur, ad imbecillitatis nostrae subsidium. Quare potest τὸ ἕως hic proprie accipi. Hinc autem manifestissime apparet voluisse Christum ut Apostoli aliis, illi rursum aliis πρῶτοις ἀνθρώποις καὶ ἱκανοῖς ἑτέροις διδάξαι [*viris fidelibus et ad docendum alios aptis*] munus illud magisterii commenderent, ut videre est 2 Tim. 2: 2. Nam cum promissio haec ad consummationem saeculi se extendat, Apostoli autem tandiu victuri non essent, omnino hic Christus in Apostolorum persona censendus est etiam successores eius muneri compellasse.

